

МУХТАР ӘУЕЗОВ

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

МУХТАР ӘУЕЗОВ

ЖИЫРМА ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ
АЛМАТЫ
1980

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

МУХТАР ӘУЕЗОВ

ЖЕТІНШІ ТОМ

994.342-34

2-90

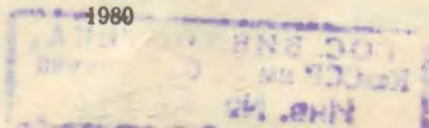

*Очерктер мен „Өскен өркен“
романы*

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ

АЛМАТЫ

1980

Редакциялық коллегия:

АХМЕТОВ Э., ӘУЕЗОВА Л., БЕРДІБАЕВ Р.,
ҚАРАТАЕВ М., МҮСРЕПОВ Ғ., НҮРПЕНІСОВ Ә.,
ТӘЖІБАЕВ Ә., ШӘРІПОВ Ә.

УДЧ 3424

Ғылыми түсінікті жазып, томды
баспара әзірлегендер:

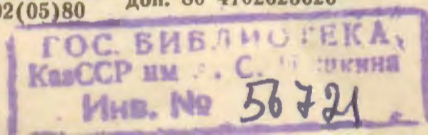
САХАРИЕВ Б. | ӘКІМОВ Т.

Әуезов Мұхтар.

Ә 90 Жиырма томдық шығармалар жинағы.—
Алматы, Жазушы, 7 том, 1980. Очерктер мен «Өскен өр-
кен» романы.— 472 бет.

Қаз2

Ә $\frac{70700-157}{402(05)80}$ доп. 80 4702023020

ОЧЕРКТЕР

«ТҮРКІСТАН» СОЛАЙ ТУҒАН¹ (ДИРЕКТОР ТУРАЛЫ ОЧЕРК)

Жолсызда жүрген вагон

Бүгін таң атқалы үшінші тәулік те толды. Үздіксіз ауыр, шабан, мимырт жүріс әлі аяқталған жоқ. Тек тасбақадай тырбанып бірқалыпты шақыр-шұқыр, тарсыл-күрсіл салып, айдалада жалғыз әлектенген «ДТ-54» тракторын көресің. Айнала құлан елсіз, мүлде меңіреу. Трактор тына қалса, теңіз түбіндей үнсіздік әлемі басады, ол мелшиген жым-жырт.

Өткен тәуліктер ішінде бұл трактор көрмеген азап қалған жоқ. Қалың қатпар Қаратау, қала берді аяғы жоқ, басы жоқ бүгіле, созыла жатқан ұзақ қатар Ақтау таусылар да емес. Тегістеліп, оңайлар да емес. Сондай бейнетті меңіреу кешудің тағы бір қиын өрін майталман батыр трактор жаңа ғана бар пәрменімен жеңіп шықты. Әуелі шаршы өрдің жиегіне төстабандап жабысты. Құртілдеген үніне бұрқылдаған көк түтіні үзіле-үзіле ілесіп, алыптың өзі жотаға шыққан.

Сәлден соң бұған ере артына тіркелген адам айтпас келеңсіз жүгі көріне берді. Қарауытып, қаңқиып, абажадай үлкен қалпымен қалтылдап, қалықтап о да келіп жотаның қырына ілінді. Трактордың үш күннен бері сүйрегені, осы бір ақылға сыймас, келеңсіз жүк. Ол.— үлкен бір қызыл үй. Тек қана дөнгелегі жоқ, кәдімгі өз орны, өз рельсінде, өрескелі жоқ үлкен қызыл вагон.

¹ Бұл очерктің бар дерегі нақтылы болмыс шындықтан алынса да, кейбір адам аттары өзгертіліп аталды. Автор.

Төменде бес рельстен шана табанындай табан жасап орнатқан қызыл вагон екен. «Үш ұйықтаса ойына кірмеген» құлан елсіз жолсызда «ақ қар, көк мұзда» Жон аталған үлкен өлкенің жиегіне жаңа ғана кеп иек артты.

Трактордың қасында жаяу жай ғана басқап аласа бойлы, шүңет көк көзді, шолақ ақ тонды, ақ пималы жүргінші жүндес қолғабын жоғары созып көтерді де, төмен сілікті. Тракторшыға «тоқта» дегені. Трактор тоқтай берді, бірақ мотор өшірілген жоқ, тек әлсіреткен күйде ол діріл қағып, бүлк-бүлк, дүңк-дүңк соғып тұр. Екеуіне де мәлім қатты бір байлау бар. Не де болса, бұлар ешуақытта моторды тоқтатып, өшірмек емес. «Не глушить мотор, только не глушить!»¹— дескен екеуінің өлімнен қайтпастай, айнымастай байлауы болатын.

Тракторшы Новиковтың өңін жел қаққан, аяз сорған. Ұйқысыз жүдеген қалпында оның реңі қазір қара көк тартқан. Соның есебіне кішкене шошақтау көздерінің жасыл бояуы қоюланып, айқындай түскен. Жаңағы бұйрық бойынша тоқтаған тракторшы моторды әлсіретіп қоя салысымен жерге түсті.

— Ух, құрып кетсін бұл Джон! Ит Джон. Бұған жетеміз бе, жолдас директор, жоқ па?— дей берді.

Қажығанын мойындағысы келмеген жолдасы қысқа ғана үн қатты.

— Жонға жеттік, Жонға шықтық міне! Бірақ ол әлі куантпайды, Новиков сені!— деп артқы қызыл вагонге қарай жүрді.

Бұлардың ендігі әңгімесі жол азығын салған қаптың қасында созыла берді. Кепкен нанды сырты бозғыл тартқан колбасамен қосып жеседі. Тоңазып қатқан сары майды бұлар томар-томар омырып жейді. Түн бойы ас ішпеген екеуі таңертең елең-аланда тамақтанбай шыққан. «Жонға ілініп жетіп алып, сәскелік асты сонда ішейік» дескен. Тоқтаған жайлары да осы еді.

Аспан ылаңы әлі айықпаған. Жақын заманда айығардай түрі де жоқ. Жұмарланған қою сұр бұлт қана қаптаған. Жотадан айналаға көз жіберсе көз тоқтарлық бірде-бір қарауытқан бұдыр жоқ. Тек қана ақ көрпесін қалың жамылған, дүңкиген қалың-қалың жоталар жа-

¹ «Не глушить мотор, только не глушить!»—«Тек мотор өшпесін, мотор!»

тыр. Кей жақта көк жиекке шейін созылып жатқан ұшан-теңіз ақсұр дала, суық дала. Жүргіншілерге әлі соншалық жат, жұмбақ дала. Бірде-бір жерде адам жайы білінбейді. Қала, село былай тұрсын, қалқиған жалғыз-жарым қора да жоқ. Алдыңғы күн мен кешелер сирек те болса ес болғандай мал фермалары кездесуші еді. Адамы аз жалғыз-жарым үйлері ғана бар сирек отар, қашарлар болып еді.

Екі жүргіншінің көңіліне бүгін елсіз құлазыған жапан түз жәйі әбден мәлім. Олар бұл маңнан, бүгінгі жолдан адам мекенін күтпейді де. Бірақ көз бен көңілге соншалық жат, жайын дүние аса суық тартып, орасан өгейлік аңдатады.

Екі ұртын мұздақ колбаса мен қара нанға көмейлете толтырып алған Новиков, зорға сөйлесе де, бұл жол мен Жонға қатты наразылығын айтады.

— Күншуақты Қазақстан... Жақсы-ақ екен, несін айтасың!

Жолдасы қостай түсті:

— Тым құрыса Қостанай мен Павлодар облысы болса бір сәрі. Февральдың аяғында Қазақстанның жылы жағында, Жамбыл облысында бұндай қалың қар, бұндай ұзақ қыс болар ма?!— деді. Новиковтан гөрі көбірек білетін де түсінетін қалпы бар. Өзімен өзі ойлана сөйлескендей боп біраз жайларды таратып айтып кетті.

— Рас, биыл «отыз жылдан бері болмаған ауыр қыс болды» деді маған облыс қызметкерлері. Бұл жолдың қиындығын көп айтысып еді. Бірақ сонда да дәл сен екеуміз көргендей, мұншалық қалың қар, мұндайлық меңіреу дүниені күткен емеспін. Біз қазір «Жон» деген жерге жеттік. Осы жаңағы шыққан өрден былай қарай, анау ұзаққа кетіп жатқан жота, мынау көлбеп жатқан адырлар, төбелер бәрі енді сол біздің болашақ совхоздың жер шегіне кіреді. Бірақ не керек, әлі де, Новиков, екеуміз алда тататын ащы азап көп. Мынау жүк, мынау ақырын жүріс, ауыр жолсыздық жағдайында екеуміз бүгін түнге шейін алдағы кішкене пунктке жете аламыз деп сенбеймін. Одан да асай түс колбасаны! Майды және молырақ аса, болмаса өзіңнің моторың да әлсіреп жүрмесін. «Не глушит мотор!» Ол тракторға ғана айтылған емес! Қажымасқа, берілмеске, тоқтамасқа сен екеумізге де арналған ұран!— деді.

Ширақ бойы сергіп, ұсақ тістерін ақситып өзгеше

бір сілкінгендей боп қатты күліп алды. Шүңет қабағының ішінде терең орнаған үлкен көздері Новиковке қарайды. Дем бере, жандана барлап, жылы сәуле төкті. Бұның көзі өзгеше бір қажырдың, сабырлы ақылдың көреген көздері тәрізді. Көз реңі жасыл көк емес, ақшыл көк. Адамның түсіне ғана емес, ішіне де қарағыш шыншыл көзінде сирек бір саналы оттар байқалушы еді.

Новиков бұның жаңағы айтқан жайларын ұғына тыңдап тұрып, өзінше бір долбар айтты.

— Осы күндерде көп совхоздар Қазақстанның ең суық жағы солтүстік облыстарға орнап жатыр ғой. Оларға бізден де қиын шығар!

Бұған оның жолдасы екі ұдай жауап берді.

— Қиыны да бар, бізден жеңілірек жәйі де бар!

Ол өзі Қазақстанға жүрерден бұрын жалпы осы республиканың экономикалық, географиялық жайларынан әдейілеп оқып алған көп кітаптар мәліметін еске түсірді.

— Рас, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Павлодар, тіпті Көкшетау, Ақмола облыстарының бәрі де бұл жақтардан суық. Қары қалың, бораны да көп. Бізде мынау қар, мынау ұзақ қыс сирек болатын жәй! Бірақ сонымен қатар ол жақта таулар аз. Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Павлодар, көп жерінде Көкшетау, Ақмолада тегіс далалар мол. Онда трактор, сенің тракторың көрген қорлық азапты дәл бұндай көрмейді. Біз сияқты поезд станциясынан тоқсан километр жерге орнаған және жолының бәрі тау, ой-шұңқыр, тас-қия, жар-жыра болған совхоз жоқ деуге болады. Не деген сөз? Бір ғана вагонды болашақ совхоз орталығына жеткізу үшін екеуіміз трактормен бүгін үш күн сүйреп келеміз! Осы жолдың әрі жырақтық, әрі ой-шұңқыр, тау-тасты қиындықтары Солтүстік Қазақстандағы совхоздарда жоқ деуге болады. Біздің жайсыз жағымыз дегенім осы. Сондықтан әлі де баса бер, Новиков, тарта бер!— деп өзінің термосындағы ыстық шайының ең соңғы кружкесін Новиковке төнкере құйып берді.

Сәл тынығып, тамақтанып бой жылытып серги түскен қалпында ауыр жолдың жолаушылары тағы да мимырт жүріске басты. Аяздап қалған машина шықырлай шықырлап, сықырлай күтірлеп қалың қарды жентектеген күйде екі жағына ыршыта шапшытып, лақтыра оты-

рып Жонның күдір жотасымен баяулап тарта берді. Бұлыңғыр күңгірт сәуле арасында айнала айқын көрінбейді. Сұрқай аспан мен ақсұр дала ұласып, кілегей сұйық сұрғылт бір бояуға батқан.

Жон маңы жүргіншілерге тағы бір тың әлек әкеле бастады. Бұрынғы ойда, сай-қолатта келе жатқандай емес, жотаның үсті қатты ызғырық аязды жел аңқытуға айналды.

Новиков тракторды жүргізе отыра енді жиі-жиі аузы-мұрнын уқалай бермесе үсінетін тәрізі бар. Жолдасы жел өтіне тоңа бастаған беті-мұрнын сақтау үшін сырт айналып, арқасымен шегіне жүріп беті-қолын уқалай берді.

Жон үсті жақында жауған қарын қуғылайды. Алпыс жиек қана емес, жақын жерлердің өзінде де ирек-ирек күртіктер үстінде түтіндей, құйындай бұралып шалқи түсіп, жаяу боран — ақжорға жүре бастады.

Күн анық аязды, желді борасынға айнала берді. Жонның қарының да бұрынғыдан әлде қайда қалындай түскенін Новиков түйілген қабақпен аңыстап келеді. Айқын жол жоқ. Бұларды бастап келе жатқан бірер машинаның ескі сұрлеуі ғана. Ол кей жерлерде боран астында басылып қалады. Кей тұстарда омырылған томар-томар қар кесектерін, үлкенді-кішілі қиыршықтарын көрсетіп қояды. Кешке де, таңғы елен-аланда да, қазіргі жаяу боранда да жат жолдағы жатырқағыш жолаушы-тракторшыны бастап келе жатқан соқыр жол осы.

Жон енді біразда кей тұстарда жақпар тастарды, қатпарлы қатар төбелерді, сирек бұталарды жиілетті. Боран қаратастан да, қалтылдаған тікенді шеңгелдің үсті-басынан да, бауырынан да ұйытқып өтіп жатыр.

Новиковтың көзі тек қана алда, соқыр жолда болатын. Ал жолдасы соңғы сәтте сол жақтағы бір жайға қадалып, тоқтай қарап қап еді. Оның көзіне сонау селдір аласа бұтаның түбінен көтеріліп, қалқып тұрып қайта құлап түскен бір жан иесі елестеді. Көрінді де құлап жоқ болып кетті. Аспанға созылған қолдар байқалған тәрізді. Әуелде жолаушы бұл көрінген тау ешкі бола ма, анау мүйізі ме деп қалып еді. Кейін жиырыла құлаған бейнені көргенде көңілде күдік қалған жоқ. Жылдам басып трактордың қатарына омбылай жүгіріп кеп жетті де, тағы да дағдысынша қолғапты қолын жо-

ғары көтеріп, төмен бір-ақ сілкіп «тоқта!»— деген бұйрық берді.

Новиков тоқтады да, тандана қарады. Жолдасы сол қолымен жаңағы жақты нұсқап тұрып: «Анау жерде біреу жатыр! Меніңше сол адам!»— деп еді.

Новиков бұның неге тоқтағанына қайран болып: «болса болсын!»— деп қайтадан баранкеге қолын сала берді.

— Тоқта, ол адам болғанда боранда үсіп жатқан адам болу керек!

— Но, несі бар, біз не істейміз?

— Не істеу керек? Түндегі боранда адасып, ұшып өлгелі жатқан адам болса, біз көмек етпейміз бе?!

— Қандай көмек?! Не айтасыз? Көмекті менің өзіме етсін, мен де ұшып өлгелі келем, жолдас директор! Бөгелмейік!— деп тракторды жүріске қайта басты.

Директор оны нығынан қақты да қайта тоқтатты. Енді даусы шаншыла ширап, қатаң шығып еді.

— Мен көмек ету керек деймін, құтқару керек деймін! Ұқтың ба? Ол адам! Мүмкін өлгелі жатыр.

— Қалай көмек ет дейсіз?

— Бұр тракторды.

— Но... жолдас директор, тастаңыз ол қылжақты!

Директор өткір көзін қабақ түйе зілдене қарады.

— Бұрылып барамыз, бұрыңыз тракторды! Түсінесіз бе, адам өлгелі жатыр дегем жоқ па мен сізге?!

Новиков те тістеніп, ашулана түсті.

— Қайдан бұрам, жолдан шықсақ қайтадан таппаймыз мынау ит ізді, адасамыз. Өлген адамды айтсаңыз, алда да, біздің өзіміздің совхоздың адамы да өлгелі жатыр. Үш күн болды азықсыз! Біз болсақ жете алмай келеміз.

Директор өзінің нық байлауына енді ашумен түйілген еді. Қарды тепсіне тұрып:

— Бәрібір біз қауіпке түскен адамды тастап кете алмаймыз. Түсінесің бе, біз совет адамымыз. Бұр деймін қазір тракторды!

Новиков те ызамен қарсылыққа басты.

— Машина үшін мен жауап беремін. Алмаймын мойныма ол жауаптылықты. Жолда тағы тас, бұрыла алмаймын!— деп жағын тістеніп, тракторды қозғай берді.

Қазір тотыққан сарғыш жүзіне қып-қызыл ашу қа-

ны ойнаған, кішкене ширақ денелі ақ тонды адам енді жүгіріп ұшып, трактордың алдына шығып тұра қалды. Новиков тақалса да ол тапжылған жоқ. Тракторшы бас шайқап, қыңыр жолдасын жасыл көзімен оқтай атып тоқтай берді. Сол кезде саңқ еткен қатты үнмен қысқа ғана жалғыз бұйрық айтты директор:

— Мен бұйырамын, бұр!

Трактор жыны екі жүз метрдей жерде көрінген жаңағы жалғыз селдір бұтаға соншалық жай жылжып, қиналып, шықырлап, байбайын сала, бар лағнет қарғысын айта зорға жетті. Тікен түбіне директор ұмтыла жүгіріп бұрын жетіп еді. Қалың қардың ойылған құдықша түбінде бүк түсіп жатқан кішкене дене көрінді. Адам... қазақ киімді. Басында шүберек, үстінде шапан. Әйел! Директор құдыққа үңіле келіп, бұны екі жағынан қаусыра құшып, жоғары көтеріп алды. Жүзіне қараса тасқа түскен таңбадай құрысып сұрланып-сұрланып түскен қалың қатпар ажымы бар арық, жүдеу, кішкене кемпір екен. Қазақ кемпірі. Қабағын сәл ғана жиыра көтеріп, көзін болымсыз ғана ашты да: «алла!»— деді. Екі жағы қалтылдап, өне бойы дір-дір қаққан, ұшып жаурап біткен сорлы жан, адам қолы бойына тие бере, сіресіп, есінен айрылып талып кетті.

Енді трактордан түскен Новиков те көмекке келген еді. Екі еркек шүйкедей кемпірді көтеріп алып, вагонге әкелді де тоңазыған есігін шықырлата ашып жіберіп төменгі аласа полкаға әкеліп жатқызды. Енді екеуі бірдей «спирт, спирт!»— десіп тезінен кемпірдің екі қолын, кеудесін, аяғын, өн бойын спиртпен ысқылай бастады..

Салқын вагон ішінде аузына да спирт тамызды. Бойы сәл қызынып, жан кіріп жылына берген кемпір аузына ащы спирт тамшылары сирек тістері арасынан өткенде барлық бет-жүзін тыжырта, ышқына «уһ» деді. Жарты сағаттай бұның өн бойын уқалап, ысқылап жан шақыртқан екі еркек енді кемпірдің есі кіре бастағанын аңдады. Рені оңған, бозғыл қоңыр тартқан ажарлы көздерін енді анық ашып, екі орыс адамына ұғына қараған кемпір алғыс белгісіне ишарат жасап, басын шұлғи берді.

Директор енді одан орысша жөн сұрап: «Сенің атың кім? Сен кім?»— деп еді, кемпір түсінбеді. Құлағы да көмескі естиді. Ол өз жанынан көкейін тескен бір ауыз сөзін айтуға ынтығады.

— Сада... Садаға... Садағаң кетейін. Садаға!..— дей береді.

Директор мен Новиков оның атын «Садаға» қойып алды.

— Садаға, сен қай колхоз?— деп сұраған директорға:

— «Ждан!».. «Жданов!»— деді.

Екі жолаушы «Жданов» деген колхоз атын естігенде қатарынан елең етісті.

— Біздің көрші колхоз!.. Біздің база қасындағы колхоз! Жолдағы Жданов атындағы колхоз!— деп кемпірге екеуі кезегімен бас шұлғыды. Қолдарымен өз кеуделерін ұрып, алға қарай, Жданов атындағы колхозға қарай қол сілтеді.

«Біз де сол Жданов атындағы колхозға қарай барамыз!» дегендей кемпірге түсінікті белгі жасады.

Бір тірі жанды өз қолдарымен өлімнен құтқарғанына қазір тракторшы Новиков та өзгеріп, көтеріле сергіп қалған. Ол енді бұрыштағы азық қапшығы ішінен өзінің термосын алып кеп кемпірге үлкен шыны шай ұсынды. Екі жақтан нан, май берісіп жатты.

— Садаға, іші! Сен өлмейсің, көп жасайтын кемпір Садаға!— деп енді директор мен Новиков өздері құтқарған саналы жүзді кемпірге әзіл де айта бастады.

Осы күні Жонның ұзақ, сар жотасын аса баяу жүріспен даңғаза қып зорға шиырлаған үлкен-көлік кешке шейін жүрді. Әлі де Жон деп аталғанмен бұл өлке бір тегіс емес екен. Үш-төрт рет Новиковты аса қатты қинаған, әуре-сарсаң еткен тік шаншылған құлаберіс те болды. Ұзақ көлбеп созылған шаршы өр де кездесті. Тоны қатып, құлай түсіп, кемерленіп жатқан шүнет сай, гар жыралар да табанынан тарқандай боп «ДТ-54» тракторына тістесе жабысты. Сіресе қысып, жібермей жатып алған жерлер көп болды. Ең соңғы, бейнетті бір жер, бұлар баратын база болмысқа екі жарым-ақ километр жердегі терең жар еді. Дәл сол араға кеш бата кеп ілінген, мейлінше қажыған жүргіншілер төрт сағаттай кесел жардың тұтқынынан шыға алмай әлекке түсті.

Бүгін күні бойы вагон ішінде үлкен тонға оралған кішкентай кемпір бүрісіп құнысты да жан шақырып жата берді. Жолдың ор, жыралары, өр-қиялары вагонның еденінде оны әрлі-берлі көп домалатқан еді. Кемпір әйтеуір қалың тонға шымқана оранған күйінде сол тоны-

мен бірге «Алла, құдай!», «Ойпырым», «Садағаң кетейін», «Алда, жасаған!» дей түсіп жата берді, қала берді.

Тек жетпеген мейлінше болып, айнала қоңырқай қара қошқыл дүниеге әбден ауысқан шақта ғана жүргіншілер алдынан кішкентай терезелердің қызғылт сары оттары көріне берді. Жақын жердегі адам жайы бес-алты жерден көрінді. Енді бір азда үнсіз меңіреу жотаны өзінше оятып, көп иттің үре жүгірген үндері естілді.

Директор күні бойғы омбы қардағы жаяу жүрісте өне бойы ұйып, талып, шаршаған болса да енді сақылдап күліп жіберді.

— Иттер! Туғандар, сүйікті иттер! Үріндер, келіндер, тек үріндер!— дегенде суық жүзді Новиков те балаша күлді.

Адамзат мекеніне өлі дүниеден зорға құтылып жеткендері үшін бұлар сондай қуанышты еді. Жүргіншілер мақсат еткен мекеніне жете берді. Бұл арада өңшең кішкене аласа қазақ қорасы болатын. Жиыны он шақты қора болғанда бәрінде де кішкентай аласа терезелерде әлсіз жарық қызғылт сары сәуле береді. Кешкі оттар сөнбеген, ауыл әлі жатпаған екен.

Күрілдеп дүрсілдеген трактор ауылға тақай бергенде, жаңағы иттерге ілесе алдан ереуілдеп шыққан адам саны да мол екен. Осы көлікті жүргіншілерді асыға тосқан адам тобы андыздап жүгірісе, дабырлап сөйлесе алдан шығып қоршалай берді.

Директорды тани бере жүгіре кеп құшақтай алған жас қыздар, еркектер дабырлап қуана қарсы алып жатыр.

— Алексей Иванович, родной!

— Директор, қымбаттым!

— Туған әкем! Неге мұнша кешіктіңіз?

— Біз сізді сағынып, көксеп өлер болдық қой!

— Сіз шыққалы үш күн, үш түн. Біз біліп отырмыз.

— Боранда адасып, ұшып өлді ғой деп те қорқып едік.

— Жеткеніңіз қандай жақсы!— десіп Новиковты да, директорды да қамап қоршап алған жұрт әлі бұлардың аузын ашырмай дабырлап шуласты, таласа сөйлеп жатты.

Директор жол қиыншылығын қатты бір қарғап, қысқа атап алды да қарсы алған адамдардан өз жөндерін сұрай бастады.

— Сендер тегіс тірімісіңдер? Аштан өлгең жоқсындар ма?— дегенде бірнеше жастар даусы ащы үнмен жарыса шықты.

— Ашпыз! Нан кеше бітті.

— Ыстық тамақ ішпегелі үшінші сутке.

— Нан әкелдіңіз бе? Азық келді ме?— дескенде барлық отыз-қырық еркек, әйел аңыра анталасты.

— Келді! Нан да, ет те, май да, колбаса да, тары, күріш — бәрі де бар... Одан өзгесі де бар. Енді өлмейсіңдер!— деп Новиков те қалжындады.

Директор ашық үніне салып қатты дауыстап күле түсті де:

— Өлмейсіңдер! Сендер түгіл далада үсіп өлгелі жатқан кемпір Садаға да өлген жоқ. Міне мұны көріңдер! Білдіңдер ме, біз боранда ұшып өлгелі жатқан колхозшы кемпірді де құтқардық. Осы колхоздың бір кемпірін де өлімнен айырып алып келдік!— деді.

Ол барып вагонның есігін ашқанда кемпір тонға оранған күйінде жерде шоқшиып отыр екен. Енді жаңағы жиын ішінде үнсіз тұрған бес-алты қазақ әйелі, еркектер де бар екен. Солардың арасынан кемпірді шырамытып, қатты дабыстап, ұмтыла жүгірген жас әйел үні шықты.

— Апа! Апатай! Тірімісің, бармысың!— деп кемпірді бассалып құшақтай жылап, бір жас әйел жабысты.

— Не дейді, апа-ау, бармысың? Қайран апа!— деп түлкі бөрік киген биік бойлы қара сақал Сәлмен деген колхозшы ұмтылды.

Енді директор мен Новиковты қарсы алған достары тегіс аңырып, үнсіз ғана тұрып қалып еді. Өйткені бұлар көрген ендігі жайлар өзгеше қызық, оқшау хал болды. Бірі үстіне бірі ұмтылып, біреу «апа» деп, біреуі «әже» деп, бір әйелдер «Сақа», «Сақыш» апа, «ойбай тірі ме ең, біз саған жаназа оқып қойып ек?», «Шарламаған жеріміз, шапқыламаған тау-тасымыз қалды ма?»

— Сені адасып кетті деп екі күннен бері барлық осы ауыл ат үстінде сабылумен болғамыз жоқ па?— деседі.

Ендігі барлық жайларды жыласқан, қуанып күліскен қартаң әйел мен еркектер, жастау жігіт, келіншектер, мектеп жасындағы қыздар, ұлдар қалың шуға айналдырды.

Кемпірді қара сақал Сәлмен құшақтап көтеріп апты. Соның қолында тұрып кемпір өз қолын көтеріп, шула-

ған жұрттың үнін басты. Енді сәл бір жым-жырт халден соң бетін директор мен Новиковке бұрды. Екі қолының саусақтарын соларға қарай соза бергенде кәрі көздерінің ыстық жастары да сорағытты.

— Айналайын!.. Бар алғысым мынау екі орысыма. Баламнан көрмеген, байымнан көрмеген, құдайымнан көрмеген рахым мен достықты осы екеуінен көрдім! Садағаң кетейін, мен десендер күте көріңдер. Өліп қалып ем... Қар астында қалып ем. Иманымды айтып, үзіліп болып ем... Екеуі көрден аршып алды. Қатып қалған, мұз боп қалған өлі денеме жан берді. Мен дегенін, осындағы өрен-жараның мен үшін сендер де осыларға қарыздарсың. Садағаң кетейін, садаға!..— деп екі кішкентай қолымен директордың қолын қысып алып өзіне тартты, оның қолынан сүйгісі келіп еді.

Директор сақылдап күлді де, бұл қимылға қысылып ұялып:

— Е, ол жарамайды, Садаға, ол керек емес!— деп күлген бойында қолын жұлып тартып алды. Сол қалпында кемпірді құшақтап, арқасынан қағып-қағып қойды.

Жолаушылар мен ауылдағы жандардың ең алғаш кездескен минуттары осындай еді. Сәлден кейін он шақты ғана қоралы ауыл үйдің бәрінде ойда жоқ тамаша бір мейірлі, көңілді жылылық, достық сезілді. Он үйдін бесеуі сол сәтте, сол түнде ауысып, келесі бес үйге көшті. Бұрыннан кеп осы арада суық кенеп шатыр астында жатқан отыз-қырық адам барынша қуанды. Алғыстарын айтып Жданов атындағы колхоздың колхозшылары әдейі босатып берген бес қораға — жылы баспанаға жапырлай кірісті.

Директор жақсы біледі, осы он қорада отырған қой фермасындағы шаруа үйлері совхоздың жаңа келген жұртына барынша жақсы пейілмен, дос ажармен қараса да, әлі де суық қыс өздерін де жүдетіп тұрғандықтан көп көмек көрсете алмай отырған. Рас, олар ерте-кеш демей өздерінде бар азығымен ыстық ас әзірлеп беріседі. Жиі-жиі самауыр қойып, әр топ адамды бөліп-бөліп, әр үйге шайға шақырысады. Алғаш келген аз топты аудан қызметкерлері кеп қарсы алғанда мұндағы колхозшылар да жамырасып, жылы шыраймен тосып алған. Бірақ, сонда да үй-жайдан жәрдем ете алмай тұрысқан.

Енді Сақыш кемпір келісімен өз жайын айта берген-

де бұл ауылдың бар үй адамдары совхоздың директорын соншалық мейірленіп қатты сүйсіне дос көріскен. Ал, Сақыш болса осы он қораның екеуінде оның балалары тұратын. Біреуінде ертеде ұзатылған қызы, тағы екі қорада қадірлес қайындары және бір үш қорада өзінің бауыры, төркіндері болатын. Қысқасы бұл осы колхоздың ырысты бір анасындай тегіс қадірлі кемпірі еді. Ол «Ақтоғайдағы» кәрі абысыны шақырып барған да, сол «Ақтоғайдың» бір жас әйелімен, ат-шанамен жолға шыққан еді. Жолшыбай боран басталғанда бұлар жолдан адасқан. Кейін шана бір оқапқа соққанда келіншек пен кемпір қатарынан жығылып, асаулау ат шанасын тепкілеп қашып кеткен-ді.

Содан кешегі күн таңертеңнен кемпір мен келіншек ақборан ішінде адасып қаңғып, көп кезген. Ақыры кемпір әлі бітіп, келіншектен айрылған да «осы арада өлдім» деп екі рақағат намазын оқып, сол анау бұтаның түбінде ұшып тоңып қалып қойған-ды.

Енді кемпір ғана жылы жайға жеткен жоқ. Осы күн түн жарымына шейін бес қораның он шақты жылы тамдарына қырық шамалы совхоз адамдары маз-мейрам боп жайғасып жатты. Бұлардың да жылы жайға бойы қуанып, мейірленгені сонша, әкелген тамақты да ұзақ уақыт асып, ыстық ішіп, оған бір қуанысады. Өздері үйінен шығып, мекеңдерін босатып берген «Жданов» колхозшыларына кең сарайға кіргізгеннен бетер алғыстарын айтысады. Олай ететін орны да бар...

Осыдан бес күн бұрын директор бастаған алғашқы үш машина, бораннан бұрын осы адамдарды мынау суық панасыз жат жотаға әкеліп тастаған еді.

Бұл арада мынау ақ қар, ақ боранда ең алдымен адамдарын сақтау ең үлкен міндет екенін біліп, директор сол күні қайта шапқан-ды. Ол неқылса әуелі қызыл вагон, вагондар жеткізіп алмақ еді. Сонымен бірінші қызыл вагонды бірінші «ДТ-54» тракторымен сүйреп келген болатын. Әрі азық, әрі алғашқы баспана алып жеткені осы. Оны бұнда тосқан адамдары да болашақ совхоздың ең басты, ең қажет қымбат жандары. Бұнда осы директордың қарамағына, жауаптылығына өздерінің еңбегін, болашағын, ендігі өмірін, тірлік тағдырын да тапсырған бас агроном, жай агрономдар, бас инженер, партия ұйымының секретары, комсомол қызметкер-

лері, механизатор, тракторшы, комбайншы, өңшең еркек-әйел қымбат жандар, асыл мамандар болатын.

Бүгінгі кеште жылы жайға бойлары сүйсінген, іштеріне ыстық, дәмді ас түскен осы топ әр қора, әр бөлмеде, ас жанында, төсек-орын үстінде отырысып айтысқандары Алексей Иванович жайы. «Қажырлы, төзімді, құрышмығым директор Строгов» жайы ұзақ еске алынған-ды.

Жамбыл облысы, Сарысу ауданында Жон дейтін елсіз, ессіз құладүзге орнай бастаған «Түркістан» атты (үлкен атты) болашақ совхоздың директоры — күндізгі біздің танысымыз, директор Алексей Иванович Строгов сол болатын.

Бас уайым — баспана

Келер күн тағы да айнымаған жүдеу сұр аспан қабағы ашылған жоқ. Желдеткен аязы бар айналада әлі де ақжорға жүріп жатыр. Жақсы тынығып, ерте тұрған Строгов қасына партия ұйымының секретары қазақ жігіті Тұрсынов дейтін қызғылт сары серігін ертіп алып, қазақ қораларын аралай бастады. Бұлар жүре бере көңілді бір жайға таң қалысты.

Бірнеше күннен бері жұмыссыз, амалсыз құста болып, айласыз тұсаулы отырған әр сала істің адамдары қазір Строговтан да бұрын тұрып, жаппай іске кірісіпті. Тұрсынов та Строговтан бұрын таң қылаңдай бере тұрып, бұл жайлардың шет-жағасын көріп, кейбір жолдас-тарға әлдебір қора, әлдебір баспана жайларды көрсетіскен болатын. Енді өздеріне тиген бес қора жайға талай түрлі тіршілік іргесі орнап жатыр. Бір қораға почта — байланыс орнатып, соған ілес бір бөлмесіне дәрігерлік пунктін кіргізіпті. Тағы бір қораға рабкооп¹ өзінің лавкасын жайғастырып жатыр. Бұл арада, әсіресе осы келген жұртқа өзгеше қажет болған, асхана орнап жатыр.

Тұрсынов өзі белгілеп, бір кішкене үйдің екі бөлмесін совхоз дирекциясы қызмет етуге жарайтын баспанаға айналдырыпты. Бұнда директор, бас агроном, бас инженер, партия ұйымы, комсомол, кәсіподақ орындарының ырымдары ең алғашқы ұя үйшігін құрып жатыр.

¹ Рабкооп — жұмыскерлер кооперативы.

Әзірге соншалық тар жерге талай тірліктің басы сығылыса, жайғаса бастауы өздеріне қызық та, бірақ сонша қымбат та көрінеді. Тар қабықтың ішіне талай дүние амалсыз тоқайласып, бастарын түйістіріп тұр.

Осы бес қораның қатарына бұрынырақ келген палатқалар да қайта келіп қанат жайып, орналаса берді. Кейбірінің сырты боз, тағы бірі сұрғылт және біреулері көк түсті палатқалар орналасқанда солардың тап ортасына түнде жеткен қызыл вагон да жайғасты. Қазір оның темір пешінің мұржасынан будақ-будақ түтіні шығып, ең алғашқы мәдениет елшісі өзіне бөлек жылы мекен боп жұртты «кел мұңдалап» шақырып тұрғандай.

Құнтиған тиянадай бойы мен жаңа қызыл бояуы, ұқыпты терезелері, кіре беріс басқышы — бәрі де бұл вагон үйді өзгеше жаңа тірліктің ең алғашқы кесек ұрығы, қызық бір ұйтқысы сияқты көрсетеді.

Жаңа тірлік ұйыстыруға бар ышта-бейілдерімен кіріскен мамандар, басшы қызметкерлер, ер-әйелдер, үй қызметіндегі әйелдер болсын бәрі де бес қораның төбесі жабық, пана лыпасы болса, соның бәрін толтыра керней пайдаланып жатыр. Сол ретте сиыр қора, шошала, тар далаң, етқана болсын бәрі де адам жайына айналып, ауыз үй түгел кернеп толып қапты. Тіршілік қазаны жақсы, сау, қызу бір ырғаққа түсіп, әр жерде жаңа өмір, жаңа дүниенің жан тамырлары қызған қазандай шымыр-шымыр қайнайды.

Бұдан бұрынғы, Строгов келер алдындағы күндердің ең үлкен қиыншылығы отын еді. Қораларын босатқан колхозшылар үйген қиларын, сақтаған жапаларын, шенгел, томарларын да келген қонақтарына ырзалық, дос мырзалықпен бөліп беріп жатыр.

Осы жайлардың бәрін әр жерге бас сұғып, шолақ қана тілге келіп, аңғарып шолып алған Строгов енді Тұрсыновқа бар жұрты атынан колхозшыларға алғыс айтуды тапсырды.

Тұрсынов Сәлмен бастаған қарасақал, бисақалдың, әр жастағы әйелдердің жиырма шақты кісілік тобын жинап алып өз жанынан да қазақша бапты достық, сыйластық сөздер айтты. Строговтың көп атынан білдірген ырзалығы мен алғысын жеткізді. Осыдан кейін қалған жайды Тұрсынов пен басқа көмекші жолдастарына тапсырып, Строгов қазір тезінен қайтадан кешегі жолмен, тоқсан километр жердегі сонау Шолақтауға және асыға

жөнелетін болды. Ол жерде болашақ совхоздың алғашқы базасы. Темір жолдың үзілген жері болғандықтан сонда соңғы он күннің ішінде осы совхозға арналып келіп жатқан дүние мүлік көп екен. Сонымен қатар Жамбылдан және Ташкенттен осы совхозды құрушы қалың топ, көп маман ер-әйел қайраткерлер ағылып келе бастаған. Олар келе орнайтын баспана қажет. Ол үшін енді Строговтың және Новиковтей мықты тракторшылардың жақын үш тәулік ішінде бар істейтіні бір-ақ шаруа. Ол — мынау алғашқы келген қызыл вагон жолымен дәл сондай он, он бес вагон және талай палаткалар жеткізу.

Шолақтауға келген «ДТ-54», «С-80» тракторларын кешегі бірінші вагонды әкелген ретпен, сол тәжірибе бойынша Строгов өзі енді бірі артынан бірін үздіксіз жөнелтпек. Бұл жерден қайта трактор айдамайды. Ол жерге келіп тоқтағанның бәрін кешегі Новиковше, соның тракторынша жолға салады, іске қосады. Осы жайды бас инженер, бас агроном және Тұрсынов үшеуіне байлау етіп айтты да, Строгов қазір қызыл вагон алдына кеп тоқтаған өз машинасы «Газ-69» ға қарай бет қойды.

Бұл тоқтағанда машинадан агроном әйел Нина Петровна секіріп түсті де, шофердің қасына кеп, оның иығына өзінің екі қолын салды да, бетін басып жылап жіберді. Шофердің де кесек жүзінде, жүдеу қабағында қатты кейіс бар. Бір еркек, бір әйел бұның екеуі де қайғылы жылаулар екен.

Строгов өзі отыратын жақтан шофердің қасына лып етіп секіріп, шапшаң отыра қалды да, жаңағы екі мұңлы жанға бар еңсесімен бұрылды. Бір қолымен шоферді құшақтап, екінші қолымен әйелді басынан, бетінен сипады. Оның ыстық, толық жүзіне салқын алақанымен майда қағып, жұбағу айтты.

— Нина Петровна, алтыным, жыламаңыз! Тек жыламаңыз, мықты болыңыз. Ал Васяға айтатынымды мен қазір айтамын. Одан да кішкене қызыңызға, ана Надяға шапшаң барыңыз. Соны сақтаңыз!

Нина Петровна қалың, жасы мөлтілдеп сорғалаған ып-ыстық, қып-қызыл жүзін Васяның нығынан көтеріп ала берді. Бұл шақта шофер Вася да танауын қос-қос-тап тартып, үлкен қара көздерімен кесек-кесек ыстық тамшыларын ірікпестен ағызып отыр еді.

Нина Петровна бұдан үзіле бере, Строговке жасты жүзін тура қаратты да, соңғы ғана сөздерін айтты.

— Мен мына Васяға үйде отырма дедім. Қазір Алексей Ивановичке ер де, өз руліңе отыр да жүріп кет, тез кет дедім. Мен соны бұйырдым! Болмаса, бұл менің қасымда отырса Алешаны ойлап тек жылай беретін, қайғыра беретін. Тура отқа түскендей жана беретін болды. Барсын! Енді Алеша жоқ, бізге ол қайтпайды. Бар, Вася, милый... Мен туралы уайымдама! Барыңдар, жүріп келіңдер!— деп, сөзінің аяғында — біз бұл жерге уайым төгеміз деп келгеміз жоқ. Шыдау үшін, дегенімізге жету үшін келдік! Бар, Вася, милый, ұмытпа осынымды!— деп қала берді.

«ГАЗ-69» ойнақы батыр машина, кешегі трактор келген ізбен жүйткі тартып жөнелді. Машинаның артқы орнында, бұл жердегі тракторшыдан Строгов таңдап, әдейі ертіп алған комсомол тракторшы Ткаченко деген жігіт бар еді. Артқы орнында ол үнсіз жалғыз отырды.

Базадан үзіліп шыға бере Алексей Иванович шофердің арқасынан құшқан қолын әлі де алмай, оны арқаға қағып отырып, аса бір жақын жан, жанашыр дос үнімен сөйледі.

— Вася, Василий Захарович, мен Нина Петровнаға жаңағы сөздері үшін... сені бүгін осылай жүргізгені үшін соншалық ырзамын да қайранмын! Мен ол үшін қуанып қайран қалдым. Қандай қайратты жан, жақсы жан! Ал ол сенің сондай жақсы әйелің. Ана да сол! Алеша жақсы бала еді. Кім ойлаған бұндай болады деп. Ол кеше ғана өліп, сендер бірің әке, бірің шеше, сондай жақсы баланды мынадай бөтен шетте, суық жат далаға, суық жердің бауырына кеше ғана бергендерің аса ауыр. Мені де сондай қинайтын қаза. Бірақ Нина Петровна саған да, бәрімізге де барды айтты. Сенің мынау қазіргі шығысың, Вася, сенің өзіңнің де азаматтық қасиетің, батылдығың. Мен сені осындай шақта дәл осындай батылдыққа, қайратқа табылатын жас дейтұғым. Ал сен екеуміз көп жылдық жолдаспыз, білесің ғой. Талай қиыншылықтардан да өткен едік қой. Қайғына мен ортақпын. Менің достығым, менің көмегім әрқашан сенің жолыңнан табылады. Енді шыда... Қайратқа бас!

Вася үндемей ғана Алексей Ивановичтің қолын қатты қысып сілікті де:

— Рахмет, Алексей Иванович, түсіндім. Болды, бәрі болды!— деп кеудесі дірілдеп, демі де қатты бір өксікпен шығып, ащы ауыр бір күрсініп алды. Сөйтті де үн-

деместен алдағы жолды бағып, машинасын алпыс километрлік шапшандыққа мезеп алып, тістене тарта берді.

Жаңағы Строговтың «көп жыл жолдас болған едік», «сынасқан едік» дегені шын болатын. Осыдан бес жыл бұрын, Москва түбіндегі Чехов атындағы МТС-те Строгов директор болып тұрған шақ еді. Бір күні оның кабинетіне, күтпеген шығыс адамы, жақсы киінген, биік бойлы; жалпақ қалың бетті бір жігіт кеп кірген еді. Үстінде қара көк велюр күздік пальтосы бар, басында сұр велюр шляпа, қолында жұқа сафьян перчатка. Ол келіп кіргенде Строгов орнынан тұрып, қабылдап отырғызып, жөн сұрадан бұрын, ең әуелі, Совет Одағына шеттен келген қонақ екен деп ойлаған. Қорейдан ба, Қытайдан ба, не қылса Россияның шығыс жақтағы дос көршілерінен келген қонақ деп білген. Бірақ сөйлесе келе жаңағы шығыс жүзді жас, орысша ағып тұр. Қасына ерген нөкері, көмекшісі де жоқ. Содан әрі сөйлесе бере ол Строговты мүлде таң қылған. Соғыстан қайтқан, Совет Армиясының қатарынан шофер-механик боп қайтқан өзіміздің Совет Одағының азаматы екен. Аты Василий Захарович болғанмен фамилиясы Матайбаев. Шығыс адамы екендігін фамилиясы айтты.

— Сіз қай ұлтсыз?— дегенде, жас жігіт өзін: «қазақпын»— деді.

Сол Матайбаев Вася жеті жасар бала шағында 1931 жылы Семей облысында Ново-Шульба ауданында әкешесінен бірдей айрылып детдомға түскен екен. Оның осыдан кейінгі бар өмірі армияға барғанша детдомда, совет мектебінде, әралуан интернатта өткен. Соғыстан ол әрі механик, әрі бірінші категория шофер боп келген соң Москваның түбінде тірлік бастаған. Сол шақта агрономдық оқуды бітіргелі жүрген жас орыс қызы Нинаға үйленген.

Строгов басқарған МТС-ке Матайбаев өзі жақсы шофер, әйелі жақсы агроном боп, екі бірдей қымбат маман боп кіріскен. Содан бері бес жыл ішінде бұлардан Аляша деген ұл туған. Қазір үш жасқа келген Надя деген қыз да туған-ды. Бірін-бірі сонша жақсы көріскен екі жас аса бір сау, таза мәдениетті және үлгілі өмір құрды. Олардың өздеріне меншікті Москва түбінде, Чехов МТС-інің жерінде кішкене көл қасында қарағайлы тоғай арасында төрт бөлмелі жақсы дачасы да бар еді.

Бұлар білімге де ынтық, тәжірибесі де таза, өздері аса тату мінезді бір семья болып алған. Сол себепті Строгов үй ішімен, Матайбаевтармен жақын туыстай ежелгі достай қатты табысып, араласып кеткен болатын.

Өткен қыстың басында Москва облыстық партия комитетінің басшы адамының бірі Строговты шақырып алып, Москва партия ұйымының атынан тыңға аттану тапсырмасын білдірген. Бұл тапсырма қандайлық жауапты, қадірлі, бірақ сонымен қатар қаншалық қажыр, қайратты, төзім, бейнетті керек қылатын сын сапар, зор тапсырма екенін басшы жолдас Строговқа аз сөзбен қатты түйдірген.

Ойда жоқта үстіне құлағандай үлкен өндіріс басталғалы тұрғанын көпке шейін үндемей, жауап қатпай, шапшаң ойлап шыққан Строгов, сол кабинеттен шықпай-ақ қысқа ғана сөзбен ырзалығын, баруға бекінгенін айтқан.

Рас, үйіне келіп әйеліне білдіргенде көздің жасы да болды. Алғаш бұрқырап шыққан наразылық та айтылды. Строговтың мінезін қабылдамау, сынау, кіналау да болмай қалған жоқ. Бірақ Строгов тез жиналып сапарға аттануға да беттеді. Сол күнде өзге адам емес, МТС-тің бар қызметкерлері арасынан тек Вася Матайбаевқа ғана ол сөз қатқан.

— Мен Қазақстанға барамын. Сенің туған жеріңе, туған еліңе барамын. Суық жақ, тұрмысқа аса қолайсыз дейді. Алғашқы айлар әсіресе, неше түрлі жабайылық жағдайға да шыдауды керек етер. Бірақ мен барамын. Шынымды айтайын партия тапсырды: «ол жақ та сенің Отаның! Жақсы болсаң, сүйікті мекенің де бола алады!» деп тапсырды. Мен бұл жаққа қайтамын деп бармаймын, бәлкі шын-ақ ендігі бақытымды сол жақтан іздермін. Маған тек сенімді, қайратты жолдас қана серік бола алады. Ешкімді үгіттемек, ертпек емеспін. Әйелімді, үйімді де осында қалдырамын. Олар сол мен тұрған жерге өздері қызығып, қуанып баратын болғанша мен тіпті шақырмаймын да. Бірақ түбінде солар барады деп сеніп кетемін. Білім бар, еңбек етуге қол төзімді, жарамды! Қалғанның бәрін мезгіл көрсетеді. Ересің бе? Жалғыз сені ғана шақырмаққа бекініп ем!..

Сонда Вася Матайбаев салған жерден өз басы қызынып, сүйсіне көнген болатын. Ол да Москва түбіндегі өздерінің қазіргі рахат ұясынан қиын қияға кететінін

жақсы түсініп отырып-ақ, Строговқа еруге құлшына түскен. Жалғыз-ақ оның салған жерден ауызға алғаны, шарт қып сөйлегені Нина Петровна болатын.

— Әрине, мен сіздей айтпаймын. Нина Петровнаны наразы күйінде қалдырып кете алмаймын. Оған менің батылым бармайды. Біз екеуміз өмірде ешнәрсені біреуіміздің қарсылығымызға қарамай істеуге баспаймыз деп, ант-серт беріскеміз. Сондықтан, әрине, Алексей Иванович, ол қарсы болса мен бармаймын. Бірақ ойлаймын, ол өзі агроном, жақсы агроном, өзіңіз білесіз. Баратын жағы менің туған жағым, оның білім көмегін тілеп отырған Отанымыз. Және тіпті, менің балаларымның да жартылай Отаны ғой. Нина Петровна барады деп ойлаймын. Мен сізбен бірге ала кетем деп ойлаймын!

Мінезді, ойлы дос, жас ана, өнерлі агроном, кешкі шай басында Васяның аузынан жаңағы айтқан жайларды үнсіз тындап шықты. Сөйтті де біраз ойланып кіріп-шығып жүріп кеп Васяны мойнынан құшақтағанда қасына жабыса отырып кеп:

— Вася, қымбаттым, мен бекіндім, мен көндім. Әйда, ереміз Алексей Ивановичке. Барамыз сенің туған өлкеңе, күншуақты Қазақстанға!— деген болатын.

Сондағы Нина Петровна жаңа Васяны жылап жөнелтіп салған қайғылы ана. Сондағы Василий Захарович Матайбаев міне қазір үнсіз күйде қалың қабағын түйе түсіп «ГАЗ-69» машинасын күн ұзын алпыс километрлік шапшаңдықпен жазбай айдап Жоннан өткен. «Ақтоғай» шегінен асқан. Түс ауа берген кезде межелі Шолақтау станциясына тақап келген өнерлі шофер болатын.

Осы бетте Шолақтаудағы базасына жету-ақ мұң екеп, асыға, қауырт істейтін істер басталды. Мезгіл де тығыз-таяң болатын. Февраль аяқталып келеді. Ал бұл жақтағы жылдағы мерзім бойынша марттың басынан жер айдауға кірісу керек. Сонымен бір жақтан осы Шолақтауға соңғы күндерде жаңа совхозға арналған аспап, машина, зат-бұйым және әсіресе Жамбыл мен Ташкенттен екі жақтап тындағы іске кірісуге беттеген көп адамдар лек-легімен ағылып келіп жатқан.

Әйтеуір Строговтың бір ғана жұбаыш етер тірегі сол болды — келген адамдардың арасында әзір тұрған: шофер, тракторшы, комбайншы, әр алуан механизаторлар

табыла-табыла кетті. Бұлар жүргізіп әкететін әр түрлі жүк машиналар, самосвалдар, тракторлар тағы да жап-жаңа қалпымен үрдіс келіп, Түркістан совхозына жөнелтуге әзір еді. Осы қатарда базадағы адамдармен жаңа баратын жандарға әсіресе азықтан, тұрмыс-жайдан қатты тығыз қам жасау қажет болатын. Сол себепті Строгов базаға қарай ертеңді-кеш, сәт сайын, күн-түн сайын төрт тәулік бойында тыным алмастан машина, мүлік, сан алуан жүк заттарын жөнелтумен болды.

Адам атаулысына азықтан басқа отын қамын да, жарық жайын да, жататын төсек-орын, жатын жай, көрпе-жастық, простыняға шейін бас-басына санап, арнап тыянадай етіп түгел қамдап жөнелтуді ұдайы өзі бақылады. Бұл жөнде қасына ере келген Матайбаев, шофер Ткаченко екеуі де үздіксіз көмегінде болып еді.

Осы төрт күн ішінде өзі мен Матайбаев екеуі Жонға қарай созылған, салқар-салқар көштей болған автомашиналарды, тракторларды ұзатып салып, базаға екі рет келіп қайтысты. Соңғы төртінші күнде қайтадан базаға тағы бір айналып келе жатқан жолда Строговтың көзі Вася Матайбаевтың қырын отырған өңіне тоқтап еді. Ол бұл күндерде өзгеше қарайып апты. Онсыз да кесек мұрны зорайып, сорап түсіпті. Жақтары солып, соншалық шұғыл жүдеп өзгеріп кеткен екен. Бұл халде жас жігіттің ұйқысыз, тынымсыз, ашпа-жалап күйсіз, тынымсыз өткен күндері де белгі берген болу керек. Бірақ сонымен қатар жаңадан ғана өз қолынан суық қара жерде жапан түз, жат жақта, жалғыз ғана томпиған мола боп қалған Алешадай бес жасар ұлының қайғысы да қатты зардабын батырған тәрізді.

Ол уайым орны, бітпес жарадай. Ең алғаш бұл татқан ащы удай. Оның аты — әсте ұмытылмас аталық уайым! Сол жара сырттан жасырынып, қазір бұның ішіне, жалғыз өзінің ғана өзегіне түсіпті. Өзге дүниеден ұрланған құпия сыры өз ішіне аса тереңдеп батып алған. Неғұрлым солай болған сайын, іші-бауырға жайылған удай болып, ауырлап, қиындап алған. Бірақ сол қалпында осы жас сырттай, құрыш темірдей шынығып апты. Сууы жеткен асылдай қатайып, шымырап алған.

Аз ұйықтайтын Строгов бүгін «Ақтоғай» колхозына тақай бергенде Матайбаевтың жаңа анық байқалған қатты өзгеріс, ерекше жүдеулігін аңдады.

— Вася, сен бірнеше күннен бері жөнді ұйықтаған

жоқсын. Кел, осы «Ақтоғайда» тоқтап, бір үш сағат ұйықтап алайық, не дейсің?— деп еді.

Мезгіл кешке тақап келе жатқан. Вася бұл ұсыныстың әдейі осы Васяның халін аяғаннан айтылған ұсыныс екенін сезді де, директордың айтқанына мойындағысы келмеді.

— Жоқ, Алексей Иванович, оныңыз не, керек емес! Мен!.. Мен бе? Ұйқы түк емес. Одан да жұрт жатқанша базаға жетеміз!— деді. Тағы да сілкінгендей бойына қайрат жиып алды да, түнге қарай ширай түсіп, тарта берді.

Кешкі ауа тағы да қатты ызғырықтап, аяз қатайып келеді. Әнеугі Жонда Сақыш кемпірді тауып алған жотаға бұлар кеп ілінгенде дәл сондағы көріністей боп тағы бір қызыл вагонды және бір алып батыр «ДТ-54» тартып барады екен. Ақырын басып жылжыса да жазбай, талмай ілгері басып барады. Шолақтаудан шыққалы жүрдек машиналы бұлар жолдағы алдыңғы күндерде өздері жөнелткен көп тракторларды, кейбір жүк машиналарын әлсін-әлсін басып озып келе жатқан. Өз әдеті бойынша әсіресе вагондарды әкеле жатқан тракторлардың тұстарына жеткенде Строгов машинадан түсіп, әрбір тракторшымен амандасып, сөйлесіп, жай-күйін жете сұрап, тракторлардың бабын, майын, моторын анықтап, тексере біліп алады. Әсіресе ұзақ сағаттар, күндер бойы шоферлардың, тракторшылардың азық-жайларын, киім-бұйымын, тоңған-тоңбағанын үнемі сұрастырады. Әр адамның аты-жөнін іс үстінде жақсы біліп келе жатқан. Ал адам атына зейіні сондай алғыр екен. Әзір өзінің тракторшылары, болашақ шоферлары кімдер екенін, қандай жандар екенін де аныстайды. Іс үстінде жақсы танысумен барлап, андап келеді.

Бұлар Жонның жотасына жаңа бір ілінген кезінде базаға қарай бара жатқан қызыл вагондардың орта тұстағы біреуін қуып жетті. Строговтың мөлшері бойынша осы бара жатқан бесінші вагон болу керек. Оны тартқан тракторды жүргізуші әнеукүні базадан өзі алып келген, жас тракторшы Ткаченко болуға тиіс.

«ГАЗ-69» омбы қарды осып отырып гүрілдетіп кеп қызыл вагоннан өтіп, трактордың қатарына жеткенде Строгов машинадан секіріп түсті. Қараса Ткаченко дегені анық екен. Ол зорға дегенде езу тартып, таныс директорына амандасты да, сәл тоқтай берді. Беті, иегі

ісінгендей, көгере қызарып барбып алған Ткаченко Строгов көзіне соншалық қатты тоңған адам тәрізденді. Киіміне де жаңа көз салып еді. Мынау аязды желдің өтінде күнұзақ жүріп келе жатқан жастың адам сияқты киімі де жоқ екен. Строгов оның бойына қарап шошып кетті. Жаны ашып, сескенуі сондай күшті еді. Ткаченконың үстіне кигені жалғыз ғана фуфайка. Строговтың даусы қатты, шапшаң шықты.

— Ткаченко, сен мүлде мұздағансың ғой. Киімің қандай жұқа, неге айтпадың?— дей сала өзінің тонының сыртынан мойны, жағын орай салған кең қалың шарфтысын өз мойнынан лезде жұлып алып, Ткаченконың иығына жаба берді.

Ткаченко осы кезде Строгов пен Васяны қайран қалдырып, сақылдап қуанғандай күлді де, кесек, ажарлы үнімен:

— «Ничево, товарищ директор, все в порядке!»¹ деп. Сондай ширақ жүзбен басын сілкіте қайратты ажар көрсетті. Қажитын түрі жоқ, мойымас отты жастың қызуы көрінді.

Вася сүйсінгеннен күліп жіберді:

— Бұл әр уақытта осылай. Алдыңғы күні кетерінде мен «Киімің жұқа» дегенімде және де осы сөзді айтқан. «Ничево, товарищ шофер, все в порядке!» деп.

Ол Ткаченконың мінезінеі, қайсарлығынан өзі де қайрат алғандай қуана күлді. Адам үшпн... Қайратты, қажымас жас қуаты үшін, жігері үшін қуанып, сүйсіну бар еді. Бұл жаіларды Строгов та жақсы аңғарды.

Мынау қасында тұрған екі жас, екі комсомол бір сәтке бұның өзінің мықты талмас қанаттарындай аңғарылып қалды. Екеуі де өзінің вахтасында сақ тұрған, сергек тұрған қажымас та, қырағы да сақшылар тәрізді. Бұндай адамдармен істесуге болады. «Тек осындайларым көбірек болса екен» деп қалған еді. Күле түсті де көп сөйлемей Ткаченко үнсіз ғана бас шұлғып, жымия тұрып қоштасып, Строгов машинаға қайта мінді.

Сол күні таңға жақын базаға қызыл вагонын сүйреген күйде Ткаченко да жеткен. Келесі күн сәл күншуақ шақ, түс ауған кезде адамды, дүниені сәл қуантқандай болды. Аз сәтке жарқырай қалған еді. Көрүші көзі енді

¹ Ничево товарищ директор, все в порядке! Оқа емес жолдас директор, шүкірі!

андаса, Жонда ең алғашқы өзгеше бір алуан кішкене көше пайда болған тәрізді. Жиыны он шақты қызыл вагон қатарласа, қарсыласа тұрып қапты. Бәрі де жіңішке, аласа темір мұржаларын түтіндетіп тұр. Іштерінде ұдай-ұдай жылы мекен-жайлар туып жатқаны аңғарылады.

Сол вагондарға жалғас біреуі көкшіл, біреулері сарғыш, сұрқыл, біреулері аппақ шатырлар жалғаса тігіліп қалыпты. Бұл шатырдың бәрінің де сырты брезент, астары қалың шұға және үшінші қабат боп ақ мата ұсталған. Осындай үш қабат жамылшысы бар палаткалардың жылуы мен жайлылығы суық күнде соншалық көңілдегідей болмағанмен, бұның да аты қиын күннің қолдан келген баспанасы болатын. Сол бар палатканың ішіне жағалай, тиянадай, таза койкалар тұрып қалған. Бәрінде жатын орын, төсек-жәй, бұйым-жабдығы жап-жаңа да, тап-таза.

Осылайша елсіз, жөнсіз қу дала Жон жотада бұрын әлсіз орнаған он шақты жұпыны қоралардың жандарына жаңаша тіршілік ұйтқысы орнай бастады. Әзір о да әлсіз. Уақытша жеңіл орнап жатқан болашағы үлкен, мол тіршілік алғашқы уыз қабыршағы есепті. Строгов бастаған тың өмірдің ең алғашқы шақтары, таң сәрісі есепті тұңғыш сәттері осылай болатын.

Ту далада тұңғыш борозда

Март айының алғашқы күндері жетсе де Жон әлі қыстан арылған жоқ. Күн болар-болмас қана жылынғандықтан қар өте баяу, сылбыр ғана еріп жатыр. Бұл кезде базада болашақ совхозға жұмысқа жиналған жұрт саны жүзге тартып еді. Совхозға керек адам саны үш жүз шамалы болғанда, соның үштен бірі жетті де, қалған екі жүз шамалы адамды Строгов асыға күтетін. Ол селектор арқылы Шолақтауға да «келген бар ма?» деп ертеңді-кеш көп сұрау салады. Атаған адамдарды жеткізбей жатқан болашақ облыстық совхоз трест басшылығына да маза бермей дігір салады. Қысылған бір кезінде облыстық басшылыққа да наразы болды. Күйген, асыққан сөздерін айтып, қысталаң жайларын білдірді.

Егісті, совхоздық жоспарлы істі сан салада асыға бастау шарт. Облыс және совхоз министрлігі уәдені

орындамай, дегенін бере алмай тұр. Онсыз да аса ауыр, жайсыз көктемде басталатын қалың еңбек, қауырт істердің кедергісі өздері болып барады. Обкоммен сөйлескен бір кезінде Строговтың аузынан шапшаң, күйгелек сөздер шықты. Ол Москвадағы ең үлкен бір адамның атын да атады. Сол кісі өз аузымен тапсырма беріп, өз бұйрығымен тыңға жіберген қайраткерлердің біреуі осы Строгов еді. Сонда қажет көмекті өзі бермек боп серт еткен-ді. Күйіне сөйлесіп отырып, Строгов шыдай алмай жаңағы үлкен кісіні ауызға алған.

— Сіздер көмекті керекті шақта бермейтін болсаңыздар мен ана кісінің өзіне тура арнап мұң шағатын болармын!— дегенге шейін барған еді.

Қысылғаннан, күйгешпен айтқан. Сол айтқанына кейін өзі «жеңілдік, ұшқарылық болды-ау» деп өкінген де болатын. Ал іс жөнінде облыстық партия басшылығына қатты қынжылып айтқан сөзінің әсері болмай қалған жоқ. Облыс бойынша беретін адамдарын табыс етіп болған облыс басшылары осы «Түркістан» совхозына керек болған адам күштері қайдан келетінін, қашан жететінін барынша жіті іздестіріп, деректер алды. Кеше түнде облыстық Совхозтрест Строговке хабар етті. Бұның совхозына беттеген қосымша адамдар Кавказдан, Ереваннан — жалпы Армениядан жіберілген екен. Жақында сол топтың келуін тосып, Строгов қолында бар жүз шақты адамымен әр сала шаруасын бастай беру шарт дескен.

Осы хабар бүгін таңертең құлақтарына тиді ме, болмаса бірталай күннен бері жетер Жонға келіп алып, тек қарлы далаға қимылсыз қарап отырудан қажыды ма?! Таңертеңгі астан кейін бір топ тракторшы Строгов отырған қызыл вагонге кеп кірді. Бұлардың алдында келе жатқандар — Новиков, Ткаченко болатын. Соларға ілесе амандаса дабырлай кірген әскер қатарында танкист болып Ташкент жағынан келген комсомол мүшелері: Целигородцев, Қокарев, Попов бар. Олар сөздерін баптап, созып бастамай-ақ, салған жерден келген мақсаттарын айтты. Екеу-үшеуі дабырлап қатар да сөйледі. Алғаш бастаған Новиков пен Ткаченко болатын.

— Жолдас директор, Алексей Иванович, жолдас Строгов, келіңіз бастайық! Егісті! Болды! Қашанғы қуыс аспанға қараймыз да отырамыз. Рұқсат етіңіз! Тракторшыларымыз даяр, жырта бастаймыз!— десті.

Строгов бұл кезде екінші бөлмеде отырған бас агроном Трегубовты үнсіз ғана белгі етіп қасына шақырып ап еді. Сол бөлмеде отырған Вася Матайбаев пен Нина екеуін де бірге шақырды. Тракторшылар аз емес. Бір жақсысы әзірге жиылған жұрттың ішінде трактордың санына жететін тракторшылар мол еді. Бұлардан өткен күндерде төрт бригаданың алғашқы топтары құралған. Енді зерігу ғана емес, бойларына қайрат-қажыр жиған, алдағы еңбекке қызыға, қызына кіріскісі кеп тұрған анық жастардың ажары аңғарылды.

Строгов Трегубов пен Нинаға тракторшылардың талабын теріс көрмеген ажармен, ақыл сала сөйлесті.

— Қалай көресіздер, мотор, маман күштеріміз міне келіп, сіз бен біздің есігімізді дүсірлетіп тұр. Бастаймыз ба, жоқ па?

— Әлі қар қалың ғой,— деп бас агроном байлау айта алмай күдіктене берді.

Нина да құптай қоймады.

— Бұл жердің жылдағы мерзімді сырын білу керек, жергілікті адамдармен ақылдасқан жөн.

Бұл сөзді Трегубов аса мақұл көрді.

— Қар қалай кетеді, лайсаң батпақ ұзақ жата ма? Біз Жонды да, жалпы Қазақстанның бұл жағын да әлі аз білеміз. Ақылдасқан теріс емес!— деген.

Строгов тракторшыларды аз бөгеді де Васяға: «ендеше осы ауылдың үлкендерін шақырып кел!»— деді. Ана тілін Вася ұмытқан жоқ еді. Рас, ол тілі қазақша, әсіресе кексе адамға келеңсіздеу болғанмен Вася орысша ойлаған ойларын қазақша жақсы жеткізе алатын. Ол көңілденіп:

— Жақсы. Мен сіздерге қазір аксакальский совет жиып әкеп берем!

Оның «аксакальский» деген сөзін түсінбей қалғандар көп еді. Нина Петровна «шалдардың советі» деп жұртты күлдіре түсіндіріп берді. Арада біраз уақыт өткенде Вася бір топ колхозшыны ертіп келді. Енді вагон тарлық ететін болған соң қазақ колхозшыларды, тракторшыларды ертіп директор далаға шықты.

Келген колхозшылардың аттары Строговқа өлең сияқты естілді. Олар: ағайынды Әлмен, Бәрмен, Сәлмен болатын. Бұлардың Сәлмені Сақыш кемпірдің баласы. Бұрыл сақалды Әлмен, Бәрмен Сақыштың қайындары. Ал екі шал Досан, Есен — Сақыштың төркіні, бауырла-

ры. Қазір де қунақ, сөзшен, ширақ кемпір Сақыштын өзі де қасына келген қара кемпір Әселді ерте кепті. Строгов осы қарттар тобын жағалай қол алысып, күле сөйлеп, жақсы қабыл алды. Анық «ақсақалский совет» деп жанағы Васяның қалжың сөзін өзіне үйреншікті сөз етті. «Аксақалский совет», оның председателі Садаға!— деп Сақыш кемпірдің қолын көп, ұзақ сілікті. Сақыш та бас изеп, бұған үлкен дос мейірмен қарай түсіп, «садаға, садаға»— деді.

Директор мен бұл кемпір екеуі анадағы боран күннен бастап бірін-бірі күле түсіп «Садаға» деп айтысты.

Жердің көктемнің жөнін сұрасқанда Досан қарт, Әлмен, Сәлмен үшеуі ойлана, біріне бірі ақыл қоса сөйлесті. Артынан олардың байлауын екі кемпір де, Есен мен Бәрмен де қостады. Вася орысшаға аударғанда олардың ақылы бір жерден шыққан. Ең әуелі бұлардың айтуынша осы араның жері, топырағы қар кетісімен аса тез құрғайды екен. Сондықтан бұлар өздері білуінше жылда неғұрлым жерді ерте айдаса сол жақсы десуші еді. Тіпті қармен аралас іле-шала жыртып тастаса содан әбзелі болмас еді. Осыны өздері жылда айтса да маңындағы колхоздар шабан-шардақ болып, әр жылда кеш қимылдап, кеш салады екен. Және бір айтқан жайлары: бұл арада жерге су онша терең сіңбейді. Нанбасаңдар осы бір метрдей жерді қазып көріңдерші. -Тереңге батқан суды көрмейсің. Ал жер бетіне жақын дым бұл араның күні көктем шыға, қатты қыза жөнелгенде тез құрғап кетеді десті.

Строгов мынау сөздерде үлкен тәжірибе және ақылды байқағыштық бар екенін қатты еске алып қалды. Тағы да әзілдеп: «Садаға» деп кемпір Сақышты иыққа қақты да:

— Садаға, сен қалай дейсің, егінді бүгін егуге бата бересің бе?— деді.

Вася әуелі «благоволить қыласың ба?» деп алды да бата деген сөз аузына түспей, қос қолымен бетін сипап «дұға бересің бе?»— деді.

Сақыш түсінді де күліп:

— Ал, ек бүгін! Жақсылап ек, дихан баба жәрдемшің болсын, бісмылда алдауақпар!— деп жұртты ду күлдірді.

Жергілікті колхозшылардың сөзін өзінше жеке ойы-

мен мықтап ескеріп ішке түйген Строгов, қазір сол естігенін анықтамақ болды да Ткаченконы бір тракторға мінгізіп, әзір плугті тіркеп, аңдау үшін әр алуан тереңдікпен жерді айырта бастады. Бар тракторшылар мен агрономдар қасына ергеп күйде, Строгов трактордың, плугтің ізімен жүріп отырып, қолдағы метрмен жерді өлшеді. Кейін тракторды тоқтатып, бір-екі жерді тереңдете қазғызып көріп еді, жаңағы қарттардың айтқаны рас боп шықты.

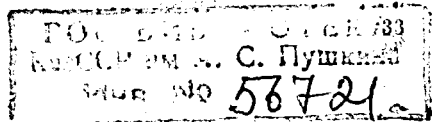
Топырақтың дымдануы 35—40 сантиметрден ары емес. Ал 60—70 сантиметрге барған тереңдікте топырақ мүлде құп-құрғақ, әсте сыз өтпегендей. Бұл байқау Строговке де, екі агрономға да анық бір байлауға келерлік тәжірибе көрсетті. Осы сағатта әр жерде қадау-қадау барысып жаңағыдай шұңқырлар қазып, жердің дымын өлшеп, сызып аңдап шығысты да, бағанадан тракторшыларға бермеген жауабын Строгов енді келіп нық байлап, бір-ақ айтты.

— Россияның кей қырларындағы крестьяндар айттып бір мақал бар еді. «Сей в грязь, будешь князь»— деген. Мен «аксакальский советтің» теріс айтпағанын аңдап тұрмын. Жолдас тракторшылар, сіздер дұрыс қозғалған екенсіздер бүгін. Рақмет оларыңа! Ал ендеше қазір-ақ бірінші боразданы Малец бригадасы атынан Целигородцев, сіз бастаңыз. «ДТ-54» тракторы сіздікі ғой.

— Менікі. Ол әзір тұр!— деп Целигородцев рапорт бергендей сақ етіп ажарлы жауап айтты.

Бұрын төрт бригаданың ішінде Малец бригадасы осы базаның жақын маңайын алған болатын. Базадағы бүгінгі жыны жүзге тартқан жұртшылық енді біраз миліттуттың ішінде көңілдене дабырлап, сергек қозғалып бір араға топтала берді. «Жданов» фермасының кәрі-жасы, бала-шағасына шейін және жүгірісе, жиналып ентелей келісті. Осы топтың алдында «Түркістан» атты иесіз Жоңға келіп ірге тебе бастаған совхоздың тыңды айырған бірінші бораздасы тартыла жөнелді. «Уралаған» көңілді топтың алдында қары аралас қара жерді қарыс айыра жөнелген бұрынғы жақсы танкист, бүгінгі сенімді тракторшы комсомолец Целигородцевтің «ДТ-54» тракторы.

Келесі күні қатардағы бірінші бригадада бірінші боразданы Воробик тартып жөнелді. Үшінші, төртінші,

бригадалар да бұдан бірнеше күн бұрын үлескен өлке-леріне барып орнап алған. Дәл осы күні бір сағатта бастамаса да, біреуі елең-алаң ертеде, біреуі сәскеде, тағы біреуі түске тақау кіріссе де, бар бригада алғашқы бораздаларын сыдырта тартып бастаған-ды.

Строгов қасына Трегубовты, Нина Петровнаы ертіп алып күні бойы «ГАЗ-69» машинасымен жортты. Васяның тынымсыз жүрісіне түсіп, алғашқы егіс күнін өз көздерімен атқаруда, бастауда болатын. Сонымен алғашқы екі-үш күн ішінде барлық пәлен мың гектар болатын көктемдік егіс, Жонның совхозға тиген бар шегіне жайыла тарап, айқын іздермен сызыла, созыла бастады. Жонның жотасы мен қобысын, үлкен-үлкен беткейі мен белесіп, жазығы мен қойын-қолтығын бөлек-бөлек квадраттарға өлшеп кесіп бөліп тастасып еді. Күлше қоңыр топырақтың кей жерде қар аралас қатпарып аудара, саралай тіліп, күйлі машиналар тынымсыз ырғақты күйге басты.

Осымен үш күн ұдайынан көсілген еңбек күндері алғашқы жемісті өнімді цифрларға сайды. Бұл күндерде біреуіне біреуі тіркес келе жатқан көп тракторшылардың алдына ұзап түскен, бірінші боразданы тартқан Целигородцев. Ол үш күн ұдайымен күндік норманы үш жүз процентпен асырып ада қылды.

Төрт бригада да норманы екі жүз проценттен түсірмей істеп келгендер бар. Бірде-бір тракторшы норманы жүз елу процентпен кем бастаған жоқ. Бұл күнде аттары Строговтың, агрономдардың аузынан жиі естілетін тракторшылар: Новиков, Ткаченко, Воробик, Пешкин, Леонтьев сияқтылар.

Целигородцевтің үшінші күн кеш бата жұмыс тоқтап қайтар шағында Строговтар қасына келіп еді. Бригадир Малец те осы араға келді. Оның қасына жаңа құрылған комсомол ұйымының секретары механик Геннадий Безродный ұзын бойымен кең адымдап, ширақ жүріп келе жатқан.

Целигородцев тақай бере машинасынан түсіп келіп, Строгов жақын күндердегі бір жайды есіне алды.

— Мен басында күдіктеніп ем. Егіске ерте шығар деп ем. Сендердің істегі өнімдерің бар күдікті жоққа сайды. Жонның қысын Целигородцевтің тракторы мықтап қуды. Күннің жылына бастағанын, бүгін қардың

көп ерігенін байқадыңдар ма?—дегенде Целигородцев қатқыл жуан даусымен қысқа ғана сөз қайырды:

— Земля подкашивает. Тракторшылар соны сезген болар.

Нина Петровна өзінің агрономдық тәжірибесіне мынау еңбек адамының мағыналы бір шындықты айтып қосқанына сүйсіне күлді.

Безродный үмітшіл, сенімді жүзімен жанағы сөзді қатты күліп қостады да, қысқа бір жақсы байлауын айтты.

— Кім батыл болса, соя жеңеді. Ол біздің дәстүріміз. Инженер, агрономдар ол батылдықты бастамай тұр еді. Олардан тракторшының қолы батыр болды!— деп агрономдарға әзілмен соқтыға сөйлеген.

Трегубов агроном, әуелде тартынған өздері емес, инженер Богданов екенін ескертті. Бұған Строгов өзі ара түсіп еді.

— Богданов жас инженер! Мүмкін бұрынғы ескі традицияларды аз білер. Бірақ сол күні ол барлық күрделі плугтер түгел іске қосылады деп сене алмады. Сондықтан ғана тартынған. Жас болсын бірақ, бұрынғы традицияны білмесе де оқа емес. Богданов пен біз, сіздер боп, бәріміз өз традициямызды, жаңа традициямызды жасаймыз!— деді. Ширақ үнмен көтеріле, жұдырығын түйе, қолын сілкіп сөйледі.

Осы күні кешке кішкене базаның көше болмыс алаңында жатын үйлер бойларында лек-легімен жүрген еңбек ерлері мол көрінді. Олар тракторшылар, механиктер, шоферлар, әлі саны аз болса да біріндеп келе бастаған құрылысшылар, су, электр мамандары болатын.

Осы кеште алғашқы күндер тәжірибесін ақылдаса аңдап алу үшін Строгов пен агрономдар, бас инженер Богданов, партия ұйымының секретары Тұрсынов асхананың алдында, ашық аспап астында, аяққа басып тұрған күйде алғашқы бір шолақ жнын жасады.

Строгов еңбек күндерінің әуелгі жақсы дерегін тракторшылар мен мамандарға, бригада бастықтарына тез айтып білдірді де, енді бұдан былайғы күндерде үдей түсетін бір шаруа шарасын атады. Тракторлар күндіз ғана емес, қар кетіп болғанды тоспай-ақ, соңғы күндердегі күндізгі тәжірибені еске алып, түнде де істейтін болу керек. Соған әр тракторға, жеткенінше қолда бар тракторшыларды қос-қостан бөліп беру керек. Брига-

дирлерге осы арада, осы кеште сол іс нақтылы шешілуі тайсырылады. Бірақ дәл осымен жалғас әлі, адам саны қатты жеткіліксіз боп жатқаны, әсіресе тракторшылар жетпей аз боп жатқаны көп аталды. Қысқа-қысқа сөзбен Малец те, агрономдар да, инженер Богданов та адам жетпей жатқанын үлкен олқылық есебінде, сәл наразылықпен де атап өтісті.

Бірақ бұлар білуші еді, кейінгі көп топтың келмеуіне, бөгелуіне бұндағы жұрттың бірде-бірі жазықты емес. Әсіресе директор Строгов бұл жөнде жауапты емес. Сондықтан бұлар өз наразылығын сыртқа арнай айтысқан. Бірақ осы минуттерде бір бұл жай емес, енді Строговты қысатын басқа халді бүгін өзін сүйсіндірген жақсы тракторшыларда айтып жіберді.

«Ең әуелі асхана мезгілімен тамақтандыра алмайды. Жатын орын суық. Күндіз ыстық ас іше алмайды. Түнде ұйқы шала. Бар астың өзі де мезгілімен ауызға тимейді. Мынау кішкентай лашықта ас деп кезек күтіп тұрса, жұмысқа бару емес, тек қапа шіретте күнелту керек. Әлі талай күн осы араға арнай бастаса да, дәрігерлік орын көмекке жарамай тұр. Керек десе ішетін су да, кара судың өзі де ылай және сол да, үнемі бола бермейді».

Біреулер темекі жоқтығын да үлкен наразылықпен айтып қалды. Бұл наразылықтардың бәрінің орны бар. Әлі рабкооп дүкенін құра алмай ұйлығын жатыр. Орналасып алмай құр қаптардың ішінен қол-қолға сатуға да орай жоқ. Асхана күн жылына ма деген үмітпен Сәлмен қорасына орнады.

Тамдары ғана емес, бұрынғы шошаласы, сныр қорасына шейін тақтай жайып кеңігенсіп еді. Бірақ жүзден аса адамды шын-ақ мезгілімен тамақтандыра алмай тұр. Әрбір ецбекке жегілген жақсы азаматтар аузынан жаңағы естілген наразылықтар Строговты қатты шырқытырып қинап тұр. Ол ешкіммен де дауласқан жоқ. Өзі де ақталмады. Асхананың, жатын орынының, рабкооптың кемшіліктерін жаңағы тракторшылардан да бетер сынап, өз жанынан қосып, айта түсті де, енді барынша сол күйді түзеу үшін істеліп жатқан әрекеттерді айтып берді. Жұрттан өтінгені, бірнеше күнге сенім, төзімнен түгел айрылмауды ғана сұрайды.

Өзі қазір-ақ бөгелместен Шолақтауға жөнелмекші. Бұндағы әр алуан қиыншылық пен жоқшылықты түзеу-

ге жөнелмекші. Дегеніндей, Нина мен Васяның қасында отырып, шала-шарпы тамақтанып алған Строгов жөке де қасына Васяны ертін жеттүнде Шолақтауға тартты. Жамбасына мұз батқандай, «астынан су шыққандай» дейтін тынымсыз күндер мен түндер үздіксіз қарбалас қам-қарекет үстінде өтті. Шолақтауға жеткен соң Вася түн бойы ұйықтамаған себепті, Строгов оны тынығуға қалдырып, өзі жалғыз кеткен.

Түнде машинада мызғыған еді. Бүгін таңертең кеңес-лерде қызмет басталар шақта Строгов жұмысқа кірісті. Тың тұяқ, тіпті күйлі тәрізді. Оқыған бұрынғы мамандығы механизация, электрофикация факультеті болғандықтан Строгов тегінде бұл жүрген механизмдердің көнтен көбін үйреншікті атай білетін. Чехов МТС-інде бес жыл бойы басшылық қызметте болғанмен, ол кейін шыққан машиналарды да үнемі өзі жүргізіп талдап, ізерлеп, оқып, танып, біліп ала жүретін. Сонысы қазір көп кезде бұның бүгінгі еңбегінде кішілеу пәтердің жалғыз төсегіне Васяны жатқызып, ол «ГАЗ-69»ға өзі келіп отырып, өздігімен жүргізіп кеткен.

Строгов бүгінгі аспанға қарай бере, көңілденіні жөнелді. Күн ашық, жылы. Аса бір жайлы, ерте көктем шағын танытып тұр екен. Ішінен «тек Жонда да осындай ашық күн болса екен. Тракторшылар тым құрыса жылы ашық аспан астында сәл сүйеніш, қуат алғандай болар еді» деп қалды.

Шынында бүгін Жонда да күнұзын тамаша бір мау-жыраған күншуақты ұзақ шақ болды. Барлық Жонның бойына шанжау-шанжау тарап түсіп, өз квадраттарын көмкере-кертіп жүрген тракторшылар бүгін бұл жақ жақтың тамаша бір жайларын, мольнан көрісіп жүр.

Түпсіз кең, мөлдір көк аспанда шырқау бір биікте салқар-салқар топтарымен ақ қанаттары күнге шағылыса соншалық мол аққулар өтіп жатты. Сұңқыл-сыңғыр әдемі бір үндері кейде тына қалып, тындағаң жаяға ақ қанаттардың сытырлаған үндерімен ілесе жетеді. Егіс даласында жүрген Нина Петровнаға мынау аққулардың қатарлары ғажайып боп сезілді. Әсіресе олардың сұңқыл үндері — жоғарғы октавамен анық, әсем естіледі. «Аққу әні деген осы ма екен? Өмірде алғаш көрген, аспанда жүзген топ аққуларым осы еді, қандай ғажайып?» деп өзімен өзі сөйлескендей. Аққулар бір сәтте, бұның қызыққан көңліне жер мен аспан арасы-

ның өзінше ортақ елшісі тәрізденді. Бүгін таң сәскеден бәрі сымпылдап асыға ұшқан, үшкіл қатарлы ұшқыр үйректер де жоғары-төмен самғап кетіп жатты.

Тракторшылардың көбі білмеуші еді, Жонның терістікке қараған еңіс деңгейінде үлкен шалқар тұщы көл болатын. Оның айналасы, аралдары қазіргі көктем күндерінде сыңсығап үйрек, қаз, аққу, аққұтап тәрізді үлкен құстарға сыймайтуғын. Кейде аққулардың ізімен, асықпай баяулап тағы бір топтар маады. Олар үйіріліп ойпағандай құбыла құйкылжиды. Бұл көп оралып, аса қатты қиқулап, құраулап ұшқан тырналар. Бұндай топтар бұлтша ауып жәйлап кетіп жатыр.

Тағы бір тракторшылардың үстінен салмақты, сұлу қатармен, байыпты үн салып, қоңыр қаз тобы кетті. Ауа жөнкіле созылып, жаңағы көл жаққа қарай өтеседі.

Машиналарында жүрген шоферлар, тракторшылар, әр алуан мамандар, агрономдар бүгінгі мейірлі күншуақ шаққа көп сүйсінеді. Аспан әлеміне жан бере кестелеп әр алуан әсем сәнімен өтіп жатқан жыл құстарын тың айырушылар қуана тамашалайды. Ткаченко, Воробик, Новиковтер жыл құстарын жаз нышанын әкеле жатқан жақсы келгіндердей қарсы алды.

Тағы біразда қардан мүлде арылған бозғыл көделі күнсс қыраң да, кей беткейде қыр құстары да көріне бастады. Ғажап қызық мінезі бар көкшіл сарғыш дәу дуадақтар кезікті. Шұрылдап ұшатын қара бауыр бұлдырық та келді. Әсіресе қызық құстар: безгелдек пен ұзын сирақ, бадырақ көз тарғақтар. Осы құстардың көп тракторшыларға бұрын мүлде мәлім болмаған мінсздағдылары ерекше көрінеді. Ең әуелі бұл құстардың бәрі де машинадан қорықпайды, қашпайды. Трактордың сартылдағаны, түтіндеп, тасырлатып жүргені оларға бейнебір әсіре қызық, тамашадай. Адам техникасын, Жонның бұл құстары аса бір аңырған, тамашалаған халде қарсы алғандай. Олар кетпей отырып алысады. Жерден жем де алмайды. Бар ынтасымен машиналы қозғалысқа қызыққан жәндіктей көрінеді.

Тарғақ, безгелдек сияқтылар өздері де тың айырушыларға аса бір қызық, жұмбақ күс тәрізденді. Олар жерде отырғанда, жорғалап жүргенде жер қылаң, бозғыл, қоңырқай болып бір көрініс береді. Ал ұша жөнелсе болды, тарғақтар қара ала боп, жарқылдап ұшады. Қоңыр сұр безгелдек атаулы ұша жөнелгенде әлдеқаш-

дай сиқырдай, ертегілік құбылысқа ауысады. Бейнебір цирктегі фокусшінің айлалы құбылысындай жаңағы көп-қоңыр күс көз алдынан дырылдап ұшып, аспандай бергенде өншен аппақ құсқа айналып кетеді.

Әрі суық, әрі жансыз жат көрінген Жон атаулы жотаның бүгін тағы да бір қызық түрде жанданғаны байқалды. Осы Жоннан терістікке қарай ұзап барғанда, көлденең кезігетін мол құм бар. Сол құм көп жай жануарлардың қысқы-жазғы мекені. Әсіресе ол құмдарда соңғы жылдарда мүлде мыңғырып өсіп кеткен бөкен қалың болатын. Жонның өзінің де кейбір қия шаттарында және жақындағы Қаратау, Ақтау сілемдерінде арқар, таутеке бар-ды. Бұлар Жонның байырғы аңдары.

Ал осы өткен қыста Жамбыл облысына қалың түскен ақ көрпе қыс аяғын ұзартты. Қалың қар құмға да түсті. Суық одан да ерен қатты болды. Сонымен барлық Сарысу, Талас аталған ауданның елі, бұрын өздері көрмеген ауғын бөкен топтарын көретін. Әсіресе февраль ортасынан бері қарай малда жүрген, жолға шыққан жүргінші, малшылармен Жон жотаға шыққан аңшылар: «биыл бөкен ауып келді» деп көп әңгіме етісетін. Кейбіреулер тобымен жүрген мол санын көреді. Тағы біреулер кем қойғанда 10—15 тен жүрген шашыранды топтарын таниды. Бүгінгі ашық күнде, айнала дүние аяқын көрінген шақта, тракторшылар жаңа қызық көре бастады.

Бір бригада емес, төрт бригаданың бар тракторшылары байқаса бұрынғы елсіз жым-жырт боз дала бүгін қызық бір қозғалыс қимылдарға ауысыпты. Қыбырлап, жайылып ешкілер кетіп бара жатады. Жақыннан үрке қашып, трактордың даңғырынан орғып секіріп, безіп жөнелген асау тағылар ойнақ сап кетеді.

Кейбір шақта әлденеше рет трактордың алдарын көлденең кесіп, ағыза жортып, ақтаңлақ арқар тобы жосып өтеді. Бастарындағы дағарадай иір мүйіздері соншалық жарастықты. Бөлек сәнді бас киім, бекзадалық сән киімін сақтай безген тәрізденеді.

Ақтаңлақ, топтарымен жүйіткіп жосылған бөкендердің бауырларында жаңа ғана туған ши аяқ лақтары да қалыспайды. Ұшқан құстай ағындайды.

Аспаны мен даласы, жер-көгі осындай неше алуан әрі күшті, әрі сұлу жан иесіне толы Жон бүгін тыңды менгеруге келген жаңа жұртқа әлдеқайда жақып, жылы кө-

рінді. Жылы шак, әсем күншуақ ұдайы үш күнге созылды. Сол үш күнде тыңды айырған тракторлардың еңбек өнімдері алғаш күндерден және де үдеп, аса түсті.

Өз машинасының соңынан ерген әлденеше жүк машиналарын азық-түлік пен бұйым аспаптарға сықал алған Строгов, суткеге жетпей қайта оралды. Соңғы қарды қатты кетірген жылы күндерді ол мол пайдаланды. Арада төрт-бес күн өткенде енді бір бригаданың өзіндік «дала қостары» орнады. Азық-ас айналасындағы, база басындағы таршылық сейіле түсті. Әр қостың жатып жайларын, ас қазанын да өзді-өзі аймағына апарып шапшаң орнаттырған еді.

Істің дамуы, тіршіліктің орныға бастағаны бір жаңалыққа тың жаңалық қоса берді. Жаңа совхоздың жан-жақты жанды тіршілігі Строговтың бастап тұсқап, қозғау салуы арқылы өз арнасына түсе бастады.

«Түркістан» атты қабырға газетінің Безродный басшылығымен шығып қалғанын жұрт көрді. Кейбір трактор бригадасы орнаған қостарда — «жауынгерлік листоктар» ең алғашқы қадамын бастады. Көпшілік қайратты қызмет атқарған орындарда, әр тұста, көрсеткіш тақталар ұйымдастырылды. Тұрсынов пен Безродный, Строговтың өзіндегі тынымсыз, дамылсыз әрекетке ертелі-кеш демеі ауысқан. Енді Жоңның ұзақ бойына сан километрге созылып түскен қостар атаулының бәрінде демалыста дауыстап газет оқылатын болды. Кішкене базаның бір қорасына жаңа келіп қатарын түзеп орнай бастаған кітапхана аса бір қомағайлықпен оқитын оқушыларын таба бастады.

Қар кетіп бола бере электрші Селестин, Китаевтар аз ғана базаға тұңғыш жарығын беріп, суық жайларды жылы жарықпен қуанта жайната бастады. Инженер Гольдин маңайдағы өзенсымақ, болымсыз бұлақ-бастау атаулыны есепке алды... Қар суынан туып, жар-жыраны толтыра сарқырап ағып жатқан «күркілдек», «сарқырамаларды» үнемі өлшеп, көктем күнінің су режимін тынымсыз зерттеумен жүрді. Строговты дәл осы тұста қатты қызықтыратын азын-аулақ жер шегі бар. Ол үш судың арасы. Осы база орнаған аз ғана ауқым болатын.

Құрғақ қырат, биік жоңға келе бере Строговтың қаты ойлағаны су, су ғана. Сонда осы өңірдегі тәуір су аталатын үш бұлақ-бастау дәл осы база тұрған жерге

жан-жақтан жамырай ағып, тақау келуші еді. Олар Жамаңсары, Үшбас, Ақбұлақ деп аталатын кішкене өзен, Ұзынбұлақ, көзді бастаулар еді.

Қазір су маманы инженер Гольдин осы суларды тегіс өлшеп, ізерлеп танып болып қалған. Қай тұстан бұлақты бөгеп көл жасайды. Совхоз орталығына қай арадан арық тартады. Ауыз су, суарғыш су, кейін жайлы пәтер, жақсы үйлерге кіретін су тартқыштар суы қайдап алынады. Сол жөнінде оның Строговқа ақылдаса мәлім ете бастаған жайлары Строговтың көңлін қатты жұбатқандай.

Жамаңсары деген ұзынша бұлақтың аяғын, Гольдин бұл өңірде өмір-бақи егіліп көрмеген: картоп, овощ бау-бақша дақылдарын суаруға арнайды. Биылғы жылдың өзі үшін он гектардай бөлекше жер меншіктеп алыпты.

Қарды кетіріп, көктемді жылытқан бес-алты күн алғаш түйілген қабақты, жүдеу жүздерді де мейірлендірген. Кейбір көңілді жылытып, жұбата бастаған. Еңбек те, тірлік те тың өлкеде күйлі трактордың жүрісіндей өз ыргағына түсіп, жылжып аға бастады.

Егістің көктемдік жоспары үшін күндіз-түн істейтін егіншілер бұл міндетті орталап кеп еді. Дәл осы шақта Шолақтаудан кішкене базаға қарай тартылған Жота жолдарды бұрқыратып, шаңдатып көп жүк машиналары ағылды. Саны 200-ге тартатын адам ақтарыла келе берді.

Строговтың көптеп күткен топтары. Бірақ көп қиындық олардың қатарында, қосарында ілесе келмеқ. Себебі, олар мұнда соншалық тығыз керек болумен қатар бұндағы тұрмыс: азық бабы, баспана, мекен жайы әлі де эзір емес. Әлі де таршылық та қысталан. Бұндағы таршылықты, тек соңғы күндердің жылылығын пайдаланып, қос-қостарға бөле таратып, сәл сейілтп келе жатыр еді. Енді қалың топ үзіле-созыла келмей, барлық ауыр селімен, бар салмағымен ақтарыла құлады.

Бұл келгендер Кавказдай жылы жақтан жиналған жаңдар. Осылар келе бере бір Строгов емес, оның серіктері — агроном Трегубов, бас инженер Богданов, партия ұйымының секретары Тұрсынов, комсомол ұйымының секретары Безродный және рабкооп бастығы, әсіресе, алғашқы ауыр салмақ оның нығына түсетін Меңдияров ұзақ сағаттар тынымнан, тыныштықтан айрылды.

Қат-қабат

Көптен күтілсе де шұғыл ошарыла, қауырт келген топ, өзімен бірге күн райының жайсыздығын да ала келгендей болды. Кеш бата күн ызғырықтап суық жел шықты. Күндізгі ашық, жылы күн беймаза суық кешке ауыса берді. Бұл жай, орпаласа алмай жатқан көпшіліктің күйін әсіресе кетіре түсті. Ашығу, тоңу, қажып талу — бәрі араласа келген соң көпшіліктің арасынан наразылық сөздер, қатаң үндер, тіпті суық салқын, тұрнайы мінездер таныла бастады. Бұрынғы жүз кісіге көп шірет жасап, сақал-мұрты өскен, жүдсеу жүзді адамдарға толып кетті.

Шаң-шүң, ұрыс-қағыс сөздер естіліп жатыр. Строгов қазір қасына рабочком¹ Березинді және Васяны ертіп алған еді. Келген адамдармен бір жерде агроном Трегубов, бір топта инженер Богданов жайғастыру қамына кірісіп жүр. Соңғы күндерде сақтықпен қатарлап тіккізген палаткалар бар еді. Соларға апарып ең алдымен жатын-тұрғын жайларын көрсету, бірінші кезек іс болды.

Бұл ретте палаткалар екі жүз кісіге лық толған еді. Содан кейінгі бір кезек ас-азық жөнінде болғандықтан, жаңағы сәл жайласқан топтар онсыз да тар, аласа ас үйлерді кернеп алған. Келген топтың тракторшысын, механизаторын, комбайншыларын, шоферлерін және құрылысшыларын, өз тізімдері бойынша бөлек-бөлек жіктеп алысты. Мамандық ыңғайларына қарай бригадаларға, тиісті топтарға бөліп жатты. Төрт бригадаға бөлініп тарайтын жаңа тракторшылар, шоферлар, механизаторлар қазір ең алдымен өзді-өз бригадаларын, бригадирлерін бөліп алысты. Бұндайда салғаннан салмақты мінезбен өз жайын түсініп, тез ұғына кеткен адамдар аз болған жоқ.

Тракторшы Погосян, Геворкян, шофер Қазарян, комбайншы механизатор Старовойтов, Агаян сияқты талай адамдар салғаннан-ақ екшеліп, бұнда қарсы алған жұртқа жылы жүзбен бой тарта береді... Еңбек жөнінен, жатын-жай жағынан да атап берген қалыпта даусыз қабыл алысты.

Бірақ Строговта тыным жоқ. Ол палаткадан палат-

¹ Рабочком — жұмыскерлер комитеті.

қаға, асханаға, рабкоопқа жүре түсіп, тығыз істер тапсырып, рет түзеп жүрген шақта, келген адамдардың арасынан бір шоғыр адам бұның артынан қалмай, ұдайы наразылық сөздер тастап, үнемі шұбырып жүр. Қараңғыда жүздері де айқын көрінбейді. Қара көз адамдардың сақал мұрттары өскен қалпында, ашулы сөздері мен аппақ тістері жарқ-жарқ ашылады. Жан-жақтан қатар жарыса саңғырлап, қатты айтқан сөздері өте шапшаң. Аласа бойлы, ұсақтау денелі Строговқа олар бүгінгі кештің қара суық желіндей, қаптай соғады. Наразылық сөздер, ауыр айыптар да тасталып жатыр.

— Мынадай суық, мынау қыста бәрімізді тек шүберектің астына малша қамамақсыз?!

— Сіз тыңды жыртуға көмек күткен директор емесіз. «Келгені ауыра берсін, мұздап қата берсін» деген адамсыз!..

— Осындай қиыншылықта, мұншалық адамға жаны ашымас бюрократ қана сіздей болады!

Ашулы бес-алты кісінің сырт жағында осындай шолақ-шолақ наразылық сөздер айтылып жатыр.

— Қызыл вагондарға өздері кіріп алған!

— Жылы қоралардың бәрін өзінің сүйіктілеріне берген бұлар.

— Мына палаткаларда қандай аязды жел аңырап тұр, кіріп көрші.

— Күні бойы ашығып келдік, тоңып келдік, тым құрыса ыстық су да әзірлемегенсіз?!

— Бұл келген адам ба, жоқ мал ма?

— Біз жылы жақтан келдік. Киімдеріміз жұқа. Палаткада бір түнде тегіс ауырып шығамыз!..

— Бәріміздің жауаптылығымыз ертең сенің мойныңа түседі!— дегендей ұрысқақ, ызалы шытынаған сөздер Строговтың аузын да аштырмайды. Бағанадан бір сағат бойында қас қарайғанша Строгов, Березин, Васяның соңынан жауар бұлттай үнсіз түйіліп жүрген қалың бір шоғыр бар. Жаңағыдай тұтас қамап, қаптаған әділетсіз, ызалы сөздер осы топтан шықты.

Строгов ең әуелі бұлардың кімдер екенін білмек болды. Кейбір қатты сөзді айғайлап айтқан бір-екі ұзын бойлы, ашаң жүзді адамдардан:

— Сіз кімсіз? Сіздің фамилияңыз кім?— деп жөн сұрап еді. Жаңағылар айтпады. Оларды жақыннан қор-

шалай тұрған, бас киім киісі өте сүйкімсіз көрінген бір тығыз топ, жөн айтпай қаптай шулап қоя берді.

— Фамилиямыз неге керек?

— Кейін кішәлап, жазаламақ боласыз ба?

— Біз бәріміз тең адамбыз. Айтылмайды фамилиямыз!

— Бәріміз де путевкамен келген, тында еңбек етуге келген совет адамымыз! Сол біздің атымыз!

— Жайғастырыңыз бізді!

— Анау жылы қоралар тұр, сонда жайғастырыңыз!— десіп тағы да қамап алды.

Өршелене сөйлеген бір-екі адамның аты-жөнін ақырындап, білмек боп, Вася мен Березин өздеріне тақау тұрған кісілерден сұрап еді. Олар да айтпады.

Осы кезде дәл осы бір араға түйіліп үйіріліп қалған топтың дәл сыртынан, бар жұрттың дабырын баса, салқып, салмақты үймен сөз қатқан көлденең бір адамның даусы шықты.

— Жолдастар, тоқтаңдар! Жылы жай ма? Қазір соның жөнін біз шешіп көрейік. Кәне, былай тұра тұрыңыздар! Жол беріңіз!— деді де, биік, кесек бойлы, батыл жүзді, қазақ пішінді бір жігіт ортаға кеп кірді. Строгов, Березин, Матайбаев сияқты бұндағы таныстарымен қолды қатты қысып амандаса берді.

— Жолдас Сандыбаев, қашан келдіңіз? Жолдас Сандыбаев, міне мезгілімен келдіңіз!— деп Строгов жаңа келген адамға айнала жұртты мезгеп, алақанын дөңгеленте созып, көрсете берді.

Сандыбаев орысша жақсы сөйлейді екен. Мынау тұрған бар жиынға анық естіртіп, нық байлаудай сөз қатты. Бар өрекиуді басқандай жайлар айтты.

— Мен бағанадан естіп тұрмын. Әңгіме жылы мекен жөні ғой? Бұл жолдастар алыстан келді, күн ұзын тощан келді. Қазір суық түн болып келе жатқаны және рас. Жайларың қатты ұғынамыз. Бұлар Шолақтаудан шықты дегенді ести сала Сарысудан, Байқаламдағы райкомнан әдейі келдім. Мәлім етейін, жолдастар, бұл арада сіздерден жасырып аяп тұрған жайлар жоқ екенін, ақылдарың бар, жақсы түсінесіңдер! Бірақ жаңа мен ең соңғы шараны істеп келдім. Мынау жерде бұрын бес қорасын совхозға беріп, бес қораға ауысып таршылықта қысылып отырған қазақ колхозшылары — «Жданов» колхозының мүшелері бар еді. Мен жаңа солармен тегіс

сөйлесіп келдім... Бүгін түн ғана шыдап, сабыр етулерінді өтінеміз. Танертең сол колхозшылардың он семьясы түгелімен өздерінің жазғы киіз үйіне шықпақшы да, бар қораларын, тамдарын сендерге босатып бермекші! Алыстан келген киімі жұқа, науқастау адамдар болса, қазір тізімге ал да, таң атып, күн шығысымен там, қораларға жайғастырыңдар, Строгов, Березин!— деген еді.

Осы сөздің соңына ілестіре қалтасынан электр фонарын алды да жаңа Строговқа жөнін айтпай тұрған адамдардың жүздерін жағалай жарық етіп өзі де ганыды, жолдастарына да танытты.

— Рақмет бұл көмегіңе, жолдас секретарь, дұрыс айтасыз,— деді де, Строгов алдындағы топқа қайта бұрылды.

— Ал көне, жаңа: «ауырамыз, нашармыз, киімдеріміз жоқ» деген сіздер, сіздер едіңіздер ғой!— деп жаңа өшіге қамалаған адамдардың бәрін қолымен нұсқап тұрып:— жүріңіздер, сіздердің тізіміңізді жасайық! Өздеріңізбен бірге жасайық!— деді. Топты енді өзі шақырып, Сандыбаев, Березин үшеуі жарығы бар вагонға қарай тартты.

Бірақ бұл бұрыла бергенде, жана ол нұсқап көрсеткен жеті-сегіз суық жүзді адамдар әдейі іркіле берді. Топқа араласып, кейіндеп тарап-тарап, бой тасалап кетісті. Өздері окшаулашып бөліне бере Строгов Сандыбаевтың білегін қатты қысты.

— Мезгілімен келгенің қандай жақсы болды. Колхозшылар оңай көнді ме? Өздеріне қиын емес пе? Балалары да бар. Кемпір-шалдары да аз емес. Мыналар болса шетінен ірі, сау, мықты еркектер ғой!— деп еді.

Сандыбаев оны тыныштандыра сөйледі:

— Қазақ колхозшылары сені жақсы көріп, жақын тұтып апты. Олар қонақшыл халық. Бірақ мынау келгендерге бермейді, саған береді! Өздері ертен киіз үйлеріне суық та болса шығады. Оларды қалай көндіргенімді мен саған кейін айтам. Ал осының орайына «Ждановқа» сен туған әкеңнен бетер, қарыздарсың! Соны дәл осы кеште әдейі есіңе саламын, Строгов!

Строгов көңілдене күліп, көне берді.

— Оны сен маған айтпай-ақ қой! Мен әнеу күні айтып ем ғой саған. Атаусыз, шартсыз-ақ мен «Ждановқа» шефтік етем. Есіңде болсын, ол менің еркектік сертім.

Ал совхоз тек аяққа басып алсын, сонан соң «Жданов» колхозы емес, осы арадағы «Үшбас», «Жданов», «Ақбұлақ» колхозының бәрі де менен сондай, ойларында жоқ көмек алғанын көресің. Осыны істемесем мен Строгов болмайын. Ал мынау лагнет суық түнде сондайлық жылы достық жәрдем еткен «аксакальский советке» мен өзімді баласындай қарыздармын деп білемін. Осыны сен біліп қой, Сандыбаев!— деді.

Екеуі, бірі райкомның бірінші секретары, біреуі жаңа совхоздың директоры боп, айтып жатқан жаңағы сөздерінде, ниет, бағыттары бір болғанмен, өзді-өз жұртшылығының қамы үшін де үздіксіз ойлайтындарын тұспалмен айтысып қалды. Және сол жайларып аңғарыса бере, қарқылдап күлісіп алды.

Сандыбаев «Шолақтаудан екі жүз кісі Жоңға бір-ақ аттанды» деген хабарды өзінің кеңсесінде отырып, Жамбылдың обкомынан соққан телефон хабарынан біліп еді. Ауданның Шолақтауда тұратын өкілі арқылы тіпті анықтап, келер сағатына шейін білген. Солардың жетуімен жалғас туатын ең алғашқы қиыншылықты ол алдын ала жақсы аңдаған. Строговқа ол: «қысылған шақтарыңда райинполком бастығы Алпысбаев екеуіміз үнемі қасыңнан табыламыз» деп қалжың аралас серт беретін. Жолаушылар тобы келерден бір сағат бұрын ол Сәлмен, Бәрмен сияқты анау бес қорадағы колхозшылардың ортасына келген. Солардың кемпір-шайын, жас-кәрісін жиып отырып, мейлінше мол сөйлесіп, нақтылап келісіп шыққан-ды.

Райком секретары тыңға орнаған совхоздың қасындағы қазақ колхозшыларымен осы кездесуде жай ғана емес, мәнді-жөнді қажет сөз сөйлескен. Келелі кеңес құрған-ды.

Сандыбаев бұл әңгімені Бәрмен карттың үйінде жасаған. Жалғыз бұл жер емес, аудан орталығында, әр жиылыста, көп колхоздарда, осы қыс ішінде өзі айтып жүретін бір жайды бұнда колхозшыға ұғымды етіп баптап айтты.

— Сендерге мың да бір рақмет. Ақ қар, көк мұзда қысылып келген, толып жатқан жаңа жұртқа өз мекен-жайларыңды бердің. Өздерің қысыла, қымтырыла отыруға шыдадыңдар. Неге солай істедіңдер? Аудан сіздерден соны неге өтінді? Онымыз, осы совхоздың өзгеден бұрын дәл осы кешеге шейін тек көшпелі болып, тек қа-

на мал баққан елге ерекше пайдасы тиеді, үлгісі ауысады дескеміз. Өздерің айтшы, осы совхоз күн санап өз тірлігін, еңбегін бастағалы бұрын бұл өңірде болмаған өнеге, үлгі барын байқамайсыңдар ма? Қәне сондайды аңдадыңдар ма?— деп сұрап бір тоқтап еді.

Үй иесі Бәрмен сөзге шапшаң араласып, секретарьдың сөзін қостай жөнелді:

— Бәрекелді, көріп отырмыз! Ең әуелі елдің ендігі берекелі тірлігі, машиналы аспаптың құдіретінде екенін көріп тұрмыз!— дегенде, Сәлмен де күнде өзі тамаша етіп жүрген бір жайын айтты.

— Шіркін, мынау өнерлі қолмен жерге еңбек еткенде осылай етсін! Біз айырсақ жердің шымы мен топырағы қойтас-қойтас боп тамырланып қала беретін. Мыналар топырақты күлдей етіп, ұнтақтай майдалайды екен ғой. Қарашы, жыртқан жерлері ұндай, ұлпадай боп жатыр ғой!

Досан, Есен, Әлмен, Бәрмен де қатарынан таңдай қағып, бастарын шұлғып, аса сүйсінген ажар танытты.

Сандыбаев бұлардың әрқайсысының жүзін барлап, қадала қарап отырып, шын сүйсінген күйлерін таныды. Қатар сөйлескен жұрт бірінен бірі үдетіп, совхоз еңбегін мадақтап жатыр.

— Ұлтарақтай ала қалдырмайтынын қайтерсің?

— Егістің қызығы майдалау екен ғой!

— Жерді қандай терең айырады!..

— Бұларға қарасаң біздің жыртқанмыз жыртқан емес?!

— Біз тек жердің бетін ғана тырналап жүріңпіз!

— Ой, тағы бір қасиетін көрдің бе? Осы маңдағы су атаулының бір шелегін шетке жібермей, тағы есепке алып, керекке жаратқалы жатыр ғой!

— Екпейтін дәні болмаса керек. Неқыса Жонның қызығын бұлар өзі де көргелі жатыр, елге де игілігін берер-ақ.

— Тек қана жыл жақсы боп, дегені оңғарылсын. Жон ғана емес, бұл атырапта бұрын жан көрмеген жақсылық әкеле ме деп тұрмын!— деген соңғы сөзді Сәлмен түйгенде, Бәрмен Сандыбаевқа бас иезп қадала отырып, байлау сөзін айтты.

— Міне, Мардан жолдас! Бұлардан жақсылықты осылай күтіп отырған еліңіз біз!

Колхозшыларды осылайша біраз сөйлетіп алған соң, Сандыбаев және бір көптің есінде қалар сөзді айтты.

— Бұл орнап жатқан жұрт тек егіншілік қана емес, біздің аудан колхозшыларына әлі талай өнеге көрсетеді. Тек тани біл де, үйрене біл. Бұлар әлі үйді қалай салғанды, баланы қалай баққанды, ауруды қалай емдеуді көрсетеді. Дәл осы үйіндегі жарығың, отын-суың, жатын-жайың — бәріне де өнерлі жұрттың үлгісін әкеп қосады, — дегенде колхозшылар, өздері ішінара білісіп жүрген бір жайларын айта бастады.

— Строгов айтып жүр, — деп Сәлмен директордың өзіне оңаша бір айтқан уәдесін сөйледі. — Мынау алған үйлерін үшін кең сарайдай үйлер салып береміз! — дейді.

Бәрмен мен Әлмен қостай жөнелді:

— Балаларың оқитын мектепті келістіреміз! Клуб, кино, аурухана, монша атаулыны да жақсылап салуға көмектесеміз, — дейді.

Осы кезде Сақыш та Строговтың бір сөздерін еске алады.

— Отырған үй-іштерің, бұйымдарың, жатын-жайларың әзір бәрі де ескі, жақсы емес. Колхоз бұндай болмау керек, колхозшы жақсы тұру керек, — деп өзіме кездескен сайын: «жақында болады, бәрі басқа болады» дейді. Мені ылғи сөзбен семіртіп жүреді, жолың болғыр, — деп күліп қойды.

Осылайша өрбіген әңгіме аяғында Сандыбаев бүгін әдейі келген шаруасын бұл жұрттың кеңесіне салған. Совхозға бүгін тағы толып жатқан адамның қауырт кеп қалғаны, олардың сендей соғылып, айдалада жатқаны үлкен қысымшылық боп отырғанын айтты. Сонымен биыл сәл ертерек болса да, жылда осы үйлердің киіз үйге шығып, жақып судың бойына қонып отыратын әдетін ескертті. Сөйтіп мынау қалған бес қораны да ертеңнен бастап босатып, дос көмекті, Строговқа дос көмегін жасауды кеңеске салып еді. Бұл жайдағы сөз біраз созылғанмен, ақыры колхозшылар тегіс көнді де, байлау жасасты.

— Жыл шықты ғой, күн жылынған деген осы да! Бұрын да осы кезде киіз үйге шыға беретінбіз.

Бес қораға он үй боп қысылып-қымтырылып отырғанша, байлау осы болсын.

— Әр үй аузы-мұрнынан шытып, бала-шағасымен,

ыдыс-аяғымен, жатып, жайларымен қысылып-қымтырылып отырғанша, келіндер, киіз үйге шығып алайық!— дескен-ді.

Осы байлау көптің аузымен, көп атынан жасалған байлау болған соң Сандыбаев елдің ықласына ырзалық айтты. Және Строговтың атынан бұл жұртқа берік уәде сияқты жақсы бір жорамал білдірді. Онысы, совхоз күзге шейін осылай көшірген колхозшыларға «Жданов» орталығынан үлгілі орын-жай жасап беретінін ауызға алды. Осы істің орындалуын райком өзі үнемі ескермек. Мына қарттарға сол сөзін анық түсіндірді. Бұл колхозшылар көрсеткен меймандостық, тілектестік жәрдемді барлық ауданға үлгі етіп жеткізетінін Сандыбаев тағы да айтқан.

Колхозшылармен осындай байлауды жасап алған соң ғана жаңағы қысталаң шақта, Строговқа райком секретары мезгілді көмегін жеткізген. Осының орайына енді Строгов, Березин, Тұрсынов сияқты кісілерді оша алып отырып, бүгінгі келгендер туралы жауапты бір байлаулар жасасқан.

Бұл кеңес бойынша олар ертең жарық шақта бірнеше жиналыстар өткізбек. Комсомолдар, кәсіподақ мүшелерінің жиналыстары болмақшы. Келген жұртты анық аңыстап, алғаш күннен танып алмақшы.

Облыстың басқа аудандарына да келіп жатқан қалың топтардың арасында көп жақсылардың ішінде, әлдеқалай жаман жандар бірге сұғынып кетіп жүргені бұларға мейлінше мәлім.

Луговой ауданының жаңа совхозында бір-еңкі бұзық сотталып та кетті. Жыртқыштық, бұзарлық, әрекеттері жұртшылық алдына мойындарына қойылды. Шыққан жайлары бұлдыр, алаяқтар, бұзақы бұзықтар да осындай қалың жұрт арасына сүңгіп кірмек болады. Сол жайды қысқа ғана тұспалдап атаған Строгов, Сандыбаев екеуі бір ойларын анықтай түсті.

«Жаңа әралуан сөз тастап, аты-жөндерін әдейі айтпай, жалтарып кеткен адамдардың, тегі аңқау көпті алғашқы қиыншылық сәтінде адастырып кетуі қиын емес. Бәрі де путевкамен келгені рас. Бірақ сол путевкалар кейбір қалалық ұйымдарда көп талғаусыз асығып беріліп кеткені де бар».

Сондықтан да, үлкен, игі істің бойына ілесіп жүре түсетін ошағандар болады, болын та жүр. Оқшау жат-

қан шет ауданға бұл совхоз тек астық өндіру үшін ғана келгенін, әрбір жауапты адам өте жауапты түрде аңғару шарт. Бұл совхоз коллективі барлық ісімен, бар коллективтік мінезімен, жеке адамдарының үлгісі, отаншылдығы, бас қасиеттерімен де анық социалистік шаруаның, социалистік мәдениеттің, советтік мінез-қасиеттердің де үлгісі болсын. Сол үшін де бүгінгідей шын қиыншылықты пайдаланып, жат сөз, жаман мінез байқатушыларды әсте елеусіз қалдырмау керек. Дер кезінде, сағатында анықтап, әйгілеп танып та, танысып та отыру шарт екенін айтысқан.

Бұл кеңестің соңынан қараңғы жердегі жатын орнына жалғыз келіп суық төсегіне киімшен жантайған Строговтың ойында көп жайдың қам-қарекеті бар еді. Солар бірі үстіне бірі қат-қабаттап, көпке шейін тыным алдырмады. Әзіргі шақтың бәрі, дәл бүгінгі осы Жолдағы күн мен түн тәрізді. Тамаша боп маужыраған көңіл ашар, жарқын күннің кеші қара суық. Түні қатал. Аңқыған аязды жел. Айнала наразылық және бой көрсетеді. Көңіл жұбатар алдағы үлкен үміт! Бұлттан шыққан айдай, кейде ол қуантып, дем беріп, қанат бітіріп қалғандай болады. Қысқасы өз жайы дәл осы шақтарда отқа бір түсіп, суға бір шомып, сол ыстық пен суық арасында амалсыз, алма-кезек күйіп, тоңу қалпында екенін ойлады. Бірақ дағдылы кең мінезі, ашық ойы қайтадан өз арнасына келіп, өз халіне өзі езу тартып күле түсті де: «шыдай түс, ширай түс!»— деді.

Көзі ұйқыға бара жатқан соңғы бір секундтар шағында, жаңағы қараңғы кеште өзін қамап алып, әділетсіз қатал кінәлар ақтарған үш-төрт суық жаңдардың жылтылдаған көздерін, жарқырап ақсиган тістерін көз алдына келтіре-келтіре барып ұйқыға кетті. Ауыр ұйқыға батты.

Етекке оралған ошаған

Таң атысымен, деген жерінен шығып, бес қораны босатқан колхозшылар он шақты киіз үйлерін тігіп алды.

Строгов сол сәтте бес қораның бар қуысын түгелімен ақтатып, жыртқық есік-терезе, тесік жабыншы болса, соның бәрін бітеп, бүтіндеп шапшаң әзірлетті. Енді қыс аяғы таусыла бастаған шақта пеші жоқ болса да мал қора, далаң, шошала тәрізді қуыс атаулының бәрі-

не тақтай жайғызды. Нар жасатып асығыс әрекетпен көп адам жайларын әзірлетіп алды. Сонымен осы күні кешке «шатырда тұрмаймыз, палатка суық» деп кешеден наразылық айтып жүргендердің көбін жаңа жайларға әкелді. Төсек-орындарын бас-басына таза күйде арнап беріп, ойда жоқтан, өзі күтпеген халде жап-жақсы орналастырды.

Осы қоралардың бір үлкен мал қорасын жақсылап ақтап, төбесін клеенкамен ұқыпты етіп қаптатып жіберіп, ұзын тақтайлардан стол, орындықтар жасатып, жаңа келгендердің ас үйін де бөліп жайлап алды. Бір отырғанда 50—60 кісі сыярлық ас үй, баспана бұдан да шықты. Осылайша ас үйі, жатын жайы тегіс ретке келіп алған соң, кеше ойлаған жиылыстың бір молын Березин басқарып, рабочком жиылысы ашылды.

Өткен түн мен бүгінгі күнұзын Тұрсынов партия мүшелерін жиып, кең сөйлесіп алған. Безродный комсомол мүшелерімен көп жайдаң мол әңгімелесіп, қажет бір мүжіліс өткізген. Қалай да күні бойы Строгов, Тұрсынов, Безродный, Березиндер келген адамдардың бәрін де әр сала мамандық істеріне жіктеп, топтап бөліп-бөліп алған-ды.

Агроном Трегубов, Нина Петровна Матайбаева көп адаммен өз беттерімен танысып, анықтап білген деректерін, әр адамға аталған тапсырмаларын Строговқа мәлімдеп отырды.

Бүгін ерте келген төрт бригада бастықтары өздеріне тиетін шоферді, тракторшыны, механизатор, комбайншыларды бөлісіп, танысып өз топтарына орайлап алды. Шоферлердің біразымен Вася Матайбаев та кезек-кезек сөйлесті. Қайдан келгенін, кім болғандарын жақсы біліп, біразының аттарын да жадында сақтап қалды.

Тракторшы Новиков, Целигородцев, Воробик, Ткаченколар да өз мамандық ретіндегі серіктерімен көп сөйлесіп, білісіп қалған-ды. Бұл шақ тегінде көктемдік егіс жоспарын совхоздың орталап, орындап қалған кезі еді. Енді қалған 50 проценттік көктемгі егіс жоспарын, алдыңғы істелген кезден жітірек, азырақ уақыт ішінде, тіпті аз күн ішінде аяқтауға керек.

Кешкі жиылыста осы жәнде Березин мен Строгов өздері алдын ала сөйледі. Бұрынғылар мен жаңа келгендердің тұтас міндетін айтып шыққан соң, жаңа келген адамдар арасынан бірнеше кісі жазыла сөйледі.

Тракторшылардан Петросян, Мазарян, Дафтян, механизатор Старовойтов енді өздеріне қадірлі міндет алғандарын бұл жақта бар ықласпен, бар қажыр-қуатпен сапалы еңбек ететіндерін айтып өтті.

Петросян мен Старовойтов өз сөздерінде, осы совхозға бір жолғы егіске ғана емес, мүлде осы Жопды, Қазақстанды ұзақ тұрғын мекені етпекке келгендерін айтты. Петросян, бар жиынды өзгеше жылы көңілмен тұтас сүйсіндірген бір сырын да ашты. Ол өзі Советтік Қазақстанға күншуақты Армениядан әдейілеп жіберілген өкілі деп түсінді. Соны айта келе, жиынға өте мейірлене қараған ажарлы, сұлу қара көзін жиі қағып қалып, аса қымбат жайды айтты.

— Мен туысқан Армения республикасынан, туған Ереван қаласынан туысқан Қазақстан сахрасына айрықша белгі әкелдім. Күншуақты Ереван ана топырағы ғасырлар бойында өсіріп келгең жақсы сорт үзімнің бір топ лозасын, туған Қазақстанның бұрын жеміс өсірмеген Жоп деген даласына туғандық белгісі есебінде әкеліп, өз қолыммен орнатпақпын. Сол лозадан үзім өсірмекпін! Бұрын капуста өсіріп көрмеген Жоннан Ереван үзіміне жапа, жақсы рахат, мекен жасамақпын!— дегенде, барлық жиын соншалық үлкен қызулы достық ынтымақпен дулатып соғып қол шапалақтады.

Келген көпшілік пен бұрынғы тұңғыш азшылық совет азаматтары дағдылы мерзімді жолмен таныса табысты. Мәжіліс жамырасып қосылған жақындардың жиынындай боп басталып еді. Бірақ сол жиында бір үш адам жайсыз сөздерге басты.

Вася шетірек тұрып кеше түнде түстерін нобайлап қалған адамдар осылар сияқты. Кешегі ішір қараңғылығында Строговты қысып қинап, қатты қатал үндер қатқан топтың ішінде осы үшеуі анық тәрізді. Бүгін солар бірі артынан бірі сөйледі. Жайнаң көз, ұзын тіс Шарафьянов пен қоңыр қасты, қызыл шырай, сарғыш көзді, сирек тісті Ағабеков және анық сотқар көзді, шолақ мұрынды, балуан денелі, зор басты Мотов. Бұлардың үшеуі де түндегі бетпен: «Бұл совхоз, келетін адамдарға мүлде көңіл бөлмеген. Тұқым мен машина, аспаптан басқа түкті ойламаған. Біз оңтүстіктің — жылы жақтың адамымыз. Бұнда түндерде Сибирьдің аязы. Ал бізді аларып, әлдеқайда сиыр қораға, күс қуыстарына, шошқа тұрмайтын түкпірлерге тықты. Оны «қамқорлығым,

мезгілімен еткен әрекетім» дейді. Қолхозшыларда бізге деген жанау болмаса, олар еркімен сол жаман паналарын бермесе не болар едік? Әлі біз тамаққа да қанағаттанғанымыз жоқ. Үш күннен бері ашпыз! Енді бәрімізді бөліп-бөліп тағы да қарлы, суық далаға, палаткаларға айдамақ. Біз директордан жауап талап етеміз! Барлық келген екі жүз кісі атынан айтамыз! Қайда әкелдіңіз бізді? Біз адам ба, мал ма?.. Совет адамдары үшін жауап беріңіз. Біз барлық келген жұрттың тапсыруы бойынша сөйлеп тұрмыз. Өзіміз ғана емес, көптің атынан сөйлеп тұрмыз!»— деп үшеуі «е» дескендей қайта-қайта баса сөйледі.

Шарафьянов алғаш пәле сөзді өзі бастап айтып өтіп, енді Агабеков, Мотов қостаған соң орнынан атқып тұрып биік бойымен біресе шалқнып, біресе құлашын жая, сіңірлі саусақтарың Строговтарға қарай лақтыра, нұсқай сөйлеп, кезек күтпей лақтыра берді. Мотов сөзінің аяғында ол тағы да көпке анық кесір жұқтыра айғайлады:

— Өткен түн бойы екі жүз кісі жалаңқабат суық шатыр астында бүрісіп отырдық. Таң атқанда талай жұрт жөтеліп, суық тиіп ауырып та шықты. Осы үшін жауап берсеңіз, жолдас директор. Қазір жауап тілейміз көп атынан!— деп тепсіне түскен.

Бұның бүлік айғайы өзгені емес, ең алдымен өздерімен келген Ереванның қалың көпшілігін қатты ыза қылды. Сол көптің ішінен үш-төрт адамын еріксіз сөйлетті. Олар бірі артынан бірі шықты. Ең алдымен бұлар, жаңағы үшеуін «көпшілік білмейді» дегенді айтты. Және «оларға көп атынан осындай сөзді сөйле деп ешкім тапсырған емес. Көптің атын бұлай пайдалануға оларға право берілген жоқ». Біз білеміз, бұл жерге тыңға келдік. Тың деген сөз — барды баян етеді, әзір тұрған нәрсе жоқ, барды қолмен өзіміз тұрғызамыз»— десті.

«Шарафьяновтар бұл жақтан курорт, санаторий, сән сарайлар іздеп келсе, адасып келген. Бұлардың тегі баратын адресі, әсте Қазақстан, Жамбыл облысы, осы Жон болмау керек!»— деген сөзді қатты мысқыл ажарымен Геворкян айтқанда, зал тағы да ду күліп, бар жиын қол соқты. Жаңағы арзан айғайшыларды кінәлап, сынап өткендей болды.

Бірақ осымен қатар аңғарылған тағы бір жай бар. Шарафьянов жалғыз емес көрінеді. Залдың әр жерінде

Строговтың байқауынша әдейі тарап отырған он шақты кісі бар сияқты. Олар әр алуан айғай үн қатып, жаңағы үшеуін ақтап, қостап қойысады. Қалың ду ішінде Строгов сол қарсы сөйлегендерді ұға түскісі келіп еді. Үлкен, сергек ойлы көздерін үзік-үзік сөз тастап тұрған айғайшыларға кезек-кезек тастап өтті. Олар: «Шарафьянов дұрыс айтады», «бәріміз үшін сөйледі», «сиыр қораға қуанып жалған айтасыңдар ма?»— деп Геворкянға бет бұрып, кекесін сөздер айтып жатыр. Бірақ бұлар долы, сотқар көрінгенмен, саны аз ғана. Көпшілік алдыңғы Петросян, кейінгі Погасяндар бетінен бұлжымай, ойдағыдай шықты.

Строгов бұл жайында Тұрсынов пен Березиндер сөйлеген соң жиылыстың жабылуын мәслихат етті. Өзі әдейі сөйлеген жоқ. Көптің талабын әлі келгенше аз күн ішінде, барынша орындамақ ниеті барын айтты. Сол жолда ешнәрсесін аямай, қам-қарекет ететінін қысқа ғана, нақтылы ғана білдірді де, әдейі сол аз сөзбен тоқтады. Іс адамының, қам-қарекет, үздіксіз қимыл үстіндегі еңбек адамының, көпке тез байқалатын ажары мен дағдысын танытты.

Осыдан кейін жаңа келген топта жұмысқа басты. Енді бір-екі күн өткенде мамандығы жоқ екені анықталған Шарафьянов, айғайшы Ағабеков, Мотов, Дювов, Пыжов деген тәрізді кісілер қалың топтан бар жайлары бөтендеу боп көрінді. Олар шофер да емес, тракторшы да емес, механизатор да емес, ешбір білім, мамандық алған да адамдар емес боп шықты. Шын мамандықтарын жасырса да ғажап емес. Енді осылар «біз де келдік» деген боп, «біз де әдейі тың айырысуға келдік» деген сөздерді сағат сайын айта жүрді. Сөйтіп орайып тауып осы базаның басындағы жұмыста қалды.

Біреулері құрылыс жұмысына, тағы бірі электр монтерлігіне және бірі киномеханиктің қасына, енді бірі бухгалтерия маңына орналасты. Жақын жерден үнемі бақылай, аңди жүру үшін бұлардың бригадаларға бармай орталықта қалғанын Строгов бір есептен теріс тексерген жоқ. Бірақ олардың әрқайсысымен кейде өзі сөйлеседі. Бірде сырттай жөндерін сұрастырады. Тағы бірде ойдағыларын айтқызады, Неқылса өзге топтан бөлек көрің, осыларды қатты ескере бағып жүрді.

Шарафьянов болса өз тобымен енді тез ғана өзгерген, ақылы кірген кісілердің қалпын көрсетіп жүрді.

Орналасқан жұмыстарында үш-төрт күннен соң олар тегіс ширап, кужындап аса үлкен бейіл бере лыпыл қақты. Бірақ осы күйде төрт-бес күн өте сала Шарафьяновтың тұртуімен Мотов, Пыжов екеуі және Агабеков қосылып үшеу болып, Строговтан подъемный сұрай бастады. Сөздері сондай орынды, қонымды-ақ. Ол жақта біреулерінің көрі шешесі қалыпты. Енді біреуінің жас балалы әйелі қалыпты. Олар онда жалаңаш, ас-азық қоры жоқ. Бұлардың өздерінің де үстінде лыпасы, аяқта шарығы жоқ дегендей. Шынында өздерінің көптен бөлек жерден шыққан белгісі есепті жырттық-жамау киімдерін Строговқа көлденендетіп көрсете берісті.

Тағы бір сәтте бұлардың өтінішіне Шарафьяновтың өтініші де сондай қосылды. Кейде олар Строговқа жұмыс кезінде мезгілсіз жайларда, тіпті далада да мазасыздықпен орала берді. Бұларды басқарып істетіп жүрген дұрыс адамдардан Строгов әрқайсысының еңбек жөнін сұрайтын. Сұраған сайын бәрінің жұмыс жайға; еңбек әрекетке соншалық ынталы, пысық, ширақ екенін есітеді.

Строгов ең-әуелі осылардың бәрін де өзінің бір еркіне көндірді. Онысы көнседе, кез келген жерде орала беріп, өз бастарының жұмысымен Строговты алаң ете бергендеріне тыйым салды.

— Мен тындамаймын! Кеңседеп тыс жерде өздерің жұмыстарыңды тастап, мені ісімнен бөгеп, бұлай орала беруді мүлде тоқтатындар! Айтпақ жайларыңды мен отырған ана кішкене орын бар, қызыл вагон іші, соған келіп отырып сөйлесіңдер. Болмаса сендер үш жүз адамсыңдар, ойлаңдар, сол үш жүзің мені жұмыс уақытында бір-бір минуттан бөгесеңдер де менің еңбек күнімнің бес сағаты соған кету керек. Жұмыс участогі үлкен, білесіңдер! Осы, соңғы сөз болсын! Енді маған далада оралмандар — деп Шарафьяновты бастық етіп, бес кісілік топтарына нық, салқын бір ажар таптықпап.

Осыдан кейін тағы үш күн өтті. Жаңағы адамдар түзелген ажар байқатып, Строговтың мазасын да алмады. Ол сұрастырса жұмыстың да қара қыртысын айналдырып, жұлқына істеп жүрген боп шығады. Осы тәрізді өзгерістерін, мінез өзгерістерін көрсеткен осы жүдеу тонқа Строгов бір күн амалсыз жалынды. Олар тағы кепті. Шарафьянов көзіне жас алып, жыламсырап жалына сұраған соң директор сенді де дегендерін берді. Ол

топ осыдан соң да үнсіз, мінсіз, қатардағы қайрат адамдары болып ап, адал, түзу еңбекке басты.

Осы шақта апрельдің бесі де жеткен еді. Көктемгі егіс жоспары пәлен мың гектарға барды. Жөн деген үлкен өңірдің қалың сауырын бұл күнде ұшан-теңіз қоңыр барқыт жабыншы жапқаңдай. Игі еңбектің ізімен толды.

Атаған саннан әлдеқайда артық боп орындалған егіс жоспары өлі Жонның жотасына жаңа, басқаша тірлік дәнін көмді.

Тұңғыш жоспарды осылайша мезгілімен және мөлшерден асыра аяқтауы, жаңадан орнап жатқан совхоздың өктеп жеткен жеңісі боп танылды. Елсізге, қиян алысқа, тау сыртына ақ қар, көк мұз аралас барып орнаған жұрт, тек алғаш ірге тебу ғана емес, дегеніне жетіп, мойындарына жүктелген Отап міндетін ада қып, үдел шықты. Облыс басшылығы мен аудан жұртшылығы бұл жайды шынымен қуаныш етті. Сол көпшілік срындардың тілектес көңілін білдіріп, Сарысудың аудандық комсомол комитеті достық әрекет жасады. Көктемдік егіс жоспары біткен күні аудан орталығы Байқадамнан аттандырған комсомолдар тобы, базаға келіп құттықтап, қуанысқан сөздер мен сый белгі де әкеліп тартты.

Келген жолдастар база басындағы қызмет адамдарын жиып алып, жарқын жүзбен жақсы талаптар да, тілектер де айтысты. Бұларға жауап берген сөзінде Безродный, совхоз жұртшылығы атынан анық жас жалынның, жаңа қауым үмітін, өршіл, әсем сөздермен айтып шықты. «Шөлді — көлге, даланы — дөңге толтырамыз, базаны гүлге ораймыз. Ауырды — жеңілге, шалшықты — айдынга айналдырамыз» — деген сөздері сәнімді толтың ұраны есепті еді.

Ауданнан келген жастар атынан сөйлеген жас оқытушы комсомолка Жанаева, осы сөзді айтқызатындай өзгене бір талап та қойған.

— Біздің аудан сияқты шеткері жатқан, бұрын көшпелі болған аудан совхоздан көп жаңалық пен жақсылық күтеді. Сіздер тек қана астықты аймақ емес, советтік социалистік мәдениетті аймақ жасауға мол жаңалық қосатын топсыздар. Көп совхоздан бөлекше, ерекше осындай, тарихтық-қадірлі міндеттерің де бар қауымсыздар! — деген.

Бұл екі жастың осылайша алма-кезек айтысқап тілек, талаптарын Строгов аса бір сүйсінген ажармен тыңдаған. Аудан жастарының сыйын да бұндағы жиын үлкен алғыс ажарымен қабыл алды. Қол соғып тұрған көпшілікке көрсете түсіп, Жанаева өз сыйларының алды етіп «Родина» атты радиоқабылдағышын көтеріп шықты. Бұған ерген жеті-сегіз ер-әйел жолдастары да қолдарына бір-бір сый бұйымдарын әкеп ұсынды. Онда патефон, сағат, шахмат, домино тәрізді көпшілікке керек бұйым, сыйлар бар еді. Осыларын өткізе сала Жанаева бар совхоз жұртшылығына аудан халқы атынан жіберілген ең үлкен, ең қадірлі сыйды жақсы серпіп, жалғ еткізіп желпіне көтерді. Ол — Қазақстан республикасының Қызыл Туы болатын. Осы туды жастар атынан қабылдап алып тұрған Безродный тың бір серт айтты. «Енді 20-ыншы майға дейін бір жарым ай ішінде алдағы үлкен міндет — пар айдау жоспарын жоғары сапада орындап шығамыз!»— деді. Барлық совхоз жұртшылығы атынан кең үнмен, үлкен сеніммен сол уәдені паш қылды да, серт етті.

Енді күн жылынып, көпшілік тіршілігі арнаға түскендей боп өз ырғағын тапты. Сау механизм қалпында күн санап дами берді. Атаған мезгілде сол жоспар, мол жоспар да орындалды. Нелер ұзақ далалар ойдағыдай жыртылды да, мыңдаған тракторлар совхоз жеңісінің, табысының кең іргесін нық орнатты.

Енді егіс үстіндегі еңбекпен қатар, құрылыс ісі де күн санап көп үйлер іргесін қалап келеді. Және бір сала — қызық келешегі бар еңбекті инженер мелиораторлар бастаған. Бірнеше ай бұрын алыс қана қиялдай көрінген бір жоспар, іс болуға тақап келеді. Тегі совхоз қаласының ең үлкен арманы да, ауыртпалығы да судың жайы екені Строговқа былтыр осы араға қыс басында келген шағынан өте мәлім болатын. Сол күннен бастап ол болашақ база, қала жанында су қоймасы ретінде көл жасап алуды шарт еткен. Сонымен қазір, Жамансары дейтін кішкене бастаудан, қала қасында көл жасау ісі қолға алынды. Бірақ көлдің көлемін, табанып қай жерден қалай етіп алу әңгімесі Гольдин мен Строгов арасындағы көп кеңеске айналған.

Қазір Гольдин белгілеген жерде Строгов өз көңілін нық бекіту үшін Вася Матайбаевты өз машинасымен Сөлмендерге жіберді.

— Менің бес-алты досым «ақсақал советін» жиып әкел, Вася! Ақыл-көмектері, дос кеңестері қатты керек болды, соны айт!— деген.

Сол шалдар келіп көлге өлшенген жерлерді жағалай көріп шығып Гольдин мен Строговқа өздерінің кеңесін қорытқан байлауын айтты. Олардың ойлары бойынша инженердің көлге белгіленген жері қолайсыз. Жамансарының бастауын бұлар жақсы біледі. Ол, жолшыбай қосылып отыратын үлкенді-кішілі көз-көз, көп бұлақтан құралады. Осы жердің топырағынан ба, тасынан ба, кей бұлақтар, сол көзбұлақтар кей жылдарда бітеліп қалады. Жамансарыға, ортақ арпаға су бермей қалатын кездер болады. Ондайда Жамансары осы совхоз орталығы тұрған жерге де үзіле-үзіле зорға жетіп жығылатын.

Ал көлді Гольдин сондай екі бұлақ үстінен салмақ бопты. Көлдің табанының астына бұлақтың көзі түскен соң, ол үнемі бітелмей тұрса жақсы, ал кей жылдардай өздігінен бітіп қалатын болса көзей алмайсың. Көліне түсетін судан тапшы боласың! Одан да ақсақалдар ақылын алатын болса, көлдің табанын әлі де екі километрдей төмен түсірсін. Бұлақтар бітеліп қалған шақта көзеп отыру оңай. Олардың кеудесі ашық тұрсын. Ал көлдің қалаңа жақындай түседі.

Өздерінің туған жерін жақсы пайдаланбаса да бар жағдайы жағынан жақсы білетін қарттар Строговқа бұл жолғы кеңесімен де қатты қажет ақыл қосты. Ол ақсақал кеңесінің байлауын нық жақтады да, жас инженер жолдасына «ақсақалский советтің» айтқанын істе деп қатты бұйырған.

Сол кеңеспен істеле бастаған көл де аяқтауға тақпап келеді. Көл біте салысымен болашақ қаланың бар көшелеріне арық жүргізу, ал арықтар жағасына тек қана жеміс ағаштарынан бақшалар, көк қатарлар орнату жоспары да жасалып жатты.

Строгов бұл жайға өзінің тағы бір алысқа өрлеп, үдей түскен қиялын қосады. Суды айтса, болашақ жеміс бақтарын, көк өсімдік қатарын атай бастаса, «алыс бір қиялым сол — өзіміздің жердің ұзақ айналасына, көлденеңі 50 метрлік қоршау тоған орнатсам. Совхоз жөніндегі ең бір ыстық қиялым сол» дейтуғын.

Бұнысы да жас совхоздың қиын кешегісі мен жылы күндегі бүгіннен туған қиял. Әсіресе тамаша келешек-

ті андаған жігерлі ойдың көрікті өрісі. Өзгеше бір күлім қағып, бұлың беріп, қуанта тартып тұрған болашағы.

Осындай әр тарапты мол тірлікті, әр тараптан келіп туыса табысқан еңбек елі күн санап алға бастыра бастады. Еңбек, тілек жанды тірлік игілігінің бәрін қосып ізденген жақсы топтың тұтас тірлігі күн санап дамып келе жатты. Бірақ сонымен қатар осы табыстардың бәріне бір сәт іштерімен шындап жылынбаған, ден қоймаған кейбір кесір жандар да, әр кезек, әр түрлі сұмқай мінездер көрсетіп қап жүрді.

Олардың ортасынан бұл күнде окшауланып шыққан Шарафьянов. Ол өзі сөзшен-ақ: Ілінісетін, кесір шығаратын кездерді жақсы біледі. Тәсілқой да айлакер. Подъемныйын алып, онысы бойға сіңіп болған соң енді Ағабеков, Мотов, Пыжов, Дивов сияқты адамдарын өзіне мүлде еліктегіш етіп алған. Әрқайсысы өздері жүрген ортада қайдағы бір қиын, қысталаң шақта, ауыздары көпіріп көріне қалады.

Әлі совхозда арылмаған қиыншылық, жеңілмей жатқан ауыртпалық сондайлық көп. Қазір де таршылық пен тапшылық мол-ақ. Адам басы жеңіл палаткаларды амалсыз паналап, жайғасқан тәрізді болса да, әлі де мәдениет орындарына, көпшілік мекемелері мен әр бөлек кеңсеге, ұйымға жай жеткіліксіз. Шолақтау сияқты азық-түлік, пұл-зат, аспап-мүлік беретін ең жақын орталық болса 90 километр жерде, қиын ұзақ алыста жатыр. Сондықтан да күн санап, бірде азық жетпей, бірде жағармай, зат-бұйым болмай қалады. Аса ділгір қажет аспап-сайман тапшылықтары да күн санап, кейде сәт санап кезектеп қысып, қинап отырады. Сондықтан да Строговтың өзі, жақын көмекшілері әлі біртұтас күн қыспақсыз, қиналусыз толық тыным алып көрген емес.

Ал Шарафьяновтар болса бойы үйренген сайын айлакер, тәсілқойлықпен Строговқа өшігін алған кісідей әр алуан кесір-кеселдер жасап қойысады. Әрдайым совхоз коллективінің белсендісі көрінбек боп, шағын жұмындарда сөйлеуік, сигнал бергіш кісім болады.

Бұлардан үзілді-кесілді арылып алайық десе, өздеріне көп пұл-қаражат беріліп қалған. Және жүре түзеледі, жөнге келеді деген үміттен Строговтың совет адамына сенгіш көңілі арылмай да жүрді. Енді тағы бір

кезектерде Шарафьяновтың араласпайтын сөзі, кіріспейтін жері болмауға айналды. Ол рабкоопқа да сын айтады. Рабочкомға да белсеңді сөйлейді. Мәдениет кешіне ырза болмай, іріткі жасайды. Кейде дирекцияның жауапты адамдарының басшылық ісіне де сұғанақ түмсығын сұға кіріп, іздегені әрдайым әлек пен бүлік бола беруге айналды. Сирек те болса кей шақта ол ішіп те алады. Ондайда сотқар, содыр, бір кісіге әлі жететін төбелескіш те. Осы мінездерін әркімге әйгілі, сүйкімсіз адам есебінде таныта жүрсе де, ол өз жайып анық, қаталға, сынға ұшырататын кезеңдерге соқпай жүр. Тек бір күні ғана рабкооптың лавкесінен қант-шай ала келген бір колхозшыны сыртынан кеп желкесінен алып, сүйреп жөнелген еді.

Лавкеде тұрған Мерқадіровты айғаймен әшкерелеген кісі боп айыптап, балағаттап та сөйледі. Бұл сөзінде қазақ сатушы, қазақ алушыға ғана жасырып сататын дүниелік бар, дейді. Бізге көрсетпейді, совхоздың өз жұмысшыларына жоқ деген нәрсені колхозшыға неге сатады? Қазақ Мерқадіров қазаққа ғана неге сатады?— дегендей ұлт арасының да суық сөзін айғайлап айтып, әлек бастады. Ол желкесінен тартқан колхозшы Сәлменнің жиені Жақып дейтін мықты жігіт болатын. Өзін сүйрелеп, тілге келмей масқаралаған Шарафьяновты ол топшысымен бір-ақ қағып ұшырып жіберді. Анау боқтық жұмсап, қайта ұмтылайын дегенде, Жақып ызалы, оқты көзін сүзе қарап «келіп көр!» деп қолындағы дырау қамшысының өрімін қыса білеп тұрып алды.

Шарафьянов айғай мен пәле сөзді айтып, көп бақылдаса да төбелеске бата алмай, тайқи берді.

Строгов біліп, бағып, тізіп жүрген Шарафьяновтар мінезінің соңғы бірі осы еді. Бұл жөннен оны рабочком әдейі соңғы жасаған сотқарлығы үшін көп алдында талқыға салатын болды. Сол жиылыс ертеңге белгіленген сыбысын алдын ала біліп алған Шарафьянов кешке Строговтың үстіне сұраусыз кіріп, бес жолдасын ерте келді. Қолында жеті кісі қол қойған арыз бар. Сөзі, бүліктен таймас кесірдің сөзі. «Сендер, бұл жердегі басшылық — дирекция тыңға келген, өзі тіленіп келген жұртты ренжітіп отырсыңдар. Мынау жеті кісілік қалып тобымыз наразымыз. Сендер өзара сынды айтушының аузын басып, өшіруге дағдыланғаныңдар. Сондықтан айыптысыңдар және директор Строгов өз басың көпші-

тікті алдадың! Келген шақтан осы күнге шейін екі жа-
тым ай өткенше саналы совет адамдарының Отаншыл
галабын жоққа сайдыңдар! Ылғи алдаумен келесің. Сол
алдау мен қорқыту сенің, директор Строговтың жалғыз
солданатын құралың мен әдісің. Осы себепті біз кетеміз,
қол қаражатымызды бер. Біз Ереванға қайтамыз!—
деп суық түспен сөйлеген әлек сөзін аяқтады.

Строгов сол арада Березинді және орынбасарларын
пақырып алды да, жаңағы Шарафьянов ұсынған арыз-
ды ғана оқып беріп:

— Міне жай осындай. Ертеңге арналған жиынды екі
сағаттан соң екінші палаткаға бүгін шақырайық. Мынау
жолдастардың талабына, топталып берген арызына жа-
уап берейік. Ол міндетіміз. Түсінікті ғой!— деді де бұн-
дайдағы қайратты тапқыр мінезі бойынша, қысқа ғана
сөйлеп, өзге сөзді тыйып доғарып қойды.

— Сіздерді тыңдап болдық. Сөзді екі сағаттан соң
сөйлесеміз, жауапты сонда естисіз!— деді де Шарафья-
новтарға өткір көзін қадалта, тік қарады. Сызды, сал-
қын қараған бойымен ұзатып салды.

Жиында сөз ұзаққа барған жоқ-ты. Строгов өз сөзі-
нің кезегінде бір-ақ нәрсені айтты. Қысқа ғана, тұжы-
рымды үкімдей басып айтты.

— Сендер Ереваннан келдік, Ереванға қайтамыз!—
дедіңдер ғой. Ал мен айтайын, осы арызға қол қойған
Шарафьянов, Ағабеков, Дивов, Мотов, Пыжов, сіздер
Ереванға қайтпайсыздар. Рас, тың жерден кетесіздер,
бірақ сіздердің баратын жерлеріңіз Ереван емес. Біз бі-
леміз, біліп болдық, сіздер Ереваннан келген жоқсыз-
дар! Сіздер ешбір тұрақты мекен-жайдан шыққан кісі-
лер емессіздер. Бәріңіз де бар жерде жүретін, бірақ бір
жерге де орнықпайтын, біздің қауымнан түгелімен ары-
лып бітпеген, соңғы бір сүйкімсіз «қалдық» аталған
жаңдарсыз. Бірақ қайда барсаңдар да мынау тізім сіз-
дердің сондарыңыздан ере жүретін тізім! Ереванның
жақсы жұртшылығын, қасиетті совет халқын біз сендер-
ге былғатпаймыз. Ол қаланың қауымы атына жала жап-
тырмас үшін мен мына тізімді сақтаймын. Сендердің
шындарыңды шынымен әйгілеп отыру үшін сақтаймын.
Және естеріңде болсын, осындай күндерде мынау ты-
ныш, адал совет жұртының азаматтық асыл еңбегінің
үстінде жасаған әр әлектерің үшін, бұл күнге дейін іс-
теген еңбектен, сан есе артық еңбек етуге сендер мәжбүр

боласындар! Бүгін мынадай арыз жазып, жасаған айып-тарынды, айлар бойына түзеймін деп ойламаңдар. Дәл осындай бір ғана оңбағандық, іріткілік сұм мінездің өзі үшін кем қойса бір жыл, әйтпесе жылдар бойы тек кешірімнің ғана, айыптың ғана еңбегін істейтін боласың шеттеріңнен!

Осы сөздер Строговтың өзінің ғана арлы, намысты, ызалы жүрегі атқан жиреніш сөз емес, адал еңбекке енді шынымен қызығып, қуана берілген үш жүз кісілік қалың жиын, қасиетті қауымның сөзі мен сезімі еді. Бар жиын бірнеше адамның аузымен, көптің шынайы қосылған ызалы, әділ ашу демімен де бүліктерді таңбалап, әйгілеп шықты!

Строгов сол арқылы ашудың сөзін үлкен бір шешендікпен сөйлеген. Тәжірибелі, іскер адам болу үстіне бұл білімді, өнерлі, ойлы адам қалпында кейде осындай жиындарда қалың топтан қара үзіп, шоқтығы асып шығып кете алатын. Ол тілге, ойлы сынға шеберлігін осындайда өз коллективіне таптыра жүретін.

Жұрт бұның саналы да ызалы сөзін барынша құптап, өзін қостап шықты. Бірақ жиылыс соңында өзінің қараңғы, тар ғана жатып жайына келгенде Строговтың көңлінде әлі айтылып болмаған және бір ызалы наразылық бар еді. Жиында оны айтуға болмайды. Бірақ сол Шарафьянов, Ағабеков, Мотов сияқты алаяқ сұм адамдарды осы жаққа жіберген адамдарды кінәлады. Осыларды тонқа қосып жіберген кейбір ұйымдардың өкілдерін Строгов бүгінгі сәтте жалғыз жеке ойында қатты айыптап отыр. Сол адамдардың бірде-бірін жүз көрсе, дәл кездесе Строгов нелер қатал сын айтып, ар сотына тартар еді. Тыңға... осындай өзгеше данқ алған тыңға, ел, Отан жорығына кім болса соны жіберуге қайтып батылы барған?! Әлде салғырт, үстірт жауапсыз оймен:—«тіленіп жүр, бара берсін» десті ме? Немесе «неміз кетеді, ол жерде түзеп алар, құтылайық» деп әркімді жете тексермей, кім екенін білмей-ақ жібере салу болды ма?

Бір мұнда, «Түркістан» совхозында ғана емес, Строгов биылғы, биылғы көңілсіз тәжірибелерді жақсы біледі. Әр облыста, әр совхозда бірен-саран сұмдар болып отырған, бүгінде болып отыр. Сотталғандары, аласталып қуылғандары да бар. Сырлары мен шындары

анылуға тақағанда бірен-саран қашып кетіп жүргендері де белгілі. Солардың көбі бұрынғы ұры, хулиган¹, ішкіш, жалқау тәрізді әлдекімдер.

Оларды тыңға қарай жібере салғандар Строгов көзінде Отан алдындағы жауапсыздығы үшін айыпты адамдар болып көрінеді. Осындай шыншыл ойы әділ ызамен улана түскен Строгов, бүгін түн ортасына шейін көп аунақшып ұйықтай алмай, тыным таба алмай жатты.

Сол жиын соңынан үш-төрт күн өткенде Ағабеков, Мотов, Дивов үшеуі совхоздан қашып та кетті. Бұлар подъемный ақшаларын ақтамай үкімет сыбағасын жеп қашқан қылмысты жандар еді. Солар кетісімен Шарофьянов шұғыл өзгерді. Ол жанағы кеткендер мінезін қатты сынап, ұдайы ұрсып, балағаттаумен болды. «Теріс айтқан едік, кетеміз дегенді тек директорға оңай әсер етеміз деп айтқан ек. Болмаса шынымен кетеміз деу менің өз ойымда болған емес-ті. Мен әнеүгі жиын соңынан ұялғам да, тоқтағам! Мыналар иттер екен! Білмедім, олар жөнінде адасыппын. Жауларды, жауыздарды совет адамы екен деп адасып, танымай қаппын!»— деген сөздерді тыңдаушы жиын таппаса да, базадағы бірнеше жүз адамның жарымынан көбіне сусылдап, тыным таппай шешен қып, ащы өкініш етіп айтып жүр.

Ал өз басы осыдан соң көпке дейін бұрынғы бүлік мінез, бәле сөздерін тоқтатып, тапсырған жұмыстарға лыпыл қағып жүретін көнбіс те, елгезек адам боп алды.

Салқын белде сары алтын

Жонға келіп орнағанына бес-алты ай болған, адал еңбек сауған совхоз жұртшылығы, жаз ортасынан аса берді. Бұл шақта игі еңбек өзінің мол жемісін бере бастап еді. Самал тау, салқын бел Жон деген өлке ұшап-теңіз алқапты басқан сары алтындай астық даласына айналды. Бұрын адам еңбегі қыртысына қол тигізбеген өлі өлке, қан қазына өңірі боп жаңара, жаңғыра берді.

Қазір ендігі шақта Строговтың өз көңлінше соңшалық баяу басса да, совхоз қаласының құрылысы да көрнекке шығып, дамып келеді. Қішкене қала туып өсіп жатыр. Бірнеше үлкен үйлерін Строгов өзі өтініш етіп

¹ Хулиган — бұ

тастан да салғызған. Алты пәтерлі үйлердің тас іргесін, сыртын, көл табанын қазғанда сындырып шығарған тастардан әдейі салғызды.

Болашақ қаланың көшелері бірнеше қатар болып қаланған төрт пәтерлі, жалғыз қабат стандарт ағаш үйлерден тізіле бастады. Рас, бұл үйлердің алдағы үміттей қызықтырып тұрған болашағы жақын, жақын көріпсе де, әлі анық біткен бірде-бір үй жоқ. Тұратын үй былай тұрсын, әлі кеңсеге, мәдениет орындарына, көпшілік мекемелеріне де арналып салынып жатқан жайлар аяқталған жоқ. Бұл совхоздың құрылысын өз міндетіне, шефтік ретінде серттесіп алған Түркістан әскерлік округі еді. Оның әскер тәртібімен, өз палаткаларымен, машина, күш-көлік аспаптарымен, мамандарымен келген топтары жаз шыға іске кіріскен-ді. Басталып, істеліп жатқан үйлері, мекен-жайлары көп-ақ. Бірақ Строговтың ішін қыз-қыз қайнататыны олардың темпісінің¹ шабандығы.

Өз қолына берілген совхоз міндеттерін егіс ретінде, басқа құрылыс жөнінде өзінің ырқына көндіріп, әрі жіті, әрі ширақ, шапшаң істеуге тырысқан Строгов, мынау құрылыс жөніне келгенде шарасыз. Сол амалсыздық іштей көп толқытып, қинап жүр. Жігерлі, шапшаң, іскер адам қаншалық тынымсыз тынырласа да құдіреті жетпейді.

Барлық совхоз болмысының осы бір үлкен саласындағы шабандық, Строговтың ендігі дерті десе болғандай. Қазір соның үстіне тағы бір үлкен алаң, беймазалық қосылды.

Астық орылып жатыр, бірақ жабық қырман-дары жоқ. Ал тазаланып әзір тұрған астығы тау болып үйіліп келеді. Міне бүгінгі күн бір қырманның өзінде тап 12 мың центнер бидайы қызыл тау боп үйіліп, жабусыз, қоршаусыз тұр. Облыстық совхоз треске бұның бәрі мәлім. «Союзтранс» машиналарын жіберуге әлдеқашан серт етсе де, міндетін орындамайды, кешігіп отыр. Жауын жауса не болмақ. Тек биылғы жаз ортасынан бергі құрғақшылық қана көңілге демеу болады. Бірақ сондай күйде, шарасыздық күйде отыру, соған көну де Строговтың жаратылысына, барлық іскер дағдысына қарсы, ерсі жайлар.

¹ Темні — қарқын.

Осы күй мұны қатты қинаған себепті, ол облыстағы жаңағы екі үлкен жауапты орынмен қатты айғайласып, ұрысып та қалды. Көп күннен бері айықпай жүрген және бір ауыр уайым тағы бар. Совхоздың қолына тиген бар комбайны мінсіз, ақаусыз бар санымен түгел қызмет етіп жүр. Астық науқаны алдында, Строгов өзіндегі маман атаулысын түгел жаз бойы жұмылдырып, комбайндары мен тракторларын барынша түп-түгел жақсы әзірлеп алған. Бұл жөнде өзінің де білімі механизация, электрофикация факультетін бітірген сенімді мамандық болатын. Әсіресе бүгінгі орны мен міндетіне бұл табылып қойылған басшы. Алғыр, білгір командир болатын.

Бұның күрделі комбайндары мен өзі жүретін комбайндары және сабан үйгіш тіркеуі, қысқасы бар агрегаттары егіске өте бапты боп, сай күйде түгел араласқан. Бірақ сонда да күйлі комбайндардың толық ісі әзір ұдайы арылмаған бөгеттерге тіреліп жүр.

Әрбір үлкен егін даласының саржайқын беткейінде, не мол жазығында, не қырат жотасында әлсін-әлсін боздап тұрған комбайндар үні естілгенде Строговтың шекесіне шық еткендей тиеді. Не жоқ, комбайнның бункері дәнге толады да, сол дәнді алатын самосвалды шақырып тұрып алады. Ал самосвал болса жеткіліксіз, аз ғана. Оны облыстан сан сұрап, тағы да жетерлік қып алмай жатыр. Бұл жөнде болып жатқан хал, Строгов шындап қиналып ойлаған шақта қылмысқа барабар көрінеді.

Не деген сөз? Комбайндар күйлі тұр, күні-түні істеуге егіні де бар, әзір тұр. Ал өнімсіз, қыбырсыз тоқтауға сәт сайын ұшырауда. Барды, оңайды, асылды аламын десе, қол жетпей тұрған дәрменсіздік қинайды.

Осы соңғы халдің барлық ащы күйін Строгов бүгін Сарысу ауданының секретары Сандыбаевқа түгел санап айтып отыр.

— Облысқа барарда маған соғып, жайымды біліп кет те, обком мен облисполкомға әдейілеп айта бар! — деп Строгов Сандыбаевқа өтініш айтқан.

Сандыбаев кешкі жұмыс аяқтай берген кезде совхозға келген де, еркінрек сөйлесіп алу үшін Строговты жақындағы «Жданов» колхозына ертіп әкеткен. «Ждановқа» келгенде Строгов Сәлмен үйінің сыртына тоқтаған машинасынан секіре түсіп, киіз үйдің сыртынан еркін дауыстап, үйреншікті әзілмен дабыс берді.

— Қайда! Меникі-Садаға қайда?

Үйден Сақыш қатты күліп, қарсы жүре бастап:

— Е-е, келе бер, Садаға!— деді.

— Садаға, қалай, қол-аяқ сау ма?

— Айналайын Садаға, қол-аяқ сау, өзіңнің де дені-қарның сау ма?— десіп екеуінің амандасуы Васяны, Сәлменді және әсіресе Саңдыбаев пен оның шофері Әбішті қатты күлдірді.

Жаңағыдай жақсы шыраймен шұрқырасып амандаса бастағандары болмаса Строгов қазақшаны осыдан ары білмейді. Сақыш болса орысшаны мүлде білген емес. Сонымен екеуінің жақсы бейілдері амалсыз тілсіз тоқырап қалатын. Қазір секретарь мен директор Сәлменнің, Садаға кемпірдің үйінде. Дәмді шайды ұзақ іше отырып, екеуі совхоз әңгімесін қастарындағы Вася мен Әбіш шоферден жасырмай-ақ айтысып алған. Орысша тілді шала білетін Сәлмен мен Садаға-Сақыш бұлардың әңгімесіне мүлде бөгет болған жоқ.

Жасырын айтатын да жайлар емес. Жаңағы қиыншылықтарды Строгов Васяға әбден пландырғаны сонша, Вася өзі де әрбір комбайн боздаған сайын қабағын шытып Строговтан бетер қышжылып, қинала түсетін.

Енді біразда совхоздың бүгінгі қиыншылығын әңгімелеуді аяқтасақан еді. Строгов осыдан әрі қазақ колхоздарына және де өзінің сыншыл достық талаптарын қадалта, қатты қып айтып отырды. Ол Васяны тілмаш қып Сәлменмен қызық әңгімелеседі.

«Колхоздарыңда орнатқан бірде-бір жеміс бақшасы жоқ. Үйлерің нашар салынған. Қора жайларың да бұрынғы көшпелі қазақтан озған жоқ. Қызыл отау дегенің тоқ¹ басындағы жыртық үй. Жауын да жауады, жел де соғады, алтындай асыл қазына, жақсы кітаптарды оқушыдан бұрын солар тоздырып жыртып жатыр. Клубтар жоқ, мектеп те бұзау қамайтын үйшіктен артық емес, бүйтіп тұруға болмайды. Ертең қастарыңда совхоздың үйлері тегіс салынып, қаласы тұрғанда миллионер колхозсыңдар, өз тұрмыстарың үшін ұялатын боласыңдар!»— деген. Бұл сөзді Сәлмен мен оның шешесіне «солай, Садаға!» деп қойып, «айтқаным рас емес пе, Садаға?— деп Сақышқа мақұлдатып, сақылдап күліп, әзіл етіп айтады.

¹ Тоқ — қырман.

Онын атаған, әділ айтқан сындары мен мінездері бір ғана «Жданов» колхозы емес, Сарысу ауданындағы талай колхоздарға түгел жетіп жатқан әділ талап, қажет сын еді.

Сандыбаев бұл тәрізді қамқор азамат талабына мойындағаннан басқа дау айтқан жоқ, айтпақ та емес, «Жданов» колхозы ғана емес, көршілес «Үшбас», «Ақтоғай» колхоздарына да Строговтың досжар атағы мол жайылған. Бұл күндерде, ол өздері қыста Жоппан көшірген он, он бір семьяға бұрын бұл өңірдің колхозшылары салып көрмеген жақсы-жақсы үйлер салғызғанды. Сәлмен мен Сақыштың, Бәрмен, Әлменнің тағы басқалардың да көңілдері дән ырза. Олар күн санап колхоз ортасындағы еңсесі биік, өзі жарық, өзі кең екі бөлмелі, үш бөлмелі үйлеріне кіргелі отырған.

Строгов бұл колхозшылармен көп айлар бойында жиі араласа жүріп, қазақ тіршілігін жақсы біліп алған. Осы үйлерге келе қалса мынау ыстық шақта Вася скеуі ғана Сақыштың бір самауыр шайын түгел ішіп кете беріседі. Ол қымызды қазақша ішеді. Түстік, кештік асты да қатты сүйсініп, мақтай отырып жейтін.

Осы кештегі әңгімеде Строгов және де Сандыбаев пен Сәлменге қаратып, бұл өлке халқының шөлге жақын отырса да су қадірін аз білетінін сынға салды. Кішкентай ғана өзенше «Үштастын» совхоз қасынан ағатын болымсыз бойын совхоздың әйелдер бригадасы бақшаға айналдырған еді. Қазір міне 12 гектар сол бақшада мынау Матайбаевтың әйелі Нина Петровна бастап көрсетіп берген агрономдық үлгі бойынша жас әйелдер бригадасы тамаша бау-бақша өсіріп алыпты.

Алдағы қысқа совхоздың барлық жандары картоп, капуста, қияр, помидор, сәбіз сияқты өсімдіктерге мейлінше қамтамасыз етілген. «Қазір діңкип өскен қауын мен қарбыздар қандай көз тартады, көңіл ашады. Бұндай істі «Жданов» колхозы қолға алмаған!»— дей отырып, Строгов бұрын өзі істеген Чехов атындағы МТС-ті де сынап сөйледі:

— Енді ғана ойыма келеді, өзім де өкінем! Соншалық мол су, көл, өзен, бұлақ атаулының ортасында отырып, керек десе бір шелек суды не бақшаға, не жеміс бағына жақсылап пайдалану бірде-бір жанның ойына келген емес.

Жоң жайына, совхоз келешегіне қайта ауысқанда ол бныл алған егіске толық ырза еместігін айтты:— Рас, бныл жауыны аз, шөлге бейім ауыр жаз болды. Бірақ сонда да еккен егін шықпай қалған бірде-бір гектар жер болған жоқ. Себебі бұл жақтың күні ұдайы салқын болғандықтан, күндіз қандай ыстық, шөл болса да сол түн салқыны егінді ұдайы демеп отырады екен. Бұдан соң келесі жылдарда мен гектар басына бнылдан екі есе артық астық алып отыруды партия мен үкіметке алдын ала серт етем! Оған осы бнылдың өзінде жасаған Тр¹⁹²¹ губов, Матайбаева үшеуіміздің бір тәжірибеміз әбден көзімізді жеткізді!— дей отырып, ол соңғы бір қызық сырын ашты.

— Мен мына Сәлменнің бір сөзінен көп тәжірибе түйін едім. Ол Васяға: «керегі не, біз ойдағыдай жыртпаймыз. Бұл арада жер қыртысы тез кеуіп кетеді. Егіске адал еңбек еңірем деген кісі неғұрлым терең жыртса, сол жетіседі» деген екен. Біз сол сөзден агротехникалық түйін түйдік. Сонымен алпыс гектар жерді әдейі байқау ретінде терең жыртқызып ек. Сол гектарлар қазір өзге барлық жерлерімізден екі есе артық өнім беріп отыр. Алдағы жылдардың міндеті не болатынын біздің совхоз бныл барлап алды деп отырмын!— деді. Осыны мәлімдей кеп жақсы бір қиялға сайды.

— Жоң деген өлке мені отқа бір, суға бір салып қинап жүрсе де, мен бұны соңша жақсы көріп алдым. Ендігәрі бұдан ешқайда кетпес тұрғыны етуге айналдым. Мен мұның тастарында ортқып жүрген арқарларын да сүйемін. Совхоздың жақын заманда жарқырап гүлденетін болашағын да аңсаймын. Және сол совхоз тапқай, жеткен жақсылықтың бәрінше, бар үлгісіне, дәстүріне осы «Жданов», «Үшбас», «Ақтоғай» колхоздарын да жеткізуді арман етемін. Сол үшін бір жылдан соң, мен Садағамен Вася арқылы емес, өздігімнен сөйлесетін боп, оның тіліне де үйренермін!— деді.

Строговтың бүгін бар қиыншылығын сәл сәтке сілкіп тастап, осылайша дүр сілкінгендей қалпына Сандыбас сүйсіне қарады.

Шабан шаруалы ауданына, қалың колхоз жұртшылығына Строгов өз совхозымен әдейі бір келген игіліктей. Бірақ солай сүйсіне тұра ол Строговқа әзіл айтты.

— Сен осында алғаш келгенде жуан, балғын, қалың сияқты едің. Қазір жұқарып, катайып, кішірейіп кетіп-

сің. Осындай тынымсыз ойдан жұқардың-ау? Бойдағы артық жүктен арылып, тек алға қарай қапат қағуға әзірленіп, өзіңді өзің ширатып алған тәріздісің. Жақсы да болса жаңағыдай мазасыз ойды ойлай жүре артық салмақты тастап үлгердің-ау, солай ма?— деп еді.

Строгов сақылдап күлін жіберіп, Сандыбаевтың ойлы әзіліне сүйсінді де, оның көзіне өзінің шыншыл, анық көреген көзімен қадала қарады. Сандыбаевтың әзілін Строгов құп көргендей белгі етіп өзінің жұқарып жүдеген жүзін сипап, кеуде, қарын тұсын да қолымен пұсқады.

Тынымсыз күндер, жұмалар, айлар Строговтың қайратын жанып, ой мен бой қуатын өткірлеп, шынықтыра түссе де ет дене көп қажыған, жүдеген еді. Жағы солып, үлкен көздері шүңірейіп, терең қабақ астына бата түскен. Ол сол халін шаққан жоқ. Бірақ бұрын да өсте семіз емес денесінің ауыр салмақтар себебінен арыған, жадағанын айтты.

— Білесің бе, мен беймаза, сол жаңағы өзің айтқан себептермен қазір он алты килограмм салмағымды кеміттім!— деген еді.

Сандыбаевтың көңіліне бұл жайлар бүгінгі әңгіме соңында аса бір жақсы ой салды. «Түркістан» совхозының бұл өлкеге әкелген партиялық, советтік, социалистік бүгінгі, жарқын келешегі дегенді жинап айтса, соның бір қымбат жиын тұлғасы осы Строговтың өз бойынан да көрінгендей.

Партияның әдейілеп жіберген өкілі — бұл директор, үлкен сенімді анық ақтай алатын үлгілі азаматтың өзі.

Бұлар ас ішіп болғанда жарық айлы түн өте жайлы, салқын самалымен «Жданов» колхозының ұйқылы өлкесін желпіп тұр еді. Жайлы ұйқының кезегін жымжырт бағып тұрғандай. Бірақ алдарында асығыс міндеттері тыным бермес екі азамат, самаладай жарық түнде аз толастап ап және де асықтыра шақырған еңбекке қарай тарта берді.

Ұйқы, тыныштық орнына Строгов пен Сандыбаевтың шығып, екі машина аралығында қатты ғана қол қысысып, дос бейілмен қоштасты. Машиналарына міністі де, екеуі екі жаққа қарай, түн тыныштығын бұзып, үрген иттер мен будақтаған шаңдарып сондарынан ілестіріп, шұбатып, алдағы күнге қарай тарта берді...

ОҢТҮСТІК САПАРЫНАН

I. Талап та, тақырып та — тек мақта

Бұл сапармен Оңтүстік Қазақстан облысына аса бір қызу және қызулығымен қызықты, қайнар ыстық шақта барған едім. Облыс тіршілігінің әсерлі лебі ең алдымен Шымкенттің өзіндегі ұлы, мол тіршілік демімен-ақ сезерліктей. Облыстық партия комитетіне, облыстық атқару комитетіне, қалалық партия комитеті мен қалалық Совет басшыларының кабинеттеріне кірсең, ең алғаш тіл қатысып, жөн біліскен минуттардан бастап жаңағы айтылған бар облыс тіршілігін бір күйге, бір талапқа төндірген қауырт еңбек майданы атала, санала береді.

Әр кабинеттен нұсқалып жіберіліп жатқан басшылық талап, жігер сол бір жайды таңертсең де, түсте де, кеште де естірте-естірте береді. Облыс бір адамның үнімен бір ғана: «мақта», «мақта теру», «мақта жоспарын орындау» деген ұран шақырады.

Обком секретары ертелік сағаттарын дамыл алмай Шаян, Созақ, Түркістан, Түлкібас, Қаратас сияқты аудандармен алма-кезек сөйлесуге арнаған. Қажырлы талап сөздері, жана басталғалы отырған еңбек шабуылы екпінді онкүндік жайын баяндайды.

Биылғы жыл облыстың көп аудандарында мақта жетік, бітік шыққан. Алды ашылып та келе жатыр. Жинауына барлық жұртшылық жігері жұмылады. Екпінді онкүндік жарияланып, облыстың шартарапынан ер азамат, жас жеткіншектерден бастап, ересек аға-апалар, қайраты күшті әкс-шешелер болып түстік үш ауданға қарай леклек аттану керек.

Соғылған телефондар; ауызша берген пұсқаулар бәр-бәрі де алыс-жақын аудандар, қалалар, өндірістер — барлығынан да топ-топ көмекшілерді арнаулы күнге түгелімен жеткізу қамында.

Қалалық Совет, қалалық партия комитетінің басшылары әр бөлек коллективтен лек-лек адам топтарын жіті, жедел жөпелту соңында.

Шымкентке алғаш келген күннен, күн ғана емес ең алғашқы сағаттан сана-сезіміңе түгел жетіп толған халық мүддесі енді қай жерге барсаң да көкейіңнен кетпестей. Өзінің мерзімді, салмақты ырғағымен еңбек күндерін кешіп келе жатқан қорғасын заводына барсаң, оның өзгеше өз дүние тірлік әрекетінің бәр-бәрімен қатар мақта бар цехтарда, қайнар қазандар жапында да еске алынып тілге оралып жүреді. Мақтаға қорғасын заводы кімдерді, қалай жіберіп жатқанын және жіберетінін бас инженер Малкин де, партия ұйымы секретарының орынбасары Сапаев та айта жүреді. Өздерінің айлық, апталық, күнделік қам-қарекетімен қатар облыс жұртшылығының мына бүгінгі талап-тілегі олардың сана-сезіміне де мықтап сіңгенін көресің.

Облыстың онкүндік серті — мақта теру жұмысын 50 процентке жеткізбек. Бар облыстың шарты, серті бар қорғасыншылардың да арманы болғанын аңдайсың. Дәл осындай күйді ұлы өндіріс ошақтары мол Шымкентте химфармзаводта да, пресс-автомат заводында да, үлкен коллективті бар тоқыма фабрикасында да, көптеген коллективті жаңадан құрылған, зор ұлы құрылыс цемент заводында да түгел таппсың. Ұғып қана қоймайсың. Жұмылған жұртшылық аттанысының шын саналы екпінін, жігерлі арынын аңғарасың, сүйсіне сезесің.

Облыс орталығындағы екі жоғары дәрежелі оқу орны да барлық оқушы, оқытушы топтарымен түгел оңтүстікке қарай жол тартқан. Барша орта мектептердің ересек кластары және де тегіс жұмыла мақталы өлке магниты тартқандай болып тұтас жөнеліскен.

Осылайша облыстың өзге аудандарына шықпай тұрып-ақ, әлі мақталы тақтаны, картаны, атводтарды, мол гектарлар квадраттарын көрмей тұрып-ақ бір Шымкенттің өз ішінде барлық тірлік ырғағы бір қалыпта толқпаса бастағанын сезесің. Мұндай қажырлы тірлік жігері жоғарыда айтылған мыңдаған, көп жүздеген коллективтер толқып тынысынан бір танылса, партия, совет

орындарының ой-жігер қызуынан онан сайын әсерлі сезіледі.

Әрбір жеке үй ішінің де жеке тірлігіне де осы ұлы аттапаның айқын сезілетін жайлары мәлім. Кейбір үйлерден жұмысшы жастар, тағы бірінен студенттер, сінді біреулерінен орта мектеп ересек кластарының ұл, қыздары аттанған. Сол себепті тіпті үйде қалған, пенсияда отырған қарт, көрі ата-аналар да қайнар қызу күндерін өздері отырған бөлмелерінде, жатыс-жайларында, ас-су айналалында түгел сезінуде, ертеңді-кеш есте тұтуда.

Біздің де сіндігі көңіл көзіміз сол екпінді онкүндік сертінің майданы болып жатқан мақталы аудандарда. Бірақ Шымкенттен шығып облыс аудандарын аралауға беттегенде, біздің сапарымыз өзі де барған сайын қызуы, қызығы үдей, дами түскен кейбір оқиғалы шығарманың бітім болмысы тәрізденді. Ең әуелі мақтасыз Шымкентте біз мақта ағымына жоғарыда сапалғандай қосылдық та, одан әрі басқан сайын мақта жөніндегі қажырлы еңбектің үдей берген арнасына түстік.

Тек әуелі біз мақта түгіл бидайы жоқ, жалғыз жақсы жүгерісі бар, малы мол Шаян ауданына бардық. Одан Қаратау асып, Созақты араладық. Қаратауды қайта асып Кентауға келдік. Содан Түркістанға жеткенше мақтаның өзін біз әлі көргеміз жоқ. Бұл өлкелерден мақтаң күткеніміз де жоқ. Шаян ауданының басшылары бізбен көрісер сәттен бастап, бізді аудандарынан аттандырғанша қысыла қамшылапты, тек қана мақта қамында болды. Олар обкомға берген уәделі күнге серттегі адам сандарын түгел аттандырып жеткізу үстінде.

Біз қарақөл қойлары жүз мыңдаған, әр совхозы өзіне бөлек-бөлек ең дүниенің еркін қожасы боп жатқан Созак совхозларында жүрдік. Қаратаудан құмға қарай асып, мақталы түстіктен шырқау алысқа кетсек те және мақта-мақта ұранынан, талабынан алыстағамыз жоқ.

Облыстық партия комитетінде, қасында отырып, өзіміз естіген жолдас Юуповтың немесе осы науқан үстінде обкомда әзір көбінесе жалғыз отыратын Бегімбетов Сәлім жолдастардың үндерін Қаратаудың терістігінде: Құмкент, Шолаққорған, Қызылкөл, Созак, Бабата, жыстақ, ауыл, совхоз жайларының бәр-бәрінде үздіксіз естіп жүргендей болдық.

Сол жолымызда, он-ақ жыл бойында көңіл мен көзді қызықтыра қуантқандай болып туған тамаша қала Кен-

тау бар. Аз жыл ішінде бар көшесіне асфальт жайып, арық ағызып, жас еменнің тығыз қатарларын өсірген бұл қала қорғасын кенінің мол байлығы тудырған әсем қала! Бар болмысына, жайпаған жарастығына қарағанда, өнерлі, өскелең балғын қауым тірлігі көшесіндегі балғын өскен жас емен бейнесіндей. Өзге көрген аудан жайлардай Кентау жөніне де біз кейін арнай ораламыз. Әзірше жалғыз ғана ойға ала кетеріміз: қақпағы ашық сағаттың механизмі сияқты боп, өзі де сан алуан қайнар ырғағымен жүріп жатқан осы қала тірлігі, жайшылықта және де мақтадан жырақ екені даусыз. Бірақ осы Кентаудан қай орынға барсаң да мақталы оңтүстікке топтарын, лектерін, жас буын жеткіншектерін «жіберіп, жөнелтіп жатырмыз» деген үндер есітесіз. Сандар, ақнарлар айғарасыз. Бұл қала халқы да, жаңағы облыс жұртшылығы бар жігерін бір арнаға салған үлкен ағым ішінде. Сол бір үлкен өмір ырғағына қосыла соққан бір жүректтей топ жүрегін, көп жүрегін сезесін.

Енді бір кезек біздің санарымыз, алыстан атып көп естіген, көкейімізге мейлінше сіңген мақтаның өзіне оралды. Ол облыс көлемінде маған, әсіресе жақынырақ таныс Түркістан ауданы. Түркістан — мақталы аудандардың шеті. Облыс көлемінде сүбелі аудандардың бірі.

Сексен мың халқы бар, колхоздарының көбі ірі, адам басы мол және мақта егуде мол тәжірибе-тәсіл алған өскелең аудан мұнда колхозшыларға көп көмегін, әр алуан күш-көмегін қосып отыратын қала, өндіріс орындары бар. Сексен мың жанның қырық мыңдайы қалалы, темір жолды, өндірісті орындарда еңбек етеді. Сондықтан өз мақтасы мол болса да, өз мұңы, қам-қарекеті өзіне, басына аса жетерлік болса да, Түркістан ауданы өзге бұдан бұрын біз көрген аудандардан белекше екі ұдай күйі кешеді.

Ауданның тәжірибелі, салмақты секретары Қадірқұл Мәуленов пен іскер, жігерлі атқару комитеті председателі Сасбұқаев Әділ екеуі де әрі өз мақтасына күш-жігерді жұмылтып жүр. Әрі оңтүстіктегі мақталы аудандарға тағы да талай тон жандарды бөліп жіктеп, іріктеп жіберу әрекетімен әуреленуде. Ал ауданның өз ішіне, ісіне үңіле түссең мақталы далаларында қайнар қызу, қызған қызық еңбек жарысы көз де, көңіл де тартады.

Біз ең әуелі дәл осы күнге аудан бойында озып тұрған «Победа» колхозына келдік. Солан соң «Коммуна» колхо-

зына ауыстық. Алдыңғы колхоз басшылары «біз алдамыз» десе, «Коммунаның» бастығы Әбдірахманов Әбдіразақ: «дәл бүгін-ертең біз «Победа» колхозына жетеміз, кәзір біз үшінші орында тұрғанмен дәл бір күнде 6,5 процент алғалы отырмыз»,— деп күле отырып барыпша сепімді күйде:

— Бүгін «Победа» алда болса, екі күннен кейін алға біздің шыққанымызды есітесіз!— дейді.

«Коммуна» колхозында атақты мақташы қыз Зүлпіш бар (Исминова Зүлпия). Ол жалпы норма сексен килограмм болғанда, кешегі күні 511 килограмм теріп, алты норманы бір өзі бір күнде беріп шықты. Зүлпіштің мақта теруі таң қалдырады. Қолдарының қозғалысы сонша шапшаң. Әрі өсіп тұрған мақтадан әрі мақта жишайтын қапшығынан қолдары мүлде үзілмейді. Екі ғапа қол емес, Зүлпіштің төрт-бес қолы бар тәрізді. Бейне бір индуизм, буддизмнің көп қолды құдайларының бәрі әрекет етіп жүр дерсің. Осындай өнерлі жігер бір Зүлпіште емес, көп жанда барлығы Түркістанның бар колхозынан байқалса да, Әбдіразақтың сепімі мен арынында анық берік қанат бар. Ол дегеніндей екі-үш күннен соң колхозының аудан бойынша алға шыққанын облыс жұртшылығына тегіс мәлім стуге жарады.

Осылайша мақталы ауданға кіре бере біз жарысып келе жатқан бәйгелердей қайнар жігер, ыстық қызу арнасына түстік. Аудан мен аудан жарысады, аудан ішінде колхоз бен совхоз үзеңгі қағысып, үздік-создық келе жатады. Колхоздар даласында бригадалар, сан Зүлпіштер бір күн емес, бір апта бойы саңлақтай самғап барады. Енді бір кезек оларды басқа тасқын жігер асқан еңбегімен, күштердің қайнар еңбек қызуы енді оңтүстікке қарай ауғанда одан да үдей түседі. Ыстық азарт лебімен тұла бойынды еліктіре шарпығандай бола береді.

Түркістанда біз ең алғашқы мақталы ауданға аралассақ та, оңтүстіктегі атақты мақталы үш ауданның сапары әлі алыс. Түркістаннан соң біз көрші аудан Шәуілдірге ауыстық. Бұл да өзгеше мол мал шаруасымен, жүгерісімен пық мақтана алатын келісті аудан. Шәуілдірдің қаракөл қой совхозы «Темірде» тек қойдың өзінің саны жүз екі мың. Өзі таза қаракөл қойы. Мұнда әлденеше асыл текті түйенің де екі мыңға тартқан мол басы бар. Сондай өзіндік өзгешелігі бір ауданға мол жетерлік қан қазынасы бола тұра, атақты онкүндікке кірісер күндерде

бұл аудан және де «мақта-мақта» деумен танды атырып, кешті батырады.

«Темір» совхозының жас оқушылар, жұмысшы қызметкерлер қауымының бір араласқан мол бір жиылысында бұл ауданның партия комитетінің бірінші секретары Әшір Момынов жолдас сөз сөйлеп еді. Аудан жұртшылығына беделді, алғыр Әшір бұл жолғы сөзіп және де бір ғана мақтаға арнады. Мақсат — тағы да оңтүстік аудандарға әлі кетіп, жетіп болмаған соңғы топтарды тез, тығыз жинау да жөнелту. Обком, облисполком басшылары енді оңтүстіктің өзіне барып тарап, бірі Жетісайдан, бірі Славянкадан, тағы бірі Бағарадан, Ильичевтан асыға, асықтыра күш-көмек шақыртып, құрастырып жатқанын есітеміз, сезінеміз.

Облыс басшылары кәзір түгел оңтүстікте. Олар өздерімен қатар әр ауданнан, қалалардан, үлкен өндірістерден кейбір басшы қызметкерлерді қоса шақырып, өз топтарына қолма-қол басшылық етуге пұсқаған.

Осылайша алыс-жақын атыраптардың бәрімен оңтүстік аудандарға ағыла аттанып жатқан көмекші топтарды көре жүре, үлкен ағынды арнаға қоса түскен қалпымызда бір шақта, біз де сол оңтүстік аудандарға жеттік.

Ай бойына аттарып дамылсыз естіп келе жатқан мақталы үш ауданның өзіне келдік. Ильич, Киров, Мақтарал аудандары мәні-жөні бөлек: шөлді — шүлен еткен, жоқты — бар, болымсызды — мол еткен, біріне бірі сай, ырыс өлкелері.

Алғашқы кеш біз дәл осы күндерде атақ-абыройы ең алдымен шығып тұрған «Үшінші Интернационал» колхозында болдық. Үш ауданның көп колхоз-совхоздарының бәйгесінде, осы бір кезеңінде, мақта жоспарын елден бұрын 100 процент толтырып отырған осы колхоз.

Бар мінезі ұстамды талай да талай ыстық-суық майданды кешіп өткен Алтынбеков Садық біздің құттықтай келген көңілімізге баяу қабақпен үн қатады. Оның мәні бар. Бар ауданның алдынан келген сәтін айтпақ болсақ, ол ең алғашқы әзіл-әңгіменің өзінде-ақ соншалық қуана алмай, күйбең тартып тұрған дәл бүгінгі соңғы сағаттағы кірбең жайын айтады. Өз күйіне өзі ащы бір мысқылмен күле сөйлейді.

— Алдымен келуін келген едік. Обком секретары қуанып кеп құшақтай алып: «Айналайын, бар жапыммен құттықтаймын» деген-ақ еді. Бірақ сол қызығымыз бір-

ақ күнге жетті. Келесі күні мақта теруде, құдай ұрып, жай күндердегі табысымыздың үштен біріне зорға ілініп қаппыз. Соған күйіп, қиналған аудандық партия комитетінің секретары Тасанбаев Егемкүл өзімді оңдырмай ұялтты. Аудан үшін де, біз үшін де күйгені сондай. «Сен партия алдында, бар өзіңе қымбатты барыңмен жауап берерлік халге жеттің. Кеше ғана өз жұртыңның алдында обком секретары соншалық алғысын айтқанда, бүгін өз бастарыңды сонша қор етерсіңдер ме!» дегенде, үн қатар шамам болмады,— дейді.

Осындай шыңшыл көңілмен айтылар жайлар көп-ақ. Бір күн ет, бір күн судай ыстық-суық жалын арасында жап қуаттарың, ар-жігерің, бар шыңдарымен сарапқа салып жатқан жеке жандар, бригадалар, колхоздар, мол совхоздар көресің.

Біз Мырзашөлдің Оңтүстік Қазақстанға қараған ұзын өлкесін түгел шолдық. Бәрінде өнерлі еңбек тудырып: тоғайлы, сулы, мақталы, қалалы, қыстақты берекелі жемісті мәдениет орнатқан өлкелер тапсың. Сол көгерген, жетіскен өлкенің бір шеті көне «князь арығының» тұсындағы «Коммунизм» колхозының аймақтары. Бұл колхозда Мырзашөлдің қажырлы, қайсар колхоз ері, алпысқа жасы ілінсе де тұғырында балғын басып отырған Тәңірберген Жәйлібеков бар. Өнерлі өлкенің екінші шеті, дәл соңғы екі жарым жылдан бері кең, кемел мол мүлікпен орнап жатқан атақты да безерген шөлдің бермесін алып, ұзақ жылдар қайрат-жігерің, ақыл-білімің үзбей жұмсаудан жазбай келген Арысланов Ахмед. Екеуі де жиырма-отыз жыл өмірлерін шөл шабуылына арнаған асыл жандар.

Осылайша, жеңілген шөлдің екі шетінде екі балғын босағадай боп Мырзашөл алыптары екі шаруа отыр. Сол өлкелер аралығында көп колхоздардың, бірнеше совхоздардың мақталы далалары жатыр. Олардың биік, зәулім, тығыз өскен ағаш қоршауларының араларындағы квадраттары, атводтары, қарталары, барлық оңтүстік шартарапынан аттанып келген көмекшілерге және әсіресе осы колхоздардың, совхоздардың өздерінен шыққан мақта терушілер топтарына толы. Мұнда жалғыз облыс қана емес, Алматының да және тағы басқа көрші облыстардың да үлкен коллективтері жіберген көмекшілер леклек, тұман-тұман дегендей. Қауырт еңбек шағында Ильич ауданы мен Киров ауданының арасында жоспар-

ды бұрын толтыру жолында күн санаған, сағат сайын алма-кезек тайталасқан, бәсеке жарыс бар. Әр аудан өз ішінде колхоз бен колхоз арасында, совхоз бен совхоз арасында және де ыстық жалын жаңталаста.

Ильич аудандық партия комитеті секретары Социалистік Еңбек Ері Тасаубаев Егемқұл, аудандық атқару комитетінің председатели Әлжанов өз аудандарына тиісті «Заря коммунизма» колхозында тынымсыз еңбек күнінің соңында бізбен бір ұшырасты. Ленин атындағы совхозда Ахмед Арыслановпен кездескен сағатымызда, Егемқұл өз бетімен ол совхоз ісін барлай келіп, күндізгі еңбек сағаттарында тағы бір кездесті. Келер күні, атағы көпке мәлім, барлық мақта шаруашылығының ішіндегі ең табысты, ең ескі абыройлы совхоз «Мақтааралда» біз тағы ұшырастық. Бұл совхоздың дәл сол күндердегі ең табысты озғын бөлімі Дзержинский атындағы алтыншы бөлім болғандықтан біз сол бөлімнің басшысы Социалистік Еңбек Ері Есентаев Нұрмағамбетпен жолығысқан сағаттарымызда Ильич аудандарының жоғарыда аталған іскер, қажырлы екі басшы азаматы бірге болған еді.

Бұл ауданда біз «Үшінші Интернационал» колхозып, «Путь коммунизма», «Заря коммунизма», «Аманкелді» сияқты ірі колхоздарын және «Мақтаарал» мен «Ленин» совхозы сияқты бірі көне, бірі жаңа екі балғын-балғын совхоздарын аралап өттік. Мақта тергіш машинаның озғын шебері болып тұрған Морозов Владимирдің «СХС-1-2» машинасымен ең үлкен табыстар беріліп тұрған өнерлі еңбегін көрдік. Осы көргеннің бәрі бойынша көңілімізге сінген, нық орпаған бір наным бар еді. Ильич ауданы бұл өлкеде бпылғы жылы мақта жоспарын ең алдымен бітіреді, бітірмеске шара жоқ дегендей едік.

Кейін Киров ауданына ауысқанда тек қана цифрлар, проценттер, тонналар тілімен дәл деректерін салмақты, байыпты қып баяндаған аудандық партия комитетінің секретары Мұқатай Жармұхамбетов жолдас пен осы ауданға облыстан өкіл боп келген Жарқыпбеков Қаржаубек жолдастар өз ауданының мығым күшін, асқындай түскен табыстармен танытты.

Біз бұл күндердегі жүрісте ересек кластар балаларының мақта теру нормасын толтыру ғана емес, бірнеше есе арттыра атқарып жатқанын көрдік. Бір жерде Шымкенттегі қалалық атқару комитетінің председатели тынымсыз Айтқожиннің өзі де жүргенін есіттік. Шымкенттік кол-

лективтердің мол-мол табысты еңбектер етіп жатқанын білдік. Сондай ретте қорғасын заводының, пресс-автомат заводының, Педагогика институты коллективтерінің төс-табанды тырысып, жұмыла қайрат көрсетіп жатқанын да көрдік. «Мақтаарал» совхозының Держинский бөлімінде бір тақтада, биік өскен мақталар арасында жондары мен бастары көрінер-көрінбес күйде жабыса тыртысып, табысты еңбек үшін қарысып жатқан Алматының Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік университетінің студенттерін де көрдік. Олар өздерінің оқытушылар тобының өкілі болған мені көргенде, төркіні алғаш келген жаңадан ұзатылған қыздардай жамырай жапырласты. Еңбек арасында сәл қабақ ашқан жадырау сәттер, еңбек жайларынан айтқан деректерімен бізді де сүйсіндірді. «Алдымыз 150 килограмға шейін теретін де болдық, төселіп қалдық. Дөңгелек есепке келгенде де көмекке келген ешбір коллективтен олқы емеспіз», — дескен еді.

Үш ауданның өз колхоздарының, совхоздарының ересек кластар балалары ғана емес, тіпті алтыншы, жетінші класта балалары да сабақтарынан шығып, оқуларын әзірлеп алысымен, ойындарын тастап, омырау қалталарын ала-сала мақта тақталарына қарай жүгіреді. Осылайша көпте де, саны аз топта да, тіпті арнап алған міндеті болмаса да, өз беттерімен, өздігінен домалана жүгірген жас жеткіншек балалар да бір бағытта, қызу қалыпта толқыған баяғы бір еңбек екіні арнасынан сезесің. Бар жүрек пен санада, бар білекте партия мен Отан берген бір ғана бағытқа мензеп, маңғыстай тартқан күрес бар.

Біз үш ауданды аралағанда қай аудан женерін, озырып өз бетімізбен байлап болжай алмай кеткен едік. Бірақ кировшылардың сенімі басымрақ сезіліп еді.

Жолай біз аса қызық болашағы бар, ерекше аудан, Сарыағашқа соқтық. Және басқа аудандардан бөлек, ерек тұрған Келес ауданын да жолшыбай сәл аралай қайттық. Дәл мақта жөнінде ол екі ауданның базары әлі көтеріле қойған жоқ еді. Бұл жарыста әлі бәйгелі шағы ашыла да қоймаған. Оны ашпай тұрған анық айқын себеп бар. Бұл аудандардың және Сайрамның біз жүрген шақта мақтасы ашылған жоқ-ты. Теру жұмысы сондықтан саябыр. Көсектер көп болып, толық болып көрінгенмен ішіндегі мақтасын сараңыта сақтап, іркіп тұр.

Кейін біздің сапарымыз бар жарыс, бар ақпардың сарқылар сағасы — білгір қала Шымкентке қарай оралды. Мұнда жеткен күні ең әуелі Киров ауданы озып шыққанын естідік. Алғашқы онкүндікті елу ғана емес, елу екі процентке жеткізіп, облыс өзі де атаған жерінен шығыпты. Сонымен қатар Шымкенттен біз аттанар 11 октябрь күні бар облыс бойынша мақта теру жоспары 80,07 процентке жетіпті. Туысқан көршілес мақталы бір республика бұл күнге 66,33 процент, оның ең жақын көрші облысы 65,14 процентте жүр еді.

Шымкенттен жүрер шақта барлық көрген, білген жайлардың бәрін жия келе облыстың мақтаға арнаған аттанысын аңдай отырып, ең соңғы бір ұшырасу үстінде, ең алғашқы ой қорытқандай болыстық. Тегі осы сөздің басынан бері қарай көрген-сезгеніміздің барлығын бір теңеумен түюге болғандай екен. Ол, 924 мың жапы бар, жалпылай айтқанда — миллионға жуық халқы бар облыс образы — тұтас бір ғана алып бейне боп, бір зор импульс үстінде сезілуі жөнінде. Сол мол денеде ұдайы бір ырғақпен соғып тұрған қан тамырлар танысын. Қезіп, сезіп жүргеніңнің бәрінде, өз ықтиярынан тыс-ақ сол тамырларды бірде Шаян, бірде Шолаққорған, бірде Кентау, кейде «Ленин» совхозында көргенсің. Әр сәтте ыстық тірлік қапы, сау денеде айпымаған жігерлі ырғақпен соғады. Біртұтас ұлы дене облыс болса, бір жері — қол, бір жері — аяқ, бір жері — бас болғанда, кей тұста күре тамырлар, кей жерде жан тамырлар, кей жерде жіңішке нәзік жай тамырлар соға-соға береді. Ал сол мол денеге көп тамырлы қандардың бәрін таратып, бәр-бәрін жай-жайына өз ырғақтарымен соқтыра дем беріп жатқан бір жүрек бар. Ол жүрек қайнар күшпен, ашық, айқын дәл ырғақпен соғып тұрған Отан жүрегі — партия жүрегі.

Осындай жайды ұғына келе жазушы есебінде өз басын және бір шындық теңеуді ойға аласың. Облыс еңбекші жұртшылығы көрсеткен еңбек пен жазушы біздің еңбегімізде сан алуан жақындық, тектестік байланыстармен қатар бір айырмыс бар. Мақташы жұртшылығымыз, диханшы еліміз мақта егеді де, мақта өсіріп алады; жүгері егіп жүгері алады да, бидай егіп бидай алады. Сол асыл жұртымыз өз еңбегімен біздің жанымызға жақсы мақта сортының, жақсы жүгері, бидай сорттарының ұрықтарын көміп, дәндерін егеді. Үлгісін егеді. Ал жазушылықтың соған орай сәтті, шабытты шағы туа қал-

са, құба-құп. Бірақ сонымен қатар, ащы шындықты ата-сақ, шығарушылық еңбегіміздің кейде ғарыптық, жарым-жандық жайы тағы бар. Біздің сана мен сезімімізге халқымыздың өмірі мен еңбегі ескен жақсы мақтасынап, жақсы бидайынап, кейде мақта да, бидай да шыға алмай, тіпті жаман қапустаңың өзі де өпе алмай бықсып, бүксіп жататыны болады. Сондай бір шақ шындықты, ауыр шындықты әзілмен еске алыстық.

Содан әрі көңілге оралған ой, көргеннен туған асыл армандай! Ол арман үлкені: шын шабыт туса, ол шабыт шығандап, шаққан тартып, ақты бозды түріле кетер сәтін тапса. Сонда сауран көктің тобындай, шарқ ұра самғай шыққаны, жай шабыт емес, жабайы жортақы шабыт та емес, анық бақытты шабыт шырқау барған ырысты өріс болар еді-ау дегендейсің.

II. Қадімнен мәлім Қаратауда

Жамбыл облысы мен Оңтүстік Қазақстан облысының жапсарынап басталып, шығыстап батысқа қарай сұлай созылған қалың тау — Қаратау. Оңтүстік Қазақстан облысының Шаян, Түркістан аудандары Қаратаудың күңгей бетін бауыр — өлкесіп алғанда, теріскей жағы — неп алысқа созылған Созақ ауданы. Қаратаудың түстік бөктерінде, қойнауларында қалың қазышалы кендер жатыр. Байжансай тобы, Ащысай топтары, Мырғалымсай, Хантағы, Баялдыр бұл шақта Кентау дейтін асыл атқа не болған.

Сәл бұрынғы шежіресін еске алсақ, бұл Қаратаудың басынап неі қазақ баласына мәлім сонада кешкен бір «көш келетін». Содан бері қарай Қаратаудың теріскейі мен түстігі аңыз-әңгімеге, дастан-хикаяға толы дерсіз.

Шаян мен Созақтағы ескі тұрғын әңгімешілер аңызы бойынша Созақтан қазақтың үш жүзі тараған. Созақ ауданында Көкмұрын — той деген қос төбеде қазақтың көп руларының тасқа шабылған таңбалары бар. Қаратаудың теріскейіндегі қадім заманда ойран болған көп қаланың бірі Құмкент. Жаңағы аңыз бойынша Көрұғлы өзінің асыранды батыр баласы Әуезханды осы Құмкенттен алып қашып алған. Сол Құмкенттің жанында дәл бұл күнде Құмкент совхозының қасында Баба түкті Шашты Әзіздің моласы тұр.

Аңыз емес, батыр жыры Қобланды.

Мен кетсем сізді тастамас,
Қараспан тауын жайлаған
Қалың қыпшақ қарындас...

дейтін Қараспан тауы осы — Қаратау.

Өз туған өлкесінің арғы-бергі шежіресін жақсы, бапты баяндайтын сельсовет бастығы Кенжеғұл Берденов тіпті Қарақасқа атты Қамбардың да тұлпарын жосылтып, құмайын жүгіртіп, қырапын шүйген көлдері қазіргі Созақ ауданындағы Ақжар, Қаракөл, Үсіктас маңы дейді. Құмкент, Шолаққорған, Созақ, Саудақент (бүгінгі Сарысу ауданының орталығы Байқадамның ескі аты), Бабата тағы сондай сан ата бәрі де әулие-ншандардың мазалары орнаса да, арғы көне замандарда, әр дәуірден келе жатқан кәрі кенттер екені даусыз. Сондықтан да қазақтың әлденеше батыр жырларының бірінің туған жері, бірінің соғыс салған, тағы бірінің мерзімді мекен еткен тұрағы осы Қаратаудың арғы-бергі беттері, сілемдері болады. Дәл кешегі күнде де Сұлушақыз «Сұрша қыздың» әнінде келетін «бірде қарлы, бірде қарсыз» Қаратау тағы осы. Сөйтіп арғы аңыз бергі әнімен қазақ халқы көп атаған Қаратау сол.

Ал бүгінгі Қаратауды біз әрине ескі аңызымен емес бүгінгі бар бағалы маңызымен білеміз. Ол маңызы, өзге аудандар мен өндіріс, қала колхоздардың қатарында сүбелі орындар алатын, әр аудан, әр колхоз, совхоз әр өндірісті қала өнерімен, өндіретін нәр табысынап танылады. Осы жөнде алдыңғы мысал біздің жолымызда ең алдымен ұшырасқан Шаян ауданының өзі дейік. Шаянда шаруа негізі мал, әсіресе қаракөл қойы. Екінші дңгегі — өнімді мол жүгері.

Шаян — совхоз-колхоздары біркелкі қатар өніп өскен аудан. Бес совхоз, төрт колхозы бар. Колхоздарының әрқайсысы өзі бірнеше колхоздан бірігіп ірілеген. Әр колхозы өзі де мол совхозға барабар. Мысалы ауданның ең ірі емес, орта колхозы «Алғабастың» өзін алсақ та бұл колхоздың байыпты, мығым өнерлі бастығы Қарабасов Жұманның айтуынша, отыз бір мың қойы бар, мыңнан аса сныры, жарым мыңдай жылқысы, екі жүзге тарта түйесі, шошқа, тауық, қояны да бар.

Совхоздарының қатарынан «Лешин» совхозы, көптеген табысты кірісі бойынша одақтық бәйге алған. Аудан көп жерлерде тас қоралар салып, биылғы бір жылдың өзінде бір миллион сомға құрылыс жасаған. Аудан бойынша бес

орта мектеп бар. Көп совхоздары мен колхоздарында жұмысшы шаруаларға үй салу шаралары аудан бастықтарының, совхоз, колхоз бастықтарының барынша зер салып, қатты қадағалап, қайта-қайта айтатын қамдары екенін есітесің. Аудан мәдениеті тірлік жолында күресуде екені күмәнсіз. Орталықта аурухана бар. Ауданның жиын шаруа ортасында дәрігерлік пункттер де жоқ емес. Бұл ауданды орталығымен түгел қинайтын — су, су... Шаянның суын бөгесе де, басқа не түрлі шара істесе де аудан басшылығының, әсіресе зер салатыны судың жайы екені үнемі есітетін әңгімен.

Бұл аудан көркем өнерді де көп қадірлейді. Шаян ауданының көркем өнерпаздар үйірмесі жасаған оркестр облыс бәйгесінде даңқ алып, бәйгеге не болған. Күндізгі еңбек сағаттарынан кешкі сәл тыным алар сәтке ауысқанда Шаян ауданының екінші секретары Аманқұл, үшінші секретары Шәкірова Мұхлиса екеуі де көп әнді көрікті айта алатын өнерлерін көрсетеді. Сонымен қатар таң атып, еңбек күні бастала бере, әрине, бұлардың көңілі де, көздері де малдары мен егісті далаларында.

Бізді Шаян ауданының Қаратау бөктеріндегі «Алғабас» колхозына қарай шығарып салған Шәкірова Мұхлиса машина ішінде отырып әрдайым жайылған мал тобын көре бере көзі шалған кемшіліктерін айта жөпеледі. Бір жерде қойды шаңдақ жерге іріп қойған, тағы бір топ қойды мезгілден бұрын шанды жолмен жақын пунктке айдап бара жатқан күйді көреді. Біресе қоралы қойды жайылыс өрістен ерте іріп жатқан отарды байқайды. Сол жолда кездескен, өрескелдік күйлер болса, бәрінде алғаш көргеннен-ақ андай сала айта бастайды. Мұхлиса, өз мамандығы бойынша зоотехник. Сондықтан жұрттан бұрып көргіш, осы жөндегі көргенін және елден бұрын айтып қалғыш. Сол мінезін өзі де кейде андай қалып: «Маған райком секретары болып ойлайтын ойларымаң мамандық ойларым әрқашан бұрынырақ келеді», — дейді.

Біз көргенде ауданда, бір шолып өткен шақтың өзінде көзге де, көңілге де күйкі көрінген — мәдениет жайы. Әсіресе мектептер күйі. Шаянның өз орталығындағы қазақ орта мектебінде кітапханадағы бар кітап саны 1300 ғана дана екен. Бұл аудан орталығында өзге үлкен мәдениет орны жоқ. Мардымды кітапхана мектептен тыс жерде тағы да жоқ екені мәлім.

Ойлана қалсаң орта мектепте оқитын баланың ертең

кәмелеттік аттестат алатын тәрбиеші ортасы осы мектеп болғанда, сол кәмелеттік білімді бұл мектепті бітірген қазақ баласы қайдан алмақ? Оқушы оқытушы барлығының білім алар талшығы — қоры 1300 дана ғана кітап болу орта мектеп атына қандайлық кедейлік, жұтаңдық! Сол сияқты бақташылар афуруларын емдейтін дәрігерлік орындар да орташадан әлдеқайда төмен жатыр. Аптека болса онда мысалы, антибиотик аталатын дәрілердің ең қажеттісі ұдайы жоқ болады екен.

Қажетті мамандығы бар дәрігерлердің де орнығып, байыздап тұрған жайы жоқ. Көбі екі жылға келіп, стипендия бойынша міндетті екі жылды ада қылып, азын-аулақ тәжірибе алады да ауданды тастап, жол тарта береді екен. Осындай-осындай көңілсіз күйлер Шаянда айқын олқылықтай орала берді.

Шаяннан соң Қаратау асып Созаққа ауыстық. Түнде жүрмек болып ек. Кешке біз Қаратаудың «Алғабастап» шыққан соңғы ет бөктерін басып, күнгеі жағымен бірталай жүрдік. Әншейінде Қаратау тақыр тасты, қойнауы сусыз, сараң, тау көрінуші еді. Ал әзірге біздің келе жатқан жолымызда әр белден ассаң төскейден аққан бұлақ-бастау, сай бойы шалғынды көгал, бел-белестері құйқалы, шымы тұтас, тегіс түкті өлкелер, мал ырысы өңірлер екені айқын табылады.

Жыланды, Кіші Шаян, Үлкен Шаян, Көкбас өлкелері Қаратаудың өзге талай қымбат қасиеттерін білмей тұрып-ақ көз қуаптып, көңіл сүйсіндіреді. Сонысына сүйінген елі, Ақпамбетпен айтысқанда Мәделі қожаның мына сөзін бүгін де айтады:

Жаужұмыры күмғандай,
Жесең көңілің тынғандай,
Осындай жерді жамандап
Неден болдың қу маңдай.
Жуасы бар таяқтай,
Әр бұтаның түбінде
Еті жатыр табақтай...

деп қоянына шейін бәйгеге қосқан.

Қаратау елі көне тауын көптен сүйсіді. Құлмамбетпен айтысқанда Дулат Майкөт ақын да Қаратауға аузы тола сөйлейді.

Көкшекүм деген жерім бар,
Жуасы бар таяқтай,
Қаратау деген жерім бар

Алмасы бар аяктай, .
Осындай жерді жамандап,
Атаңа нәлет Құлмамбет,
Ақылың сенің қаяқта-ай.—

деген.

І:

Бірақ сол жақсы Қаратаудың ішіне ымырт жабыла кіре бере, біз жаман адастық. Екі машина толы жеті-сегіз кісі түнде жолдан адасқанда қандай қауқөрік келеді. Анда-санда тоқтасып алып, екі машина бір араға бас қорсып шуласа кенесеміз. Көбінше дауласамыз. Біреуіміз: ең жаққа жүру керек десек, біреуіміз оған қарсы: сол жақты көрсетеміз. Менің көрмеген жерім. Ал менің қасымадағы ұдайы сапарда айрылыспай тізе қосып жүрген жолдас достарым «Оңтүстік Қазақстан» газетінің редакторы Әділбай Омаров, оңтүстіктің белгілі ақыны Омарбай Малқаров, әншейінде облыстың барлық жай-жапсарын ақ тас пен көк тастай саралап айырып айтып бере алады. Өз облысын сондай жақсы білетін әзірліктеріне мен әрқашан сүйсіне таң қалатынымын. Бірақ дегенмен олар түн жүретін жылқышы, не машина жүргізетін шоферлар емес, қанша айтқанмен қаланың адамдары. Бұл күнге дейінгі ең білгіш достарым енді ең адасқақ достарым болып шықты. Ал адасқан адамға ашық аспанда «мен мұңдалап» тұрған Темірқазықтың да түк сентігі болмайды екен. Ол түнгі Темірқазық бір тарап емес, төрт тарапта бірдей тұрды. Біресе біздің маңдайымызда тұра тұрып, енді бір шақта оң нығымызға шығады. Тағы бірде соған қарсы сол нығымызда отырып алады, тағы бір шақ болады, онда тіпті қыр желкемізге шықты. Бірақ бар адасуда әйтеуір толып жатқан шыыр жолдардың бірі болмаса біріне түсіп қаңғығанымыздан ақыр дегенде жарым түн адаса жүріп, түн бртасында ғана ел таптық. Бұл шақта біз Созақ ауданының шегіне ілінген екенбіз.

Сұрастыра жүре кеп, көне Құмкент қаласының жанына, тарихтық ескі атпен орнаған «Құмкент» совхозына келген едік. Осыдан кейінгі бірнеше күнді біз Созақ ауданымен танысуға арнадық.

Жалпы ауданның жайын аудандық партия комитетінің бірінші секретары Шәріп Құсмапбетов, аудандық атқару комитеті председателінің орынбасары Елбергеновтен күндер бойы ұдайы естіп білуден басқа, өзге де әр сала шаруада, мәдениет орындарында еңбек еткен адамдардан көп жайларды аңғардық.

«Күмкент» совхозының директоры, мамандық нығыз білімі бар Уәйда өз совхозының жайында әлденеше есте қалар жайлар баяндады. Бұл совхоздың өзге де Созақ совхоздарындай жас қапа тарихы бар. Осы Күмкентке орнағанына үш-ақ жыл болса да орталық усадьбада көзір екі жарым мыңдаған жан тұрады. Қой саны 66 мыңға жеткен. Тұқымы іріктеліп, таза қаракөлге айналған шаруа. Орталықта жұмысшы, малшы көпшілігіне арналып, өңшең жаңа, жақсы үйлер салынған да, салынып та жаттыр.

Ауданның атақ алған тәжірибелі, қымбат бағалы қарт шопандары бар. Бұл қатарда жасы 63-ке келген Сәрсенбай Ерғазиевті, Тәжібай Күшікбаевты, жастардан Сәрсенбайдың баласы Атан Сәрсенбаев, Бақатаев, 100 спырдап 100 бұзау алып одақтық көрмеге барып қайтқан Ысқақов сияқты мал шаруасына бейіл берген жақсы жастар көп.

Сәрсенбай шопан өзінің Атан дейтін баласына өз таяғын тапсырған. Сол Атан 100 саулықтан 123 қозы алған. «Күмкент» совхозында онжылдық мектеп бар. Кітап саны сйдағыдай болмаса да Шаяндағыдай емес. Онда 1650 кітап бар. Алдағы уақытта, биылдың өзінде 2 мыңдай кітап аламыз десіп отыр.

Қойларын көбінесе жайып бағатын бұл ауданның совхоздары ертеден бергі жер-суды пайдалану тәжірибелерін мольшап ескеріп, барлық аудан жерін төрт маусымға бөліп, жайлыс қоныс етеді. Жайлауы — Қаратаудың жоны. Көсегенің көк жоны болғанда, қыс Мойынқұмда, көктемде тау бауырында, суық пен жылының арасында, күзеуі — құмның шеті кемержнек жағада болады. Мұндағы мал өсіруші оқыған мамандар мен өскелең тәжірибелі шопандар, жақындағы құмдарының көбіне көп сенім артып, әрдайым жылы сөйлейді. Олардың айтуында құм құйқалы, жақын атырапта Қаракөл дейтін сап бөлек — тіпті жүздеген көл жатыр. Талас, Аса сулары солай құяды. Созақ шаруалары Сарысуды да пайдаланады. Құм ішіндегі шоқат шабыр тәжірибелі шопандардың, зоотехниктердің бәріне дағдылы қыстауындай мәлім. Сырттан, алыстан қараған көзге тұлдыр көрінетін құмда шопандар санаса толып жатқан мал құты шөптер бар. Оларды шетінен шұбырта санағанда: еркек, жусан, жүзген, қандым, ебелек, көде, түйе қарын, пізен, құртқашаш,

жаужұмыр деп ислайта береді. Арада баялыш, сексеуіл сәі бір алуан.

Тек Созақтың кейбір совхоздары мен Шаянның мал шаруашылығына өсім жағынан қатты батып жүрген бір орасан шығын бар. Ол әзірге емі табылмай жатқан секіртпе ауру — жыбырлақ. Ветеринарияда мұның атын — нитротоксомия деп мамандар атын атағанмен, себебін де, емін де әлі күнге таппай жүр. Маман жағы мұны топырақтың ерекшелігінен десе, мал ішіндегі адамдар нәптен дейді. Әр өрісте осы індет жайы жиі-жиі сөз болады. Сонда біреуі қазақша осы «ылан» емес пе десе, ол емес, ылаңда мал қалмайды деседі. «Топаланнан көшкен құтылады» дегенмен, кей отарлар жиі-жиі көшіп те көрген. Бірақ індет арылмай жүр. Бір тәуірі Созақтың құм ішіне жақып отырған «Жуаптөбе», «Тасты» сияқты совхоздарында бұл індет жоқ.

Ол совхоздардың жайлауы да Арқаға қарай, Қарағанды облысына шейін шырқай барады. Бетпақты басып Жетіқоңырға барып жайлау етеді. Шаруаның осындай иен өлкені, тау мен дала, қалың құм ішін еркінше пайдаланып жүргенін айта келе, бұл ауданның барлық шаруа мұңын өзгеше біліп, тыңдаушының құлағына есте қалдыра құя отыратын тәжірибелі секретарь, жолдас Құсманбетов Шәріп жалпы бір ой түйеді.

Соңғы үш жылдың ішінде аудан көлеміндегі қой саны 170 мың болғанда біз бпыл ет тапсыруды ада қылғаннан соң таза саны 333 мың қой өсіріп отырмыз. Жетіжылдықта қой санын 635 мыңға жеткізу міндетіміз. Осымен қатар ауданның мүмкіндігін алсақ, бірнеше қосымша жағдайларға жәрдем болса, мал басын бір миллионға жеткізер мүмкіндігіміз де бар дейді. Сонда керектің керегі — суда су!.. Созақтың ұзақ жолдарында, суы азғана шөл далаларында Шәріптің қайта-қайта ауызға алатыны артезиан құдықтары. Бұл шаққа шейін аудан жұртшылығы сол үшін қатты зер салып алысуда. Құм ішінде 13 артезиан құдығын, жайша 5 құдық қазған. Дәл жақын шақтың өзінде 18 артезиан құдығы керек. Шу мен Бетпақ, Созақтың мал кіндігі боларлық иен ұзақ өлке-лерін өнерлі, берекелі меңгеру үшін — тереңнің сараң суын соза тарту шарт. Бұл жөнде аудан шаруашылығы бірнеше жерден плотина салып та жатыр: Құмкент плотинасы бар.

Тастақта құритын Қарабұлақтың суы бар. Шәріптің

деректі қиялында соған плотина жасап, ауданға қарай тартсақ үш-төрт мың гектар жайылым даласы да болар еді. Ескі Құмкенттен Шолаққорғанға қарай көсіліп жатқан Мырзабай даласында бұрын түгел, мол егіндік болған екен деседі.

Құмкент пен Созақтың даласын ескі лақап бойыпша бұрып қалың тоғайлы «түлей» болған екен деседі. Жабайы аңнан орман сулы меніру өлкеден неше алуан аң аңаулы өріп шығады екен. Жолбарысқа шейін болған дейді. Ауданды көгалдандыру арманы көкейін кескен Шәріп, осы аңыздардың бәріне де ертең Созақ далаларын көгертетін шаралар жасаудың есебіндегі санайды.

Созақтың агрономы Балтабай, бас дәрігері Жақай Құсанбаев пен алдағы айлар, жылдарға өз совхозының көп құрылыс мүдделерін атап санайтын Уәйде — бәрі де Созақ жайын айтқанда бір қиындықты баса сөйлейді. Ол қатынас, қатынас жайы. Мұнда қыста Қаратау асуларын қалың қар алып қалған шақта, бүкіл Созақ ауданы барлық дүниеден қатынасын үзіп шарасыз болады. Алыстағы облыс орталығы Шымкент қана емес, тіпті Қаратаудың арғы бөктеріндегі Кентау, Ащысайларға да қатынасуы мүшкіл.

Созақ жолдарымен жүргенде жалпы бұл ауданда керек десе бір километр бойында мәдениетті жолдың нісін де білмейсің. Біраз жерде жол түземек боп бұрынғы өз жолдарын бұзып, дағдылы жол бойындағы сылбырлыққа салып, бастап тұрып тастап кеткен, жол түзерлік емес, «жол бұзарлық» жайлар көресің. Созақтың су жағынан, жол қатынасы жағынан облыс орталығына жырақтық, шет-шалғай жайына қарағанда облыс басшыларының, тіпті республика орталығының да аса көңіл бөлерлік, қиындығы көп аудан.

Бірақ соған қарамай аудан орталығы Шолаққорғанда көз сүйсіндіріп, көңіл жұбатарлық әлденеше жақсы күйлер көресің. Мысалы, мұндағы аурухана қай аудан болса да мақтан етерлік. Осы ауданның өзінен шығып, өзіне қайтқан бас дәрігер Жақан Құсанбаев бастаған тоғыз дәрігер бар. Аурулардың жататын орны елу төсек. Ауруханың рентген кабинеті, жақсы емханасы, жұкпалы аурулар корпусы бөлек-бөлек орнаған. Аурухана жайын айта келе аудан азаматтары осы аурухананың Нұртас Оңдасынов өзі келіп кеткеннен кейін, осындай қып салғызуға жәрдем етіп еді деп, оның атын алғыспен еске

алады. Өте түсінікті хал. Мысалы, өзге басшы азаматтар да, айталық Оқу, Мәдениет министрлері, әсіресе Денсаулық сақтау министрі, жолдас Шәріпов Әди, Қанапин Әмір, Қарынбаев Сиббағат өздері көздерімен Созақтың, Шаянның, Келестің, Шәуілдірдің мектептерін, мәдениет орындарын, ауруханаларын көріп қайтса, жаңағы Нұр-тастың келін кетісіндей, игілікті іс қылса, халықтан қандай алғыс алысар еді.

Созақтың мектебін көргенде де көңіл көншігендей боласын. Мұнда 850 бала оқығанда, бныл 98 қазақ жастары бітірген. Соның жиырмаасы биылдың өзінде жоғары оқу орындарына орналасқан. Шолаққорғанда аудандық кітапхана тіпті жақсы. Оның қоры — 11—12 мың кітап болады. Мектептің өзінде де 5 мыңға жуық кітап бар. Аудан орталығы — Шолаққорғанда арнаулы асхана, бапты боп салынған панхана, жастар үшін арнаулы футбол, би майданшасы және қалалық парк бар.

Ауданның жұмысшы қайраткерлерінің көншілігі мал басындағы шопандар болғандықтан облыстық профсовет көмегімен аудандық партия комитеті, атқару комитеті зер салып жүріп, өткен жазда Қаратаудың қалың ортасындағы мол тоғайлы жемісті «балықшы әулие» атапған мөлдір бұлақ басына шопандардың демалыс үйін құрған. Ол да әлі көбінесе киіз үйлі демалыс жайы болғандықтан, Созақтың жолдарындай, ауыр қатынасындай, артезиан құдықтар қамындай, көмек, тілек етеді.

Бірақ кейбір істі қалай аяқтағанынан ғана емес, қалайша бастағанынан да бағалау керек деген Абай айтқан бір нақыл бар еді. Соған бағып біз, жағдайы ауыр Созақта қиынды, қиынсызды жепе бастаған қажырлы, табанды талай жақсы бастамалар көрдік.

Көп жағынан көңілдегідей көгеріп қалған Қаратаудың бұл беттері көне өңірі, жақын шақта мемлекеттік көп көңілді аударатын жарқын шаққа жетеріне күмән жоқ.

III. Қаратау тажы — Кентау

Біз Кентауға Балықшыдағы шопандар демалыс үйінен шығып Қаратаудың қалың қатпарын аралай отырып жеткен едік. Қаратаудың біздің бұл жолымыздағы асуы жолшыбай әлденеше бұлақ-бастау, тау өзендерін, көл

қоныс қойнау, жеке биік жоталар, қыркаларын басып өтеді.

Қаратаудың іші-тысын, бар жерін жақсы білетін Созақ совхозының агрономы Балтабайға осы өңірдегі Қаратаудың Кентауға шейін кездесетін көріністерін айтқызып ек. Ол сапаған жер аттары өзі бір шежіредей. Бұл жолда кезігетіндер: Көктөбе, Ақтөбе, Ақназар, Сапанын сазы, Қызтөккен (бұл бір қыз, бір жігіттің өлімін баяндайтын аңызбен байланысты жер), содан әрі Балықшы әуліне, Бөкенбай әуліне, Күлметей әуліне (аттарына қарағанда бір дәуірде Қаратауды керпеген ишан-пірлердің, қожа-молданың қарапайым қазақтап да қас әулілер жасап жүргендерін танытады) тағы да жолдағы жерлер аттарын атасак Бөжінің белі, Жамантас, Мұзбел, Қоғашық өзені, Көксарай (Қойтас) боп саналады да, содан әрі қарай Түркістан ауданына кететін еніс, бөктер басталады.

Бұл аталған жерлердің көбінде өзен мен бұлақты бойлаған ағаш кездесіп отырады. Ертерек кездерде қалың қалың тоғайлар болғанын таптыатын елдер зәулім биік, кең саялы түп-түп ағаштар кездеседі.

«Қызтөккен» сияқты ерте күндерде ел жастарының бастарынан кешкен қазалы күйлерді аңғартатын өзгеше аттар да ұшырап отырады. Сол жөнде Қаратаудың теріскей жақ бетінде шұбатылған қырқа тас бар. Ол ұзақ салқар түйелі көшті бейнелейтін «Келіншек» аталған тау-тас. Аңыз бойынша көп түйелі отауын, жасау-жабдығын ұзын керуен етіп, артып-тартып көшін өзі бастап келе жатқан жас келін ата қарғысымен тылсым буып, тас боп қалған деседі. Қаратаудың бұл тұсы «Келіншек» аталатын себебін Созақтың жазылмаған шежіресі солай баяндайды.

Таудан шығып күнгеі жақ бөктерді әрі жайсыз, қалың шанды, қиын жолмен көп кезе отырып, түс ауған шақта біз Кентауға кеп кіріп едік.

Қаланың біз кірген шетінен бастап-ақ, асфальт көше кездесті де, қалай бұрылсақ та бар көшесі біркелкі тек асфальт қана жайылған шан-тозаңсыз боп шықты. Қалың жас ағашты, сылдыраған таза сулы өңшең тастап салынған екі-үш қабат әсем қатарлы жақсы кварталдар тізіле берді. Барлық үйлердің терезе алды оюлы, жақсы өрнекті бояулы шарбақтар. Қала үлкен. Көшелердің оқтай түзу қатарлары ұзақ-ұзақ.

Біз қалалық партия комитетінің үйін іздеумен көп көшелерді, сан кварталдарды аралап шықтық. Ұзақ жолдан шаң басып келген машинада үстері ұйпаланған, шаңданған жолаушылар әрдайым мәдениетті, жақсы көшелі қалаға кеп кіргенде, өз-өзінен қысылу, қымсыну болады.

Бүгін біз Қентау көшелерінде көп жүрген шақтың өзінде сол адасу үстінде мына қала көрінісіне, көркіне сүйсінгеннен еріксіз мақтай бастадық. Бар тарихы он-ақ жыл болса да Ащысайды қосқанда 48 мың халқы болып, ертегідей екпіндеп өскен осы қала екенін еститұғымыз. Бірақ ең алғашқы жолай көрудің өзінде көріктеніп оралған қала паркі, ішіндегі фонтаны, бассейні, кинотеатр, лекторий, әдемі мектептер, архитектуралық әп-әсем стильмен салынған үйлері, ұқыпты, тап-таза тұрғын үйлер, жас ағаш саясында жайғасқан жаңа жайлар. Жас қала болса да балғын, жақсы көрікпен жайғасқан жұрттың қадірлі, мол мекенін айқын таптырады.

Өзіміз ыстық күннен шөліркеп, шалдығып өз-өзімізден, басы-көзімізден тітіркене жүрсек те мына қалаға қуана қызыққанымыз соншалық, ырзалық әзілмен: «қолың жетсе қорғасын тап»,— десеміз. «Кені байдың — елі бай», Ащысай, Мырғалымсай, тағы талай қазыналы сай мен таулар осындай әсем Қентауды тудырған.

Қаратау, дәл Қентаудың тұсында мәңгі-бақи заманнан қойны бауырына іріккен қан қазынасын, қызықтыра ашып жайып сарапқа салып: «мен мына осындай сыр-сипатта да бола аламын!» деп тұрғандай.

Сонда арғы-бергі замандарда болып өтті деген Саудакент, Құмкент, тағы әлденеше «кенттердің» бәрінің дәуірін өткен-кеткен аңызға айналдырған қиялдың, біздің социалистік алтын дәуірімізде ақталған арманы — осы өскелең қаланың өзіндей.

Қаратау мұнда өзінің бар мүмкіндігін, бұрын түсіне кірмеген болашағын, бүгін жарқын жарастығымен жасара тапқандай. Қаратаудың қойын-қойнауында, Қентаудың басқа да сай-сала сілемінде Ащысай, Байжансай сияқты шынайы бай кенттер бар. Және де Қаратаудың Жамбыл облысына қараған бір жамбасында, о да өзгеше жайнаған жас қала — Шолақтау бар. Қентау сол аталған мол қазыналы кендер үстіне орнағаннан кейін туса да, кемеліне келген қызықты қала.

Біз бет-басымызды шаң-тозаңнан арылтып ала-сала

тыным алмай, қаланы аралауға кірістік. Қызықты қала сағат сайын сән-сырымен ыстық тарта берді.

Мезгіл кешкірсе де біз, бар көшесі жарқырап тұрған қалапың көз тартар бірнеше қызықты орындарын аралап кеттік. Ең алдымен пионерлер үйіне келген едік. Бұл анық, толық «сарай» деп айтуға келетін көркем жай. Өзінің ішінде балаларға музыка үйрететін класс залы да бар.

Көптен атын естігенмен анық жақсы жайғасқан қалпын көре қоймаған, біздің Отан кейінгі дәуірде зор көңіл бөліп, жыл санап көбейте жасап келе жатқан мектеп-интернат та Кентауда кең жайғасқан екен. Қазақ балаларына арналған интернат алдымен ашылған. Биыл орыс балаларына арналған бөлегі, жаңадан ашылып жатыр. Қазақ балаларының интернатына маңайдағы мал өсірген аудандардың колхоз, совхоздарында жырақ тауда, құмда, қырда жүрген шопандардың балалары бәрінен көп алынған.

Біз сол жас балалардың жатар алдында жуынып үй ішілік жұпыны ғапа киімдер киіп жүрген кезінде келіп ек. Олар тегі қонақты таңертеңдер, өздерінің формалары киіп қабылдайды екен. Әр класта екі-екі тәрбиеші-апалар бізді, балалардың қонақ күтпеген жайларын айта отырып қабылдаған еді.

Өңдері күйлі, жүздері көңілді томпаңдаған кішкене ұл мен қыздар, көктемде айқып ажарлары көз тартатын қозы-лақтай ыстық тартады. Интернаттың да жоғары класс ересек балалары мақта теруге кеткен. Бізге кездескен директор Бапиев бастап интернаттың барлық оқытушы-тәрбиешілері сырт-ажар, ішкі білім-нәр, үлгі-өнеге жағынан өз міндеттеріне аса жауапты қарайтын адамдар тәрізденді. Әрине мектеп-интернат тәрбиешісі деген аса зор жауапты профессия. Ол бала бақшасының «апайы» да емес, оқытушы да емес, өзіне мүлде бөлек міндет артылатын пансион ана, пансион ата болмақ шарт. Жалғыз Кентау емес, әлі бар Қазақстан, тіпті бір одақ ұлы Отанда да біз сол интернат тәрбиешілерінің жолы-жөні бөлек-ерек мамамдығын өсіріп болғамыз жоқ. Бұл жөнінде Кентау интернатын бағушы, баптаушы адамдар, орындар көп-көп зер сала жүру шарт. Мектеп интернат тәрбиешісі, ең алдымен, мейірлі ана да ата, зор үлгілі ұстаз. Сондай ұлы адамгершілік шартқа жауап ұрарлық тәрбиешіні тәрбиелеп өсіруіміз міндет.

Сол күні кешке біз биыл ғана бітіп, енді оқушыларың күтіп тұрған, ең жаңа үлгіде салынған, орта мектеп үйін көрдік. Орыс тіліндегі бұл мектеп бар ұлттар балаларың тәрбиелейді. Мектеп қорасының іші арнаулы газоннан басқа алаңдарыңда түгел асфальтталған. Мектеп ауласының айшаласы түгел темір бетоннан балғын етіп оюлап салынған, биікше көркем қоршаулар. Ал мектептің өз ішінде жас балалар кластарына апаларының ұқыпты қамқор қолымен әкеліп қойылған үлкен құмыралардағы гүлдер. Реңі жаңаша тап-таза парталардың үстіне сол апалар жұп-жұқа, жеңіл клеенкалар жайған. Әр кластың ішінде аспаптар қоятын жаппалы шкафтар. Класс бас сайып краңды қол жуғыш. Бұл мектептің астыңғы қатарыңда механикалық мастерской, қол еңбегі кластары жайғасқан. Үсте өзгеше биік, кең, бапты етіп салынған спорт залы. Оқушылар ыстық тамақ інетін асхана, бөлекше тап-таза буфет жайы да келісті.

Ал оқу кабинеттерінен физика кабинеті, биология, химия кабинеттері, кітапхана жайлары тегіс барынша, кереметше мол жабдықталған қаланың қандай орта мектеп оқытушысы болса да қуана қиялдайтын, қызғана сүйсінетін ашық армансыз жақсы жайғасқан мектеп.

Кентаудың мектеп мәдениет құрылысы партиялық, үлкен қамқорлық ойлардан туған үлкен программаны таптыады. Қала аталары интернационалдық тәрбиенің шарттарың айқын әділ негізділікпен ойлап бастаған, бағыттаған. Дәл жаңағы біз суреттеген мектептей ең бірінші жаңа үлгілі мектеп үйі былтырғы жылы салынған екен. Онда Алтынсарин атындағы қазақ орта мектебі ашылған.

Облыс орталығы Шымкент қана емес, Қазақстанның өнерлі үлкен астанасы Алматының өзінде де дәл осындай, Алтынсарин атындағы мектептей қазақ мектебін көрген емеспіз.

Мектептер жөнінде, көңіл ойыңды тағы бір қатты сүйсіндіретін жай аңдадық. Кентаудағы орысша орта мектептің біреуі Абай атында болғанда, қазақша екі орта мектеп Пушкин мен Горький атында. Алтынсарин атындағы мектептің директоры Бақтияров Аппақша мен аудандық оқу бөлімінің бастығы Райымқұлов Төлеген өздерінің бар оқытушы — тәрбиеші топтарымен Ташкентте, Алматыда жоғары дәрежелі оқу бітірген, шын мәдениетті тәрбиешілер, бақытты, балалар, жеткіншектер атаулы-

ның анық міндетіне сай, үлгілі оқытушылар екені байқалады.

Келген күні кеш бойы, ертеніне күн бойы аралағанда біз Кентаудың әрі балғын, әрі көрікті, үлгілі құрылыс қапшына тоя алмадық. Осының бәрі он-ақ жыл ішінде өнерлі, қажырлы қолдармен жасалғаны әсіресе өзгеше.

Өндірісті Кентауды біз қалалық партия комитетінің бірінші секретары Зенков Александр Ильичтің бастауымен араладық. Жалпы қала қалпын, көшелер аралағанда екінші секретарь Тілеубердиев Ыдырыспен жүрген едік.

Біз Кентаудың өзіндегі үлкен құрылысты байыту фабрикасынан бастап, компрессорлық және экскаватор заводын аралап шықтық. Кентаудың мол бөліктері саналатын: Байылдыр, және әсіресе Хантағы тәрізді қосымша қала дерлік үлкен бөлімдерін көрдік.

Хантағыда бу электр станциясы, киім тігу фабрикасы, мәдениет үйі, Пушкин атындағы қазақ мектебі бар.

Кентаудың жас қала қалпын Зенков: «Бұл бүгінгі көрінісі ғана! Шынымен мол жоспарға қарасақ қаланың өсуі әлі алда, жақын жылдарда болады»,— деп бізді қаланың күнбатыс жақ шетіндегі 49-шы, 50-шы кварталдар деп аталатын күрделі үлкен құрылыстарға алып келді. Осы жақтарда жоспарлы ретпен қатар-қатар салынып болған, салынып жатқан жеке үйлер де өте көп. Бұл Кентаудағы жұмысшылардың, қызметкерлердің, мамандардың өз үйлері.

Ол үйлердің барлығы шатырлы, терезе алдарына тегіс шарбақты ағаш өсірген, кораларына үзім тіккен. Шынылы террасаларында қазақтың алаша, кілем, шағндүние көрпелері жайылып, жаңа үй иелері кімдер екенін аңдатып тұрған көріністер жиі ұшырайды. Әдетте өздері мен малдарын қоса жайғастыра жүретін қазақ колхозшы, жұмысшыларының үйлеріне бау-бақша аз болатыны белгілі десек те, Кентаудағы қазақ жұмысшыларының үй-жайлары көңіл ашар, қалың көкке бөленген.

Кентаушылар әлі қаланы салып болдық демейді. Қала халқының жақын шақтағы мықты мүддесі Қаратаудың сусыз бөктеріне орнаған көлемді Кентауға енді ойдағыдай үлкен де терек, мәлдір сулы көл салмақшы.

Хантағы сияқты Кентаудың ертерек орнаған бөлімінің бір мол жағында, туысқан көп ұлттар кварталдары аралас тұр. Мұнда қазақ тұрғындары салған көп темір ша-

тырлы үйлер кварталдарымен жалғас шиферлі азербайжан, түріктер, чечендердің де көп үйлерінің топтары бар.

Зепков Кентауда жиырма жеті ұлт бар дейді. Бірақ бар тірлігі айнымас қажырлы еңбек, өнерлі, тауанды еңбек ырғағына мағыналы күйде бағынған бұл дөңгелек қаланың бар халқының арасында ынтымақты татулық, тәртіпті, ұстамды тәрбиелік бар.

Күндізгі, кешкі шақтардың қайсысында болса да тәртіп бұзып ұрысып, қағысқан ішкен-ләйліген, шырық бұзар жаңдар көзге түспейді. Тап-таза қалада, сау сергек өмір тынысы танылады. Көшелерде әрбір үлкен өнерлі қалалардың орталық көшелеріндегідей жақсы сынапай кінген еркек, әйел, жас-кәрі, бала атаулының беті-жүзі байқалады.

Әр үй алдында боялып орнаған әсем шарбақтар ішінде гүл газондары, арнаулы гүл алаңдары, гүл бағы бар. Бұл қалада «Дружба» атты, еңсесі биік сұлу салтанатпен салынған кинотеатр, қандайлық үлкен қаланың болса да орталық алаңын көркейтуге тұрарлық сән сарайы. Осындайлық шартарапы түгелдей сәтті жайғасқан жас қаланың көшесіндегі, күле қараған гүл бағының көркіндей қала халқы қауымының да жас пәсіл қауымындай ажары бар.

Осы қаладағы өз жағдайларына мейлінше ырза ишкенер, партия, совет қызметкерлері, оқытушылар, үлкенді-кішілі оқушылар, үй шаруасының иелері, ата-ана — бәрі тегіс Кентаудағы қазіргі тіршіліктеріне анық қалтқысыз ырзалық айтысады.

Өзі Ташкентте оқу бітірген мұғалім, немесе күйеуі Мырғалымсайда инженерлік ететін, жасынан Ташкентте өскен жас ана, биыл ғана Алматының мемлекеттік университетін бітіріпті, оқу-тәрбие орнының табалдырығынан енді өзі тәрбиеші болатын өмірге қарай аттанған жас оқытушы қыз — бәрі-бәрі де Кентауға сүйсіне сөйледі.

— Мен Алматыда өстім, бірақ Кентауға келгеніме соншалық ырзамын!

— Мен Ташкентте өстім, бірақ Кентау маған Ташкенттен де артық ұнайды!— деседі.

Бұл алуандас жас қайраткерлердің, жар-жолдас жастардың ән-сауығы да, сезімді сұлу, сыршыл ырғақты әндерді талғап тыңдайды.

Кентаудың болашағы Қаратау кенінің көпшілігіндей алдағы көп көрікті өнерлі күйлерге жете беретініне, өр-

лей беретініне күмән жоқ. Соншалық сүйсіндірген Кентауды біз бар қазыналы Қаратаудың тағы десек: Созақ, Шаян, Түркістан орталықтары қызғана қоймас. Ұлы Отанның әкелік өнерлі қамқорлығы шөл белдерге он-ақ жыл ішінде әкеп орнатқан Кентауға ой-қиялың көп-көп оралады.

Сондықтан мен болашақ күндерде Оңтүстік жайынан роман жазар болсам, ең қымбат жас геройларым бірін бірі ең алғаш сүйгенде осы Кентауда сүйсін дер едім.

IV. Баға жетпес қасиеттер жайында

Басқа көп еңбек майдандарындай мал айналасындағы еңбектің де анық үлкеп геройлықты, қажымас қажыр қайратты, қала берсе отаншыл зор азаматтық санапы талап ететін талай қысталаң қиын шақтары болады. Осындай ойдың өте айқын бір мысалдарын біз Шәуілдір ауданында еске көбірек алдық. Оның себебі Шәуілдірдегі барлық шаруа тірлігінің ең маңызды салмағы малға арналған. Оның үстіне Шәуілдір өлкесінде күз бен қыс маусымында, кейде тіпті жазда да мал басындағы адамдарды қатты қиын бейнетке салатын құтырған дауыл, қатты қырсық жел болады.

Мұны арыстанды Қарабастың желі, біресе Қаратаудың арғы-бергі алыс жон-жоталарын қыдырыстай, үзілмей орай соғатын қара дауыл, қайсар жел дейді.

Шәуілдір үстінде бұл нақты дауыл кей кездерде күндер бойы, тіпті апталар бойы азынай соғатыны болады. Осындай адам мен мал пәлесі жайып, дүлей соққыннан туған талай ерлік, табандылық, қайраттар жайын, Шәуілдірде бір кезек арнай әңгіме етіп ек. Сонда ат-атағы баяғының батырындай ауыздан ауызға тараған ер шопандар қимылы біздің бүгінгі күннің анық аңызына айналған. Шәуілдір шопандарының ішінен барлық аудан кәрі-жасы бұл жөнде ең алдымен Социалистік Еңбек Ері Бойтанов Төлегеннің атын ұдайы ауызға алады. Мұның басынан кешкен ауыр бейнет шағы өзі бір дастан дерлік. Үздіксіз қатты суық боран астында Төлеген 100 қоймен ығып кетеді. Сол кеткеннен ел-жұрттан, өз ауданы, облысынан үзіліп ұзап кете-кете барады. 100 километр, 175, ақыры 200 километрге дейін үздіксіз қара боран, қара дауыл астында 18 күндей ығады. Артынан түйеге мініп іздеген жұрт талай күн көшпелі құм ішінде арлы-берлі

көп шарлағанмен таппай қояды. Ол дауылды құмда Төлегенді қуып жету үшін жүрісі шапшаң ат мінсе керек еді. Бірақ Шәуілдірдің құм дауылында көзі-мұрны құмға толып, жылқы баласы жүре алмайды. Сондықтан жоғалған жаңды іздегенде тек түйемен іздесе де, жетпей-таппай арттағы ел Төлегеннен түгел күдер үзеді.

Іздеушілердің барып жеткен жырақ шегі 70 километр шамасы болады да қала береді. Өзі жаяу күйінде 100 қоймен ыққап Төлеген ол қойдың да екі атасы болғанынан айрықша бейнет шегеді. 100 қойдың жарымы қазақ қойы болғанда, екінші жарымы қаракөл қойы екен. Қазақ қойы ықса да боран астында жай қозғалғанда, өзі сергек, өзі жүрдек қаракөл қойы бөліне жырылып, озғындап жоси береді. 100 қойға әрі жаяу, әрі құм кешуде жаңағыдай қиысыз күйде не болу тек Төлегеннің ғана қажырлы, қайратты жаңының құдіреті деуге болады.

Ол құм шоқат ішіне оқта-текте қойды паналатып, иіріп тұрып, сәл тыным ала жүреді. Ашыққап соң жолшыбай бір қойды сойып, 18 күніне азық-талшық етеді. Сөйтіп дамылсыз дауыл астында ыға-ыға береді.

Сол Төлеген кейін аман-есен 100 қоймен түгел табысып, қайта өз шаруасына, өз жеріне оралады. Осындай жүрек пен жігер, қажыр-қайрат үшін Бойтапов Төлеген Отанынан Социалистік Еңбек Ері деген жоғары атақ алады. Төлегенді ауызға ала отыра Шәуілдір шаруалары мал баққан Қазақстан, Қырғызстан шопан ерлерінің атақтарын ауызға алып аңыз етіседі.

Оңтүстік Қазақстандай малы көп облыстың бірі Қазақстанның батыс шетіндегі Гурьев облысы. Сонда, қысқы боранда бір шопан әйел өзі екіқабат күйінде, алты күн, алты түндей қоймен бірге ығып, ақыры күн ашылғанда малын аман айдап қайтқан.

Қырғызда да төрт күн, төрт түн бойында бір қора қойды ыға жүріп аман алып қалған, үш күн бойында пәр татпаған атақты бір қойшыны Шәуілдір аңыз етеді. Ол қойшы да Социалистік Еңбек Ері атағын алған.

«Момын ғана қойдың мимырт қана аяңымен елсіз, есіз тыныш далаларда, тау мен құмда кешіп жүрген шопандар еңбегінде бейнет көп болса да, ерлік болмас»,— деп ойлайтын салғырт ойлар болуға мүмкін де, және ол түсінікті де. Бірақ жаңағыдай қажырлы, қайсар қамқор еңбек батыр көңілден шықпай, жай ғана жасық, қорғаншақ, аяңкес жаппан шыға ма?

Шәуілдірдің шопан ері Төлгендер жайы қандай қалың, оқиғалы, қызық тартысты романдар болса да олардың талай беттерін, оқушыны толқыта толтырар мәнінәрі бар дерсін! Кейде тіпті Хемингуэйдің бүгінгі бар әлем оқушысы таңырқай даңқтандырып жүрген «Шаал мен теңіз» романына барабар тартыс, жаңағы аталған адамдар жайына да танылып тұрған жоқ па!

Бұл жандардың еңбегіндегі, ер қайратындағы тағы өзгеше ерекшелік — олар өздері иеленіп жүрген малдарып сүйеді. Алдындағы малына шопан жұрты әрдайым жапы ашып, қамқорлық, достық бейілмен қарайды.

Кейбір мал тегі мен түрін сөз қылғанда шопандардың өздері ғана емес, совхоздың, ауданың үлкенді-кішілі шаруаларып басқарып жүрген аудандық партия комитетінің Әшір Момыпов сияқты секретары «Темір» қой совхозының 102 мың қаракөл қойын және екі мың түйесін өсіріп, басқарып отырған совхоз директоры Ерманов Шери, сондағы партия ұйымының секретары Амантұр Мұсаев немесе осы аудандағы азамат соғысының ветераны, аудандық партархив бастығы Ерiмбетов Дүйсен сияқты азаматтардың әңгімелерінен де мал басы туралы, малда жүрген шопандар туралы нелер терек ойлы, қамқор сөздер, әңгімелер есітесіз.

«Темір» совхозында түйенің басы аса мол. Бұрын Шәуілдірде арнаулы түйе совхозы да болған. Соның екі мыңдай түйесі қазір осы совхозда. Біз бір күнгі жолда сол түйелер арасын аралап өттік. Мұнда нар, бір туған, қоспақ, мая, үлек атанатып түйе тегінің өркештері баладай ғана емес, жөп-шөпді семіз кісідей болған мал көркіп көрдік.

Түйе шаруасының бар жайып жақсы білетіп директор Ерманов бар түйе тегін үшке бөліп сөйлейді. Бірінші тегі түркпен тұқымды нар — қылқи. Ол ерер сүтті мал. 10 литрден 25 литрге дейін сүт беретіні болады. Екінші тегі, Астрахань айыры, бұл да қазақтың жай айыр өркешінен ірі келеді. Айыры кең, мұның тегі Монғолстаннан келген. Үшінші тегіп таза монғол дейді екен. Бұл өте жүндес. Көбі 7—8 килограмм жүн мен шуда бергенде, кейбіреулері 18 килограмға дейін жүн беретіні болады.

Түйе сүті көп елдерге мәлім емес. Ал оның ішіндегі май проценті сегізге дейін жетеді екен. Сныр сүтінің майы бұның жарымындай-ақ. Сүті майлы буйвол сныр болса оның да проценті жетіден артық емес. Осы сынаты

себеп шығар, түйенің сүтінен ашытылған қымыз (оңтүстікте — қымран) бие қымызынан әлдеқайда артық сапалы және асыл ем екенін түйенің қадырын, жөнін білетін жұрттан сұрау керек.

Жері жайлы, шөбі түйе баласы үшін сонша шүйгін «Темір» совхозында көп түйелерге қарап мұндай да түйелер болады екен-ау деп таңырқайсың. Үлкендігі, бітімі бар келбеті бәр-бәріне қарап, түйенің «жампозы» дейтін осылар дерсің. Бүгінгі социалистік мал шаруасында қай түлігін алсаң да баяғы бақташы қазақтың ғасырлар бойы қиял еткен, арманды асыл малдары Қазақстанның социалистік сахарасына келгені анық.

Бұрынғы бақташы қазақ көшпелі тірлігінде арман еткен: түйеде — «жампоз», жылқыда — «тұлпар», сиырда — «тышжы», қойда — «құтпан», «келепан» десе, итте — «құмай», адамда — «алып», ал мал дұшпаны қасқырда — «сырттан» дейтін. Сондай-сондай ерен-ерек жап иелерін атаушы еді.

Хиял-ғажайып ертегілік батырлық дастан шеңберіне апарып әсірелеп сипаттайтын қиял малдары мен жандары сондай болушы еді.

Шәуілдір совхозының кейбір болмыстары осындай ойлар оралтады. Мал адамның бейіліне бағынышты болғанда, адам өзі де малға бейімді, малды күткен шопан атаулысына қамқор жауаптылықпен қарауға қарыздар.

Шәуілдір шаруаларының көзге күйкі өкінішті бір қиын жайы не десек, сол мал баққан шаруалар тұратын үй-жайлар әлі көбінше ескі, жамап жеркепеге жуық, жыртық-тесік қора-жай, жарты лашықтар көп. Бұл ретте «Темір» совхозының орталығында салынып жатқан едәуір мол, жаңа үйлерге сүйсінесің. Көктемде Сырдың суы алып кеткен көп қора-жайларды енді қыратқа шығарып, шопандар мен совхоз жұмысшыларына жүздеген жаңа үйлер салыныпты. Бұл да жақсы бастаманың бірі. Бірақ Шәуілдірдің жалпы ауыр шыңдығын атасақ, мұнда жамап да жаман — жол, жол жаман! Және әлі қалың көпшілік — еңбек елінің тұрғын жайлары жаман.

Бұл күйлер «Темір» совхозында байқалған жақсы бір белгілерге қарағанда оңай оңалар деген үміт бар. Осы совхоздың партия ұйымының секретары өте іскер, қамқор ашық сапалы Амантұр Мұсаев малдағы шопандарға білім тәрбие ретінде газет, журналдар, топ-топ кітаптар жөнелтіп, жеткізіп тұрады екен. Оны біз совхоз орталы-

ғындағы кітапханаға кіргенде аңдадық. Төменгі-еденнен кітапхана төбесіне дейін бөлек-бөлек, буда-буда болып буылған жаңа кітаптар топтары көп екен. Сол кітаптардың бәрі де совхоздың малда жүрген көп шопандарына аттары жазылып арналып жіберілгені тұрған кітап, бумалары екен. Бұл алуандас қамқорлық, шопан жайын ойлайтын бір Амантұр емес, өзге азаматтар санының да аз еместігін аңғартты. Сол жұртшылық, шопандардың балаларын оқытуда және өздерінің тұрмысын өнерлендіріп, тазалығын, денсаулығын сақтау салтына баулуда, үй-жайларын түзеуде жақын шақта үлкен шаралар қолдануға жұмылар деген сеніммен жеттік.

Қайта бір оралған сапарда Шаян, Созақ, Шәуілдір, Келес те, өзге өнерлірек аудандардан өздерінің үзіліп қалғандай артта қалған, күйкі күйлерін сөйілтер деген үміттеміз.

Жоғарыда біз, бүгінгі біздің адам басындағы кей қасиет сипатты айттық. Сол адам өсіріп өзгеше сапа таптырған мал баласындағы баға жетпес қасиет сыпатты да еске алдық.

Осыған жалғас енді бір басқа сапалы және бір қасиеттер енді жерден шығып жатқан қазына дейміз. Оны біз Оңтүстіктің Ташкент жапындағы келісті ауданы Сарыағашқа барғанда көзбе-көз таныдық. Бұл жөнде ең алдымен айтарымыз — Сарыағаштың ыстық суы.

Қазақстан жері көп болса да жетіскен курорты көп республика емес. Табиғаты мен жері беріп отырған әзір байлығын өзінен өзі аяңғандай боп сараң-сырдаң ұстайтын біздің республика. Кейбір «Аяққалған», «Сарыағаш» сияқты шипалық сапасы аса зор байлықтарды еске алып, соны әлі күнге жұрт пайдасына жақсы жарата алмаған. Қазақстанның курорты — денсаулық орындарының мінездерін қандай тоғышарлық деп атасаң да болғандай. Ішінде алтыны бар сандықты жауып алып, ешбір керекке жаратпай үстінде мізбақпай отырып алған қаперсіздік жайларға көп күйінесің.

Бүгінгі Сарыағаштың радиоактивтік ем суын тек қапа сусын су етіп пайдаланса, бар Қазақстанның қай түпкірінде болса да, тамшысы жерге тамбай, қадірлі ішімдік боп халық атаулыны қарқ қылар еді. Бұл күнде әлсіз ғана бір артель шығарып отырған, сапы азғана бөтелкелердің суына, ыстық күндерде ұшырасқан шағында суды сүйсініп, су несін ұрсып ішесің.

Бүкіл одақ көлемінде жердеп шыққан минералды сулар саны көп болғанымен боржомға жетер, тайталасар тең су жоқ. Ол Сарыағаштың суы сол боржомнан дәмге де, емге де бар сыпатымен артық болмаса, кем емес. Орта Азия көлемінде Сарыағаш суына барабар су ешбір өзге республикада жоқ. Бүгінгі көптеп сатылып жүрген боржом тәрізді сулар сол ауданға, республика шаруасына қаншалық қалың сома қазына қосар еді. Оны андаудан оңай пәрсе жоқ. Тек аты завод дерлік бірер өндіріс орнын Сарыағаш ауданына орнату керек те, миллиондаған бөтелкелерді шығара берін, арзан ақшаны күреп ала беру керек.

Мен бұл тұста Сарыағаш суының әлденеше ауруға іздеп таппас ем екенін айтуды қажет деп білмеймін. Бұл жөнде Сарыағаш курорты, одақтық үлкен курорттың бірі болып өсуі шарт та және солай болар да. Биылғы жыл Сарыағаш курортының қажымас қамқор иесі — бас дәрігер Қасымбековтың талабымен келесі жылға санаторий құрылысына республика 14 миллион сом қаржы шығарып отыр екен. Жоспар бойынша салынбақ төрт корпустың жаңағы сомаға екеуі салынса бірнеше жүз адам емделуге мүмкіндік жасалмақшы. Бірақ Сарыағаштың курорты тұрған жер кең болғанмен әлі көгі, көлеңкесі жоқ алаң ашық. Жай суға да тапшы! Сондықтан үлкен санаторийлар салынып, кемеліне келіп болғанша күз демей, көктем демей бүкіл курорт өлкесіне бақ атаулыны мол етін еге, тіге беру керек!

Мен Сарыағаш ауданын айтқанда, әсіресе Сарыағаштың сусын суын өндіріп, бүкіл ауыл шаруасын бүгінгідеп оң есе оңдырып әкетерлік шаруа есебін айтамын. Бұл ауданның көптеп келе жатқан тәжірибелі сергек ойлы, іскер және шын жауапты адамы — аудандық партия комитетінің бірінші секретары Ұлтубай Бейсенбаев. Ол Сарыағаш суы аудан болашағына не беретінін аса жақсы түсінеді де, көп жайды арман ете сөйлейді. Дәрменсіздік сызы білінеді. Себебі мұнда завод салу ісі облыстық немесе республикалық орталықтардың байлауы, қатынасымен істеледі.

Сарыағаш ауданының бір шетінде сол Сарыағаштың суы болса, екінші бір бүйірінде тағы да өзгеше қызықты қазынадай бір совхоз бар, ол үзім мен үзім шарабының совхозы атақты — «Қапланбек». Бұл совхоздың көпжылдық тәжірибесімен жасалып шыққан шараптарының кей-

бір сорттары бүкіл әлемдік көрмелерде бірнеше рет алтын медальдар мен күміс медаль бәйгелер алды. Тек былтырғы өткен 1958 жылдың бір жылғы таза кірісі 8 миллион сом болған.

Сарыағаштың суы мен «Қапланбектің» үзім бақтары сақтап отырған қасиетті қазыналықтарды еске ала отырып, біз Ұлтубайға: «екі жақ бүйірінде ертегі қиялы тұтырған кәдімгі екі бөлек «ат басындай алтының» жатыр!» дейміз.

Үлкен мәдениетті Ташкент қаласының іргесіндегі Сарыағаш ауданы Қазақстанның үлгісін көрсететін «Мынау Қазақстан» дегізерлік, абырой беделін бағалы сапада таптырлық анық көрікті аудан болу шарт. Бұл аудан басшылары өздерінің қолынан келген аудан шамасы жеткен, істерінің бәріп сол аңғарда сондай жауапты санада ұстауға қатты тырысады. Республика намысын да, социалистік мәдениет санасын да анық, жақсы мағынадағы социалистік жарыс, бәсекедей бағалап, сол сананы өз еңбектеріне ту кып ұстағысы келеді.

Мысалы, «Қапланбек» совхозының директоры Тищенко мен шарап сапасының білгір маманы Қатаева жолдас-тар, өз майданындағы істерін Ташкент маңындағы ғана емес, бүкіл одақ көлеміндегі шарап шығарар заводтардың бірде-бірінен кем соғады демейді. Сол сияқты аудандық партия комитеті мен атқару комитетінің аудан ортасы Сарыағашты көркейту жолындағы істері да анық мәдениетті аудан орталығының сапа, сыпатын таптырады.

Сарыағаш қыстағының көп көшесіне асфальт жайылған. Мұнда Оңтүстіктің ешбір ауданында біз көрмеген анық жақсы гостиница бар. Қазір аудан орталығында өзгеше үлкен, келісті мәдениет сарайы салынып жатыр. Аурухана, кітапхана, әсіресе мектептер мұнда көңілдегідей. Орыс, қазақ балалары оқытып бір орталық мектепте кітап саны төрт мың. Сарыағаш ауданында совхоздар директорларының мектебі бар. Онда бір мың студент оқиды. «Қапланбекте» жайғасқан мал дәрігерлік оқу комбинаты бар. Бұлар осы ауданда көптен орын тепкен үлгілі оқу орындары деп саналады. Шаруашылығы мақта, мал, бау-бақша, жеміс табыстарына құралған Сарыағаш ауданы облыс көлеміндегі, қатардағы орта кеуде ауданның бірі боп та қала бере алады. Бірақ Сарыағаштың суындай барлық одаққа, қала берсе дүние жүзіне дертең мәлім бола аларлық табиғат байлығы қасиетті қа-

зыпасы тұрған аудан өз мүмкіндігін өрісіне жеткізе өсіру шарт.

Сөйтіп осы жолғы сөзде Шәуілдірдегі мал соңындағы ардақты адам жапының кей сыпаттарын қасиетті қазына деп санағанда, мал сапасын өзгерте өсіргенді социалистік шаруамыздағы және де қасиетті сыпат деп атадық.

Сарыағашқа келгенде сол қазыналық қасиеттер жер байлығы ретінде бар сыпатымен толып, болып тұрса да, соны барарына толық барғыза алмай жатқан шабан-шардақ күйлерді өкінішпен еске аламыз.

Бір жерде, бір салада мүмкіндіктер бар да, сол мүмкіндіктердің тірлікте шаруаға жүзеге асқаны бар. Енді бір жерде мүмкіндік сондай сыпатта, қасиетте болса да, тек мүмкіндік қана дәрежесінде іске аса алмай, асырылмай жатқаны бар. Мұндай қасиеттер алдағы аз айлар, жылдар ішінде өмірден өзінің бағалы орнын, өрісін табатын, ақталатын қасиеттер деп еске аламыз.

ШАЯНДАҒЫ ШЕШЕН КЕРЕКЕН

ОЧЕРК

...Оған сөз берілді дегенде қалың жиын ду қол соқты. Қолшаналақтау қызу да ұзақ болды. Себебі ол орнынан тұрып, мінбеге жеткенше бірталай уақыт керек еді. Адамдық толы, аса үлкен зал облыстың бар белгілі азамат-активін жиған құрметті жиғалыс болатын. Қол соғудың қызуы мол болғаны адамның көптігінен. Шешеннің мінбеге кешігіп шығуы, қатарлардан сытылуы, мінбеге жетуі оңай болмағандығынан. Бұл жайлардың үстіне оның киген бешпеті ұзындау да қалың болғандықтан жолда ілініп, қысылып-қымтырылып жүруі де еріксіз шұбалаң болған. Ақыры ол мінбеге жетті. Үстінде сарғыш күрең реңді ши барқыт бешпет, басында жаңа сырма қара тақия. Шашын жаңада алғызғандықтан ақкүйқа басына қара тақиясы зал көпшілігіне оқшаулау да болса өзінің жарастық береді.

Шешен өте ақырын дауыспен мінгірлеп сөйлесі бастады. Зал жым-жырт отырса да жөнді сөз естіп жарымады. Естігені сөз мәнісін де ұғынын қана алмады. Шешен өзінің зал жүйкесін оншалық босатып, аузына қаратып,

ұйытып бара жатпағанын сезген бе қалай! Қара тақиясын оң қолымен қозғалақтатып, біресе мандайына түсіріп, біресе желкесіне қарай жылжытып, тағы бір қолымен бешпетінің нығын да сипалақтай берді.

Зал жым-жырт болған қалпында құлаққа жеткені:

— Бірінші мәрте... сексен кило еді, енді ояқ-бұяқ айлағасын... өкіметіміз, басшылығымыз айтқасын неғып, екінші мәрте...— деп біраз үнсіз тоқтап қалды. Зал үндемей тыңғап күйде көпшілік басын төмен салды. Кейбіреулер жымияды, тағы бір тұстар томсарады. Өзге совхоздан келген сөйлеуік Шақабасев Әзімхан сияқты өзі шешен, өзі озат шопандар шешеннің жүзіне ажырая қарап, ақсия күліп, қадалып отыр.

Залда жым-жырттық біраз созылған соң шешен сөзін ілгері жалғап:

— Екінші мәрте елді неғып... ояқ-бұяқты ойлап кеп биыл тоқсан килоны атап отырмыз!..— деп тағы тоқтап, бірталайға шейін үнсіз күйде қара тақияны тақыр басында ілгерілі-кейінді жортақтата түсіп, аяғында келелі сөзін аяқтағаны:

— Анау-мынау әңгімеге қызықпайым! Малды ерінбей бағам. Қой он сегіз сағат жайылат!— деп біраз тұрды да, ши барқыт бешпетінің екі жағын сипалақтай түсіп, ақыры сөзінің аяғын айтпастан мінбеден түсті де тарта берді.

Зал қысылғаннан болса да қол соққанның мезіретісін жасады. Осы кезде облыстың құрметті үлкен жиналысын басқарып отырған басшы азамат орнынан тұрды да, өзі орыс болса да, жаңағы шешеннің сөзін қазақша түсінбейтін жолдастарға: «мен аударамын» деп алып, орысша шешен тілде айта жөнелді.

— «Мың қойдап биылғы жыл жағалай тоқсан килограмдық салмақ беремін. Қой басы алты-жеті килограмнан жүн беремін. Мал шығыны болмайды. Менің шаруамнан жалқауды таппайсыз! Күн жақсы, көңіл шат, уәдеге берікпін. Алған міндетті артығымен орындап шығамын деп облыстың осы қадірлі жиналысының құрметті мүшелерін барынша сендіремін!..»— деді Шаяннан келген Шалдар совхозының қадірлі шопаны — біздің құрметті Маманов Қерекен!..— деп ашық, айқын қатты дауыспен, суырылған шешендікпен саңқ-саңқ етіп айтып

шықты. Жұрт ду қол соға бергенде, айғайлап тұрып:— Побольше бы таких!— деген сөзді ұрандай қызумен тастады мәжіліс бастығы.

Баяу басып келе жатқан Керімқұл алыстағы орнына жетіп барып отырғанша зал тыным алмай қол соқты.

Әрине, шопанның бәрі Керекендей емес. Біреулері Керекендей болса, біреулері одан сәл шешенірек болса, тағы біреулері Шымқорғанның атақты шопаны Шақабасов Әзімхандай болады. Ол 1959 жылы 100 саулықтан 176 қозы берген. 1960 жылы 183, ал қазіргі алған міндеттемесінде 205 қозыдан беруді өзіне шарт еткен. Ол қойды жиі қоздату шарасын сондай жақсы, жетік біледі. Ұзын бойлы, қызыл сары, ашық жүзді Әзімхан үлкен жиында ақсия күле тұрып, еркін кемел сөйлейді. Ашаңдау ұзын қолдарын кеп жая, сілтей-сермей түсіп, СЖК-лардың жайын айтқанда, барыс жалғау, жатыс жалғауларыңыздың бәрін деңгелек айналдырады. Бірақ әңгіме әзірше Әзімхан жайында емес, Керекен жайында.

Майдың ортасында самал соққан бұлыңғырлау бір күні біз Шалдар совхозындағы атақты Желтіместе жатқан Керімқұл Мамановтың отарына келе жаттық. Шаян ауданының бірінші секретары, ашық жүзді әңгімені Мұртаза Ысмайылов Керекеннің шаруасы жайын өзі де сүйсіне, тыңдаушыны да сүйсіндіре әңгіме етіп келе жатқан еді.

Біз Керімқұлдың мінбеге шыққанын еске алдық. Сонда Нұрғазы барыпша сақылдап қуана күлгендей, жарқырай жадырап алып, былтырғы бір болған жайды айтты.

— 1959 жылдың жазында шопандар тойы болды. Көп үйлер тігіліп, көп жан жиылып, мәз-мереке боп жатыр. Керекендер өз үйлерін де әкеп тігіп тастаған. Тағы да отары күйлі, жақсы көрсеткішінің бәрі мығым болғандықтан, қой басы сексен кило салмақ бергендіктен, Керекенді бас етіп, көп шопанға сый беретін болдық. Сол орайда Керекен ертең мына жиын алдында бір-екі ауыз сөз сөйлесіз деген едім. Ертеңінде жұрт бас қосар алдында Керекен ауырып қалыпты. «Әттегене-ай!... апыр-ай, бұл қалай болды екен, негін, не ауру екен?» деп мен барып, көңілін сұрауға шықтым. Үйіне барып кірсем, естігендей рас, Керекен науқас, төсек салғызып, басын көрпемен қымтап алып, бүктүсіп жатыр. Кейін дәрігер жібермек боп, жайын сұрап, аз сөйлесіп отырып шығып кеттім. Ке-

лер күндері Керекен тәуір болды деді. Шопандар тойы өтіп кетті. Ал кейін бір кісі әңгіме айтады. Сол шопандар тойында Керекен наукас емес, сау екен. «Өзіміздің әңгімелесіп, жайрандап, жақсы отырғанда, сіз келе жатыр дегенді біреу тыстан айтып келе қойып еді, төсекке жانتая кетіп, арқа-басып қымтап, ауру бола қойды. О кісі мүлдем қызық етпеді ме солай!»— деп маған айтушы Керекеннің сондай бір «шешендік пәлесінен» ауру да болған жайын айтқан!— деп Нұртаза тағы да сақ-сақ күлді.

...Мыңга тартқан саны бар Керекеннің ісек қойлары Желтіместің алкүресі бір қырқасынан бері қарай асып келеді екен. Қойды көрсен сонда көр! Әрбір қойы көзіңе сондайың бадырайып, бадападан басылады. Сәл оқыс машина жүре қап, жүргінші шыға қап, бөгде адам ұшырай қалса қойлары сергек-үркек. Шаянның желіндей шалқи береді. Оты-суын жетістірген өншең аттай кесек ісектер май айының өзінде-ақ сексенді алқындыратындай семіз-күйлі. Бұл Керекеннің малының жайы.

Үйіне келдік. Керекеннің кең үйі өте әдемі жасаулы. Жалтыр жүк-аяқтарға орнаған үлкен-үлкен сәнді жалтыр сандықтар үстіне үйілген текемет, сырмақ, көрпе-жастық, биік үйдің сонау уығының қарына барып тірелген. Үй айнала кілем ұсталған. Отыздың ішіне кірген әйелі Керекеннің өзге ұсақ балаларына тағы бір жаңа жас пәресте қосқан екен. Ол бөбегін ораған күйде, үйден өзі шықпай, қопақты күту жайын меймандос көңіл-қабақпен басқарып отырды.

Керекен өзі болса, үй тола қопақты үсіз ғана жылы жүзбен бірауыз сөз қатпастан, бар бабын таба қалтқысыз күтеді. Бұл үйде шай да дәмді, бар ас та бапты. Керекен тіпті киіз үйге сырт үйлесімі аз сияқты көрінетін коньяк, шампанский бөтелкелерінің мойындарынан толғай тартып, дастарханға ұсынған шағында да бірауыз асыл сөзің шығын еткен жоқ.

Бірақ сөз — сөздің ішіндегі ең шешені, ең бағалысы оның мәні ғой, мазмұны ғой. Керекен сөзі қорғасындай салмақты сөз. Ол оның бүкіл Қазақстан көлеміне үлгі берердей мыңга тарта қой санын жағалай тоқсан килодан тапсырамын деген серті мен ісінде. Жақында Шаян ауданына алған хабарымыз бойынша, қырқу аяқталғанда, Керімқұл отары қой басына 6,5 килодан жүн беріпті.

Серт те, сөз де, бар шешендік те осында. Бұл шешендік болғанда, өзінше бір стиль десе болғандай! Сөзіңнің мәні: көптігінде емес, сомдығында. Сөз сұлулығы көркінде емес, сырында. Шопандар ішіндегі бір алуаны Шаянның Керімқұлы өзге — өзге емес, кейде ойласақ, жазушылық шеберлік стильге де сөз үлгісін берсе не етер! Аз сөзде көп мағына болса-шы! Сол ретте, бір есептен, шешендер шешені Шаяндағы Қерекең дерсің!..

ӨСКЕҢ ӨРКЕҢ

ПОМАН

Бірінші тарау

1

Күн мезгілі кешке қарай бейімдеген шақта Іленің жолымен Алматыға қарай жіті ағызып, қара түсті «ЗИЛ» жүйткіп келе жатты. Айнала пішендік, егіндік далалар реңіне қарағанда мезгіл жаздың аяқтап, күз басталуға тақаған шағы.

Батысқа қарай еңкейген күннің көлбей түскен сәулесі «ЗИЛ» дің айқын қара бояуын шұғыласымен жарқыратып, алдындағы ақ металл әшекейлерін шақырайта жалтыратып кұбылта құлпыртып келеді. Көп жерінде тура тартылған кең асфальт жолдың үстінде ызғыта жортқан ұзын қара машина бейіне жолды жұтып, метрлеп емес, километрлеп қылғып жұтып өтіп жатқандай.

Машинада үш адам. Шофердың қасында отырған жасы 45 шамасындағы сұр шляпалы, ақшыл қызғылт жүзінде ажымы аз болса да самайлары бурыл тартқан Қарпов Нил Петрович. Артқы кең орында екі адам. Оның бірі жалаң бас, кең маңдайлы, қасқа жүзіне кесек мұрны, үлкен мүйізді көзілдірігі жарасқан қара торы, ғалым пішіндес адам. Ол пенсиядағы, 60 ішіне жаңа кірген доктор Асанов Жаңдос Асанович (Жәкен). Соның қасында толық ақсұр жүзді, қоңырқай шашы бұйраланған, қысықтау козінде көзілдірігі бар, қалындау ернін сәл қызартқан интеллигент жүзді отыздың ішіндегі қазақ әйелі, ол Әсия Әлимова.

Бұл үш адам қазір алдарынан қолденең созылып, кең ашылып көрінетін аспанмен тілдескен дейтін Алатау көркіне көз алмай қарасып келеді.

Күн ашық болса да Алатаудың кейбір қатар, қатпар тауларының үстінде созыла шөккен бір жағы ақшыл, бір

жерлері қоңырқай бұлттар бар. Олар таудың кейбір қатарын, тағы бір қатпарларын қоңыр көлеңкемен жапқан. Ал бергі таулар қатарлары және ең арғы заңғар биіктер, қарлы асқарлар сол бұлттардың үстінен күн шуақ астында өзгеше жарқырап сәулеге бөленеді. Сөйтіп көп қатарлы алыс-жақын үлкен тау кешке бейімдеген шақта өзінше бір қоңыр ала болып көрінеді. Теңбіл ала дегендей немесе қоңыр ала кеш дегізгендей ажар аңғартады. Сол тауларға қызығып ойлана қараған қалпында Қарпов бір үлкен күрделі жайды ойлады да арттағы жолдастарына сол ойын білдіргісі келді.

— Мына таулардың осы бар көрінісін кейде менің ойымша бір сәтке баяғы өткен адамзат тарихы, әлемдік тарихымен салғастырса болғыдай,— деп біраз отырды. Жолдастарына әлі аяқтамаған ойы пәлен деп жауап айтқыза қойған жоқ.

Қарповтың көңіліне алысқа көлбеп, ұзақ шырқау кетіп жатқан тарих, көңіл болмаса, көзге елес берген емес. Енді сол көлбеп кетіп жатқан тарихты бір сәтке басын көтертіп, қырынан қоя қараса деп ойлап келді де жолдастарына тағы бұрыла сөйледі.

— Айтайық, тарихты қырынан тіктеп қойып көз жіберсем... Сонда әр тау, әр жота, әр бөлек биіктер адамзат есінде қалған әртүрлі тарихтық ұлы оқиғалардың ұлы адамдардың, ұлы өнер ескерткіштерінің бейне-бейнесі болып елестемес пе еді, ә? Қалай дейсіздер?— деп бір тоқтады.

Жандос Қарповтың теңеуін мейлінше жақсы ұғына бастады.

— Рас, таулар оқиғалар мен адамдар десек... онда талай пәрсені ойға салатын көріністер бар дер едік алдымызда.

Қарпов оған сәл бас изеді де өз ойларын енді таратып айта түсті.

— Таудың бәрі сұлу емес, биіктің бәрі бірдей биік те, нәрлі де емес. Көресіз бе, кейбір таудың бояуы қара қоңыр, ең биік басы қисық. Жартасы болса күдір біткен, өзінше қыңыр біткен тұтас шоқылар, тектұрлар да бар.

Қарпов бұл тұста сәл күле түсті де: «Олар тарих тілесе, тілемесе де, көп адамдар сүймесе де сол тарихта өз аттарын еріксіз қалдырған әр алуан айтайық Аттила, Нерон, кей Людовиктер, кейбір Романовтар, әлдебір Гогенцоллерндер болуға мүмкін. Ал кейбір қалың түкті

жоталар, бөлек биіктер бар. Басынан етегіне дейін қарай басқан. Олар өлкеге игілік, ырыс беріп тұрған. Айнала таулардың өзіне де қар ұстап, су беріп, әр алуан нәр беріп тұрған таулар. Бұлар өз заманында, кейінгі заманда, тіпті біздің бүгінгі күнімізге шейін үзілмес нәсілдерге, таусылмас жақсылығын тигізіп тұрған әр алуан ұлы жандар» деді.

Бұл тұста Карповтың ойын Әсия да қостады:

— Олай болса анау алыс, аппақ, қарлы биіктер қиялдай ұзаққа шырқап шарықтап барып орнаған әлдеқандай илиадалар тәрізденеді. Ал олармен салыстырғанда бергі таулар да қызық. Өрікті, алмалы, жабайы жемісті балақ таулар бар ғой. Болмаса әне біреулердей көгалды, көк майсалы аласарак шоқылар, қырқалар, дөңес-белестер болып бері қарай сатылап түсе береді. Олар тіпті бүгін мен кешегі, бергі заман оқиғалары мен адамдары, мұралары. Әлі биіктемеген перспектива заңына түсіп, әзірше жырақтап болмаған болмыстар тәрізді.

Үш жолаушы әзір алдағы таулармен осылайша өзгешетің бір көзқараспен, жаңаша танумен тілдескендей боп келеді. Карпов адамдарды айтса-ақ алыс тарихта Индияның Ашокасы, Египеттің әлдеқандай Тутанхамоны, Қытай тарихынан Таң, Сун династиялары, болмаса Александр Македонский бар дегенде, Жаңдос:

— Темір, тіпті Леонид Фермонильскийді санасақ тарихта жақсылар да бар, жамаңдар да бар. Ал тау басындағы жаңа Нил Петрович айтқандай кейбір жартастардың, кей шоқылардың қикиып, бүкшініп немесе суық қатпар боп түйіліп тұрып қалғандарында, рас, неше алуан жауыз, каталдық жиынтығы болған Аттила, Шыңғыс, Нерондар бар екені даусыз.

Әсия бұған күлді де: «олай десеңіз кей биік басында кейбір шошайған сирек тас әлдеқандай санасыз грек Геростратты да еске түсіреді. Әнебіреу бүкшініп қиққан қаражақтар тас әр алуан дельфийский Оракульдердің әлдеқандай пифияларына да ұқсайды.

Кейде бұлар тұтас тауға қарап қалғанда ең биік жоталар қатарлары, қатпары алтын өлкедей жарқыраған сары әлемге ауысады. Онда Карповтың көзіне бергі қызыр көлшекке басқан таулар өлкесі көкшіл қорғасындар тәріздене ме. Ұлытау бұндайда алтынды, қорғасынды қоныр ала көріністі де еске түсіреді.

Жолаушылар осындай ойлармен бірталай мезгіл жүр-

гең соң тауға жақындай түсіп еді. Енді бақса кеш тақаған сайын, сәт сайын тау реңі ғажап құбылып өзгеріп барады екен. Бояу реңі ертегідей шапшандықпен ауыса-ауыса береді.

Карпов ендігі осы көріністі өзгеше тамашалады да жолдастарына маслихат салды. Машинаны аз тоқтатып, таудың мынау бояуы өзгеру сәттерін жерге түсіп тамашалау жайын айтып еді. Жолдастары мақұл көрді де, машина тез төқтап, үш жолаушы бірдей жай басып өзді-өз ойларымен тау реңіне үңсіз көз қадады. Кешкі жазғы Алатау ашық кеште, күн батарға тақағанда бейне ертегінің диюлары көзге көрінбес қолмен бояуларды сиқырдай құбылтып, өзгертіп тұрған сияқты.

Жолаушылардың үшеуінің де бала шақтарынан естіген дию алыптары болушы еді ғой. Олар сәтте сарай салады. Бір түнде тоғай орнатады. Тауды көшіреді, көлді келтіреді. Сондай сиқырлы күш пәсі диюлар Алатау бояуларын ғажап құбылтып барады. Таулар әуелі ақшыл қызғылт болып еді. Қарлы биіктер ол сәтте анық айқын қызғылт болатын. Содан барлық тау әлемі реңін өзгерте бере қоңырқай қызғылт тартты. Енді біразда көкшіл қызғылт, тағы бір сәттен соң қошқыл қызғылт, содан барып күн батқан шақта қоңыр көк реңге ауысты. Жолаушылар машинаға мініп жүріп келе жатқан кезде тау енді қара көк тарта бастады. Тағы біразда қара қошқыл, одан әрі сәт соңында қара барқын, қара қоңыр түстерге ауысты. Бұл шақта кіші Алматы сайы, Талғар сайы, Үлкен Алматы сайлары, одан арғы Ақсайлар, Ремизов сайы, Бутаков сайлары қарақолтық болып қап-қара түн тудыра бастаған терең қара түн сырласы қойнауларға айналған.

Бүгінгі кешті жол бойында осындай үлкен қиялды табиғат әсерімен сезінген жолаушылар қалаға тақап қалып еді. Әр жайға өздігімен, кейде өз бетімен тың ойлар айтқыш Жаңдос қазір жанаша бір ой тастады. Ол басында Карповты сүйсіне тыңдаған-ды. Оған оқта-текте үндемей қарап құптай келген-ді. Кейін Әснәмен екеуінің теңеулеріне қызығып, сүйсіне күле түсіп тыңдаған да болатын. Бірақ қазір сол құптасқан жайларына қарсы сөйледі.

— Сіздер бүгіннен баяғыға қарай маңдыңыз. Тау жайын айтқандағы теңеулеріңізді еске алып отырмын. Ал бір сәтке сол тауларға қарап бүгіннен өткенге қарай

көз жібермей, бүгіннен келешекке қарай ой тастасақ не етер еді? Сонда да болашақ суреттерін, ұлы өзгерістерін, табыстарып, адамзат тарихы шығар биіктерін осы таулардың арғы-бергісімен салыстыруға болмас па еді! Және сонда ең арғы таулар төрінде алтын күнмен күмбезделген алтын арай ғажап шатыр коммунизмнің болашақ биігі сонау көрінеді десек болмас па!— деді.

Карпов Жаңдосқа мол бұрылып, сүйсінген жүзбен қарады. Бірақ оның ойларын түгел құптай қойған жоқ.

— Бұлай ойлауға да болар. Бірақ таулар дымырақ айқын конкрет реалдық бейнелер ғой. Ал біз әдетте болашақты оншалық айқын шешіп айтпаймыз ғой. Оның өзінің тұсындағы заманы қалыптайды. Біз жалпы аңғарын ғана, бейнесін ғана мөлшермен айтамыз. Сондықтан мысалы Талғар биігі коммунизм тұсындағы пәлен жай, Комсомол биігі пәлендей болашақ оқиғасы, Үлкен Алматы биігі айтайық түгендей адамзат ғылымдық табысы деп айта аламыз ба? Онда біз ертегіден де озғын қиялға кетерміз де, бұлдыр күйге жетерміз. Сәуегейлікке ауысып кетерміз,— деп екі жолдасымен қоса күлді де алға қарай бұрылды. Қазір машина қала ішіне кірген еді.

Бұлар Коммунист проспектімен жоғары өрлеп келе жатты. Екі жағадағы үйлер өздері ағыза жортып қарсы келе жатқандай. Кей жерлерде жарықтар жанған. Машиналар оттары ақшылы да, қызғылты да көше жарығымен бояуларын молайта түскен. Қала сыртынан келген адамға кешкі қала халқы өзгеші таза, жинақы, сыпайы; мың бояулы сәнді жүрген тәрізденеді. Бұлардың да Коммунист проспектінде, Киров көшелерінде, Калинин көшесінен бұрылар шақта ұшырасқан қалың-қалың әйел, еркек, жас-желең топтарына көздері жылы қарағандай. Сүйсіне қарағандай.

Машина Коммунист проспектіндегі министрлер үйлерінен өтіп, солдағы анық зор сұлулық, үлкен сән-салтанат жиын бейнесі тәрізденген Үкімет үйінен өтті. Фонтандар бұл кеште ашық аспанға батыл шаншыла, әсем жарастықпен шашыла, төгіле тұрған бір көркем құйылысты аңғартатын. Көзге аз уақыт көрінсе де зор қаланың жүрегіңдей боп ортасында Ленин бейнесі орнаған гүл алаңы жақсы жарқырап елес беріп өтті.

Алматыға жаңада келіп, қаланы әлі аз көрген Карпов өзі одақтың ең үлкен қалаларынан келсе де мына көріністерді аса жақсы бағалады.

— Алматы жақсы қала, көркем қала. Сонша ғажап өскен,— деді.

Машина Калинин көшесімен бұрылып, Ленин көшесіне қарай тартқан еді. Жәкең Карповтың пығына қарай еңкейе түсті де:

— Сіз Алматыны жақсы мақтадыңыз ғой. Бірақ жаңағы Орталық көшесі, мына Калинин көшесінің біраз жері тұтас Алматы қаласы десек, ол айтқаныңыз дұрыс. Мен енді сізге дәл осы Калинин көшесімен жүріп бара жатқандағы Фурманов көшесінен арғы көшелерді сікі жаққа бірдей тек қана көз тастап қарай отыруыңызды маслихат етсін. Алматы сонда қандай болады екен,— деді де, осыдан соң Абай¹ көшесінен өте бергенде Карповтың оң жақ, сол жаққа көз салуын өтінді.

Карпов оның өтінішін орындап, Абай көшесін шолып өтті. Келесі көшені Карл Маркс көшесі дейді, одан кейін Красин көшесі, содан әрі Пушкин, ақыры Ленин көшесі. Бұлардың бәрінің тұсынан өткенде оң жақ, сол жақта жоғарғы төмен көше бойларында өңшен жалғыз қабат, аласа кәдімгі үлкен қыстақ үлгісінде салынған кішілеу үйлер қаптаған еді. Құймалары, қақпалары, кішкене терезе бар, ажарсыз шатыр мен үй қалыптары бұл көшелердің тұсында қала әлі өзгермеген, өспеген қалыпта екендігін аңғартты. Көше бойларындағы биік теректер әр үйдің қорасынан көрінген жеміс ағаш жапырақтары сырт көзге сынсыз қараған шақта қаланы жасыл әсем бақ тәрізді көрсеткендей болса да анық үйлер құрылысын, қаланы қала дегізетін мекеп-жайларды бақылағанда әр көзге де күйкі көрінетін ескілік қалпы тарпы бұркеуге болмастай айқын еді.

Жаңдос Ленин көшесімен тауға қарай бұрылған шақта Карповқа тағы пілді де:

— Нил Петрович, сіздің жаңағы жақсы деген қалаңыздың мына Ленин көшесінен былай кететін және бірнеше көшесі бар. Олар Пролетарская, 8-ос Марта, Талгарская, Алма-Атшская көшелері деп аталады. Сол бір шеті Алматына суы, екінші шеті айтайық Абай көшесі, осы екі арадағы бар көшелер қаланың ортасы. Ал ортасында баяғы Верный болған замандағы осыдан 40 жыл бұрынғы үйлер қалпында тұрса, ол қаланың қатты өзгергені бола ма? Орталық көшелері тіпті көп көшелерінің өзімен де, жаңағыдай жарты лашық хибарка үйлерімен

¹ Қазіргі М. Төлебаев атындағы көше.

баяғы генерал Фальбаум қалдырған қалыпта тұрса қаланың жақсы өскені бола ма?

Әсия мен Карпов бұның қатал сынын онша құптамады. Ең алдымен Әсия: «Неге олай дейсіз, Жәке! Алматының бұл жағы өспесе өзге талай жерлерінде, әлденеше үлкен топ үйлер бар, кварталдар бар. Ғаламат жаңғырған жайлар бар емес пе? Асфальтты көшелер, алаңдар із салынды ма!— Карпов та соны қостап:

— Қазір қаланың өзінде оннан аса жоғары дәрежелі оқу орны бар. Академия, театрлар, кинолар бар. Жаңағы көшелерді ғана көрмей сол өзгерген кварталдарды, үлкен-үлкен үйлерді қоса сөйлеу керек пе?

— Бәсе, скеуіңіз де дұрыс нәрселерді айтып отырсыз. Дұрыстығы неде? Жәке топ-топ үйлер бар дейсіздер, кварталдар бар дейсіз. Ал, бірақ, Коммунист проспектінің аз жері, Фурманов көшесінің жартылайы, Калинин көшесінің үштен бірі демәсеңіздер, тұтас өзгерген, қайтадан салынған көшелер бар деп айта аласыз ба? Қала ор жерге шашылып салынған. Көбінше жаңағы аталған орталықтардан бейне бір үріккендей боп жырақ-жырақ беттерге рас, үлкен-үлкен топ-топ боп салынған үйлермен, оқшау кварталдармен жалпы қала көлемі өсіп келеді. Кеше қырық жыл бұрып қырық мыңдай ғана халқы бар Алматыда бұл күнде жарым миллиондай халқы бар жепі де рас. Бірақ тұтас жаңғырып салынған анық бәсе көше жоқ. Бас-аяғы бірдей жаңа туған жаңа қала тұтас құрылысы жоқ.

Бұл тұста Әсия қала құрылысы туралы өз естігешін әске алып дауласа сөйлейді:

— Аз уақытта сол сіз өзіңіз айтып отырған бөлек топтар, жарым көшелер, жеке жаңа кварталдар тұтасып барып біріне бірі қосылған шақта қаланың тек орталығы емес, шартарабы түгел бірдей қап-қатар өскен қалпын көреміз.

Жандос бұған да дау айтты.

— Олай өсу болар. Бірақ ол бұл заманның темпі емес. Қала салудың бүгінгі жолы емес... Қаланы көше-көшемен салу керек. Әр жерден шашырап салған топтармен қала тез өспейді.

Бұл сөзге Әсия дау айта алған жоқ. Тек әзілмен жылды да өзінің кесектеу мағыналы күлкісімен аралас Грибоедов айтқызған Софияның әзілін айтты. «Гонение на Москву, гонение на Алмату» десеңізші, Жәке!» деді.

Біз отырғаннан кейін Жандос тағы бір өзінің сыңға бейім ойын айтты.

— Нені айтасыз?— деп сұраған Әсияға, ол ойындағы қалған сынын жеткізе түскен еді.

— Осы қала сіздер айтқандай шеттерге салынған топ-топ үлкен үйлермен ғана өсіп жатқан жоқ. Толып жатқан линиялар — Тастақтармен де өсіп жатыр. Ал сол жерлерге салынған үйлердің бәрі бұрынғы қыстақ Верныйдың айнамаған өз үлгісіндегі жартылай жеркене, жарым лашық «избушки на курьих ножках» дейтіндер. Ана Ташкент аллеясының бойына барып қараңыз, Жұмысшы поселкесі деген тағы бір поселка туды. Туып ұлғайып барады. Сөйтін бұрынғы поселка Верный көбінесе поселка Алматының есебіне ұлғайып бара жатқаны және бар. Мен қала құрылысы жақсы емес дегенде осыларды айтамын. Болмаса Үкімет үйі мен Академияшы, Академия театрын мен де көрем, мен де мақтан етем.

Қарпов бұл сөзді көбінесе үндемей, ойлана тыңдаған еді.

— Уақыт, уақыт керек қой. Қаланың өсуі қиын, ауыр жұмыс. Үлкен завод, фабрикалар, үлкен өндірістер жаңа туып, жаңа орнаған жерлерде одақта және әсіресе осы Қазақстанның өзінде қырық жыл емес, жиырма жыл, он бес жыл, тіпті он-ақ жыл ішінде туып қалыптасқан қырық мың, елу мың, тіпті жүз мыңдаған халқы бар ғажайып сұлу, социалистік қалалар барын да білесіз.

Жандос бұл сөзге мейлінше деп қойып: «Әрине, әлбетте ол дұрыс. Бірақ ол қалаларда қала салудың жоспарын снерлі, мәдениетті және жауапты бастар басқарады. Ал бұл қаланың сору деп айтамын тура, 1929 жылдан бері қарай міне дәл отыз жыл бойында соңғы уақыттарға шейін осы қаланы салуды жақсы бас басқармаған. Жауапты ой жеткілікті түрде дәл осы астананы қалай салуды зер салып ойламаған»,— деді де тоқтап қалды.

Біздің жолаушылар мінген машина қалаға тоқтамай тауға қарай Кіші Алматы сайына беттеп жөнелген. Олар сол бетінде Министрлер Советінің бірінші демалыс үйіне келді. Тегі Қарпов бұл қалаға жаңа келген адам болса, Жандос пен Әсия осы демалыс үйінде біраздан бері тынығып жатқан қызметтен бос адамдар болатын. Үшеуі де сондай күнделік қызмет адамы болмаған қалпында демалыс үйінде жатқандықтан бүгінгі бір күндерін жоғарыдағы Ілге барып қайтқан сапарға арнасаң-ды.

Қазір қоңыр кеште қалың бақтар қоршаған екі қатар көлемі үлкен демалыс үйінің алдындағы асфальт алаңға машиналары кеп тоқтаған соң үйге кіруге асықпай, жолдағы гүл бағының қасындағы орындықтардың біріне отырысып қалды. Бүгін осында жаңа киносурет болмақшы. Сол басталар шақта үйге кіреміз дескен.

Қазір таудың жайлы, баяу ғана білінген қоңыр лебіне үлкен үй алдындағы тамаша көп түсті гүл бағының иістері қосылып әрбір тыңыс демді соншалық рақат күйге айналдырады.

Әсияның қасына бір шеттеп баяу басып биік бойлы, өң-сымбаты сүйкімді жас жігіт келді. Ол үлкендерге жақсы құрметпен сыпайы ғана бас иіп, Әсия жақ шеттеп орындыққа отырды. Бұл Әсияның інісі, медицина институтының бесінші курсына биыл енді шыққан Ильяс дейтін студент. Ол Әсиядан жүргіншілердің қалай жүріп қайтқаны жөніп қысқа ғана сұрақпен сұрады да өзі сөйлеген жоқ. Әсия үлкендердің тау суретін бүгінгі күншуақ кеште қапшалық ғажап танданып тамашалағанын қысқа ғана айтты. Осы кезде екінші шетте отырған Жәкеңнің қасына ұзынша бойлы, ақ жүзді, қоңырқай ұзын шашты жас қыз Айсұлу келген еді. Ол да бұл үлкендермен таныс екен. Бірақ өте ақырын ғана үнмен ұялып амандасып, Жәкеңнің үлкен денесінің ығына тасалай отырды.

Жандос одан күндіз тамақты қалай ішкендері жөнінде сұрады.

— Апаң қайда?— деп қазақша сөз қатып:— ол кісі қаяқта жүр. Ауқатты дачада іштіңдер ме, жоқ мында кеп іштіңдер ме?— деп сұрады.

Қазақша сөйлеген осы сөздерінен Жәкеңнің тегі Оңтүстік Қазақстаннан екендігі байқалды. Айсұлу қалаша киінбеген. Сұлу бойына онша қона қоймайтын ұзын жең, ән бойы кеп, о да оңтүстік үлгісінде пішілген жібек көйлек киген еді. Аяғындағысы оншалық талғаумен алынбаған жалпақ тұмсықтау жұпыны ғана қара туфли болатын. Оның шұлығы да жай ғана жіптеп тоқылған сәл қалыңдау, қала үлгісіне қоныссыздау көрінді.

Айсұлу тегі түстіктен, колхоздан шешесімен бірге Жәкеңдікіне келген қонақ болатын.

Әсия Айсұлуға қызыға қараушы еді. Ойынан іштей аңыстағанда: «Жақсы киіндірсе, өңінің түстік күшіне толыққан сәл қоңырқай бояуын кетіріп, өзінің жаратылыс-

тағы ақ сарғыш жүзіне жұқалаң қызылы білінген сұлу ажарын берсе Айсұлу қандай шын сұлу, нұр сұлу болар еді» деп ойлайтын.

Әзірше ұяң, қорғаншак, үнемі ақырын ғана қызара, қысыла сөйлейтін Айсұлуды Әсия әрдайым бауыр тартып, жақын жүреді. Оны сөйлеткісі де келеді. Сондықтан қазір Айсұлуға қарай денесін бұрын, оның жүзіне үніле түсіп:

— Айсұлу, біз жаңа қаланы аралап келе жатып Жандос Асановичпен дауласып келдік. Мен мысалы Алматыны сұлу, жақсы қала деймін. Ал Жәкең «олай емес» дейді. Көп сынайды, қатал сынайды. Сен де жаңа келген адамсың. «Алматыны алғаш көргенім осы» дедің, солай ма еді?

— Солай,— деп ақырын ғана қысыла қызарып Айсұлу жауап берді. Ол Әсианы сыйласа да «осы кісі маған несіне сұрақтар беріп еріксіз сөйлеткісі келеді» деп іштей дұрдараздау еді.

Әсия тағы да қадала түсті.

— Ендеше сенің көзіңе қала қалай көрінеді? Алматыны қандай қала дейсің? Сен айтшы?

Айсұлу сәл қабағын шытып қалып, аз жымнып қайтадан томсарып, Әсианың жүзіне көз тастады. Қара қас, қара кірпік астындағы үлкен нұрлы көзінің түсі сұрғылт болатын. Сонысы ақ жүзінде аса оқыс бір жарастық белгісіндей. Үлкен көздері сәл жаска толықырағандай боп бір ағарып, бір қызарып қысылған Айсұлу:

— Меніңше қала жүде жақсы,— деп бір пәрсес айтқысы келсе де ұяңдық жасап тоқтап қалды.

Әсия Жандосқа өзінің кішілік, бірақ сыйластық қалпынша қайтадан әзіл тастап:

— Жәке, көрдіңіз бе, Алматыны сізге жамандауға біздің көп-көп жасымыз, кәріміз де жол бергіміз келмейді. Енді мына Ильястан сұраңызшы. Бұл не дер екен?— деді.

Айсұлу сөздің беті өзінен бұрылғанына ырза боп ақырын ғана сызыла созылып орпынап тұрды да, өзі отырған шет жаққа қарай бұрыла, баяу басып жүріп кетті. Ол Ильястың Алматы жөніндегі пікірін білуге оншалық құштар емес тәрізді. Өзінің үлкендер қасындағы еріксіз сөйлеу міндетінен құтылғанына ырза боп барады.

Ильяс болса Айсұлудай емес, өзі туып, оқып, азамат

беп келе жатқан қаласы, туған қаласы, бесігіндей Алматысын ашық қорғады.

— Алматы әрине жақсы қала. Москвадан, Киевтен, Ленинградтан, тіпті Ташкенттей Орта Азияның өзіндегі қалалардан Алматыға алғаш келген кісілерден сұраңызшы. Алматының табиғаты, тау, тоғайлары, бау-бақтары, көшелер пландары дұрыс емес, жаман деп кім айтады екен. Бәрі мақтайды,— деп өзінің шүбәсіз сенімін ашық, анық айтты.— Бұл қаланы жаман деушілер әділ айтады деп ойламаймын,— деп қалды. Соңғы сөзінің тұсында Жаңдос пен Карповқа салқындау қарап, қою қасты қабақтарып түйе түсіп сөз тастаған.

Бірақ Жаңдостың қазір мына жастармен дауласқысы келген жоқ-ты. Карпов болса Ильястап медицина институтының үйлері, жатақханалары, лаборатория, аудиториялары, кітапханалары жөнінде, профессурасы жайынап анық жоғары дәрежелі оқу орындарының нақтылы жайларын сұрастырып қысқа болса да қапықты, дәл деректі, орнықты жауаптар алып отырды.

Айсұлу гүл бағының қасына жалғыз, ақырып басып барып бұрып өзі көрмеген көп гүлдерге үніліп таңдана қарап қалды. Бұнда львиный зев, каппы, көп бояулы георгина, алуан түсті розалар оның көзін магнитпен тартқандай өздеріне қарай бұрып, бар жас ықласын, сүйсіну сезімін өздеріне аударды. Ол жаңағы үлкендерді де ұмытты. Өзі гүлге тақап барғанда екінші ұзып орындықта отырған бір топ әйелдің сөздерін де естіп ұққап жоқ. Бірақ осы орындықтардағы әйелдерге қиғаш та болса жақындау отырған Әсияларға мынау орындықтағы әйелдердің сөздері құлақ салса естілерлік еді.

Карпов Ильяс екеуі әңгімелескенде ол сөзге араласпай отырып қалған Әсия өзінің еркінен тыс бір құлағымен жаңағы Айсұлудың сыртында отырған әйелдердің сөздерін амалсыз естіп тыңдады. Бұл әйелдер төртеу еді. Бәрі де қырықтан асқан, жалпшыңқы, жуандау денелері бар. Бойларын онша сыпайы күткен кісілер емес. Бірақ үндері айқын, сөздері саңқылдап, күлкілері әсіресе сықылықтап, шаңқылдап шашыла шығады.

Әсияның аңдауынша бұл әйелдердің ортадағы қоңырау қай жүзді, жалпақ бетті, жасы елуге тақаған әйел осы демалыс үйінде тұратын белгілі мәдениет қайраткерінің жолдасы. Өзге әйелдер жоғарыдағы екінші демалыс үйінен жаңағы әйелге қонаққа келгендер тәрізді. Осы отыр-

ған төрт әйелдің күйеулері жаңа Карповтар машинадан келіп түскенде оқшауырақ бір беседканың ішінде преферанс соғып отырған төрт еркек болатын.

Олар Әсиялар таңертең Ілеге қарай жөнелгенде сол орында осы отырыстарымен карта соғып отырғандар еді. Әлі әрекеттерінің желісі үзілмеген екен. Карпов машинадан түсіп келе жатып соларды көріп, басын шайқап таң қалған.

— Мына кісілер таңертеңгі отырыстан әлі өзгермеңті-ау,— деген еді.

Жандос сол шақта:

— Бұл сурет бір күн емес, сіз бірнеше күн бойында осы беседка ішінде айнымай көретін сурет болады. Мен соңғы екі жұма ішінде анау жоғарыдағы екінші демалыс үйіне үш рет барып қайтып ем. Үшеуінде де кейде ағаштар көлеңкесінде, кейбір топ беседкада, тағы бір-екі топ үйдің ішіндегі қонақ жайларда, тағы бірнеше топ мәдениет адамдары салып алған стандарт үйлерде, қысқасы төрт-бес жерде күні бойы, ұдайы шарт-шарт картаны ұрып, сіресіп отырған преферансшыларды көресіз. Мен бұл жағынан қарағанда преферанс біздің алматылықтардың үлкен дерті, соры деп те санаймын. Кейін әлі өзіңіз де көрерсіз, бұл бір айырықша көңіл бөлуді, сөз студі тілейтін жаман жай,— деген.

Сөз арасында сол еркектердің көбінің әйелдері де топ-топ болып, көп-көптен ақша салып дамылсыз карта ойнаумен демалысымағын өткізгенектіні және де Жандос пен Әсияның жүре сөйлеген жайлары болатын.

Өздерінің картасын аяқтаған жаңағы көршілес төрт әйел киноны тосып отыр екен. Олар енді гүл бағына үңіліп тұрған Айсұлуды сөз қылады.

Төрт әйелдің бір шетіндегі аласа бойлы, қайқы төсті, бақырайған семізше, қайқы тұмсық, қайқы ерін әйел қайта-қайта палиросын аузына тістеп Айсұлуға қоңыр бәйбішесінің, ұзынша ашаң қызғылт жүзді екінші қонақ әйелдің және семіз сары, көк көз анайдың көңілдерін аударды.

— Қараңдаршы, мына біреу әйелдің шашы қандай, қарағым-ау! Өкшесіне жеткендей. Қос өрімінің екеуі бірдей жуан. Шашының реңі қандай еді. Қара да, сары да емес, қызғылт қоңыр түсінің өзін қарашы,— деп еді, семіз қоңыр әйел қоса сөз қатты:

— Қызғылт қоңыр ма, қызғылт сарғыш па! Өзінің бойы, жүзі — бәрі нәзік, сұлу-ақ қой мынау бір.

— Мен осыны күні бойы бағып жүрмін. Білдіңдер ме?— деп темекісін сора түсіп, қайқы тұмсық қара қатып енді өзінің дағдылы қалпына ауыса бастады. Ол сұлуды сұлу деп тамашалаушы емес, әр сұлуға орыпды-орыпсыз жала жабушы. Әрбір өңді де, өзгеден бөлекше оқуы, көркі, сыпайылығы, тәрбие-тәлімі бөлек әйел болса бұның өші мен қасы сол. Неқылса соған бір күйеі жақпай, бір жаланы жаппай жаны тыныштық таппайтын. Ол сол дағдысына басып, мына әйелдерге саңқылдап күле түсіп бір тұрпайы сөзін қойып қалды.

— Бұндай жерге осындай қыздар бай іздеп келеді.

Өзге әйелдер енді Айсұлуға қарай түсіп, әр сөзге шапшаң араласа бастады. Ашаң жүзді қонақ әйел: «ауданнан оқуға кепті ғой» деді.

Семіз сары әйел қара қатынмен көз қысысты да:

— Оқуға келе ме, сені мен біздің көзімізді шоқуға келе ме? Мынаған еркектердің көзі түспесін де тек!— деп сақылдай күлді.

Қоңыр бәйбіше қатал үкімін іріккен жоқ.

— Бай ізден келгенде де оқуға келдім, емделуге келдім, туғанымна қонаққа келдім деп жамбастай келеді ғой.

Қара қатын етті қолының саусақтарын сілтей отырып, әр сұмдықты ойлап кеп:

— Осы күнде ауданда сонау ит байласа тұрғысыз жерде неғып жүреді мұндай сұлу қыздар. Столицаға, Алматыға келу керек. Машинасы бар, жауапты орны бар, мықты қызметкерлерге тию керек,— дегенде семіз сары қосыла түсіп:

— Жақсы пәтер, кербез киім, әп-сәп, би-күй,— деп бар әйелді күлдіре кеп:— соны іздемей неіні іздейді бұлар,— деді.

Өсекші қара қатын тағы бір тың сөз тастады:

— Мен күндіз осы қызды бағып жүрген жігітті де аңдадым. Бірақ ол жастау, оқушы тәрізді. Әзір жетістірер жағдайы болмау керек. Сондықтан да мына қыз бойын аулақ салып қашаңдап жүрді,— деп қойды.

Осы кезде Ильяс жаңағы үлкендер қасынан тұрып, гүл бағының жаңындағы Айсұлуға тақай беріп еді. Төрт әйел сырттан бірін-бірі жуан шынтақтарымен қағыса түрткісін үн шықпай тына қалысты.

Айсұлу Ильястың тықырын естіп бұрыла берді. Ол

өзін ұмытқандай гүл бағына қадалып жабысып қалған екен. Ильяс тақай бере:

— Айсұлу, бпология факультетіне түскенде сіз әлде ботаникамен шұғылданар ма екенсіз! Гүлдерге сіз тіпті мамандарша қарайсыз ғой,— дей беріп еді. Айсұлу оған қабак түйе шапшаң жалт қарап, салқын көз тастады. Анадың сөзін кекесіп көріп ызаланғандай да. Неқылса паразы тәрізді, жауап бермей тек анадың бір сөзін мазақтай түсіп: «Маман-маман»— деді де оқыс жалт беріп сырт айналып ілгері басып кетті.

Ильяс Айсұлудың бұл мінезінен сасып қалды. Екінші жағынан өзінің жазықсыздығын ойлап ызаланған жайы да бар еді. Өз ішінен:

— Аудаңда өскен қыз, жай әдеп тәрбиені білмей, тұрпайылық етті ме!— дегендей болды.

Жас қыз беп мына жігіт арасындағы сырт көзге байқалған шалғайлықты қылп еткізбей бағып танып отырған төрт апай және сөзге басты.

Сырты ұстамды тәріздепсе де аузы әр жайға оңай барып қалатын жуап қоңыр апай жастар жайынан байлау жасап жатыр:

— Әне өзіндей теңі десе дегендей студент жігіт жапасаң деп еді көрдіңдер ме, оны топшысымен қағып, сыртын бір-ақ берді,— дегенде төртеуі бірдей сақылдай күлді.

Әсия осы күлкіні естіп, сндігі сөздеріне іштей ашулана құлақ салып еді.

Қайқы тұмсық қара қатын өскіші байлауын жасап жатыр екен.

— Ондайы да тегін болмайды мұндай қыздың. «Іздегенім сендей емес шілтиген. Еркек болса серкесі керек» дегені ғой, білдің бе?— деп тағы да құптаса күлісті.

Әсия осы кезде орнынан үндемей шапшаң тұрды да гүл бағының екінші бір жеріне барып жалғыз қарап тұрған Айсұлудың қасына келді. Оны иығынан бір қолымен құшақтап ішіне тартып, баурай жүрді. Жаңағы сөзуар апайлар көзінше мынау жас қызға әдейі арнаулы апалық ілтипат жасап өз қасына ертіп алды.

Қиноға барар алдында Қарпов өз бөлмесіне кеткен еді. Әсия Айсұлуды «киноға апанды ертіп кел» деп бұл жерден, өз қасынан екінші қамқор адамның қасына жіберді. Ішінен: «оңаша болмасып, мынау жерде көп түрлі көп жаң жиылатын демалыс үйінде, әсіресе кино кешінде

Айсұлудай оқшау ажарлы жас қыз жалғыз болмасын»,— деп қамқорлық, қорғаушылық ойдан туған апалық-ағалық еткен еді.

Жәкең екеуі оқшау қалғанда Әсия бірталай оңаша ойлайтын сын ойларын өзіне сенімді, мінезді ағаға ашып айтты.

— Бүгінгі біздің қауымда нелер жақсы, мәдениетті оқымыстылар, жауапты қызметкерлер, жазушылар, мамандар арасында да кейбір оқымаған апайлар бар. Бұлар өмірде ешбір коллективте жұмыс істеп көрмегендер. Бірақ өздерінің күйеулерімен бірге бармаған қаласы, көрмеген курорты, жүрмеген ортасы болмайды. Театрларда бірінші, екінші қатар алдыңғы орын олардікі. Банкетте, жай қонақтарда төрге де талас отырысатын солар. Әсіресе ательселерде орашолақ тілдерімен қысқы-жазғы мода-фасон дегендерді де айтқышыңыз солар. Кейбіреулері осы күнде күйеулерімен шетелдерге де шығатын болды. Ол енді Треневтің «Любовь Яровая» пьесасындағы профессор Горностаев айтатын: «Пустите Дуньку в Европу» дегеннің дәл өзі. Өздері мектеп көрмеген, кітап бетін ашпайтын жандар. Бірақ көп жыл бірге тұрған тірлікте балалар табысқан. Құлақпен естігеннен шала-пұла алған әр жайдан ала-құла түсінігі болады. Міне осы апайларыңыз...— деп Жандосты күлдіре түсіп Әсия ащы мысқылын соза түсті.— Хасіретке қарай осы апайлар осындай жерлерде алдыңыздан көп оралады, көзге көп түседі,— деді.

Жандос Әсияның сыңшы тын ойына сүйсіне, таңдапа қарап, оның жүзіне жымня, құптай тұрып бас изеді. Әсия өз сөзінің Жәкеңе орынды көрінгенін түсініп, тағы біраз ойлар қосты.

— Тағы бір ащы шындық бар. Жалғыз Қазақстан емес, бүкіл Орта Азия республикаларының жауапты қызметкерлер, жауапты мәдениетті интеллигенциялары ортасын көрсетіп біздің сол жаңағы апайлар бәрінде де көп ұшырайды. Шашы, жүзі, киген киімі мәдениетті адамдар тәрізденіп жүреді. Фасонды платье-пальтолар мәдениетті кескіп көрсеткендей болады. Бірақ не керек ол портнойлар берген мәдениет. Ал дәлінде мысалы қазақты алсақ, біздің бар қауымымыздың ішіндегі ең артта қалған топ осылар.

Жандос мынандай сыңшы пікірге әрдайым қызыққыш болатын. Енді ол қарқылдап күлді.

Әсия өз ойын аяқтап келе жатыр еді. Сонысын тауыспақ болды.

— Бұлар не бұрынғы халықтың дағдылы, көпшілі дейтін байсалды мінезді, өз сыпайылық жолын білген аналар емес. Немесе бүгінгі тәлім-тәрбие қонған европалық үлгі іштеріне, бойларына сіңген адамдар емес. Ал осылардың кейде араласпайтын сөзі болмайды. Әсіресе күйеулерінің бәсекесін, олардың үлкенді-кішілі дәрежесін, орын жағдайларын — қысқасы, өмірдің жабайы жөндекі таразысын өте жақсы айыра білетін сөзуарлар. Бұлардың әсіресе бір жаманы қазақтың жаңа өсіп келе жатқан жас әйелдерін, жас қауымын танымайды. Түсініп аңдамайды да және оларды аямайды. Көбінің өздері қыз бен ұл туып өсірген боп отырса да, өзге жастарға ана есепті бола тұра өсек-аяшпан олардың ешқайсысын аямайды, қорғамай қинайды.

Екеуінің әңгімесінің бұл жөндегі аяғын Жандос кешегі күні осы демалыс үйінде белгілі халық артисі айтқан мысқыл әнекдотпен аяқтатты. Ол кеше екінші этаждағы залға кірсе бір топ тынығушы адамдар ортасында атақты артист күлдіргі әңгімелер сөйлеп отыр екен. Ол сонда өзі жағынан қызық күлкі, мысқыл бір әңгіме шығарыпты. Кешегі сол артистің әңгімесі былай еді:

— Мақшар таразысы құрылған күн екен. Адамзат жер үстінде істеген зұлымдық, сұмдықтың бәрі бөлек-бөлек таразыға тартылып, жаннамға топ-тобымен жіберіліп жатқан шақтың өзі. Енді бір сәтте сұрапыл сорын үрін алладан жарлықты жеткізіпті. «Айда бүгін ғайбатшыларды, өсекшілерді жазалаймыз» депті. Бір топ періште Қазақстанның ғайбатшы әйелдерін бөліп айдап жүр екен. Семіз қоңыр бәйбішеге қолында от гүрзисі ұшқып атқан періште тақай беріп, демалыс үйінде жатқанда «пәлен артиска пәлен министрмен жақын» деп жалған өсек таратқан сенсің бе? Сен едің ғой!»— деп тап беріпті.

Қоңыр бәйбіше бетін басып айғайлап: «Ойбай, оны айтқан мен емес» деп қалшылдап шошып зарлана беріпті. Сонда жалаңаш етіне гүрзінің күйіп тұрған жүзін шаж дегізіп басып жібергенде баж етіп айғайлап: «Оны айтқан басқа қатып, ойбай». «Кім» деп тағы тап бергенде: «Айтқан Гүлқаныс — Гуля дейтін қатып»,— деп бақырыпты.

Гүрзі ұстаған періште екінші періштеден: «Ол қай қатып?» деп сұранты. Сонда ол: «Анау қайқы тұм-

сық, қайқы ерін, ұзын бойлы темекші қара қатын»,— дейді.

Сонда баяғы «Ревизордағыдай»: «Әпкел Ляпкин-Тяпкинді» дегендей, «Әпкел қайқы тұмсық қара қатынды» депті. Немесе бір сәтте дедектетіп, желкелеп өсекші қатынды әкеле береді. Тергеуге алып жібереді. «Айттың ба, сенсің бе, өсек таратқан, әлгі өсекті таратқан»,— дей бергенде, өсекші қатын бола ма, тапа жөнеліпті. «Олда оңбайың, айтқаным жоқ. Қашан айттым, кім көріпті? Айтқан кісіңі маған келтірші, мойныма салғызшы, тақсыр!»— деп бажылдай беріпті. Бірақ ол өзі надан, құдайдың агенттері қаталаспайтынын қайда білсін. Дерсу екі періште Қарәмән-Қатибап оң нық пен сол нықта тұрып, бар қылмысты жазып тұратып екі періште кнпжқаларын суырып алып жайып салыпты. «Ш-ның үйінде айтқаның қайда? Тауда Ж-ның үйінде айтқаның қайда? Қалада май мейрамы күні К-ның үйінде айтқаның қайда?»— деп мөймілдетіп мойнына салып-салып жібереді.

Содаң әрі немене қылдан жіңішке, қылыштан өткір сират көпіріне қарай қара қатынды итеріп кеп жібереді. Не керек екі адым жерге бармастан өсек күнәлары төңкере жөнеліп, от дариясына күп беріп түсіпті,— деп артист әңгіме бітірген еді.

Бұның ішінде өсекші қатыннан ол өзінің де кегін алып, басқаның да талай ессін қайырып берген-ді. Өйткені тыңдап отырған еркектің талайының қатындарын өздерімен ұрыстырып, төбелестірген тағы сол өсек анасының өзі болатын.

Жандос Әсияға бұл жайды соншалық қызумен күлдіріп айтты. Өзінің сирек көңілденіп көтерілген шағында қызықты күлкі ажармен ойпақты артисте әңгіме айта білетін талапты көрсетіп еді. Әсия оны тыңдап тұрып өзінің сүйкімді, кесектеу күлкісімен жас аққанша күлген-ді. Оның есіне жаңа түсті. Өсекші қара қатынды бір жазушы «Всеказахстанский өсек-центр» деп атандырған екен. Кейін Ныл Петрович қастарына келгенде Әсия оған жаңағы анекдотты шеберлеп айтып берді де, жазушы айтқан атақты жеткізгенде Қарпов қызыға күлді. Ол Әсияға қызық бір қорытынды айтты:

— Тегінде әйелді әйел жақсы түсінумен бірге өте жақсы мінеі де біледі,— деп келді де:— қазіргі қазақ совет қауымындағы кемшіліктің бірі осы алуандас әйелдер жайы деген сөзді аңдағанда ол қысқа тоқтамды бір бай-

лау айтты.— Ондай мін де бар, бірақ сондай мінді жақсы түзейтін сын да бар екен қауымда. Былайша айтқанда қауым ортасында у болса, соның зәрін қайыратын усойқы да бар. «Есть яд, есть и противоядие» дегендей. Удың басын жоятын усойқы жаңағы күлкі, мысқыл, мазақ-мысқыл. Ондай удың осындай оңды дәрісі және қауымның өзінен шыққаны әсіресе бағалы деді.

Осыдан соң кино басталатын боп бұлар тобы залға кіріп, артқарак қатардан орын алысты. Бұлардың алдында екі қатардан ары Айсұлу анасымен бірге ораналасқан екен. Бағанағы бір топ апай енді карташы күйеулеріне қосылып киноға келіпті. Олар Жандос пен Қарповтардың артында екінші қатарда, осылардың тұсында отырысқан екен.

Көшпелі киносурет әдеті бойынша үзіле берді. Алғашқы үзілген бір кезде Жандостың құлағы шалып қалған сырт жағында отырған еркектердің ұнамсыздау бір сөздері болды. Күбірлей сөйлесе де анық естілгендері:

— Қайсы дейсіңдер?

— Әй, жаңағы сұлу қыз дегендерің қайсы?

— Әне біреу бұрымы білектей екен ғой.

— Қайсы-қайсы!— деп алғашқы сұраған еркек даусы тағы қатаңдай шығып:— Мен жөндеп көрс алмай отырмын. Мынау біреу алдымда отырған бас мүлде сол қызынды бұрымы түгіл бүтін бойымен жауып алды,— дей түсіп:— осы кімнің басы өзі, арқардың құлжасының басындай,— десіп күлісіп.

— Е-е, энебіреу ме еді, желке жағынан да бас, шаш бітімі көркем екен. Беті, мойны да аппақ тәрізді-ау. Қап, тағы мына бас... жауып алды,— дей беріп еді.

Сөз боп отырған өзінің басы екенін Жандос анық аңғарды да артына қарай саспай бұрылды. Өзіне таныс мәдениет қызметкерлерінің бір төртеуі қатар отыр екен. Ортадағы жаңағы соңғы үн қатып, мұның басын сөз қылған ақ шашты жалпақ бетті егде кісіні таныды. Оның беті жалпақ болғанымен шеке, төбе жағы қушиған кішкене болатын. Қасында отырған қоңқақ мұрып, қоңыр шашты көршісі де шақша бастылау. Сол жағында отырған бір қайраткер қасқабастау болғанмен ол да кішкене басты кісі еді. Үшеуін де Жандос тапты. Жаңағы сөздеріне орай етіп әуелі амандасты да, содан соң:

— Сіздер жаңа менің басым туралы әзіл айттыңыздар ғой. Әзілге әзіл орай болсың,— деп күлді де: «тегі

басқа жарыған қазақ емес едік, орталарыңызға бір тәуір бас кез келген екен, оны да сөз қып қалыңыздар»— десе не дейсіздер,— деп өзі де сылқ-сылқ күлді, қасында отырған Әсия алдыңғы бар сөздерді естіп ызалапқырап отырған қалпында қатты дауыстап, өте сүйсініп қызара күліп жіберді.

Жаңағы мұның мысқыл әзіліне ұшыраған топ ашық ұрып жығар соққы естісе де ол жараны күлкіге сайып, әзілдеріне жеңіл тигізбек үшін қиқылдап, сақылдап, кейбірі ырсылдап күліскен болысты. Бірақ айнала отырған жұрттың бәрі Жандостың мынау ініңкіреп алып, бейпіл ауызданып отырған бейбастақ тұрпайы топты сілсайте ұрып жыққандай жазалай мысқылдағанына тегіс мәз болысқап.

Жандосқа сүйсінген көрші отырған сыпайы еркек-әйелдер оның басына, көлденең отырған профиліне кесектеу мұрны, кең маңдайына сұлу біткен үлкен басына жарасып тұрғанын еріксіз мойындасты. Оған бұл жағынан да сүйсіне қарасты.

Әдетте өзінің пішінін өздігімен сөз қыла қоймайтын жуас, маңғаз Жандос өзінің басы туралы кейбір бірге қызмет істеген орыс дәрігерлерінің, үлкен мәдениетті адамдардың сыпайы құрмет сөздерін есінде сақтайтын. Аса мол оқымысты, білгір, қартап бір дәрігер профессор бір шақта Жандостың мүсін-кескініне сүйсініп:

— Жандос Асановичтің бас, жүз бітімі ескі Римнің патрицилерінің бітіміндей,— деген-ді. Қазір жаңағы сөзуарларға іштей ызалапған Жәкес өзінің басын оқыстап, ойда жоқтап өзі де мына жердегі сарапқа садып жіберді.

Келесі күні таңертең астан кейін Жандос Айсұлу мен Нұрбүбі екеуіне ақыл салды.

— Тегі осы демалыс үйі өзі таршылық та көпшілік. Асы болса тек асхананың тамағы. Нұрбүбіге жөндеп басып беретін палауы да, баптап беретін шайы да болмай тұр толайым. Тегі бұяқтап гөрі апаяқ, шәрдің өзі жақсы болмас па екен. Онда біздің кәрі апай өздерін білесің, бар асын баппен ұстайды. Және шәрде Айсұлу әр жерді, мәдениет орындарын, бау-бақшаны аралаймын десе жақып жер жайлырақ та болар. Өзім де екі-үш күнде шәрге барып қайтып тұрамын. Сөйтіп, меймандарым,— деп күлді де:— осы толайым менің қасымнан көрі апайдың қасы жақсы болар, қалай дейсіңдер!— деген еді.

Бұл сөзіне Айсұлу ең алдымен: «тіпті жақсы, аға, жүдә сол жақсы» деп қалды.

Нұрбүбіге мынау жердің өзіне мүлде бұрын үйреншікті емес жағдайлары: отырыс, тұрыс, жүріс, бар машықтары тараң, қолайсыз көрінетін. Ол да ішінен Жәкеннің осынысы Айсұлу теріс көрмесе дұрыс мақұл сөз ғой деп еді. Қазір сыпайы күле түсті де:

— Расында бізді шәрдегі үлкеп апайдың қасына жібергеніңіз мақұл болар, толайым тегі,— деді.

Жандостың бұлай деуіне түндегі еркектердің сұқтана сөйлеген ашық тұрпайылау сөздері, мінездері себен болды. Екіншіден, кеше кешке осында жатқан бір топ әйелдер туралы Әсияның айтқан сыны да себен болды. Енді аңдағанда Жандос кешегі Әсияның сыны мен ашуы да тектен-тек емес, белгілі бір дәл себептен туғанын ойлады. Кеше өзі сұрамаса да, бүгін енді сол Әсияның сондағы сөздері де Айсұлу үшін паразы болған, оны солайша сақтап қорғағысы келген қамқорлық ниеттен туған жай екенін жаңа аңдаған.

Осымен демалыс үйіндегі ешкімге амандасып, қоштаспай-ақ Нұрбүбі мен Айсұлу қаладан жаңа келген Әсияның машинасына мініп, сол бүгінге уақытша қалаға барып қайтқалы машинасын шақыртқан Әсияның қасына еріп қалаға қайтысты.

Бұлар жүрерде Әсияға бір тапсыратыны бар Ильяс машинаға тақан келіп еді. Айсұлу оған үлкеп сұр, нұрлы көзін қиғаштау ғана бір бұрды да, тез басқа жаққа қарап кетті. Ильяс Айсұлудың кеше кешке бұдан үріккендей сырт берген мінезінен ыза тұтып қалған еді. Бұл да қырын қарап отырған Айсұлудың салқын, сұлу жүзіне томсара бір-ақ рет көз тастады да, Әсиямен сөйлесіп тұрған шағында қайта қараған жоқ.

Әсиядан оның сұрағаны: студенттерді әсіресе мұның курсың күзгі ауылшаруашылық жұмысына жібере ме екен. Жіберсе қашан, қай жаққа жібереді екен? Соны жоғарғы орындардың кейбірінен сұрастырып біле келуді өтініш етіп қалды.

Машина дәл қозғалар шақта Айсұлу мен мұның көздері сәл сәтке ғана ұшырасты да біріне бірі болар-болмас қана бас ісіп ажыраса берді. Ильяс машинаның соңынан қарамай кейін қарай шұғыл бұрылып кетті.

Биік, сұңғақ бойлы, қою қара қас, үлкеп нұрлы көзді ақшыл жігіт таңертеңгі салқын шақта жаңа жуынып, та-

за киініп, ақ киініп шыққан қалпында көркем, сұлу еді. Киім үлгісі, тазалығы, күтімі де мұны анық мәдениетті үлкен қаланың үлгілі, өнерлі ортасының жас, түзу емендей әдемі балдырған жігіті дегізсердей. Оның өз көңілінде өз бағасын мейлінше білетін орнықты сенімі бар. Сондықтан жаңа ғана көз алдынан жас сұлу қыз бұған салқын карап, бұны байқамағандай боп елмей кетті дегенге іштей өзімшіл жастық санасымен, сезімімен әлдеқандай бір ызалы кекесін сақтап қалды.

2

Әсия түскі тамаққа демалыс үйіне қайтып келгенде өзінен жастары үлкен Жәкең мен Нил Петровичке кішілік қызмет ете келгенін айтты.

— Біріңіз демалыста, біріңіз әлі жұмысқа кіріспеген істі тосу жағдайында болғандарыңыз себепті мен өз мойныма бүгінгі кеште сіздер үшін бір тәуір ермек, тәуір уақыт өткізер әзірлік жасап келдім. Білмеймін тек сіздерге ұнар ма, жоқ па? Қысқасы, бүгін сенбі болғандықтан қазақ филармониясында үлкен концерт болады. Соған үшеумізге билет алып келдім. Қалай көресіздер? — деді.

Нил Петрович бөгелместен алғыс айтып, қабыл алды. Ол:

— Мен өзім де Алматыда осындай күндерде тұрған шағымды пайдаланып, қазіргі қазақ көркем өнерін, мүмкін болса сол филармония, опера, тіпті драма театрың да көріп қалайын деп едім. Мынауыңызға өте-мөте зор рақмет. Мен барамын! — деді.

Жапдос та баяулап сөйлеп сыпайылық ретіндегі алғысын айтты. Сонымен бірге: «кімдер бар екен қазір, кімдерді тыңдайды екеміз?» — деп сұраған еді.

Оған Әсия нақтылы қанық жауап айтты.

— Бүгін ең әуелі Құрманғазы атындағы халық аспаптар оркестрі, хор капелласы, Роза Бағланова, содан кейін халық әншілері арасында Камал Аманова және бар, — деп еді. Соңғысының тұсында Жәкең сәл қабақ шытып, бір жақ тапауын тыжыртты.

— Оның радиодағы ел құлағын зорлауы, тыңдаушының күніне үш рет мезі қыла тұндыруы аз ба еді! Қазақтың концерті болса, өзі радио болса Камалдың әнінің қатынаспайтын шағы жоқ. Жақында бір Камал әнінен

мазасы кеткен топтың арасында бір ақын айтпап па еді: «Қазақ әні басталса тыным алар Қамал жоқ, безер боп бебеу қақсаң да құтылатын амал жоқ» — дегені қайда? — деді.

Әсия күлді де, осы демалыс үйінде болған шақта радиодан Камал аты аталған сайын Жәкеңнің әртүрлі өткір сыншы сөздерімен әншіден өш ала айтатын мысқылдарын еске алды. Ол бір кезек Камал туралы әйел десең еркекшора, еркек десең балғын бикеш. Не дауыс жоқ, не ән ырғағын сезінер нәзік, биязылық жоқ. Бірақ және беймазалықта тынымы жоқ. Біздің заман тыңдаушыларының соруы осы дейтін.

Әсия мұндай қатал, аяусыз ызалы байлауға іштей онша қосылмайтын. Бірақ Жәкеңнің сыншы, өзіндік көргіш, сезгіш, айтқыш мінезіне дауласпай, күлін қана кешірім жасайтын.

Арнаулы мезгілде Карповтың өзіне арналып бөлінген «ЗИЛ» біздің үш ағнамызды Пушкин көшесіндегі филармонияның биік басқышының алдына алып келді. Мезгіл концерт басталуға тақау еді. Есікте, сыртта, тротуар бойында топталған жұрт көп екен. Көп бояулы түстер концертке келген әйелдер киімдерін ең алдымен көзге түсіреді. Көпшілігі қазақ қауымының сыпайы, мәдениетті киінген, әзірленген ажарын байкатады.

Карпов филармонияға алғаш аттап кіргендіктен сыртқы басқыштаң бастан есіктерді, алдағы қысаң фойесы, үстінгі үйге шығатын ағаш басқышты, тіпті директордың бөлмесін, ол бөлменің аласа төбесін, арзанқолды кейбір айқын бояулармен боялған қабырғаларды, бөлме бұйымдарын — бәр-бәрін тәжірибелі, талапкер, мәдениетті көзбен қарап, жақтыра алмай, қомына кірді.

Кейін бұларды төмендегі көріксіз фойедеп өткізіп, залға кіргізді. Бірінші қатардан қалдырған орын берісті. Халық залда көп екен. Бірақ сахна алдыңғы орындағы адамдардың мұрнына тигендей төніп ентелеп тұр. Төбесі аласа, еңі тар жалпы филармония үйі Карповтың көзіне ол үшін көптен бері ұмытылып кеткен революцияның алғашқы бес-он жылында ғана бұл жүрген жерлерде ұшырасқан нағыз аудандық клубтарды еске түсірді.

Соңғы талай жылдар бойында Карпов барын жүретін үлкен астаналардың мәдениет үйлері, сахналары, бар қалпы, мерзімі мынау үйдің бір жарым ғасыр бұрын өткен заман қалпын сақтап тұрғанын ойлатты. Өмірде өз

дағдысында бар нәрсеге ашық сыншы талапкер таразымен келетін іштей өте турашыл мінезін өзінің әрқашанғы қағидасы етіп алған қалпы бар-ды. Сонысы бойынша мына филармония оған әлі әзір сахна ашылғанша филармония дегізерлік әсер бермеді. Ол үшін іштей өкініш тәрізді бір сезім аңдаса да кешірімес пәрсені кешпеу керек. Скидка бермейтіңге бермеу керек. Мынау орып филармония деп аталатын үлкен музыкалық мәдениет — вокалдық мәдениет ордасының ұясы емес, деп ішінен дәл бұл жөнде қала пелерінің Қазақстандағы мәдениет атаулыны басқаратын орындардың айыбына санады. Бірақ әзіргі іштегі алғашқы әсері мен сынын ол дағдылы ұстамдылығы бойынша және өте тәжірибелі адамның өзіне бөлсек тәрбиесі бойынша сездірмей ішінде сақтады.

Сәлден соң бұл хор капелласының орындап тұрған әндеріне бар ынтасымен қызыға, бейіл беріп қатып тындан қалды. Әсерлі, ойнақы, анық көп дауысты өнерлі хор шын жақсы музыкалық — вокалдық мәдениет пен қазақтың ырғағы өте бай, құлаққа сондай сүйкімді естілетін халық әнін айтып шықты. Ол музыкадан, вокалдан тілейтін талапты ғана ойлап, күйге ғана берілген қалпында алғашқы номерден соң қатты қызып сүйсіне қол соқты. Екінші номерде жас хормейстер орыс әйелінің шебер бастауымен қайнаған, қыза жайнаған, сан бұралып біресе қоңырлап, жыбырлай түсіп төмен кетіп, біресе шыңғырай, сылдырай шапшыла найзадай шырқап шыққан жеңілше дауысты әйелдер үндері үдеп кетеді. Кейде қоңырлай келіп қалың қою, сұлу үндер еркектер баритонынан бастарына қарай толқып ауысады. Әп тағы да қазақ халқының халықтық музыкалық дарынды әсерін шабытты көркем құйылысын тапты.

Бұл тұста Карпов хормейстердің өнеріне шын сүйсінді. Хор капелласы анық мәдениетті көп үнді хор да, көп бояулы өте шебер нәзік өрнектер түзген үн, әуен, ырғақ жарастықтарын күншуақты қайнар қызық ыстық сезім санасын танытты. Бұл номерге де Карпов өзімен өзі боп қатты сүйсініп, ұзақ қол ұрды. Әредікте ол қасында отырған Әсияның және оның аржағындағы Жандостың сәл күбірлей сыбырласып, күлісіп отырғанын аңғарса да жөндерін сұраған жоқ.

Капелла өнеріне олар да жақсы баға бере отырып, сонымен қатар алдарында тұрған әйелдер мен еркектердің мүсін, пішін, кескіндеріне көз салмай, көңіл бөлмей қоя

алмады. Бұл жөнде алғаш сөйлеген Жандос еді. Ол Әсияға қазақша сыбырлаған:

— Шіркін-ай, осы хор капелласының ән өнерінің жақсысы-ай. Бірақ сінді мынау тұрған қазақ әйелдерінің сонша жақсы ырғақтар тауып тұрса да өздерінің көбінің кескіңсізі-ай!— деп бір қойды.

Әсия бұл тұста өзі де кейде осындағы әйелдер мен еркектердің көп филармонияларда болатын топтарға қарағанда көзге сонша қораш екенін ойлап ыза болатын.

Ойына келген шындықты айтқысы келгенде бет-жүзге қарамайтын Жандос жақын тұрған әйелдерді шола сөйлеп:

— Біреуі жуан, аласа, біреуі арық, сіндіған ұзын. Біреуі жас, талдырмаш, біреуі арқардың кәрі ешкісіндей арса-арса!— дегенде Әсия еріксіз күліп жіберіп өзі де қостады.— Ана біреуінің мұрны пұшық, міне біреуінің көзі қысық.

Жандос таласа сөйлеп: ол екеуі екі бетте болса бір сәрі ғой. Ана бір тұрған көк кемзалдыны қараңызшы, әрі қысық, әрі пұшық!— деп ызалана мысқылдайды.

Анығында арада бірен-саран тәуір әйел жүзі болса жаңағылардың көптігі мыналардың тәуірлігін өшіріп тұрғандай. Қатар тұрған аяқтары көбінше қысық. Бойлар бүкіш. Шынында неше алуан қиқы-шойқы дейтін әйелдер көрінді. Солардың кескіңсіздігі сырттарында тұрған бір-неше еркектердің қоңқақ мұрындарын, бадырайған көздерін, адырайған кеңірдектерін де, неше алуан сұмпайылау пішіндерді де байқатпай ұмыттырғандай. Әрине Жандос та, Әсия да бұндай жайдың қалай тұатынын жақсы түсінеді. Түсіңгісі келеді. Тегі капелла атаулы сұрыпталып алған сұлудан құралмайды. Талғап алған әншіден құралады. Әрі ән, әрі сән бір арадан табылмай тұрғанын көрмейсіз бе? Соны Әсия мен Жандос бір-біріне айтысады да, аржағында Жәкенде тағы да дау қалады.

— Әрине іштегі көңіл дауласпай тұра алмайды. Ал әншісін жисып, соған қарай таңдасын. Бірақ сонда да тым құрса кем-кетік урод емесін жиса болмас па еді! Қазақстан жері кең емес пе? Облыстары, аудандары қаншалық. Халқы сонша молшылық. Сол әртараптан, шартараптан жиып алатын қадірлі топ емес пе, бұл топ? Енді төрт миллионға жуық қазақтан жөні түзу, өзі әнші қырық әйел табылмайды дегенге итім сенсе ме?— деп ызалана түсті.

Әсия мұны енді ызалана түскен мысқылшыл қалпынан дауласып бетін бұрғызғысы келмеді. Оның орайына өз тарапынан қосқаны болды.

— Әрине, бұныңызда шындық та бар. Жалғыз капелда болған соң асықпай, барынша күш салып жинау керек. Осы тұрған адамдардың ішінде дауыстары тәуір болумен қатар әр тұстан соққан телефон, тапыстық, сыбайластық, көңілdestік ретімен келгендер де жоқ емес. Сонда бірнеше үй шаруасындағы туыстар, жолдастар әйелдері, жерлестер келмейді деісіз бе? Белгілі ғой, осы тұрған әйелдердің көбі арнаулы музыкалық оқу оқыған кісілер емес. Қайта көптен көбі дәл осы кештің өзіне шейін осы тұрған қалпында нота білмейтіні де, тек нотаның өзін танымайтыны да, музыкалық оқу былай тұрсын, элементарлық білімі жоқ күйде де келіп тұр ғой.

Жандос бұған мейлінше қосылды.

— Бәсе, өте дұрыс. Сондықтан да мен оқымаған әйелден жылуға болса неге Қазақстанның кеңінен, көбінен әрі әні түзу, әрі жөні, жібі түзу әйелді алсын десем зорлық бола ма?— деді.

Нил Петровичке атақты ұлт аспаптар оркестрі аса жақсы әсер етті. Өте ұнады. Ол бірде осы залда отырған оркестрді сүйген жұрттың сапасына кіріп, соларша түсіңгісі де келді. Енді бір кезек, екінші жағынан, өзі жүрген, көп көрген үлкен астаналар сахнасында сондағы көрушілер, тыңдаушылар алдында осы оркестр қандай тыңдалар еді деп те барлап көрді. Ойша көлденеңнен тұрып талабы зор, бірақ әділ таразыдай өлшегісі келеді. Әрі білгір, әрі талғағыш құлақпен де тыңдап көргісі келді. Тағы бір кезек оркестрді тіпті шетелдерге шығарып, Қарповтың өзі болып өткен, аралап өткен Шығыстың, Европаның кей сахналарынан тыңдап көрсе оркестр қандай баға ала алар еді деген түрде де ойлай, барлай тыңдады. Оркестрдің орындаған «Сарыарқа», «Адай» күйлері ғана емес, Шопеннің, Чайковскийдің, Глинканың да көркем сарындары бой балқыта үндер қатты.

Әсіресе Қарповтың қатты сүйсінгені бұл топ соншалық көп аспапты оркестр болумен бірге құлақ жаратып, мазасыз, мезі қылатын қатаң дыбыстары жоқ. Ондай аспаптар жоқ. Соның үстіне кімнің қолы, алда отырған қай шебер ер, әйелдің бал саусағы балдай үн қатып тұр. Кім екенін тапымаса да, таппаса да осы оркестрдің 1-ші қобызында кей шақтарда әсіресе жоғарғы ноталардың

кейбірінде Карпов құлағы адам үнін естиді. Сонша бір жақсы әйел үні сызыла созылып қалған аспаптарға балдай оралып, үндеріне үн ширате көсіп бара жатқандай болады.

Оркестрдің әр номеріне Иил Петрович қатты қол соқты. Қасындағы жолдастары бұ кісіден бұрын байқамаған мерзімнен тыс сүйсінгендік білдірді. Сонысын ашыла анық байқатты. Кейін үнеуі оңаша шығып әңгімелескенде Карпов оркестрдің бар адамының киіміне қарсы өте орынды сын айтты.

— Бархыт пешпент, шалбарлар киіпті. Ол сахнадағы артист емес, жай адам киюден де әлдеқашан қалып бара жатқан бұлдың түрі. Барқытты осы күнде орта қолды дивандар қаптауға, немесе, есік-терезеге портьера етуге жұмсайтынын білесіздер. Анығында плюш барқыт, қантаған диванның өзі де осы күнде мешандық машығы тәрізденеді. Ал бұнда сол барқытқа арзан жылтыр оқалар жапсырыпты. Кейбірі кешегі поптардың ризаларынан алынған қонымсыз бояулар. О да әрине тапқан ақыл емес.

Жаңдос пен Әсия сахналық киімге бұндай сын көздерімен қарап көрген емес еді. Карповтың олар үшін асатың бөгде талабы екеуіне де қызық көрінді. Олар қатты ықластана тындады.

Карпов сөйлеп отыр:

— Ал әйелдер киген такнядағы, кемзәлдағы жалпы омырау мен маңдайдағы әшекейдің бәрі қандай арзан. Ол шынында жылдағы елкада балалар ойыншығында жүретін арзан жылтырақтар емес пе. Көрікті деп такняның төбесіне тауық жүшінен қымбаттығы жоқ үкінің жүнін үйе беру де тек этнографиялық, музейлік көріктер. Рас бір дұрыстық бар. Ол — киімдердің үлгісі халықтық үлгі, халықтың киімі дейік. Бірақ сахнаға шығарғанда оны да арнаулы суретші эскизі бойынша тігу керек. Ал суретші тек музейдегі дәлдік қалпын алмай, әр киімнің үлгісін стилизовать ету шарт. Тегі сахналық жарастық дегеніміз жеңілдікпен келген көркемдікте болады. Олай болса бадырайған сары жасыл өзі батпаған арзан бояулар емес. Олай болмау керек. Оның орнына талғаулы, биязы, сыпайы түстермен келісті боп үйлескен жеңіл киім үлгісі шын жарастық әкеледі. Қысқасы, талантты тамаша оркестрге бүгінгі киімі лайық, көркем сахналық киім емес.

Бұған Әсия түгел қосылды. Жандос та бұрын өзі ойлап көрмеген жай болса да Қарповтың көлденеңнен қараған көзінде тың көрегендік және қамқорлық барып аңдады да, үндемей құптады. Қарповтың тағы бір ойы бар екен. Ол өзі байқаған жайдан сол турасындағы шындықты да іріккен жоқ.

— Екінші бір айтарым — оркестрде көп домбыра, көп өсіп өзгерумен көркем қосылады екен. Ал жалғыз домбыраға келсек, оның сахнаға жалғыз өзі күй тартып шығуға аса әлсіз, үнсіз, дәрменсіз екенін байқамай болмайды. Филармония сахнасы деген үлкен музыкалық мәдениеттің сахнасы. Ал домбыра өзі екі-ақ ішекті, азғана ғана қоңыр үнді, әлсіз үнді аспап болғандықтан өз орнында жұмсау лайық. Мысалы жалғыз балалайка болса оның шаңғырлаған темір ішегі дыбысын қатты естірте алады. Бірақ сонда да сол балалайка сахнаға жалғыз шыға ала ма? Филармония сахнасына шыға ала ма? Мандолина, жеті ішекті гитара, тіпті көп халықтар қолданатын гармоника, баяндар ділмар айтқыш емес пе! Бірақ солар сахнаға... әсіресе филармониялық мәдениеті зор дейтін сахналарға шыға беруге бола ма, — деп бір қойды.

Бұл сөзін Әсия іштей онша қабылдаған жоқ. Ол домбыра жайында бұндай сын ойды тегі ойлап көрмеген болатын. Өзі Батыс Қазақстаннан болғандықтан ертерек бала кезінде ауылда да, қалада, аудан орталығында да бірталай көңілді мәжілістер тек домбырада күй тартумен ғана өтетінін білуші еді. Сондықтан «домбыра үнсіз, дәрменсіз және қызықсыз» деп ойлап көрген емес-ті. Ал бар нәрсеге өзі де сынап қарағыш және өзгенің тың сын ойларын аңдағыш Жәкең үндемей жеке ойланып қалды.

Ол бір сәтке өзін Қарповтың орнына қойып ойланғанда «солай болса боларлық-ау. Бұл кісі тың құлақпен көлденеңнен қарап отыр. Біздің үйреншікті болып кеткен сынсыз қабылдайтын кей жайымызды оқыстан қапысыз дәл көріп отыруы да мүмкін» деп ойлады.

Концерт біткеннен кейін үшеуі бірігіп машинаға міне бере айтысқандары филармонияның үй-жайы болды. Оны Жәкең аямастан қатты қорытты.

— Бұл үй біздің астанамыз Алматының, қырық жыл жасаған мәдениетті республика дейтін Қазақстанның бүгінгі ұяты деуге батылым барады, — деді.

Ол аса қатты ашумен айтылған өкім еді. Бірақ қамқорлықтан, филармонияның өнерлілерін аяп намыстану-

дап, сүюден туған ашулы өкім екені даусыз. Мұндай қорытынды бір ғана ауызбен, бір-ақ сөйлесіммен соншалық салмақты айтылғандықтан Карпов та, Әсия да үпдемей отырысын қалды. «Дұрыс деудің, дәл деудің» енді қажеті де жоқ еді.

Осы кештен төрт-бес күн өткен соң Жандос қалаға барып, бір қонып қайтты. Ол бұл барған сапарында Нұрбүбі мен Айсұлудың өз жерлеріне қайтатын жайымен байланысты барған-ды.

Айсұлу Жандоспен стол басында бірге отырып, өзінің мұнайған жүзімен көңілсіз хабарып айтты.

— Оқуға түсе алмадым, аға. Университетке емтихан ұстай алмағаным өзіңізге мәлім еді,— деп бір тоқтады.

Жандос білетін. Университеттің биология факультетіне көп жастармен бірге емтихан берін жүрген шақтың өзінде физика мен химия скеуінен де орташадан артық баға ала алмаған. Биология факультеті үшін ол ең байлаулы, салмақты пәндер. Араласып, болысын көрейін десе де қабылдаушы комиссия Жандоспен жылы сөйлеспеді. Айсұлу биыл көктемде аудан орталығындағы оңжылдықты бітірген. Жақсы да бітірген еді. Оның орташа деген бір бағасы жоқ-ты. Бірақ амал не, аудандағы мектептің физика, химия кабинеттері құрал-аспапсыз, тәжірибесін бәрі ауызша құрғақ сөз. Және шынып айту керек бұл бітірген қазақ орта мектебінің дәл осы екі пән жөнінде оқытушылары да мықты болмаған.

Жандос бұның бәрін жақсы түсінеді. Айсұлуды мінепсынап сәл де болса кінәлап сөз сөйлеген жоқ. Тек қапа:

— Әй, Айсұлу-ай, сенің бітірген орта мектебің көп жағынан анық мәнінде толық орта мектеп те емес қой. Сен білім порциясын көңіл қапағаттанарлық стін ала алмадың ғой. Ол үшін амал жоқ, саған да, маған да кінә жоқ. Бірақ басқа оқудың және де орайып таппадың ба? Техникумдар, курстар қалай боп шықты?

— Мен техникумға түспеймін. Солай байладым. Артық жыл өлтіргенмен не пайда? Не қылсам да ВУЗ-ға түсуге күш саламын. Уақытымды өлтірмес үшін енді қысқа жақын осында тағы келіп, сырттай оқитын бөлімге түсуге байладым.

Бұл жайларды айтқанда Айсұлу Жандоспен жақын аға, әкедей көрген, барынша сырлас жанға сөйлейтін шыпшыл жүзімен әдеттегі аз сөзділігін жеңіп, жаңағыдай бірталай ашыла, байлай сөйлеген. Бұл ой да, байлау да

Жандосқа орнықты көрінді. Ол енді Нұрбүбіге өз маслихатын қоса ұғымды етуді ойлады. Айсұлудың оқу жайын үй іші боп ақылдасып шешкен есепті болсын деді.

Сонымен ашан, сұрғылт жүзінде тұңғық мұңды қара көзі еріксіз сыпайылық қалыпты ойлататын Нұрбүбі келінінің жүзіне салмақпен қарады.

— Олай болса бір айдан бері бұл қаладағы оқу жайын Айсұлу екеуміз біліп баққанымыз осылай болды ғой. Осы Айсұлу айтқандай қорытқанымыз да мақұл болар, Нұрбүбі. Бір-ақ пәрсені келісіп алайық. Айсұлу не қылса да ілгері жоғары оқуға түсетін болсын. Орта мектеппен тоқтап қала көрмесін, — дегендей қамқорлық ойып баяндағанда Жандос, Айсұлудың бұған бағына құптай қараған аса шынышыл жүзін аңдады.

— Айсұлу түбінде оқымысты адам, жақсы адам боп шығады. Білімді адам болады. Мен мұның болашағына сенемін. Дүние, тіршілік жағынан опша қысылып жатқан жайың жоқ, Нұрбүбі. Колхоздағы үйіміз, күйіміз жақсы дедің ғой. Жалғыз Айсұлу смес, келесі жылы онжылдық бітірген соң анау балаң — Арманды да не қысаң да жоғарғы оқуға жібер. Міне әке үмітін, арманын ақтау деген сол болады, — деді.

Бұл сөздің аржағында көп мән болатын, Нұрбүбінің көзі жасаурап, өңі ақшыл тартты, жүдендей түсті. Қабағын шытынып қалды да, қарсысында отырған Айсұлудан жүзін тайдыра берді.

Жандостың және әке деп еске алғаны Нұрбүбінің Отан соғысында қаза болған күйеуі Сапардың жөні болатын. Ол майдаңда ерлікпен қаза тапқаны бұлар ғана смес, бар ауданға, облысқа да мәлім. Сол жақсы әке соғысқа кеткенде бұл балалар — Айсұлу мен Арман жастай қалған. Соғысқа аттанар шағында Жандосқа ауданнан жазған хатында Сапар өзінің балаларын әсіресе көп-көп тапсырған еді. Өзінің баласы жоқ Жандос содан бері кейде өзі ауданға бұлардың үйіне аз уақытқа барып та қайтып жүрді. Нұрбүбіге қолынан келген көмегін де көп етті. Жас қалған Нұрбүбі балаларын сүйіп, сақтау арманымен болды да күйеуге тимеді.

Сапар болса Жандос түстік болыста емхана басқарған бас дәрігер боп істеген шағында бұның әрі көмекшісі, әрі жаңдай көретін іні-досы болып фельдшер Сапар көп уақыт бірге еңбектес болған. Жандостың мынау отырған екі қонақ әйелімен сондайлық байланысы аға,

дос көңілмен жалғасқан туғашан бетер жақындығы болатын. Ешкімге Алматыда жүрген шағында ақыл салып, көп сөйлеп сырын ашпаған Айсұлу Жандосқа өзінің қиыншылығын да, үмітін де, байлауын қысылмай айта алған-ды. Оған Нұрбүбі мен Жандостың өзінен жасы үлкен осы үй несі болып отырған, қазір самауыр қасында мол денесімен нелік, үлкендік ажар танытып отырған Ақыш апай да ақыл берген.

— Жәкене барыңды айт. Оған айтпай кімге айтасың. Не байлау жасасан да Жәкеннің айтқан ақылымен байла,— деген сөзді соңғы күндерде Ақыш апа да, өз анасы Нұрбүбі де жиі айтып, өздерінше жөп сілтей жүрген-ді.

Айсұлу бұлардан нақтылы кеңес ала алмаса да кейбір ақыл сөздеріне ішінен сыпайы ғана, ақырын ғана күліп қойып баға берсе де анық шешім сөзде олар айтқан жайдан аулаққа кеткен жоқ.

Жандос осы қопақтарын вокзалға апарып вагондарына мінгізіп, нәрселерін өз қолымен тиісті орындарына қойғызып беріп, сапарларына шығарып салып қайтқанды.

Қалада болған шағында ол бір жаңалық хабар естіген екен. Кешкі астың алдында дағдылы гүл бағы орындығының қасында отырған Әсияға ұшыраса бере сол хабарын айтты.

— Сіз естідіңіз бе, мен бүгін біліп қайттым. Кеше ме, бүгін бе, бюрода қаралып Нил Петрович обком секретары болатын боп тағайындалыпты.

— Қай облыс деп естідіңіз?

— Менің естігеніме қарағанда түстікке бірінші секретарь боп баратын тәрізді.

Әсия құптай сүйсініп бас изеді де:

— Дәл айтасыз, мен де солай деп естідім.

— Сіз кімнен естідіңіз?

— Осында демалыс үйінде тұрған адамдардың бәрінің қайдан келгенін, қайда баратынын, кімде-кім екенін елден бұрын біліп қоятын сестра-хозяйка емес емес пе! Ол кісі үндемей жүріп барды біліп, ақырын ғана, қысқа ғана «солай бопты» деп қоятын жайы бар гоіі, Нина Николаевнаың. Жаңа сол кісі айтты.

Осыған байланысты Әсия өз бетімен Карпов жөнінде сәл бір жабырқау ой ойлап қалды. «Көп күндерден бері бірге жүрміз. Әр жайлардан ашық сөйлесеміз. Біз де партия мүшесіміз. Қайда баратынын өзі бұрын да сезген

болу керек. Бізге тым құрса шет-жағасын айтып білдірсе не етуші еді!»— деп ойлаған.

Жандос Әсияның бұл алуандас сөзін естігенде оны онша қостап, құптаған жоқ. Ол Қарпов мінезін сабырмен ұғынды. Тегі Қарповтың жаратылысындағы және өмір дағдысындағы ұстамдылық, қажет түрдегі беріктік осылай болу керек деп аңдады. Әсияға айтқаны:

— Мәселе шешілмей тұрып, секретарь болмай жатып «мен сондай болсам керек» деп достарына айтса лайық болар ма еді? Егер бола алмай қалса сол сөзін естіген өзіміз болсақ, оның аузынан шыққан алдыңғы долбар хабарын жеңілдік көрмес пе едік.

Әсияның алғашқы ойы оны жастығынан және өзінің әр кезде сеніскеп жолдастыққа шыншыл, турашыл және жастық көңілінен туған болу керек. Жәкеңнің жаңағы бағасын естігенде ол өз ішінен өзін есепке алып, өз-өзін сынап қалды. Сыртқа шығарып айтпаса да ішінен: «А, мен асығыс ойлаппын-ау. Жауапты адамдар шын мінез, сыр мінезде ұстамды келеді. Сәл сараң сырлы болу саясат адамына шарт та шығар. Тегі менің өз тәжірибем әлі де сол дәрежеге жетпегені, толмағаны бар ғой»,— деп ойлады.

Кешкі астан кейін Қарпов екі танысымен бірге шығып, қоңыр салқын аллеяда баяу басып, сейілмен келе жатқанда өз жөніндегі жаңалық хабарды өз аузымен айтты да Жәкең мен Әсияны іштей ырза қылды.

Әсиялар естіген хабарға оның қосқаны.

— Менің түстікке баратын болғаным бюрода шешілді. Бірақ дәл онда баруым кейінірек болады. Қазір облыс мақта жұмысына қатты қызумен әзірленіп, кірісе бастапты. Бұрынғы бірінші секретарь облысты аса жақсы білетін, көп шаруасын аудада, облыста істеп аса жақсы басқарған тәжірибелі адам көрінеді. Мақта жұмысына мығым маман басшы деседі. Сонымен мынау науқанды сол кісі өзі аяқтасын. Қызу науқан үстінде басшылықтың ауыса қоюы орынды да, оңай да емес қой. Ондағы бірінші секретарь сол жұмысты аяқтап болғаннан кейін жаңа қызметке ауысатын бопты.

Кейіннен тағы анықталғаны Қарпов бір ай шамасына орталықтағы үй ішіне соғып, теңіз жағасына біраз уақытқа демалысқа барып қайтпақшы.

Осыдан кейін де Қарпов қалаға күнде таңертең келіп ұдайы кеш қайтып жүрді. Бұл уақытта ол өзі баратын

облыс жайынан көп деректер, түсініктер, нақтылы жоспар, міндеттер жайларынан хабардар болу талабында. Күн сайын ол Орталық партия Комитетінің не секретарьларымен немесе бөлім бастықтарымен сөйлеседі. Министрлер Советінде жиі болады. Госплан бастықтарымен де бірнеше сағаттарды арнайы бөліп көп сөйлесті. Солармен қатар ол облыстың жайын ағарту министрімен, денсаулық министрімен, мәдениет министрімен де жүз көрісіп ұзақ-ұзақ сөйлесіп шықты. Ол Академияның президентімен де ұшырасып, қаықты мол сөйлесіп шыққан еді.

Демалыс үйіне қайтқанда сөз арасында жай ғана айтқандай боп «көрістім, сөйлестім» деп қояды. Кейде «толық сөйлестім, қызық сөйлестім» деген сияқты жайлар айтады. Бірақ сондайлық қысқа ғана тұжырымды жарым сөйлеммен ендігі жүрген жайларды білдіреді де одаң әрі жазылып, ашылмайды.

Жәкең мен Әсияға жаңағыдай өзі айтқан сөздердің аржақтарын қазбалап сұрастыруға орын да қалдырмайды. Қабақ, үш, ажар әр мінезге шек қойып, әр сөзге де жиек белгілегендей тоқтау салып қояды.

Ал облыс жөнінде Қарпов бұл күндерде көп деректер біле жүрген. Облыста 940 мың халық бар. Оның 44 проценті қазақ. Көп проценті өзбек, 30-ға тарта ұлт бар. 15 аудан бар. Үлкен өндіріс кендері де, шикізат қорларымен мықты завод, фабрикалары да бар. Өндіріс техникасы мығым облыс. Оның үстіне ауыл шаруашылығы және де әр сала балғын, мығым. Бар Қазақстанның мол мақтасын жалғыз осы облыс береді. Әсіресе бұл облыс малға бай. Қой заты көбінесе алтып туатын қаракөл қойлары. Облыста ғылым, мәдениет ордалары да бар. Жаңадап ашылса да облыс қана емес, бір республика да емес одақ көлемінде де үлкен орны болатын аса қымбат мамандықтарды білдіретін технология институты бар екен.

Ертеде артта қалған шығыстық елдің оқытушылар, мектептер қатарларын молайтып, қамсыз ететін педагогика институты бар. Облыста театрлар, көркемөнерпаздар күштері және жақсы. Қала Баскенттің өзі республикадағы үшінші орынға жеткен. Ерте заманда революциядан бұрын тек уездік қала болған Баскент қазір 150 мыңдай халқы бар, бұрынғысынан 6—7 есе ұлғайған индустриялы, көп құрылысты қызық қала, өнерлі қала боп қатты өсіпті. Бұл қалада Алматыдан әлдеқайда көп өн-

діріс ордалары бар. Қорғасын заводы, цемент заводы сияқты болашағы зор, бұл күнде де 3—4 мыңдай үлкен жұмысшы, мамап коллективтері бар заводтар отыр.

Облыстың бюджеті де миллиардқа тақау. Кейбір кішігірім көршілес одақтық республиканың шамасына бір өзі барабар келгендей салмағы зор облыс ауқымы байқалады.

Сонымен қатар жаңағы аталып өткен барлық саланың бар арынды, маңызды көп үміт арттырар қымбат жақтарымен, қасиеттерімен қатар әр сала тіршіліктің бәрінің де әр алуан бүгінде айқын тұрған жетіспегені, қиыншылығы, қайшылығы, қателік, олқылықтары да жетерліктей.

Карпов облысқа бармас бұрын Алматыға келгеннен бері өзінің бұрыннан бойына жипған білім, тәжірибесі әр жайға бойлағыш салмақты, сыншы ойы бойынша өзі баратын облысын осылайша орталықтан, әзірше жырақтан зерттей танумен жүрген-ді.

Қазір оның жалғыз чемоданынан басқа бірнеше қосымша семіз-семіз папкалары өзіне бөлек үлкен бір чемоданды толтырған. Осындай өмірлік тын міндетке, міндетті еңбекке ой жігерімен, ерік талабымен ауыса бастаған Нил Петрович Карпов енді Алматыдан жүретін болып еді. Дәл коштасарда Карпов бұндағы таныстарына жақсы бейіл көрсетті. Әспяға айтқаны:

— Сіздермен осында танысып, сөйлесіп жүру, маған тағы емес әр жайларды білу аса қадірлі болды. Қазақ совет жұртшылығының сіздей боп өскен салмақты, білгір, мәдениетті жас әйелімен танысу маған өте бағалы. Түстікке келсеңіз, кей сапарыңыз солай бастай қалса, біз үшін қымбат қонақ боласыз. Сау болыңыз,— деді.

Жандосқа коштасар жерде де ол біраз ойлар айтты:

— Сізді мен өзім қызмет істейтін майданда әр кезде ұшыратсам ырза болар едім.

Жандос күліп:

— Ұшыратуыңызға болады. Себебі түстікпен менің байланысым көп. Бұрын мен онда көп уақыт қызмет істегенім де бар. Және сіздің уақытыңызда түстікте денсаулық мәселесі жөнінен бірталай үлкен шаралар істелуі жайында және де мазасыз ойлар айтуыма болады.

Карпов оған бас шұлғып күлді де:

— Міне, міне, сол мазасыз ойларыңыз керек — деп алғашқы сөзінің шешуін сөйледі.

— Шынып айтайын ба, сіздегі бір скепсис маған көп оптимистіктен қажетірек көрінді. Біздің өмірде көп ауызбен көп-көп айтылатын күндегі оптимистіктен кейде сараң сыншылдық, сол сіздегідей скепсис керегірек, пайдалырақ тәрізденеді. Әрине өмірдегі бар жай, бар дүниеге сіз олай қарамайсыз да және сіздің кей сындарыңызға қарсы айтатын дау да көп болар. Бірақ сізде сол әділ сыншылдықпен байланысты болған сыншылдық мен үшін қымбат жай есепті, деп сөзін аяқтай берді де,— ал соның бәрі үшін сізге рақмет. Түстікке, өзіңіз туған түстікке жиі келіп жүруіңізді тілер едім. Және келген сайын менімен ұшырасуды серт етуіңізді өтінемін. Ал түстікке шынымен жиі келіп жүріңіз. Сіз қашан, қайда барамын десеңіз еріктісіз. Өйткені қазір пенсиядағы сіз анық еркін құссыз ғой,— деп күлді. Жаңдостың қолын ұзақ та қатты қысып қоштасты.

Екінші тарау

1

(Бұл бөлімше бұрын жазылған материалды тыңайтып, романша жаңартып, өсіре пайдалану қалпында құралатын болады. Бұрын жазылған Оңтүстік жөніндегі біраз деректі жайлар осы бөлімнің негізгі мазмұны болады. Тақырыбы да сол бұрын жазылған шығармалар іргесінен тарайды).

2

Шөлді шүлен етіп жатқан үш аудан сан мыңдаған ер, әйелдің, мектеп балаларының, сансыз көп жастардың және үлкендердің селдей мол күшімен мақта теру жорығында. Үш ауданның бар совхоздары, колхоздары, бөлімдерімен, фермаларымен қатар салысқан, тайталаса сынпақпа, кезек озысқан сан цифрлар қарбаласында.

Бұл шақта қала халқы мен колхоз жұртшылығы, әр алуан ғылым саласынан басталған мамандықтар мен партия, совет басшылығының, ауыл шаруашылығы өндіріс мамандарының, көп ұлтты жандардың бәр-бәрінің тұтас майдан үстінде айырмыстары жоғалып, қосылыса араласқан шақтары. Бүгінгі күн де соңғы онкүндіктің бәріндей бұл шөлістанда ашық, ыстық ұзақ күннің қалпында әр жанға үздіксіз қайрат еңбек жағдайында жүріп жатқан.

Сол қатарда «Қызыл жұлдыз» колхозындағы орта мектептің үйінде Алматыдан келіп орналасқан дәрігерлік институтының мол коллективі болатын. Жалғыз қабат темір шатырлы кең, ұзын ақ үйдің залы ғана емес, ұзын коридорына шейін, барлық кластары, кабинеттеріне шейін бұл күнде қатар-қатар, төсек-төсек тапшандарға толы болатын. Тек қана мектептің селдір бақшасы жағынан кіретін кішілеу есіктің алдында аз көлемді қысқа ғана коридор бар. Онда төсек жоқ. Тек бір-екі орындық пен ұзынша скамья тұр. Коридор аржағында кішілеу бөлменің есігі ашық. Осы кірер есік, коридордың жанында ішінде көрінген адамдар саны аз болса да ажарларына қарағанда да дәрігерлік көмекке келген жандар екені байқалады. Анығында мектептің осы мүйісі директордың бұрынғы кабинеті, қазір дәрігерлік пунктке айналған.

Тек институт коллективінің өздері ғана емес, осы науқан үстінде «Қызыл жұлдыз», мақта далаларына келген барлық жұртшылыққа алғашқы ем-көмекті беру үшін осы жерде бір кішкене бөлме мен мынау кішкене коридорда дәрігерлік пункті орналасты. Дәрігер боп істейтін медицина институтының ішкі науқастар жөніндегі оқытушысы орта жасты, белгілі дәрігер Петр Иванович. Ол өзіне көмекке бныл келген студенттер, шәкірттері арасынан бесінші курс студенті саналатын Ильясты алған.

Қазір Петр Иванович ауданнан дәрі-дәрмек әкелмек боп кетіп қалғанда бүгінгі келгендерді Ильяс жалғыз қабылдап қарап жатқан. Бұндай орындардың дағдылы айнымас келгіндері бір-екі қазақ пен орыс кемпірі коридорда отыр. Солардан бөлек бір аяғының етігіні шешіп, қап аққап жалаңаш жілігін үлкен ақ орамалмен ораған күйде ұзын, балғын денелі, төгілген қара дудар шашты қара торылау, қалың қабақты қазақ жігіті отыр. Ол қабағын шыта түсіп, жағын тістеніп қояды. Сәл делдіген танаулары кейбір қабақ шытыған, қатаңдау тыныс алған шақтарында желбірей түсіп басылады. Ол кезек күткеніне ызалы ма, әлде аяғының жарасы жанға батып қатты ауру үстінде ме, әйтеуір тынымсыз сазара түскен ызалы қобалжу үстінде.

Төргі бөлмедегі Ильястың кейбір әрекеті ол отырған орындықтың шегінен көріне түседі. Ильяс өзі құрбылас бір орыс студентінің қолын қарап дәрілеп, соны ұқыпты түрде таңып берді. «Екі күннен сон тағы кел, Вася!» деп құрбы студентті нығынан бір қолымен қаға түсіп есікке

қарай ұзата берді. Ильястың қазір коридорға қараған жүзі, күнге күйген ақсұр жүзіне алашабыр қоңырқай бояу араласыпты. Бет ұштарының күреңіткен қызғылы бар. Ақ халат пен дәрігерлік ақ қалпақ киген қалпында ол қазір анық мамандық ісіне көптен бейімделген, ысылған жас дәрігер тәрізді. Қаладағы ұқыпты күтімді жас жігіт бүгін де сақал-мұртын, нек-еріндерін ағарта, сәл көкшілдендіре қырған екен. Ақ қалпақ астынан көмірдей қара шашы жаңада күзелген қалпында жылтырай тікірейе көзге түседі. Ол жаңағы өзінің Вася деген жолдасын шығара берген шақта есік алдына шапшаң дүрілмен сатырлай шықырлап бір машина кеп тоқтай қалған еді. Енді аңғарса сол машинадап түсіріп бір-екі кісі көмектесіп әкеле жатқан қатаң ауру қарбаласты жүрісі байқалды.

Вася шығып та үлгірген жоқ еді. Келе жатқандарға жол беріп, ол коридор есігінің жанына жабыса тұрып қалды. Кірген топтың алдында «Қызыл жұлдыз» колхозының екінші бригадасының бригадирі Ильясқа таныс Зәуре апай келеді екен. Ол өзінің бір нығына аурудың бір қолын артып, өзі еңкейе түсіп ауруды құшақтап алған. Көтеріңкірей келеді. Аурудың екінші жағында колхозшы жас қыз — қара шашы бетінің жарымын басқан, шолақ тұмсық, ала көздеу қап-қара қыз еді. Ол да ауруды екінші жағынан сүйемелдей кірген. Осы екі колхозшы әйелдің ортасында өңі аппақ боп қашқан, ұзын, қызғылт қоңыр шашы жалғыз тарау боп оң нығынап асып, тізесіне дейін төгіле шұбалып кеткен. Қабақтары шытылып, екі көзіп жұмып, қатты қиналып, ыңыранып келе жатқан өзгені сұлу жас қыз көрінді.

Ильяс тапымай қалып еді. Енді андаса бұрын көрген адамы сияқты. Бірақ әлі дәлді кім екенің аңғарып болған жоқ. Оның оң қолы топшысынап оқ тиген құстың қапатындай ортасынап сыңандай салбырап кеткен.

Жаңада өзінің кезегі жетпегеніне ызалана түсіп отырған ұзын скамьядағы дудар шашты қара жігіт енді Ильясқа қарай бірдеңе күңк етіп: «мені кашан?»— дей беріп еді.

Ильяс жауап айтуға да үлгірген жоқ. Ол мынау келген науқасқа шұғыл көмек керек екенін айтып болмай-ақ орта жасты, өткір көзді, омырау-еркін мінезді Зәуре апай дабырлап сөйлей берді. Ильясты бұрын бірнеше көріп, бір-бірінің түстерін таныса білісетін қалпы бар еді.

— Қарағым інім, атыңызды ұмытып тұрмын, айып етпе!— дей бергенде Ильяс басын шұлғи түсіп: «Ильяс» деп қалды. Сөйткенде ауру қыздың үлкен, сұрқай, сәл шошақтау келген ұзынша нұрлы көзі аз ашыла түсіп еді. Ильяс енді таныды. Ол Айсұлу екен.

Қыз «Ильяс» дегенде құлағына таныс ат болғандықтан көзіп ашты ма? Енді ол да дәрігер жігіттің өңі-түсіп жапына батқан дене азабы үстінде сәл шырамыта берген еді.

Зәуре әлі де дабырлай, асыға және омырау ете төргі бөлмеге қарай тобымен баса беріп:

— Шырағым Ильяс, менің мынау қызымды шапшаң қарамасаң болар емес. Қолының мертігі, сынығы ма білмеймін тіпті. Сондай аял ете көрме!— дей түсіп Ильястың өзін кимелей шегіндіре қозғап жоғарғы бөлмеге тобымен кіре берді.

Ильяс өз орнына, ауыз үйде отырған жігітке көрініп тұрған бұрышына шегініп барып тұрды да жөн сұрады. Зәуре айтып жатыр. Барлық соңғы күндерде «Қызыл жұлдыз» колхозының төрт бригадасы ішінде алда келе жатқан звено осы қызымның, мынау Айсұлудың звеносы еді, дегенде Ильяс Айсұлуға тағы көз тастап еді. Қазір оның жаңағы аппақ жүзіне енді сәл қоңырқай араласып, шымырлап қызыл толқын қап ойнап, қабағы шытынып қатты ауруып «ойбай» демей, «байбай» демей тек қана бір үн, бірқалыпты әр ырғақты үнмен «о-о» дей береді.

Зәуре әлі сапылдаған үнімен сөйлеп жатыр:

— Мақта тергіш машинаның үстінен бір топ мақтаны құшақтап түсірем дегенде асыққаны ғой, қапылыста құшақтаған мақтасымен сүрініп кетіп биік машинаның үстінен ұшып түскені. Жаңа ғана көз алдымда, қарашы міне, қарашы. Содан қолы сынды ма, шықты ма білмеймін. Осы оң нығыммен көзімше құлап еді, жері құрғыр да қатты еді. Кәне енді міне өзің...— дей түсіп екі әйелдің құшағынан әдейі босаған Айсұлуды Ильясқа қарай жылжытып бөле берді.

Айсұлу: «қолым, о-о» дегеннен басқа түк айта алған жоқ еді.

Ильяс әуелі сенімді дәрігер Петр Ивановичті тосса деп бір ойлап еді. Сыңған болса өзі ойдағыдай емдей алмайтынына күдіктенген. Бірақ сонда да сынық па, не екенін білу керек. Әлде уақытша укол жіберіп ауруын басқандай тыным таптыра ма! Қалай да көру керек. Со-

нымен аз бүктелген, укалалған ақ кофтаны омырауынан ұстады да: «мынаны шешу керек»— деп Зәуреге қарады.

Айсұлу шошыпандай сәл тартынып қымсына түсті де, сол қолымен жасқанғандай болып, шынтақ жағын көрсете берді.

— Осы тұс, мына жер. О-о, сондай-сондай...— деп талқис артындағы Зәуреге сүйене берген.

Зәуре қасындағы қызға неқ қақты да Айсұлудың кофтасының түймелерін ағытып шалшап ғана Айсұлудың қарсылығына қарамай, ауырсынған ыңқылын да тындамай, кофтаны оң қолдан екеулеп шапшап шешіп алып, енді басынан да сыпырмақ еді.

Ильяс: «болады, жетеді!»— дей берді.

Айсұлу да омырауындағы кофтасын босаған жеңімен қоса қысып, өзінің томпақша төсінің үстінде ұстап қалды. Өңі-жүзі маңдайына шейін, пегіне шейін жұқа қызылмен кешкі қызыл күп шалғандай бір толқып қызарып кетеді де, біресе қайтадан ағарып, сұрлана береді. Қалайда ел иығы аппақ боп ашылып, оң қолы салбырап Ильястың алдында тұр.

Бұл кезде Ильястың көзі жас қыздың мертігі не екенін аңғарып, ол ішінен сәл жұбанып та қалған еді. Сынық емес екен. Және нық емес, топшы шынтақ. Шынтағы шығыш кеткен. Қатты үңірейіп тұрған ойылған қуыс шынтақтың орнында айқын білініп тұр. Оң қолдың шынтақтап төменгі жағы мүлде үзіліп түсердей жапсыз босап қалған.

Жас жігіттің алдында нығы, омырауы ашылу Айсұлуға ауруымен қатар қатал батқан қоса дерт тәрізді. Ол енді Ильясты әлдеқашан есіне түсіріп біліп тұр. Тез бірдеме, не де болса болса екен, өзін амалсыз Ильястың еркіне берді. Ильяс мұның салбыраған оң қолын шынтақтап төменірек білегінен ұстап тұр. Сондай жылтыр майда, үлбіреген мрамор жылтырлығындай сүйкімді ет білінді. Иығынан төмен қарай аппақ қолына көзі түсіп еді, Ильяс өмірінде әйел қолының мұндайлық ақтығы мен сұлу бітімін, сом сұлу бітімін көрмеген-ді. Ол тек Москвада экскурсияда болған шағында ескі грек сұлуларының нық, қолдарын осындай мүсіндеген Европа ғажайып скульптор суретшілерін бір сәтке еске алып салыстыра берді.

Зәуре мен кара қыз кейініректе серпіле тұрып қалған. Қыздың оң иығы ашылған қалпында сол иықтап асып түскен қалың қызғылт қоңыр, сәл алтын сарғышы аралас

жуан бұрым да көлденеңнен өзгеше жарастықпен көрініп тұрған. Дәл осы суретті ауыз үйде скамьяда өз жарасымен отырған дудар шашты, зор қара жігіттің көзі бір шалып қалып еді. Ол кейін аяғын сүйретіңкіреп скамьяның шетіне қарай арқасымен созыла көтеріліп, енді дудар шашын артына қарай баса қайырып тастап суық көзі қазір өзгеше сығырая қадалып Айсұлудың ажарынан басы айналғандай, елтігендей еңсесі кетіп көз ала алмай қалды. Ол Ильястың қолын көрмейді. Айсұлудың қолының сынғанымен, мертлікпенімен ойы бөлініп отырған жоқ. Тек қапа өз ішінен «бұ не деген сұмдық сұлу! Бұ қайдан шыққан перизат. Бұ кім, толайым тегі, әкем-ау!» дегендей етті негі төмендеп, аузы да ашылып кеткенін байқамады. Тек көзімен Айсұлудың жүзін, мүсінін құштарлана, құмарта жұтып жібергендей.

Айсұлу болса: «ұзақ азап дертке ұшырадым. Әлде өлем бе дегендей. Тым құрса апам... үйдегі Арман білсе...» Зәуреге қарай енді бір өмірмен қоштасардай бұрыла беріп еді. Дәл осы шақта сынғанын да, не қылғанын да білмей ауруы да биттей бәсеңсімей жанын суырғандай қинап тұрған қолын сол қолымен сүйей сипамақ болып еді. Осы шақта пығынан төмен тағы бір қол ақ жұмыр білегін қатты қысты да дәрігер жігіт қолы шыптағынан төменгі салбыраған білегін және де темірдей қатты қысып алды.

Қыз қабағын шытып: «О-о»— деп ыңырана бергенде жаңағы екі қол барынша қатты жаудай жұлқа тартып қалды. Айсұлу құлап жығыла берді. Зәуре де, Ильяс та бір қолын босатып оны құшақтай беріп еді. Жұлқып тартып қалғанда қылышпен шапқандай қатты зәрлі шапшып кеткен ауру да өтті. Дәл сол сәтте шынтақ ұйып, талып, бұрынғы ауруынаң арыла да берді. Жігіт қатты ауырта жұлқа тартып, төмен басып қалғанда шығып кеткен шынтақ сырт етіп, Зәуреде естіліп орнына да түсе қалған. Енді сынық та, ауру да жоқ, сәтте пышақ кескендей тыйылып қалған ауру орнына сол жаңағы ойсыраған жерде, екі буын арасында ұйып талған, жылып аққандай бір созалаң талмау ғана бар. Бұл болған халді, сәтте болған өзгерісті Ильястың өзімен қатар тәжірибелі, сезімтал Зәуре бұрын аңғарған. Ол дыбыстап жіберді.

— Иә сәт! Айналдым, ішішек, әкежан! Әулпе екенсің ғой. Тәуіп екенсің ғой, айнала кетейін, Ильяс. Қолың орнына салып жібердің ғой. Басылды ғой, енді ауруы ба-

сылды ғой, айналайын Айсұлу, айтшы!— деп біресе Айсұлуға, біресе Ильясқа кезек төне берді.

Ильяс өзінің оқыстап Айсұлуды сондай қатты ауруынан тез құтқарып қалғанына өзі де шып қуанған еді. Ақырып күліп алды да, қызарып кетті. Айсұлу шыптағын тек аймалай, сипалай беріп: «Ух, ауруы басылды, апажан. Апажан, ағажан»,— деп Ильясқа соншалық мол алғысқа толы нұрлы сұр көздерін төңкерсе қарап, біраз алмай тұрды. Жігіт оған сондай дос көрінді. Қазір оның Ильястан аяр ешбір сый-құрметі жоқ тәрізді. Тек сый-құрметі...

Ол өзі енді бір іс біткен шығар деп ойлап еді. Ильяс оны сәл үнсіз тоқтатты да, оң қолын топшысынан бүктеген күйде кеудесіне таман көтертіп, кеудесін сәл бастыра ұстатып қойды. Зәуреге ұстатты. Өзі шапшаң бинт алып, кең келген мол бинтпен Айсұлудың мойнынан аса оң қолды көтере білегінең орай кең, жайлы аспа жасап берді. Бұл істі ол тез, шапшаң істей алған жоқ. Өйткені көп орау керек еді. Әр уақыт Айсұлудың мойнынан қолын асыра қос өрім шаштың астынан өткізе бинт жүргізіп тұрып ораған. Қызыл қоңыр, кей тұсы сарғыш тәрізденетін ауыр өрімдер мұның қолының, қос қолының екеуінің де үстіне өз салмағымен оқтын-оқтын құлай түсіп тұрған. Бинтті мойнынан орау шағында ол сан рет өзінің сол жақ бетінде, құлақ тұсында жас қыздың сәл дірілдей шыққан үздік-үздік ыстық дем-лебін сезе тұрған. Өзінің дәрігерлік тәжірибесінің бойында Ильяс мұндай толқынды шақты және осындай қолма-қол сәтті түйінді біліп көрген жоқ-ты. Ол өзінің сол дәрігерлік тәжірибесі оңды боп шыққанына қатты қуана сүйсінген-ді.

Аздан соң Ильястан бір-екі күнде істерлік дәрігерлік маслихаттарды Айсұлу мен Зәуре қатар естіп, бас шұғып тұрды да ақыры бар топ бір-бірімен күлсе, жымиыса, алғыс айтыса қоштасты. Ауыз үйдегі жігіттің сұқтана қараған көздері Айсұлудың кофтасы қайта киілгенше оның жұқа қызғылт сұлу еріндері сәл-сәл қозғалып сөйлеп тұрған шақтарында қасқақпай бағу, қараумен болған. Қазір Айсұлу тобы мұның қасынан өтіп коридорды басып, есіктеп шығып болғанша өзінің бет-жүзін дәрігер бөлмесі жаққа бұрған жоқ. Өз жарасын мүлде ұмытып кеткендей сілейіп қалды.

Ильяс болса әзірге оның кеудесіндегі өзге сезім емес, ұдайы ойында тұрғаны өзінің көмек беруге жарағандығы

жөнінде. Әуелде қиналып келген Айсұлуға Петр Иванович болмаса өзім көмек бере алмаспын деген еді. Ол өзінің студенттік дәрігерлік тәжірибесінде бұл шаққа дейін сынықпен де, мертікпен де ұшырасып көрген жоқты. Ғажап бір хал болды. Қазіргі Ильяс дәрігерлік оқу ретінен алған білімі бойынша әрекет еткен жоқ. Жаңағы Зәуренің айтқанындай шынымен ол тәуіпше әрекет етті. Бір жаз Жайық бойындағы туған ауылға апасы Әсиямен бірге барып демалыста жатқанда 13—14-тегі Ильяс өз көзімен ел емшісінің бір әрекетін көрген. 16—17 жасар екі бала жігіт кешке жақын ауыл қасында күресіп, біреуін біреуі жыққанда жығылған баланың шынтағы жаңағы Айсұлудың шынтағындай болып шығып кеткен-ді. Сонда колхоздың кешке тыста отырған үлкендерінің арасындағы бір қартаң ұста қолы мертіккен баланың шынтағын Ильястың және басқа бір топ балалардың көзінше қолма-қол төмен жүлқа тартып, салып жіберген болатын. Ол тәжірибені анатомияны оқыған шақта Ильяс есінде тұтқан болса да өмірде тәуіптік әрекет етіп көрем деген емес-ті.

Жаңа соны қалай қолданды, ойына қалайша келді, кімге қолданды, қайтып қана Айсұлудың керегіне, көмегіне жарады, осыларды ойлаған сайын ол ішінен өз-өзіне, өз біліміне, өз тәжірибесіне ырзалық ойлады. Тегінде бұл жас дәрігерлік мамандықты аса қадірлейтін. Өз ғылымын сүйетін, өте ынталы, зейінді, бар профессорларына аса ұнамды оқушы болатын.

Жеңіл-желпі ем-дом дейтінді ол студенттік тәжірибе бойынша соңғы екі-үш жыл бойында тәжірибелі докторлар қарамағында істеп келгенмен дәл мынадай оқыстан ұшырасқан бетпе-бет шұғыл келіскен ауру адамға қолма-қол көмек дегенді өз бетімен істеп көрмеген болатын. Қазірде қолынан жәрдемнің келгені бір ырза етсе, өз өміріндегі сол бірінші өзіндік тәжірибені нақтылы көмекке Айсұлудай жанға көрсете алғанына әсіресе ырза да, қуанышты. Дәл осы сәтте ол себебі неліктен деген сұраққа жауап бере алмаса да әлденеден Айсұлуға да ішінде аянышпен бірге алғыс ойлап қалғандай. «Сен келермісің, көмегім тиген жан сен болармысың? Қандай едің, қалай ғана ұшырадың! Қандай ғана халде саған тағы ұшырадым?»— деген сезімдердің, ой-жайлардың мұның ішінде ұйтқи түскен өз алай-түлейі қалды.

Ал жаңа ғана кеткен Айсұлудың бойы, жүзі бар қал-

нынан қандай әсер қалды десе қыздың мойнынан биітпен өткен қолдарының үстінде әлі күнге сезіліп тұрған бір салмақ бардай. Ыстық, сүйікті салмақ. Ол тығыз, қатаң, жуан өрілген кәсе бұрымның мұның қос қолының сыртына кезек ұрып, ауыр салмақпен әлсін-әлсін тиіп өткен кездері. Ильяс қазірде де өз қолдарының сыртында сол бір бұрын әсте аңдап болмаған сүйкімді салмақтарды сезінеді.

Осы күні кешке «Ленни» ауданының орталығы Жиделі қыстағында тұратын аудандық тұтынушылар кооперативінің бастығы Әбілмәжінің үйі мақта әбігерінен аулақ, тыныштықта болатын. Ауласында үлкен жүзім бағы бар. Шапталы, пәк, алма, алша сияқты жемістердің үлкен көлеңкелі биік ағаштары қоршаған көк шатырлам бес-алты бөлмелі жақсы оңаша жайы, келісті аудандық үйі Әбілмәжінің үйі. Мұның жеміс бағына қараған әйнекпен қоршалған верандасында үй іші кешкі шайларын ішіп отыр.

Үй несі үйде жоқ болумен пайдаланып шайшыл, бапшыл әйелі Әсел өзі баптанып ішетіп кешкі шайдың кезін көбінесе осы верандада өткізетін. Самауырға қайнатқан шайды ол бұл жерде аласа дөңгелек стол қасында, қалың көрпе үстінде текемет, кілем жайған төрде отырып ішкенді ұнататын.

Қызыл күрең жібектен өзбекше төсін бүре тіккізген кең көйлек жерде отыруына жайлы, ыңғайлы. Қалың қара жылтыр шашын ақ жібек орамалмен жартылай бастыра тартқан семіз келген, қою қасты, қызыл жүзді Әселдің құлағында үлкен алтын салпыншақ сырға бар. Қолдары толы тасты, тассыз алтын жүзіктер.

Әселдің жоғарғы жағында қазақы кемзал, ақшыл көйлек киген, басына күндік салған қартаң ене отыр. Оның жұмыла түскен қысық көздері кірпік қақпай, ешкімге қарамай тек ұрттап отырған пиялаға ғана қадалғандай. Бұл екі әйелдің қасында жаңа келіп шайға отырған зор денелі дудар шаш қара жігіт күндіз Ильяста емде болған сол аяғы жарадар биіттелген Сағит отыр.

Сағит жарадар аяғының етігін шешіп, аласа стол қасына аяғын көлденең созып, өзі столға шынтақтай жантая отырып еді. Кемпір шешесі шай құйып отырған келіні Әселге ақырын ғана күбір етіп, «жастық берші, шынтағына жастық әкеп берсейші»— деген.

Әсел еті ауыр, жауырынды, сауырлы, мол денесін

отырыс-тұрыста өзгеше толықтығына қарамай шапшаң жеңіл қозғайды. Енесі айтқан бойынша ол екі ақ жастықты қайнысына әкеп шынтағына төсеп берді. Үнсіз түксенген қабағы бар салқын жүзді Сағит сол жастықтарға сүйенсе отырып, жеңге мен шешеге жүзін бермей, қырындай қарап шайды сонырқай тартып отыр. Оның аяғы сынықтан аман. Күндіз аттан жығылып, тасқа соғып, жілігінің үстін қаудатып жаралап алған.

Ильястан алған көмек, мезгілді жәрдем қашын тыйып, ем жағынап мұны тыныштандырған болатын. Жаратылысында аз сөзді және қалалы жерде үй ішінен жырақта жүріп оқып өскен бұл жігіт үй ішіне аяғының жарасын да көп созып сөйлеген жоқ.

Сағитпен әңгіме ұзаққа бармайтыны шеше де, жеңге де біледі. Оны қозғамай қойып енді екеуі өздері жаңағы шайдан бұрын үзілген әңгімесінің жайына қайта кірісті. Ол сөзді енесінің есіне салып қайта бастаған Әсел еді. Елссіне сәл ғана қырындап, нұрлы жүзін бұра түсті де:

— Жаңағы үйдің жасауын қашан көрдім дедіңіз?

— Осы жазда. Сол Наймандар ауылының өлді ғой әнебіреу тәуіп шалы — Қенжебек. Естідің ғой, білуші ең ғой?

— Е, білем.

— Соның жетісіне көп үлкендерді шақырмады ма? Жүдә көп кісі жиылған екен. Өзінің әулісіне сыймаған үлкендердің біразын жақын-жақын қошналарына, өзге әулілерге шақырмады ма? Мен бір топ кемпір-шалмен сол бағана өзін айтқан Нұрбүбі дейтін жесір қатынның әулісінде болдым. Сонда соның үйін де көрдім дедім ғой, — деп әңгімеге қайта кірісіп шайды сора түсіп, кірпіксіз, қысықтау жылан көзіп, тұңғық кішкене көзін алдына ғана қадаған кең танау сұр кемпір әңгімеге жаңа төселді.

— Айтам ғой, сол жесір қатынның жиған-тергені мынадай екі жардың екеуін бірдей сонау төбеге дейін лық толтырыпты мүлдем.

Жасау-жабдық, қымбат бұйым, үй іші жарастық байлық дегенге бар ынта-бейілімен берілген Әсел тамсанып қойып енесіне мол денесін түгел бұрып алды.

— Өзі жесір қатын қайдан қиыпты? Оның қолына сонша жасаулар қайдан түсіпті?

— Қайдан дерің бар ма? Оның байы баяғыда бершіл боп көп істеген. Ауылда тұрып табысы көп болған. Қаты-

пы болса мынау Нұрбүбі сондай өзі де қолы ісмер, ұқыпты қатын ғой. Қолында өсіріп отырған ұлы, қызы бар. Өлім бар да қаза бар, жинап тере берген де. Алдағы күнге деп қызға жасау, ұлға жабдық деп бомай ма сондай шешелер.

— Е, Нұрбүбіні мен де білем. Ол бір сондай бейнеткор. Мақтада жылда көп істеп, мол табыс табатын қатын деп мата-пұлды осы өзіміздің Әбекеңдерден алғызып, колхоз бен аудан бастықтары соған сый да бере беретін. Ал кәне соның жасауын айтыңызшы енді!— деп өзі ынтыққан жайына қайта түйілді.

— Айтам ғой, анау сенің ас үйіндегі бір кең үйі бар екен. Соның екі жары үйдің төбесіне шейін толған жасау. Кәдімгі бұрыңғы сегіз қапат үйлердің ішінде болатын жүкаяқ. Бояулы, оюлы жүкаяқтар қатар тұрыпты да, соның үстіне екі жардың бойын қатарластырып жақсы, ұзын сырлы сандықтар жасапты. Ал солардың үстінде кей жерін шәукермен ораған кілем, көрпе-жастық, әртүрлі терме алаша, шашақтары салбыраған бес-алты жерде бояулы әдемі боғжама, тамақшалары сондай жарқыраған баяғы шолпыдай. Көрпелері жеркөрпе емес, қыжым көрпе, масаты жөрме көрпе. Жастықтары шетінен өңшең рақы жастық. Еткөрпе жібектен де әсем жасалған. Бірнеше жерде қолдорба, күмістеген үш жағылан. Ал жер жастық дегенің тіпті көп. Жанағы жағландарын жай ою емес, көк сауырлап күмісін әр жерге биязы қып көзкөз етіп оюлаған. Айтам ғой тегі жүдәям жақсы. Күйеуге тисе қызы да, келіншек алса ұлы да жасау-бұйымнан олқы болатын емес мүлдем!— деп тышпан құйылған, бусапқан қара шайды кең танау кемпір тағы да салдырата тарта берді.

Әсел енесі көрген бұйымға қызыққаны сонша, аңыра қадала қарап үнсіз бас изеп, тек тамсана береді. Енесінің сөзі тоқтаған соң ол енді есін жиып, бір нәрсе ойына түсіп, орнында қозғалып, мол денесі енесіне қарай бұрыла ұмтыла беріп:

— Апасы-ау, білдіңіз бе, сол Нұрбүбінің, есіме жана түсті-ау, сол Нұрбүбінің бойжетіп отырған жақсы қызы да бар!— дей берді де үлкен қызыл жүзі жарқырап күліп жіберді.

— Ол үйде қыз болса, бізде ұл бар дейтін біз емес пе осы? Мына Сағит болса оқуын бітіріп, қызметіне жайғасып, қолымызға кеп отыр. Айтты-айтпады осы жалғыз

қайнымды аяқтандырмай, ендігі мына кезге балаңа қатып әпермей өзін отырасың ба? Біз қарап отырамыз ба?— дей берді.

Ол өзінің бейілді жүзін енді қырындау отырған, әлі де үнсіз бейкабар шайды ғана ішуден отырған қайнысы Сағитқа жауап күткендей қадай түсіп, жауап тосып еді.

Сағит түк үн қатпастан танауын делдите кең тышыс ала түсті де шетке қарап отыра берді. Кемпір шеше сөзуар келіні айтқан жайға мейлінше бейіл аударды.

— Қызы бар дедің бе? Ер жетіп қалып па еді онысы? Мен көргем жоқ. Рас-ау, бұрын сонада байы өлгенде екі баласы — бір қыз, бір ұлы жастай жылап қалды деп жұрт мүсіркеп жүретін. Одан бері 14—15 жыл болды. Айтты-айтпады жетіп қалған екен-ау! Немене, келін, қызы жақсы ма екен?

Әсел қазірде де енесін тыңдай отырып, қайнысына қадалып сөйледі.

— Қызы ұлынан үлкен, жасы мейлінше жеткен. 18-19 шамасында. Ұмытпасам былтыр сол оқу да бітірді. Ал өзі бір осы өңірде жоқ сұлу қыз еді. Апыр-ай, шіркінің бойы мен іреңі сондай бір жақсы боп өскен қызға бітетін мүсін екен деп қалып ем.

Осы сөзді айтумен бірге Әсел әрі енесін, әрі қайнысын жаңа естіп сырттай көрмей ессесі кетіп қызығып қалған жасау бұйымның соңына өзімен бірге салмақ, ерітпек ойға кетті. Ішінен егер жесір қатын біздей үймен құда болып, қыз берсе құдай біледі Әбекең екеуміз ондай байы жоқ, жалғыз қатынның үйінен жаңағы қыжым көрпе, жағылап, рақы жастық, боғжамалардың талайын осылай тартпай қоямыз ба? Сонда анау тұрған тек өңшең стол, орындық сияқты қаңқайған ағаш жиған екі-үш бос бөлмені осы жақтың жасауымен жайнатып қоймаймын ба?— деген ойға келді.

Ене болса Әбілмәжін Әселді ертіп жиі-жиі сатып әкеле беретін шкаф, стол, төсек, орындық дегеннің бәріннің тұсында кең танауын тыржитып, кірпіксіз суық жылап көздерін сығырайта жұмып, жирене қарайтын.

— Әкпелді тағы өңшең қаңқайған ағаштарын!— деп сырт айнала бере:— ағашта басың қағыр өңшен. Бояуынан басқа түгі жоқ, осы да жасау боп па? Отыратын, жастанатын, жамбасқа басатын біреуі жоқ. Отырайын десең өңсебойын шаршайды. Өздеріне өздері жаза жасап «ағаш-ағаш» дейді де жүреді өңшең. Үй атаулының бос

жерін де қоймайды онысы. Қаңқайып-саңқайып алып!— деп ұрсатын.

Әбілмәжішнің Ташкент барып жүргенде спальный гарнитур, столовой гарнитур, кабинет, диван, кресло, трюмо деп ұдайы аңсап неше түрлі еп жұмсап, бірді олай соғып, бірді былай қағып, көп жерде әредікте сирек бұйымдарды ауданға түсіретін орындарға пұлдай, сыйдай әртүрлі пара-мараны ептемедеп өткізіп жүріп көп бөлмелі осы үйге тістырнақтап көп бұйым жыпып алғанын кемпір шешсе бағаламайтын.

Әсел әрине ол бұйымдарды байымен бірге жинасқан. Қуана қымтып пәтеріне тықпалап алысқан, табысқан да дүниеқор, шаруақор әйелдің өзі. Сондықтан енесінің пысқыру, кекету, қыжырту сөздері мен мінсездеріне ол тек қана күле беретін де, еске алып, есепке тұтпайтын. Бірақ әрдайым бұрып осы жақтың байлық жинаған, дүние бұйым жинаған қаласы мен даласындағы үйлерін көре қалған, өзі де бір кезде әлді, малды болған үйі болса, теңі көп ішті үй саналған бай үйдің несі, дүниеқор кемпір болатын. Сол Әселге «дүниені сендерше жимай, былай да, мына жағынан да жию керек»— дей беретін.

— Кілем керек, масаты жібек мауыты керек. Түкті кілем, тақыр кілем, алаша кілем. Сандық толы жұмсақ, қымбат бұйым, көзге де көп түспейтін тығулы, бұгулі жататын қазына да болады,— дей беретін.

Өмірі тойымы да, тынымы да әлі жетіп тоқтап болмаған Әселге әрине мұндай сөздердің, ақыл-есептің бәрі әсерлі. Бірақ қайдан жияды? Кімнен алады, қайтіп алады, оның бабын үнемі таба бере алмай, титығы құри беретін. Қазір мына тұста бір қызық қазына көз алдынан бұлың қағып, қызылды-жасылды еліктіре, ептелете, жетелей тартты. Үнсіз отырған қайнысына ол енді тура шабуыл жасады.

— Ұқтың ба, Сағит-ау, айтқан сөзге құлақ салдың ба осы сен. Жасың міне биыл жиырма бестен асып барады. Оқу бітірдің. Құдайға шүкір, текнек болып келдің. Осы шөлдегі елдің титығын құртқан су еді. Әкесінің көз құнынан бетер жоқтағаны су емес пе? Сен болсаң өзге емес сол су текнегі болып келдің. Қелгеніңе екі ай болып еді, осы саған күні түспеген, алдына келмеген бригада, колхоз бар ма! Ендеше алмайсың ба, осы шөлдегі үш ауданның ең жақсы деген қызын. Сауырынан басып жүріп таңдап тұрып алмайсың ба, келіншек қып. Мына кісі ше-

шең, анаң. Біз ағаң мен жеңге. Енді міне айтамыз, айттық міне, сен де үй бол. Мезгіл жетті, үйлен. Ал үйленгенде сол жаңа мына кісі екеуміз айтып отырған Нұрбүбінің қызын ал, соған үйлен!— дей беріп еді, Сағит жеңгесіне түксне жалт бұрылып жақтырмай қарап қалды. Әзір ол:

— О, қойшы әрі, жеңге, сен немене, қатып әпер дедім бе? Әлде мен баяғыша еркіне қарамай қалыңдық айттыра салатын қазақтың ауыл жігітімін бе? Қой әрмен!— дей салды да теріс айнала берді.

Бұл кеште жаңағыдай дөкір мінезді, дүңк етпе тұрпайы сөзді Сағит осындай салқын ажармен жеңгесін дарытпады. Бұлардың айтқан сөзін ол ойланатын да емес, тек қарсы шапшып, жатырқап қарсы алды. Оның себебі Сағиттың өзінің бүгін күн бойы, мына қазір кеш бойы ішінде жиылып, түйіле, толғана берген ішкі жасырын сырында. Ол сыры бүгін ғана күндіз бір сәтке оның көз алдына көрінген, қиялынан әлі де елесі кетпей тұрған Айсұлудың нығы. Сол қыздай болмаса қатып дегеннің, жар дегеннің не керегі бар. Еңсесімен мұны өзіне қарай құмарта, қызықтыра құлатып әкеткен бір күш бар. Іші-бауырын, бар сыры-шынын бір өзіне бағындыра тартқан құдіретті әмір бар, магниттей әмір.

Рас, сондай қатты қызығуына енді мынау әйелдердің «үйлену керек» деген сөздері бір жағынан әрнәрсені ойға салып жанасқандай да болады. Бірақ сөз емес, керек емес, бұлар ақылы мүлде-мүлде басқада, өзгеде. Олар күндізгі сұлудан айыратын аулақ, жат ақылда, жаман есенте.

Баласының Әселдей жеңгенің айтқан жөні бөлек жүйелі сөзіне соншалық суық жауап бергенін кәрі шеше жақтырмады.

— Ой, ақылы жоқ, сорлы балам. О неменесіне осықырдың? Дүшпеден қатып алмай азбан боп өтем деп пе ең. О несі? Алар болсаң сондай жақсы шешенің жетіп отырған қызып алсаң дұрыс дегенге неге ойланбайсың!— дей беріп еді.

Сағит шешесіне де бүрк етіп, тон-торыс суық жауап айтты.

— Тілеуің берсін, апа, кіріспе! Айтпа! Қерегі жоқ!— деді де екі үлкен әйелдің мазасыз сөздерінен құтылу үшін стол басынан атқып тұрып, ақсаңдай басты да ағасының кабинетіне қарай тез жөнеліп кетті.

Екі жүз мың тонна мақтаны өкіметке, Отаңға берген уәде бойынша ада қып шығу облыстың күн санап, сағат санап дамылсыз алысқан арманы. Соңғы онкүндік бұл жөнде бар облыс көлемінде тіпті тарихтың тіршілігінде қоғамдық, саясаттық шаруашылық бар болмысында бөлекше іріктеліп — соқталанып шыққан анық асқар асудай өзгеше шак.

Мақта егетін аудандар сапы аз емес. Облыстың терістік жақтарында Сайрам, Түркістан, Арыс бар. Одап бертіңде Қаратас, Сарыағаш, Келес. Содан кейін әсіресе бүгінгі, биылғы бар үміт көзді, жанды-жансыз күш атаулыны өздеріне қадап отырған осы түстіктің үш ауданы. Рас, әзір мұның үшеуінен де Түркістан дәл мына 5 октябрь күні алда келеді.

Облыс басшыларының осында отырып алған ақпарында Түркістан 85,44 процент орындады. Ал Сайрам сияқты мол бір аудан 33—34-тің ғана айналасында артта жүр. Түркістан бұл шаққа дейін алда болса, енді еріксіз шабаңдап, кейіндеп қалғалы тұр. Себебі онда жауып жауып қалды. Мынау үш ауданның екеуі кезек озысып, тайталаспен анық үзеңгі қағысып келеді. Рас соңғы күндерге дейін алда келе жатқан Ленин атындағы аудан еді. Дәл бүгін 5 октябрь күні Киров атындағы аудан 83,31 процент берді.

Ленин атындағы аудан болса бұл күні 82,73 процент берген. Осы кеште Киров ауданының секретары көзге қораш, кішілеу, арықша болса да қатты өркештеіп көтеріле сөйлеп отыр.

Мұқаш Баймұхаметов ауданның бірінші секретары кешкі ақпарға райкомға өзі шақырып алған аудан басшыларына күле түсіп хабар берген.

— Ленин ауданы бүгін біздеп кейін қалды. Кировтан не қып қалып қойдық деп шулап жатыр. Ал бұл біздің алғаш озып шыққанымыз болса да, енді осыдан соң Ленин ауданын ілестірмейміз. 11-інде 100 процентке ілінеміз. Жолдас облыс өкілі, осы сертке куә ғана болмаңыз. Бүгінге шейін еткеніңіздей көмекші де болыңыз! — деп жарасқан әзілмен күлді де Баскенттен келген Жайлыбеков Алмасбекке серт те, салмақ та тастады.

Бойы биіктеу, үлкен көздері ажарлы, ақ сұр жүзінде дөңес мұрны бітімді кісіні танытатын Алмасбек өзінің

көптен бергі тату жолдасы, аудан секретары Мұқашқа күле қарап, бас изеп тұр. Алмасбек облыстан үш ауданға жіберілген үш басты, жауапты азаматтың бірі. Ол облыстық кәсіпшілер одағының бастығы. Қазір 20 күннен бері осы Киров ауданында мақта жөнінде еңбек етіп жүр.

Түстіктің қалған үшінші ауданы Жақсыарал ауданы. Онда облыстық атқару комитетінің бастығы Ахан Сұлтанов отыр. Үш ауданның мақтаны ең көп беретін атақты ауданы Ленин ауданы. Облыс беретін 200 мың тоннадың 70 мыңын тек сол аудан өзі бермекші. Ол ауданда бүгінде облыстың бірінші секретары Юлдашев жолдас өзі отырған...

Аудан секретары Мұқаш пен облыс өкілі Алмасбек облыстың екі үлкен басшысы бұлармен көрші аудандарда отырса да енді артта қалып бара жатқан жайларын ақырып айтысып, мысқыл етіседі.

Алмасбек бұл жөнінен әзілдегенде:

— Киров аудандардан ғана озған жоқ, обком мен облсполкомның басшыларынан да сен екеумізді басып озғызып тұр. Осынымыз сыпайшылық жөнінен қалай болар екен. Телефон қайда, қазір Юлдашев пен Сұлтановқа осы жайды ескерте тиісіп көрсің. Мені бір қосып жіберші,— деген. Ол шынында анау екі жолдасты үйреншікті әзілмен телефонда сәл қыса қағытып өтті.

Обкомның бірінші секретары Юлдашев бұл телефон әңгімесінің уақытында «Лениннің» орталығында бірінші секретары Көлбаев Мұхиттың кабинетінде отырған. Мақта жөніндегі бірнеше жылғы үрдіс өнімді еңбегі үшін Социалистік Еңбек Ерінің атағын алған сұлуша, қоңырқай жүзді райком секретары Көлбаев Мұхит Алмасбектің Юлдашевқа айтқан әзіліне күлсе де ішінде ызалы қыжыл бар.

— Бүгін жеттім деп отырсындар ғой. Өмірде бірінші рет жетіп, бір жарым процент алға шыққанға тыраштануың мыналардың. 20 күннен бері ұдайы бес-алты процент артымызда келе жатқанында үндері шықпаушы еді. Көрермін әлі, күлкі бүгін күлгендікі емес, ең соңғы күлгендікі!— деп кабинетте отырған өзін қошаметтегіш жолдастары аудан прокуроры Саматовты, аудан соты Бекбаевты қоса күлдірген. Осында отырған аудандық тұтыну кооперациясының бастығы шойжелке, бурыл самайлы, сұлу киінген Әбілмәжін сақылдап тұрып қызара бөртін қошаметтей күлген.

Бірақ бұл күлкілерді Юлдашев қостаған жоқ. Ол анығында бар таразыны жаңағы жолдастарынан артығырақ көріп отыр.

— Әй шырақтарым-ай, ойында озған шында да озады. Мұқаш пен Алмасбек бүгін сендер мен маған ойнап-күліп отырса, ертең шындап, жыға күліп жүрмесін. Осы озғаны озған ба деп қорқып отырмын мен. Сендер үйде-сең біздің ауданың батырлары!— деп өзіне де, жолдастарына да мысқыл етіп сақылдап тұрып күліп жіберді. Ол сүйсінген пәрсесіне күлгенде барынша қатты, ашық жарқырай күлетін. Қазір өз халдерін өзі сынап мойындаған күйінде жұрт жігерін қамшылай түсу үшін әдейі мысқылына ширақ күлкісін араластырған. Ол Алмасбекке жаңа телефонда қатты күліп әзіл сып айтқан.

— Сен орайып тауып күліп тұрсың. Кезіп тауып күлдің. Оның жөн. Бірақ Юлдашев пен Сұлтановтың алдына түсіп кеткеніңе айып төлегің келіп тұр ма! Біз намазда тұрғамыз жоқ, мұсылманның намазында ғана жай сапта тұрған адам имамның алдына шығуға болмайды. Сұлтанов пен Юлдашев имам емес те, сен намазгер Түркістанның сопысы емессің. Алға шықсаң шыға бер де, оза алсаң сол бетіңе, артыңа жалтақтамай оза бер, жыта бер!— деген.

Ол осы әзілін Ақан Сұлтановқа телефонмен айта отырып, Ленин мен Жақсыарал аудандарын қатты шықпырта соққандай шырқыра сынап та кеткен...

— Біз екі аудан жұртшылығы бүгін күлерлік күйде емеспіз. Ұяттымыз!— деп трубканы салып қойып, жаңағы өз қасында отырған аудан адамдарына енді томсарған жүзбен түйіле қарап отырып:— онкүндіктің ендігі қалған бес күнінде Ленин ауданы Киров ауданынан тағы қалса, біздің біразымызды тірсекке сабап тұрып мақта даласынан айдап-айдап тастау керек. Қуып тастау керек тура!— деп түйіле төнген қалпында салмақты жұдырығын столға да бір соқты.

Бұлардың тосып отырғаны аудандық атқару комитетінің бастығы Әшкен еді. Сол алыс совхоздан жаңа келгенде осы бөлмеге онымен ілесе сыртта салқында тосып отырған ол шақты жауапты қызметкер кірді. Бұлардың арасында екі әйел де бар. Келгендер аудандағы мақталы ірі колхоздардың бастықтары мен осы аудандағы атақты екі ұлы совхоз Ильич, Жақсыарал совхоздарының бөлім басшылары болатын.

Ауданның мақта жөніндегі ең жауапты штаб есепті жандары осылар. Мынау қадірлі онкүндіктің қалған бес күнінде мақтаны 100 процентке жеткізуді серт етіскен ширақ, шапшаң және нақтылы қызу, қысқа сөзді серт жиналыстар жасады. Байлау нұсқауларды ауданның бар шаруасын тамаша жақсы бар машиналарымен, адам сандарымен түгел бұлжытпай біліп отырған Юлдашев өзі кесіп-кесіп атап берген.

Іңір қараңғысы Ленин ауданы орталығының көше-көше, бау-бақша үстіне қоюлап төнген кезде снді жап-жаққа тарап кетісіп жатқан жеңіл машиналардың сигналдарымен мол үн салды. Айқыш-үйқыш жарықтары және борай ұйтқыған шаандары біріне-бірі қосылып будақтап кетіседі.

Райком үйінің маңындағы алаң мен көшелердің бәр-бәрінің бойларында жаңа ғана тараған қайнар штаб қызу өмірі аңғарылады. Кетісіп жатқан машиналардың көпшілігі «ГАЗ-69», араларда «Победа», «Волгалар», біреулері жыраққа, тағы бірі жақып шаққа жүйткі жөпеліскенде жеңіл жүрістерінің шағында ауыр міндет, үлкен есеп-сандар, серт, уәдесін алып ұшып кетісіп жатыр. Машиналардың көбін адам күшін ірқу үшін өздері айдаған аудандық жауапты қызметкерлер.

Дәл осы машиналар сигналдары, шаандары қарбалас әбігерлері орталықты қым-қуыт қарбаласқа салып жатқан шақта, Айсұлу да үлкен кесірлі әбігер күйіне душар болды.

Қолының мертігі Ильястың көмегімен орнына түссе де Айсұлу үш-төрт күндей жұмысқа жарамды. Ол сол күйінде қатты қиналған, қысылған болатын. Енді дәрігерлік пунктіндегі аспап, дәрі көмектері аз болған адамдар бұған электр кабинеті бар, рентгені бар аудан емханасына бүгін барып көрініп қайтуға жолдама берген. Орнына түскен қолының әлі біраз ісігі бар. Петр Иванович: сүйекте шатынаған жер жоқ па екен, деп ауданға әдейі қолдың суретін түсіртіп алуға жіберген.

Айсұлу емханаға кешігіп келіп, кешен шыққандықтан қолхозына қайтатын машинадан ажырап қалған еді. Солай жүретін машинаны ол кешке шейін амалсыз тоқты. Ақыры машина болмай, жаяу кетуге он шақты километр алыс, түнге қалатын болған соң ол осы аудан орталығында шешесінің төркіні Әбді ағанын үйіне бармаққа беттеген. Ол үйде Айсұлуды кішкене күнінен жақсы бі-

ліп, жақсы көретін және аудандық орта мектепте Айсұлу оқып жүргенде кейбір жауынды суық күндерде жатып кетіп жүретін шешедей сенімді жеңге бар.

Қазір Әбдінің өзі құмда малда болғанда, баласыз әйелі Айсұлудың жеңге дейтіні Күлшат апай үйде болу керек. Бірақ ол үй де Шынарлының шетінде. Емхана болса орталықта. Машинаны тосқанда да Айсұлу сол орталықта тосып кешендеп қалған. Дәл осы дағдарыс жөнімен не де болса шеттегі Күлшат үйіне барып қонбақ боп беттеген Айсұлуға Әсел тап бола кетті. Әселдің үйі Айсұлу келе жатқан көшенің емханаға жақын пұшпағында болатын. Есігінің алдында көлеспесі мол алшаптың түбіндегі отырғышта жалғыз отырған Әсел қасынан өтіп бара жатқан Айсұлуға өзі амандасып:

— Амансың ба, шырағым! Мен атыңды ұмытып қаптым. Апаңды жақсы білуші ем. Сен мына Найман қыстағындағы «Қызыл жұлдыз» колхозындағы Нұрбүбінің қызысың ғой!— деп орала кетті.

Үлкен, келісті денесін шапшаң көтеріп Айсұлуға қарай қадам басып, қасына да келді. Айсұлу оның сұрақтарына қымсына, қызара түсіп:

— Ия, ия, солай-солай, апай!— деп қана бірнеше үзік-үзік қысқа жауап айтқан.

Жабыса оралған Әсел мұның не қып жүргенін, қайда бара жатқанын түгел білді де, енді сол арада өз үйіне қонақжай, меймандос жылы, нұрлы жүзбен Айсұлуды шақыра бастады.

— Апаңмен біз көптеп ашынамыз. Өзің танымасаң да мені бөтен деме! Кеш қараңғысыңда жалғыз бала қайда барасың. Мынау біздің үй, бұ да жақын, жатырқамайтын дос-жарыңның үй-жайы, осында кемпір енем екеумізден басқа жан жоқ. Жүр, бізге қон. Кәне, үйге жүр!— деп Айсұлуды білегінен ұстап өз қақпасына қарай бұра берді.

Әселдің сөзіндегі бір шындық, расында бүгін бұл үйде өзі мен енесінен басқа ешкім жоқ-ты. Әбілмәжінді мақтаның әбігері қуып жүргелі талай күн болған. Ол кейде күндіз, кейде түн ортасында бір соғып, киім ауыстырып, әзір асты немесе ашулы бөтелкені қабаттай қарбыта ішіп-қылғып кете беретін. Одан «қайда жүрсің, қашап ораласың?» деген сөзді, жайды Әсел сұрамайтын да.

Сағит бұл үйде бұл шақта жоқ. Ол тегі туған апасының үйі осы үй болса да, өз туған шешесі кең танау кем-

пір осында болса да қызметке орналасқалы бұл үйде тұрмайтын. Кейде жиі келіп жүріп, қона жатып кетсе де осы Шынарлыда туысқан-туғандары көп, мол түбірлі, көп ағайынды топ болғандықтан өзге жақындарының үйлерінде кезектеп тұра беретін. Салт атты, салт басты жігіт әлі жаңада қызметке кеп тұрғандықтан бар туған-туысқаның үйінде де қонақ есепті қабылдана беретін.

Айсұлу бөтен үйге қонып көрмеген қалпында Әселдің үлкен үйіне ақырын басып, тартына қысылып, ішінен үркектей кірді. Бірақ верандада, төрде дөңгелек стол жанында жастыққа жантайып таяқ ұстап отырған үлкен әжеге тақап келіп столдың екінші жағына тізесінен жүгініп отырып, ибалы жүзбен сәлем бергендей боп: «Есепсіз бе, әже?»— деп еді.

Үй іші, осы үш әйел де, сонан соң Әселдің дабыстан «Баттал, Баттал!»— деп бақшаға қарай қатаң шақырған дабысынан соң келіп кірген жалаң аяқ, бітік көздеу, үрпінген сарғыш шашты 12—13 жасар бала болатын. Оған Әсел шай қойғызды. Қемпір мен Әсел өзара азғана күбірлесіп қалғанда келіні енесіне Айсұлудың кім екенін тез ұғындырған. Осымен аз уақыт өткенде шапшаң қайнайтын самауыр да екі иінінен бу атып, дағдылы орнына, Әселдің қасына келіп орнап еді. Шай ішіле бастады. Баттал бала столдың екінші жағында, самауыр қасында Айсұлуға тақау отырған. Ол осы үйге қызмет етіп жүріп мектепте қоса оқиды екен.

Айсұлудың оқып, былтыр бітірген орта мектебіне бастауыш кластарға ол осыдан екі жыл бұрын түскен-ді. Жоғарғы класты былтыр бітірген Айсұлуды Баттал бағана келген жерде таныған.

Әйелдер арасындағы сараң сөз саябырлап, үнсіздік үй ішінде созыла берсе, сөйлеуік бала Баттал Айсұлудан оның оқуы жайын сұрай жөнеледі.

Жаңағы бір әзірде оның сұрауы бойынша Айсұлу Алматыға барып, бныл оқуға түсе алмай қайтқанын айтқан. Енді ол Айсұлуға кішкене бітік көзің қадалта отырып:

— Сырттай оқитың оқуға қашан түсесің?— деп сұрады.

Айсұлу қыс түсе, декабрь ортасында баратынын ақырып ғана айтқан еді. Әсел өзі оқымаған әйел. Айналасынан қыздар жайынан көбінше еститіні мектептен ұзамай бұл өңірдің қыздары күйеуге тиетін. Сол жайды ол өзі

де, күйеуі де қазақ қызы үшін жеткен, жетіскен мөлшер деп біледі. Аузы сөйлеп үйренген. Тыюшы болған емес. Көңілі болса оқыған дегеннен өзінің кеудесін, санасын кем деп біліп көрмеген төрт тарапы түгел сөзуар жеңге енді қонағы — момын жүзді Айсұлу қызға ақыл сөйлей бастады.

— Мұндағы оқуды бітіріпсін. Шешен болса жесір болғалы, сендерді асырап өсірем дегелі көп жыл, жас өмірін бар өмірін сарп етті. Сен болсаң жасың да, бойың да жетіп, жетіліп болыпсың. Енді тағы оқу деп, тағы қайда қаңғымақсың, сіңлім-ау!— деп бір қойды.

Айсұлу мұндай сөздерді көп есітетін. Естігенінің бәрін өзінің дүниесіндегі ең сырлас жаны, жақыны шешесіне түгел айтатын. Айта отырып, анасынан баласы ілгері оқуға рұқсат алып, өз жайын мықтап шешіп қойған-ды. Сондықтан келер-кетері жоқ қысыр сөзді бастап отырған Әселге ол шешіліп шыңдап жауап айтқысы келмеді.

— Кім білсін, апай. Оқимыз дейміз. Ол оқу қолға түссе ме, жоқ па? Алдағы белгісіз жайлар еді. Көреміз де!— деді де тоқтай берді.

Дәл осы шақта сыртқы қақпа жабылғаны білініп, енді біразда веранда есігі ашылып, жалаң тақтайға аяғын қатаң басқан ұзын бойлы, кесек дөселі, дудар шаш, қара торы жігіт кіріп келді. Үйдегі Әсел мен кәрі шеше аз-аз үндер қатып:

— Келдің бе, Сағит, жоғарылат. Сен екенсің ғой!— десе берді.

Сағит үйдің ішіне көз тастады да Айсұлуды көре бере самауырдың аржағына кеп аңырып тұрды да қалды. Ойда жоқтан жақында жүзін ғана сырттай бір көріп, кім екенін, қайдағы жан екенін біле алмай адасып, қаңғырып қалған жігіт енді оқыстан көргеніне таң қала бере қуанып та кетті. Жайшылықтағы тон-торыс, суық мінезді жас жігіт өзіне өзі себебін айта алмастай халде күліп жіберді. Өңі де әуелі бозарыңқырап сұрқыл тартып, енді ду еткен, ойпаған қамен қара қоңыр тартып шұғыл құбыла, өзгере берген.

Ол енді бір кезек адымдай басып төрге шығып, Айсұлуды басып өтіп, столдың екінші жағына таман төрлей отырған шешесінің қасына барып күрс етіп отыра кетті. Ыржиып күлген жүзін Айсұлуға қадаған қалпынан аудармайды. Амандасқанда: «Мен сізді білем, сіз де мені білесіз!»— деп сенімді сөйлей берді.

Айсұлу ақырын ғана:

— Ессіз бе?— деді де басып сәл шайқап:— Білмеймін, мен білмеймін,— деді амалсыздан.

Сағит әрбір өзі құрбылас жас қызға омырау сөйлеп соқтыға жаңасатын дағдысына:

— О қой, оның не? Тапсың ғой мені!— деп салғаннан «сен» деп қатқыл, тұрпайылау сөйлеуінің үстіне Айсұлуды тамашалаған жүзінен әлі де ыржиған сүйкімсіз күлкісін жиған жоқ.

Айсұлу анық жақтырмай, сәл қабақ шытты да басын тағы шайқап: «Мен білген емеспін!»— деп есік жаққа бұрылды.

— Бәле, өзің қызық екесің. Осы төрт-бес күн бұрын көрдің ғой мені.

— Қайда? Қайда дейді?

— Е, медпункт қайда? Қолың мертiгiп дәрігерге келмедің бе?

— Ия, сонда...

— Сонда мен қолыңның мертiккенiн, дәрігердің емдегенін бәрін көріп отырғаным қайда?

Айсұлу Сағиттың бұлай төпдіре сөйлегеніне де мойындаған жоқ. Себебі ол өзінің қолы мертiккен күні ауыз үйде кім отырғанын, кім тұрғанын әсте байқаған емес-ті. Ол тартына үндемей ішінен әлденеге тынышсыздандыдай қозғалақтап есік жаққа денесін де, көзін де бұрды. Қырып отырды. Ойында осы үйден шығып жүріп кетсем деген байлау бар тәрізді.

Өзінің қайымы мен мына қыздың арасында жалғасқан сөз тұмаған соң енді Әсел үн қатты.

— Екеуін де бір-біріңді жете білмейді екенсіңі тегі. Мен айтайыншы. Мынау жігіт менің қайным — Сағит, оқу бітіріп осында қызметке келген, жаңадан келген текінек, су текінегі. Осы аудандарда айтысады ғой, ең керек маман кім десе, шөл жерде су текінегі ең қымбат адам деп. Сол қымбат маман құрбын Сағит осы болады. Ал,— деп енді бір кезек Сағитқа бұрылып, күле түсіп:— мынау жас сіңлім аты Айсұлу екен. Бұл біз Найман ауылы дейміз. Қолхозы «Қызыл жұлдыз» болса керек. Солай ма, Айсұлу.

Айсұлу ақырын:

— Солай.

— Сол «Қызыл жұлдызда» тұратын жесір апай Нұрбүбі деген кісі бар. Сол Нұрбүбінің бойжеткен жақсы ба-

ласы міне осы бала — Айсұлу. Бұ да оқу бітірген! — деп қойды.

Екеуін анық жанастыра танытқысы келген орамды сөз де, мінез де көрсетті.

Бір беткей аңғал, қыңыр Сағит анада үй ішінде үйлену жайында сөз болған кезде шешесі мен жеңгесі атаған қыз Айсұлу ғой деп ойламаған болатын. Ол сондағы жеңгесінің бұған атамақ болған қалыңдығы осы Айсұлу екенін жаңа ғана, дәл Әселдің соңғы сөзінен кейін ғана аңдап еді. Оқыстап таңдана сүйсініп, шұғыл өзгере бере:

— А-о, солай ма, осы ма? Осылай ма? — деп біресе жеңгесі, біресе Айсұлу жаққа шұғыл бұрылып жалтақтап, тағы да оқыранғандай ыржиып өз-өзінен орыпсыз күле берді. Айсұлуға айлакер үлкен әйелдердің Әселдей шырмағыш, орамды, жалған мінездері көп таныс емес, оның іші бірақ осындай боп ұшырасқан, әсіресе, өзін көзіне қошметтей мақтаған мінездер ұнамайтын.

Айсұлудың іші өзінше жүйрік. Қазірде де ол бірі қайып, бірі жеңге мынау шала таныс екі адамның екеуінің де мінездерін, сөз, күлкі, ажар-әлпеттерін ұнатқан жоқ. Бірақ іші талай нәрсені танып білсе де тілімен сыртына сол таза, тура көңілмен танығанын адам жүзіне туралап айта алмайтын ұяндық па, жасандық па, әйтеуір бір түрлі бір перде жыртқызбайтын амалсыздық тұсауы бар. Сондықтан ол ешнәрсе айтпады да. Ақырын ғана тұрып, есікке қарай қозғалды.

Әсел оның кеткісі келген шығар деп өз сөзімен бөгемек болды.

— Айсұлу, қайда, немене? Бір жаққа барайып дедің бе?

Айсұлу осы кезде орнынан бірге тұрған Батталды ақырындау үнмен атын атап өзіне қарай бұрды. Ол Әселге де біліңсін деп Батталға епдігі ниетін айтты.

— Баттал, сен біздің апай Күлшаттың үйін білем дедің ғой жаңа?

Ойында таза көңілден басқа ештеңе жоқ Баттал:

— Ия, білем, немене?

— Ендеше мен сенен сұрайын, сен сол апайды осында мен шақырады, тез келуін сұрайды деп барып келші! — деді.

Әсел мен өзге үйдегілер Батталға бөгелер сөз айтып үлгірмеді. Баттал шапшаң бұрылды да атқып жөнелін

кетті. Әсел жөнін сұрағанда Айсұлу: «кеш қараңғы, мен жалғыз, қайтуға қиын болған соң со кісі келсін дегенім ғой» дей салды.

Әселдің «қондырам, осында бүгін ұстап қалам» деген ниеті болса да ең алғашқы көріскен сәтте Сағит оқыстан келіп қалған соң мына түсті қызды көндіріп қалдыру болмайтынын аңдаған. Енді ол осы үйде қонақ бол деудің орнына:

— Рас, қараңғыда жалғыз жүру жайсыз болар. Бірақ апарып салмай ма, мына Сағит! Мына Сағит апарып салмаушы ма еді? Көрі жеңгенді несіне шақырттың?— деген еді. Оған Айсұлу:

— Оқа емес. Келеді, бірге кетеміз!— дей салды.

Сағит енді орнынан тұрған бойында есік жақтағы жалғыз орындыққа отырып қалған Айсұлуға жанасатын сөз таба алмай, оның кететін мінезін туралай жақтырмай, сәл қыжырта сөйледі.

— Немене, мұндағы жұрт тонаушылар ма? Неге үріктің!— деп тағы өз сөзіне өзі ырсындап, сүйкімсіз танауы желбірей түсіп ыржаңдап күле беріп еді. Мұның жүзіне бірінші рет ашық барлай қарап, өзгеше көркем сұрша көздерін бұрған Айсұлудың өзгеше мөлдір ашық жүзінде Сағитқа алғаш сынай қараған ажар болды. Орындықта, биік жерде отырып Сағиттың барлық түр-тұрпатын, жүз-кескінін енді ғана толық көріп аңдаған Айсұлу бұл жігітті сонша бір сүйкімсіз, келеңсіз жас көрді. Онымен жауаптасқысы келмей ашық қараған жүзін жалтартпай да сынай отырды да жауап берген жоқ.

Бұл бір өз қадірі мен бағасын орнымен заңды мөлшерде жақсы білген шыншыл жастың керек болса сәл тәкаппарлық ға мінезі болатын. Ол ішінен: «Сенімен жауаптасам деген кім бар?»— дегендей салқын түйілген күйінде отыр.

Қыздан жауап ала алмаған Сағит енді шұғыл өзгеріп, дудар шашын будыратып басып бір шайқап алып, дөңгелек столды бір жақ аяғын секірте шынтақтай басып орнынан атқып тұрды. Желбіреген танауларын пысылдай көтере түсіп үйден тарс-тұрс басып шығып кетті. Оның қайда кеткенін үй іші аңдаған жоқ. Айсұлу Әселмен де көп жауаптаспай үндемей ғана көзін төмен салып отырып қалған.

Өзі аңдамай ол қос бұрымының біреуін бергі жағына нығынан асыра құлата түсірген екен. Бағанадан қыздың

ажарына үнсіз қарап сығырайған көзімен сұлу жасты өте жақсы танып отырған кемпір шеше енді Әселге сөз катып:

— Жаңағы Сағит қайда кетті? Мына баланы апарып салмай! Өзі не қып кетті екен. Тығыз бір жұмысы болды-ау!— деп оның келісі мен кетісіндегі келеңсіздікті өмір тәжірибесі мол қарт көңілі осылайша жаймашуақтап майдаламақ еді.

Әсел де Айсұлу көзінде Сағит сөлекет боп көрінбесін деп:

— Жоқ, ол әлі кетіп қалған жоқ шығар. Мына Айсұлудың апасы келген соң ертіп апарып салады ғой. Үлкен қалада жақсы тәрбиеде өскен жастың бірі емес пе о да. Сыпайышылық жолын неге білмесін!— деп және де Айсұлудың ойында жоқ оғаш күйлерді тілмен жалап, жамап, майдаламақ болады.

Айсұлудың зерек көңілі өзіне Әсел мінезін түгел шешуді рұқсат етпейді. Ол батыл күйде шын сезгенін дәлдеп айтса мынау қазақы жеңге тұрпайы қайнысына Айсұлуды кәдімгідей телігісі келеді. Сондайына оңайынан көне қоятын Айсұлу көңілі деп ойлағандай. Надан, жабайы, ескі ауылдың феодалдық-патриархалдық дейтін айлалы сұм мінезі аңғарылады. Бұл жайды Айсұлу өзіне түгел жеткізе сезеді. Әселдің де май басқан, осындай айламен өскен қалың етті дөңгелек жүзіне салқып ғана, қысқа ғана көз тастап қояды. Сәттей шолақ қана көз бұрады да онымен де жауаптаспай бойын, ойын тежейді. Енді бір кезек ол «осы бір үйге, осындай жаман тор тәрізді мінездер ортасына, жайсыз адамдар арасына қалай келдім, неге келдім, нем бар еді?»— деп өзін өзі кінәлап та қалды. Сол жайды сезінуі мұң екен, тіпті өзіне ыза да болды. «Есімнен шатастым ба, әншейін көшеде тура амандасқан кісінің үйіне жөн-жосығын білместен кеш бата келіп нем бар еді осы?»— деген өкінішті молайта беріп еді. Сол сәтте жүзіне қатты толқыған қызыл шырай шықты. Кешкі шамның ауданды жердің әдетінше әлсіреп тұрып шұғылдан жарқырап күшейетін сәтінің бірі болып еді. Үнсіз оқшау отырып қалған қыздың жүзіне енді көз тастаған Әсел оның ақ сарғыш өңінде мынадай ұнамды уыз жастық қызғылт жарастығы, нұр ажары білініп тұрғанын көргенде бір түрлі тамашалай сүйсінді. Ішінен: «Мынау не деген сұлу қыз еді! Тіпті талайдан, қазақ қызынан көрінбеген көрік екен. Не ғып қана бұл

осы күнге дейін осындағы көп жауапты қызметкерлердің біреуінің көзіне ілінбей, тағы біреуінің қолтығында кетпей жүр екен!»— деді де содап әрі өзінің әнеуі енесімен сөйлескен жайларын және де еске алды. «Бұ қыздың үйінде мынау көргені көп кешегі бай кемпірдің көзін қызықтырған жасау да мол деген болатын. Әрі қыз сұлу, әрі үйінде Әселді қызықтырар қызылы көп. Несін айта-сың!.. Бұны қолдан шығарса есуастық болар еді.

Енді ішінен Сағитты еске алып:

«Сорлы Сағит, не қыласың, барыңды сал, қатын алсаң осыны ал! Осыны алу қолыңнан келмесе бүгін мына кеште орайластырып кездестіргенімнен садаға. Сірә, сірә, осыны ала алмасаң жігіт болмай өле қал!— деп өз кеудесінің бұйрығын түйген болатын.

Сағит тез оралмады. Енді біразда Баттал бастап Күлшат жеңгей асыға басып үйге кірген еді. Ол үй ішімен салқын, қысқа ғана амандасты да алдынан қарсы тұрған Айсұлуды нығынан құшып, маңдайынан сүйіп ертіп әкетуге айналды.

Әсел мен кемпірдің «отырып тамақ ішіп, асықпай кетсең болмай ма?»— дегеніне қараған жоқ, сыпайы сөзбен алғыс айтты да мезгілдің кеш, ертеңнің жұмыс қамы бар екенін сөйлей бере «қош-қошын» қоса айтты. Есіктен шығар-шықпастан Айсұлудан қашан келгенін, не қып ауданға келгенін жүріп бара жатып, сұрап та бара жатты.

Бұлар кетіп бірталай мезгіл өткен соң үйге және де адыраңдай басып, Сағит кіре берген еді. Оның қазір өңі күресітіп, демі ыстық тартып бойына асығыс қызу жигандай. Анығында Сағит өзінің дөрескілеу есебі бойынша тартыншақ қызбен батыл сөйлеспек үшін жақындағы құрбы жігіттің, кооперативте істейтін магазин сатушысы Құсайын деген құрбысына барып екі жүз грамм арақты асығыс тастап, помидор, алмамен жүре закускалап қайта оралып келген-ді.

Енді Әселден қыздың кеткенін біле сала:

— Қанша болды кеткеніңе?— деп асыға арс ете сұрап қалды.

— Көп болды. Үйлеріне тақап та қалған шығар!— дегенде нығын жауып тұрған пенжагін шапшаң қол сұғып киіп алып, шұғыл бұрыла тарпылдай жөнелді. Сол-ақ екен енді біразда қорада ерттеусіз тұрған қоңыр атқа жайдақ қарғып мініп ап шапқылай жөнелген.

Ойларында ешнәрсе жоқ екі әйел қараңғы көшеде

қап-қараңғы ағаштардың көше бойындағы қатарын жағалап келе жатыр еді. Енді бұрыш айнала бергенде қарсы пұшпақтан қалың жапырақты қап-қара үлкен шынар ағашының түбінен, байлаулы тұрған аттың жанынан бұларға қарай адымдай басып ұзын бойлы, қалың пық, кеуделі Сағит алдарынан орала кетті. Келе Құлшатпен шала ғана «амансыз ба?»— деп салқын амандасып Айсұлу жаққа шықты да, оны қолтығынан ұстамақ болып еді. Айсұлу қолын шұғыл тартып алды да:

— Сіз немене? Не керек сізге?— деп Құлшатты сол қолымен қолынан ұстап өзіне қарай жақындата тарта берді. Өзі болса жүрмей тоқтай қалып еді.

Сағит: «жүр, жүре сөйлесейік. Мен шығарып салам. Әдейі келдім».

Айсұлу жүрмеді.

— Шығаруыңызға рақмет. Біз үйімізге де жеттік. Одан да өз жолыңызбен...— дей беріп еді, Сағит оны тағы да қолынан ұстай берді.

Айсұлу енді қолын қатаңырақ шапшаң жұлып алды.

— Жолдас, сізге не керек деймін? Мен сізді білмеймін де. Неменеге артымыздан қуа келдіңіз?— дегенде Сағит ызалана күліп жіберді.

Омыраулай басына сөйлеп:

— Менің сенде сөзім бар, үлкен сөзім бар, білдің бе? Тыңда деймін. Тыңдашы өзің, немене өзің!— деп қызды жібітпек боп күлді. Құлген, қыза сөйлеген демінен Айсұлу арақ исіп сезе түсіп, бұрынғының үстіне жиреніп, ашуланып кетті.

— Сізде менің сөзім жоқ.

— Менің сөзім бар.

— Керегі жоқ сөзіңіздің! Түсінесіз бе, сөзіңіздің де, өзіңіздің де керегіңіз жоқ.

Сағит бұл тұста Айсұлуды сол қолынан тағы да қатты қысып ұстап, жұлқа тартып қалып еді. Айсұлу айғайлап қалды:

— Тартыңыз қолыңызды!— дегенде Құлшат та ашулы үн қатып:

— Әй шырағым, не қылған немесің өзін? Тұр былай жолымыздан! Немене, кімді басынып жүрсің!— деп Айсұлуды бауырына тарта берді.

Сағит сонда Айсұлуды тағы да алдын бөгеп:

— Сө-өз-з-ім бар, тыңдайсың сен. Үлкен сөзім бар. Құтылмайсың сөзімді тыңдамай!— деп енді анық мастық

бастаған жапжалқой сотқар зорлыққа ауыса бастап еді. Өмірінде мұндай ұятсыз, келеңсіз дөкір зорлықты көрмеген Айсұлу қатты айғайлап:

— Жоғал! Неткен айуан!— дей бергенде жігіт мұны бір қолымен тартып жұлқа қалып, Құлшаттан үзіп алып енді беліне оң қолын созып құша беріп еді.

Айсұлу: «Айуан, нахал!»— деп барыпша өзі ойламағандай, күтпегендей шынғыра айғайлап жіберді де жігітті жақтан оң қолымен тартып-тартып жіберді. Жынды соқыр ашуға мінген Сағиттың көзіне от жарқ еткендей соққы тигенде ол өзінің не болғанын білмей құтырып кеткен қалпында қыздың жаңағы қолынан ұстай алып екінші қолына қонышынан суырып алған пышағын көтере Айсұлудың білегіне салып алды.

Айсұлу мен Құлшат көше бойына айғай салып жұртты көмекке шақырып, соны енді ғана аңдаған және өзінің есуастығын, өзі еткен жыртқыштығын енді ұғына бастаған Сағит жалт берді де жөнеліп кетті. Кетерінде тістенін тұрып, ақырып айтқан бір-ақ сөзі Құлшат пен Айсұлудың құлағында қалды: «Сені мен аламын, жерге кірсең де сені мен аламын!»— деген ант сияқты жыртқыш ащың ниетіндегі ниетін кара түнде ақыра айтты да атына қайта қарғып мініп ап шапқылай жөнелді.

4

Құлшат сол түнде дәрігер тауып Айсұлудың қолын оратып, алғашқы емін істеткен болса да тыным тапқан жоқ. Таңертең тұра сала емханаға апарып, қайтадан емдетіп оратып Айсұлуды ерткен бетінде аудан орталығындағы комсомол комитетіне келді. Бұлай бастаған Айсұлудың өзі болатын. Апасына енді ол тек ауыз үйде күтіп отыруды тапсырды да бірінші секретарьға, ең алдымен ертелей кірген ең бірінші келуші болды.

Комсомол секретары таңертең кеңсеге асығыс кірген далаға мақтаға жүргелі тұрған Ермекбаев Айсұлуды түрекеп тұрып тыңдады. Сол арада милиция начальнигіне телефон соқты.

— Түнде бір жыртқыштық бопты. Оны істеген анау су техникі өзі де жас, оқыған дейтін, өзі комсомол Сағит Әміров дейтін жігіт. Ісі барып тұрған қасқырлық. Қазір сіздің осы жұмысты қолға алып, әрекет етуіңізді аудандық комсомол комитеті талап етеді!— деген.

Телефонда милиция начальнигі бұдан Айсұлудың қайда екенін сұрады. Секретарь өзінің қасында Айсұлу тұрғанын айтқанда ана жақтан тағы айтылған ұсыныс болды. Ермекбаев оны тыңдап алды да, трубку салып қойып Айсұлуға қарады.

— Қазір өзің барған доктордан, емханадан дәрігерлік акт жаздырып ал да, жаңағы мен сөйлескен аудандық милиция бастығына апарып табыс ет. Қағаз жүзіне де жазылған арызың болсын. Мені куәлікке осында келгенінді білдіргенінді жазып, арызың ішінде қоса айт. Мұны біз текке қалдырмаймыз. Ол айуан, өзінің айуанша жазасын алады. Көңілің жасымасын, жігерлі бол. Комсомол сенімен бірге!— деп ұзатып салды.

Сағиттың жыртқыштығы әуелде осындай қатты түршігіп ызаланған комсомол секретарының екпінді сөзі мінезімен басталса да, кейін тағы бірнеше күндер өткен соң әлденеден бәсеңсіп, сиырқұйымшақтанып, сұйыла берді. Сағитты келесі күндерде милиция орны жауапқа тартқаны рас. Аудандық милиция бастығы жасы қырыққа тақап қалған, тікелей қара шаш, қалың қасты қазақ жігіті Жетпісов Айсұлудың арызы мен актыны қолға алып отырып Сағитты қыса тергеген. Оны арнаулы статьяларға орайластырып келіп, қазір тұтқынға алуға байлап акт жасауға отырып еді. Сол шақта прокурордан телефон соғылды. Айсұлу (Сағит абақтыға жабылатын болды деп) Құлшат екеуі тағы бірнеше күн емханаға барып жүріп, енді қолы сәл тәуір болуға айналуден бірге колхозына қайтты.

Сағит жазасын алып абақтыға түседі деген сенімді сөзді Райымбековтен, Жетпісовтен кетер күнде де қатар естіп, ренішті көңілі сәл тыныштанып қайтқан болатын. Бірақ прокурор телефоны Сағиттың мойнына түсетін жаза құрығын тоқтатып қалды. Оның аржағында неше саты телефон да, үй ішіндегі әңгіме де Әбілмәжиннің, прокурордың, аудан сотының бәрінің арасында күңкіл-күңкіл қысқа ғана сөздер болып, бұл әңгіме ешқайда дабырамай басылып өшіп қалды. Соған орай Айсұлудың ауданға барып, онда жараланған жайы жасырын қалмай бірталай ауызға жайылған тәрізді. Оны енді айтқанда Айсұлу мен Құлшаттың мүлде ойына келмес жалған бояумен бояп, сырлап таратқан, жайған хабарға айналдырды. Ендігі айтыста Айсұлу мен су технигі Ташкенттен жақында ғана оқу бітіріп келген жақсы білімді ма-

ман Сағиттың бұрыннан жастық уәде сөздері болады екен. Бірі алмақ, бірі тимек. Түнде әдейі аудан орталығында қараңғы кеште ұшырасады екен. Сонда әлденеден ұшқынысып екеуі сөзге келісіп қалады. Қызға көп жылдар бойы жүрегін, байлауын, махаббатын сақтап жүрген жігіт ашу үстінде өзі және ішіп алған мастық шақта байқамай ойшап, шошытпақ боп тұрып пышақтың ұшын тигізіп алады.

Милиция, комсомол соны өзіңше ісім, қылмысым көріп дабырайтпақ болған екен, бірақ ауданның үлкен орындары, прокурор сияқты кісілер, есті-басты үлкен қызметкерлер «жоқты шатпырақтамаңдар» депті де, ұлдың да, қыздың абыройын төкпеңдер, жаманатқа ойларыңда түк жоқ жастардың өзара ойын үстіндегі мінезін шаулатпаңдар!» деп бастырып тастапты, деген бар жаман, айуан сұм мінезді осылайша бір жағынан майдалап, бір жағынан сылап-сипап майға орап, айлалы тілмен амалдап таратқан хабар шықты.

Айсұлу бұл жайдан мүлде хабарсыз еді. Бірақ осы сөз осы күйінде Әсел мен Әбілмәжін үйінің «Қызыл жұлдыздағы» дос адамының бірі Бейсек дейтін колхозшы арқылы әлдеқайдан Ильясқа келіп естілді. Тегі Ильяс өзі еңбек етіп тұрған «Қызыл жұлдыз» колхозында осы Бейсектің үйінен айран ішіп, сүт алып, кейде осында кеп палау бастырып, бесбармақ жасатып тынығып кетіп жүретін.

Айсұлудың жаңағыдай хабары жеткенде Ильяс ас іше алмай, Бейсектің үйінен асығып атыла шығып шырқай жөнелген. Ол мынау естіген хабардап шыңымен жарадар болғандай. Енді ол өзінің ішіне көптен соншалық берік, үнсіз, тілсіз, қымбат ауыр нұрдай орнаған бар қиялын ойына алған ғажайып сиқыр сезімінен тез-тез арылсам деп әлекке түсті. Қайтсем есімнен сол ғана бір жүзді талай түннен бері күндізгі ойын, түндегі түсін, қиялын алған нұр жүзді, ай жүзді ұмытсам... деген дерт, әлекке түсті. Ол бұл түнді ұйқы түгіл, отырумен де өткізген жоқ. Тек қайда жүргенін білмесе де түстіктің қап-қараңғы түнінде ең қараңғы ағаштар түбінде арлы-берлі сенделумен өткізе алмай, дертті ұзақ күздің таңын атыра алмай сенделген еді. Өмірінде мұның басына түсіп көрмеген азап түсті. Ұмыту... ұмыту, естен шығару, арылу — ол мен үшін жоқ деп мүлде ойды, үмітті ұзу — сол ғана шарт, сол ғана міндет — деген реніш, күйік мұның көз

алдында ғажайып сұлу үлкен сұр көзді, қызғылт қоңыр қос бұрымды, ұдайы сыпайы ғана жымия, қабағын ғана шытынатын Айсұлу жүзін бұл үшін жат жүз ету талабында амалсыз арпалыс түні болды.

Ал Айсұлу болса дәл осы түнде Сағиттың жауыздығынан жирену үстінде өзіне әлі себебі мәлімсіз күйде қайта-қайта Ильясты есіне алумен, соның көмекшіл, дөбесі жар мейірбан момын жүзін өзгеше жылылықпен еске алумен өткен еді.

Ертеңгі күні облыстан, астанадан асығыс келгенімен мақта жиюшы топтар қайтадан асығыс жиналып, жаппай жөнелу үстінде болатын.

Ильяс та кеткелі жатыр. Оның азғана жүгі буылған. Бірақ ішінде от жанғандай алау ұрған қиналу күйі кетер емес. Реніш те, өкініш те, әлде бір ыза ма бәрі де аралас, ұлы құйын. Өз ішінде ешбір байлауы жоқ, іздегені де жоқ Айсұлу бүгін көшеге шыққанда колхоздарына көмекке келген мынау көп жұрттың, жақсы дос жұрттың лек-лек машиналары мен топталып жөнеліп жатқан жандарына қимастық көзбен қарайды. Оның жүрегінде әлдеқандай өкінішті реніш бар. Кешегі күні ол әдейі іздемесе де оқыстан жолы кезігіп медпункт жанынан өтіп бара жатып Ильясты көріп еді. Ол бұған әуелі анықтап қадала қарап таныды да, бірақ зорға ғана бас иіп салқын амандасып қалғандай тез бұрылып кеткенді.

Ильястың көзіне Айсұлудың бүгінгі жүзі қатты жүдеген, ағара түскендей боп көрінсе де, оның ішіндегі реніші мұңды сұлу жас жүзді мүсіркеткен жоқ. Айсұлу болса Ильясты бұл қалпында тез ғана жатырқап қалған астананың асқақ тәкаппар жасы деп аңдады. Ол өзінше іштей кінәлаумен қалды. Сонымен қатар өзіне өзі боп айтқан ойында: «немене, өткізіп қойған бірдемем бар ма? Мен оның кімі едім? Ол болса кімім еді. Оң қарап, теріс қарағанында не келіп, не кетері бар!»— деп сәл күйік аралас жүдеу ойға қалды. Және сонымен аралас Ильясқа ренжи түсті. Бірақ сөйтсе де іштей сол реніші үшін өзін кінәлай тартынды да қазіргі күйіне жауап та, ем де таппай түйіліп қалды.

Үшінші тарау

Нил Петрович Карпов Баскент қаласына келіп, облыстық партия комитетінің бірінші секретары боп жұмыс істей бастағанына үш жұмадай уақыт болды. Бұл мезгіл ішінде ол қаланы көп аралады. Бірнеше жақын аудандардың орталықтарын, жеке колхоздарын, өндіріс орындарын, кей совхоздарын барып көріп қайтты. Қасына кейде облыстық атқару комитетінің председателі Ақан Сұлтановты ертеді. Кейде обкомның бөлім бастықтарын, облысты, жергілікті жайды жақсы білетін жолдастарды ертіп алады. Қаланы ол көбінесе қалалық советтің председателі Өтепов Бекхожамен, кейде горком секретары Сидоркинмен бірге аралайтын.

Облысқа келмес бұрын Алматыда отырып білген қалпынша демалысқа ала кетіп, көп зерттеп танысқан облыс жөніндегі деректі материалдар бойынша ол облыстың үш сала үлкен тірлігі барын жақсы түсінген.

Бұл өндірісі әр алуан салмақты қалыптаңған облыс. Ол бір сала. Екінші, ауыл шаруашылығын алса, ол өзі екі арнадан құралады. Біреуі бар Қазақстан атынан осы ғана облыс ада қылатын мақта шаруашылығы. Екінші арна — мал шаруашылығы. Мақта болса бпыл облысты едәуір елеулі өрге шығарды. Карповтың алдында бұл облысты басқарған бірінші секретарь Юлдашев ол жөнінде анық орынды үлкен абырой алып, Алматыға ірі жауапты жайға ауысты.

Қазір күздің қалың ортасы. Кей ауданда енді бір ай шамасында қыс та басталады. Ауыл шаруасынан малға айналысқан күштерінің бәрі енді қыстың қамы деген кезекті үлкен жауапты жайға көңіл мен күш аударып жатқан кез осы.

Карповтың аңдауынша мал шаруасы жағында бар облыс көлемінде бөлек жағдайда тұрған екі аудан бар. Ол Ноян мен Ұзақ ауданы. Қыстың бұрынғы тәжірибелеріне қарағанда ең ауыр өтетін, шығыны да бола беретін аудандары осылар. Бүгін Карпов сол екі ауданның секретарьларымен сөйлесуге уақыт белгілеген-ді. Ал әзірше ол өзінің кабинетінде мұны соңғы күндерде көбірек ойландырып жүрген өндіріс саласының бір үлкен нақтылы мәселесіне шұғылданып отыр. Ол осы қаладағы ең ескі, ең бағалы үлкен өндіріс орны — қорғасын заводы. Кешеден бері үйге алып кетіп түнде танысып келген

жайына қарағанда осы Баскеиттегі ең ескі, ең бағалы және жұмыскер коллективі ең мол өндіріс орнында бірталай ауыр түйіндер бар.

Юлдашев кетер алдында обкомның бюросы сол заводтың мәселелерін үлкен жиылыс жасап терең талдапты. Протокол мол, кең жазылған. Көп жайды Қарповтың мұндай істерге көп шұғылданған тәжірибелі көзіне бірталай жайларды анықтап ашып отыр.

Бюро қаулысы бойынша бүгіннен ай жарым ғана бұрын сол үлкен қорғасын зауыдының директоры Базаров орнынан алыныпты. Әзір ол жерге сайланған бастық жоқ. Алынудың себебі бірнеше жайдан құралыпты. Оның кейбір жақтары осы жолы Қарпов Москваға соғып, Орталық Комитетте болғанда және де естіген-ді. Өзіне арнайы осы мәселені бөлегірек ескерерсіз деген сөздер де болған. Енді таныса келгенде білгені Базаровты көпшілік жұмысшы коллективі тоғышарлыққа, асқақ пандыққа салышып кеткен адам деп бір сөз еткен. Өз айналасына аз топты қоршау ғып алып көпшілік жұмысшы тірлік, тілегінен аулақтап кеткен. Жұмысшыларға ол қолға түспейтін асқақ алыс адам болған. Бұл жайдан басқа бар Қарпов танысып келе жатқан деректерде тағы бір ұдайы көрініп отыратын бір жағдай бар. Ол жергілікті ұлт кадрларына оң қарамағаны.

Заводта жергілікті халықтар жұмысшылары, қызметкерлері мүлде аз. Өсірілген маман басшы орындарда, цех бөлімдерінде ондай адамдар жоқ. Бар адамдар өсірілмейді. Тіпті инженерлік білімі бар қазақ қызметкерлері бір орыннан жоғарылап өспейтін болған соң бұл заводты тастап, қызметтен кетіп қалуға тура келген.

Осы күнде бірнеше жас инженерлер қазірдің өзінде кей цехтарда қара жұмысшыға жақын қызметте көптен ұсталып келеді.

Базаровтың адам өсіруінде әрқашан жақындық, жағымпаздық іштей принципсіз, мансапқорлық дағдысындағы жалғастар, байлапыстар көп орын алады. Ал заводтың тарихын алсақ, алғашқы жылдарында беріде көп уақыттарға дейін мұнда жергілікті қызметкерлер, жұмысшылар проценті бүгінгіден әлдеқайда артық болған. Завод ілгері басатын істерді бұл жөнде кейінге бұрып, кері кетірген.

Заводтың өз коллективі обком бюросынан бұрын жасаған жабық мәжілістерінің бірінде сол заводтың ашыл-

райынан бері істеп келе жатқан кәрі қазақ жұмыскері Социалистік Еңбек Ері аса бір ауыр шындықты ашымысқылмен айтыпты. Ол өз сөзінің ішінде «Менің балам түсті металлургия институтының соңғы курсына оқиды. Сол биыл маған хат жазып: «Сіздердің қорғасын зауытыңызға қызметке барамын»— деген екен. Мен соған жауап жазғанда: «Бізге келме, мұнда сенің қолың есеге жетпейді. Завод директоры Базаров пен бас инженер Волковтың біреуінің қызына ашына болсаң, үйлеспетін болсаң келерсің. Болмаса қолың есеге жетпейді»— дедім. Міне менің осы заводтың кәрі жұмысшысы боп көріп келген тәжірибемнен байлаған дәл бүгінгі завод халі жөніндегі байлауым сол депті.

Екінші бір кәрі жұмысшы Ленин орденді Күмісбековтіпті қатаң сөйлепті. Ол қазіргі завод басшылығы қазақ кадрларынан жақсы инженер, үлкен мастер завод басшысы боларлық адам шығады деп сенбейді. Сондықтан да соңғы бес-алты жыл бойында осы заводта, бір цехта бірде-бір қазақтан шыққан, завод өсірген адам жоқ деген.

Обком бюросының протоколын осы заводтың өзінің коллективінде болған жиылыс протоколымен салғастырып оқып, бюро мүшелерінің де бірнешеуінің сөйлеген сөздеріне қарағанда, заводтың жайы бұл жерде ғана емес, бұлардан сыртқары ортада, ең әуелі көпшілік, жұртшылыққа әйгіленумен басталған. Ол материалдар республикалық беделді газеттің бетіне нұсқайды.

Осыдан бірнеше ай бұрын республикалық газеттің арнаулы тілшісі қорғасын зауытының жаңағы жиылысынан, жабық жиылысынан туған едәуір ауыр шындықтарды батыл сынмен түстіктің үлкен елеулі зауытының сондайлық елеулі олқылығы есебінде әшкерелеген болатын. Кейін сол мақала облыста, республика орталығында сөз болмас бұрын ең алдымен Москвада Орталық Партия Комитетінің осы республикаларды жақсы біліп отыратын бөлімдерінің назарына ілінген. Орталықтың бұл жайға үлкен мән беруі соншалық болып, арнаулы нұсқаушы, салмақты бір азамат Баскентке осы жөнде келіп газет мақаласынан бастап, қорғасын зауытының коллективімен бас қосып сөйлесіп, көп жайды бұрынғыдан да шешіп, ашып, анықтай түскен.

Қазір Карпов қарап отырған бюроның үлкен жиылысында сол Орталық Комитеттен келген нұсқаушы Жә-

лелов шын қатал, әділ сындар айтқан. Анығында облісполком бастығы Сұлтановтың және облпрофсовет бастығы Жайлыбековтың, олардан басқа бұрын осы жиылысты өзі басқарып өткізген Юлдашев — бәрі де Базаровтың түсында анық, ашық теріс тәжірибе болғанын атаған. Карпов көріп отыр. Қазақ жұмысшысының сан цифрлары бұрынғы жылдардан қазір даусыз төмендеп кеткен және шын бүгінгі завод басшы орындарының біреуінде де не қазақтың ескі жұмысшысы жоқ, не өсірілген маман, білікті, талапты жас инженерлер жоқ. Заводтың бастауыш партия комитеті қатарында кейде екіншісі, кейде үшінші хатшы орнында жүрген маман да емес, заводтың өзінен шыққан жұмысшы да емес, қабырға газетінің редакторы сияқты шалағай жастардан тек белгіге, атауға ғана арнап қойған салмақсыз адамдар байқалады.

Карповты осы біліп отырған жайларының барлығы едәуір ойға қалдырды. Осы жөнде ол қалалық партия комитетінің секретары Сидоркинді шақырып алып сөйлесе бастады.

Сидоркин заводтың өзіндегі жиылыстан бастап бюро мәжілісіне шейін түгел қатысқан бар жайды біледі. Ол Карповтың алғашқы сұрағы бойынша өз түсінігін айта бастады.

— Заводта қазақ жұмысшысы аз екені рас. Мамандық басшы орындарда және жоқ. Бірақ бұл жайлардың себебі де бар. Рас, соңғысын мен Базаровтың айыбы деймін. Сол өндірістің өзінде цехқа шейін көтеріп қоярлық екі-үш кісі бар. Жас инженерлер болса да тәжірибе алып өсіп кетуге болады, — деп ол әңгімені біраз мамандарды жаңғырттып қою жайына көбірек бұра бастап еді. Карпов онысын тура жауап көрген жоқ.

— Сіз бірен-саран маман емес, ана көпшілік жөніндегі сұрауға жауап беріңіз? Не себепті заводта қазақ жұмысшысы аз?

— Ол жалғыз бұл завод емес, Баскенттегі барлық үлкен өндіріс орындарында да сондай. Бұл біздің ыңғайсыз, жайсыз бір шындығымыз, Нил Петрович!

— Не дейсіз, тағы қай жерлерде сондай?

— Обком бюросының сол жиылысында тоқыма фабрикасында, пресс-автомат зауытында және тіпті биыл ашылған цемент зауытында — бәрінде де қазақ жұмысшысының саны аз айтылғанды,

— Сіз оның себебін неден дейсіз? Ендеше маған сол жөнінен жауап айтыңыз. Өзіңіз мұны дұрыс деп білесіз бе? Занды хал дейсіз бе?

Сидоркин бұл жөнде өзі де талап рет бірнеше жиылыстарда қойылған сұрақтарға жауап беру жөнінде дәлелдерін сайлап алғандай болатын.

— Жирендеу қалың шашын самайынан аз қозғап, қайыра түсті де ашық ажарлы жасыл көздерін Карповқа туралай қарады. Карпов та қалалық комитеттің бірінші секретарының аузынан осындай жауапты жөнге сайлы жауап күтіп үніле түсіп салқын жүзді, ойлы назарлы Сидоркинге толық бейілмен аударып еді. Сидоркин қысылған да, қиналған да жоқ.

— Нил Петрович, бұл жайды жеке-жеке завод коллективі емес, бүкіл Баскент қаласы көлемінде ойласаңыз дәлірек түсінесіз.

— Иә, мысалы қалайша?..

— Мысалы сіз завод коллективінің проценттік мөлшерлерін еске алып отырсыз. Сонда қазақ жұмысшыларының проценті аз екен. Ал бүкіл қала көлемінде бар халық санын проценттеп алып көріңізші?

— Қанша процент? Қандай деректер бар?

Сидоркин бұл тұста салқын ғана күле түсіп:

— Бар қала халқының көлемінде қазақтың проценті он бір-ақ.

— О, қалайша, облыста 44 процент қой.

— Ия, облыста, аудандарда қазақ халқы көп. Бірақ қалада міне көресіз бе? Ал қалада тұрғын қазақ, жергілікті халық аз болса завод-фабрика барлық өндіріс орны жұмыскерді қайдан алмақ керек.

Карпов өзінің алдында тұрған мәселе жеңіл жай емес екенін аңдады да сәл үндемей қалды. Ол өз ішінен Сидоркиннің жауабы әрбір завод коллективінің басындағы адамның бұл жөнде үстірт, жеңіл жауапқа аузы үйреніп кеткен күйді аңғартты. Бірақ Нил Петрович обком бюросының атақты жиналысында сөйлеген Жайлыбеков сөзін және Сұлтановтың кінәлаушы сынын есінде сақтап отыр еді. Қазір Сидоркинге сол өзі білген, көңіл бөлген пікірлер туралы не айтатынын білгісі келіп протоколдың кейбір жерлерін оның есіне сала сөйледі.

— Жолдас Сидоркин, сіз объективті жағдайды ресми түрде ғана айтып отырсыз. Ал кей жағдайды өзгертіп

түзеу керек дегенді сіз, қала ұйымының хатшысы, ойлап көрген жоқсыз ба? Солай десек не дер едіңіз?

Бұл тұста Сидоркин жирендеу түсі қызара түсті де бірақ жылдам сөйлеп кетті:

— Мысалы менен қандай жауап күтер едіңіз. Тіпті мысалы менің орнымда өзіңіз болсаңыз, мұндайлық өзінше тарихи солай қалыптасқан жайды қайтып өзгертер едіңіз?— деп Қарповқа сұраққа сұрақ бере: «ол сіздің де қолыңыздан келмейтін жай» дегендей ажар білдірді.

Қарпов қалалық хатшының мұндай қиялаған сөз, мінезін жақтырмады.

— Сізбен мен үлкен бір шындық жөнінде шыныңызды білгелі, шын түсінігіңізді танығалы сөйлесіп отырғанымды ескерерсіз, жолдас Сидоркин.— Мәселені тереңге апарып шатастырмай-ақ сіз тек қана сол бюро мәжілісінде Сұлтанов пен Жайлыбеков қойған, атаған міндет жөнінен не ойландыңыз? Ойлану ғана емес, қандай шаралар етуге болар еді деп ұсыныс айтасыз? Маған сол туралы жауап беріңізші?— деп өзінің жуандау үнімен енді Сидоркинге талап қойған салмақ аңғартты.

Бұл тұста Қарпов жаңа өзі атаған бюро мүшелерінің не айтқанын Сидоркиннің де жақсы білетінін ескерді де, олардың пікірін қайталаған жоқ. Ал Сұлтанов пен Жайлыбеков сол жиылыста қазақ жұмысшысының санын қалай молайтуды атасқан. Олар қалада тұрғын қазақ аз болса, әрбір жаңа салынып жатқан завод немесе ескі заводтың көп цехтарын ылғи оқымысты маманнан қызметкер, жұмысшылар жинауда, Ленин айтқан жолмен, партия орындары өздерінің бұрын артта қалған ұлттар арасындағы тарихтық міндетін дұрыс жүргізсе сол ұлттардың ауыл қыстақтағы еңбекшіл топтарынан құрап социалистік жұмысшы табын жасау керек. Қашпа бейнет болар еді? Қалада болмаса облыстық қаланың қасындағы аудандарда, жырақ аудандарда тұрып жатқан қазақтың еркек, әйелі де, жас адамдары да, жасамыз адамдары да көп. Бір жол солардан екшеу-іріктеу қиын болар ма еді. Тағы бір жол бар, ол — осы қаладағы еңбек резервін әзірлейтін кеңселер атқаратын міндет. Солар өздерінің әртүрлі мамандыққа әзірлейтін курстарына, толып жатқан мамандық оқу орындарының қатарына сол ауыл қыстақтағы қазақтың малдан басқа ешбір еңбек түріне үйрене алмай жүрген еркек, әйел жастарынан

неге көп адамдарды аралуан азын-аулақ мамандыққа тартып үйретіп отырмайды.

Осындай екі жолмен қалаға келтірілген жас еңбек адамдары ең әуелі қала халқының да қатарына, мәдениетті қала тұрмысына даланың халқын көбірек тартар еді. Және бұрын құрылған цемент заводы сияқты көп коллективтерді енді ғана құралып жатқан өндіріс орындарының бәріне жергілікті халық — қазақ халқының жұмысшыларын алған болар еді. Ал бізде қазір көп ФЗУ мен қолөнершілер училищесінде ауылдан әкеліп оқытып жүрген жастар процентінің өзі ұят, шап-шағын күйде, деген екен Сұлтанов пен Жайлыбеков.

Юлдашевтің сөзінде ендігі ашылып жатқан мектеп-интернаттардың біразын Баскент сияқты, Түркістан, Ленгер және Кентау сияқты облыстағы мәдениетті дерлік қалалық орталықтарға көбірек салу керек және сол мектептерге ең жырақ отарларда жылдар бойы малдың ғана соңында жүрген шопандардың балаларын әкеліп тәрбиелеу керек. Болашақ мамандар да, қалалық өнерлі қызметкерлер де, кейде атап отырған өндірістердің жас жұмысшылары кейін бара-бара негізгі кадр дерлік соқталы жұмыскерлер тобы да сол арасынан мейлінше шығу керек. Бұрын көшпелі мал бағу тіршілігінен ғасырлар бойы құмда, сахрада, тауда ғана өмір кешіп өткен аталар, аналардың нәсілдері енді өздерінің туған республикасындағы социалистік тәрбие, мәдениет жасап отырған жаңа тарихтық жағдаймен пайдаланбай қалуы әділет пе?! Октябрьдің осы ұлттарға берген тарихтық лениндік жаңа жағдайымен тәрбиелік жеңіс табыстары сондай пәтнжеге бүгін әкелмесе қашан әкеледі? Революцияның 41—44-жылында өндірісі мол ұлт республикасының, өнерлі облысының біреуі біздің облыс болсын, оның ішінде бірнеше мыңдаған жұмысшы коллективі бар қорғасын заво дындай және өзінде бір кезде қазақ жұмысшысы көп болған зор завод болсын. Ал сол бүгін қазақтан шыққан социалистік жұмысшы тобын молайта түсу орнына азайта беріп отырса, бұл жай ғана сышап қана қоятын мәселе емес, осы жөндегі жауапты адамдары партияның қатты жазасына, соққысына да ұшырауға лайық адамдар. Сол себепті Базаровтай үлкен саяси жайды партияның бағытынап бұрмалап теріс түрде бағыттаған тәжірибе орнатушы қызметкер бұл орынға лайық емес деп танылу керек.

Партия саясатын бұрмалаған, тура жолын танымаған адам деп бағалау керек. Сол себепті ол орнынап алынуға тиіс деген.

Юлдашевтің осы соңғы қорытқан сөзі де Қарпов Сидоркиннің есіне салды. Кей жерлерін протоколдан оқып та берді. Содан кейін қағазды шетке бұрып, алдына салып қойып, енді шынтағын кең столға ауыр салмақпен қопдырды да Сидоркинге қадаған қаракөк үлкен көздеріне салқын сыншы ажар жынып тағы сұрады.

— Міне осы айтылған пікірлер мен осы жолдастардың бабына келген осындай ойлар жөнінде горкомның хатшысы сіз не ойлайсыз? Бұлардың айтқаны оң ба, теріс пе? Сол туралы мен сіздің жауапты ой, жауапты пікіріңізді білгім келеді. Не айтасыз?— деді.

Сидоркин бұл жөнінде жауапсыз, ойсыз емес еді.

— Нил Петрович, бұл жайлар туралы мен де ойланған адаммын. Және ойланғанда тек Баскент көлемінде ғана емес, республика көлемінде мәлім болған кейбір деректерді де аңдап жүрмін. Сіз Баскент туралы сөйлдіңіз. Рас 11 процент қала халқы облыс көлемінде 44 процент қазақ болғанда аз екені рас. Бірақ сіз республиканың астанасы Алматыны алдыңыз ба? Онда биылғы статистика бойынша 8 ғана процент. Қарағанды сияқты үлкен өндіріс қаласын алыңызшы. Бір заманда, мысалы революцияның алғашқы жылдарында онда көмірдегі жұмысшының проценті жоғары еді. Қазір қазақ жұмысшысының проценті және де көп төмендеп кеткен. Одан да әрі барайық. Мысалы жаңа салынып жатқан Қазақстан Магниткасы анау Қостанайдағы Соколов-Сарыбайдың жаңа қаласы Рудный солардағы проценттер қандай екен? Мен сізге айтайын ба, Алматыдан бастап жаңағы мен санаған қалалардың бәріне қарағанда қайта біздің облыстағы Ленгер, Кентау, Түркістан сияқты қалаларда жергілікті халықтар проценттері көп жоғары. Шын жоғары. Міне мен Баскенттің қиыншылықтарын ғана айтып қойғым келмейді. Жаңағы сіз атаған жолдастардың пікірлеріне мен жат қарамаймын. Бірақ сол ойларды іске асырудың жолдары қалай, қанша мезгілде қандай түрмен соны іске асыруға болады, деген жайға келгенде әлі сіз де, біз де, Сұлтанов та, Жайлыбсков та, тіпті сол Алматыға кеткен Юлдашевтің өзі де сонау Алматыға барып та ойланатын, ойланып барып қамдайтын жеңіл емес жайлар!— деп сөйіп қалған папиросын қайта

тұтатып, орнынан тұрып өз жауабына және жауабының шындығына мейлінше сенген қалыпта Қарповқа түрекелген бойда: енді не дер екенсіз?— дегендей жүзбен бұ да қадала қарап қалды.

Осы кезде ашаңдау жүзді, қоңыр шашты, биік жіңішке өкшелі туфли киген хатшы әйел кіріп:

~~нәш~~ Нил Петрович, сіз хабарла деп едіңіз, Ұзақ пен Ноян ауданының хатшылары келіп тосып отыр!— деді.

Сидоркинмен болған әңгімені Қарпов енді қысқа ғана түйді.

— Бұл жөнде сізден әлі менің естімек жайларым бар, олар аз да емес. Мәселе енді сіздің қарамағыңыздағы осы қаладағы бірнеше өндірістік, мәдениеттік және партия, советтік орындар туралы нақтылы жайлар жөнінде болады. Енді қорғасын зауытындағы жағдай тәрізді өзге орындардағы сондай қылықтарға сіз қалай қарайсыз, не істеп келдіңіз, бұдан былай не істемек боласыз! Міне ендігі сіз бен біздің ісімізді сондай жайлар анықтайды!— деді. Мұнда бірталай мәні іште жатқан салмақты, ойлы және салқын бір ескертулер бар екені сезілді. Орамды, тәжірибелі Сидоркин Қарповтың онымен бүгін ұшырасқан ойларынан өзі үшін педәуір орынды сын салмақ сезіп кетті. Келесі минутта кабинет есігі ашылып Қарповқа екі аудан секретарьлары сыпайы амаңдаса кіріп келе жатыр еді. Олар Ұзақ ауданының секретары Әріп Есдәулетов және Ноян ауданының секретары Қасымов Мұрат болатын.

Екі аудан секретары облыстағы ең малы көп және ең қатері де көп аудандардың басшы қызметкері. Қарпов бұл екеуін көп уақыт өзі пікір айтпай, сөйлетіп тыңдаумен болды. Ол тек анда-санда нақтылы сұрақтарын ғана береді. Ұзақ ауданының секретары Әріп Есдәулетов кесек шұбар жүзді, семіз денелі, жасы қырықтың ішіне кірген салмақты, қабілеті бар қалпында өз ауданының жайын көтеріңкірен айтқысы келеді.

— Жетіжылдық жоспар бойынша бізге үш жүз мың¹ қой басын белгілеген. Мен ауданның мүмкіншілігін содан екі есе жоғары — алты жүз мың қой өсіре алады. Жағдайын түзесе тіпті миллионға жуық қой басын өсіре алатын аудан болады дер едім!— дегенде Қарпов:

— Ауданыңызда адам саны қанша?— деп төте сұрақ қойды. Әрине мал саны адам санымен бек байланысты.

¹ Автордың өзі осылай жазған.

Есдәулетов шұғыл сұраққа оқыс тіреліп қалды. Әрине о да түсінеді. Қой өздігімен өспейді. Адам күшімен көбейеді. Бәсеңсіген дауыспен:

— Рас, адамымыз аз. Аудандағы халық саны 20 мың!— деді.

Қарпов өз ойында 20 мыңға 300 мың мал басы да артып жатқан сан екенін анық аңдады. Бірақ Есдәулетовтың көптіре айтқан санның аржағында тілек-талабы баржоғы анықталу керек. Ол үлкен цифрды текке айтып отырған болмау керек. Сондай дәмемен Қарпов аудан секретарынан тағы да бір жайға жауап сұрады.

— Сіз ауданның бүгінгі жағдайы сонша малды өсіруге жетерлік деп айтпайтын шығарсыз. Қосымша қандай шаралар сол санды малға қажет болар еді?— дегенде Есдәулетов бұрынғы салмақты, сенімді қалпына келді.

— Міне, Нил Петрович, айтпағым да сол. Жақсы сұрадыңыз. Екі түрлі жағдай керек. Біреуі — су. Біздің ауданда уәде етілген және су мамандары мүмкін деп тапқан 20 артезиан құдығы керек. Құм өзгені қамсыз етеді, тек бірақ су беріңіздер. Бұл бір жағдай. Екіншісі — жол керек.

Қарпов Есдәулетовтың ендігі сөздері қамқор қызметкердің дұрыс талапкер ойынан туған сөз екенін аңдады. Әзірше ол ауданда бұл сұрап отырған құдықтың үшеуі ғана қазылған. Жол өте жаман дегенді Қарпов бұрыннан біліп есінде тұтатын. Әрине Есдәулетов облыстың жаңа басшы адамына өзінің ауданы жөніндегі арманын, тіпті қиялға жақын дерлік арманын алдымен айтса ол айып емес. Бірақ ол жайды Қарпов та, барлық облыс басшылығы да, тіпті республика орталығы да бірігіп ойлап шешетін мәселелер. Ал қазір бүгінгі күн, биылғы жыл жайы облыстағы мал шаруасы жөнінде Қарповтың бүгінгі талабы. Бұл секретарьлармен дәл осы сағатта сөйлесуінің де себебі сол.

Ал қазіргі күздің алдағы қысқа арналған әзірлігі жайына сөзді Қарпов аударғанда Есдәулетов және де сенімді сөйледі.

— Құмға біз жақынбыз. Өз ауданымызда мал жеуге жарарлық, оруга боларлық шөп азықтың бәрін тегіс жиып қамдап алдық. Қыс аса жаман боп кетпесе, біз биыл мал өлтірмей, өсімін де аман аламыз!— деді. Оның осылай айтқан байлауында Қарповтың аңдағыш ойы

тез шалып қалған бір жай бар. Облысқа жаңа келгенмен, Карпов әр қыста Қазақстан малы сол қыс жағдайына қарай әртүрлі боп шығатынын жақсы түсінген. Қыс жақсы болса мал аман да шығады, өсім де береді. Ал қыс жаман болса, Қазақстан көбінше мал өлтіріп шығады.

Есдәулетов бар сенімді сөзінің ішінде солқылдақ бір сөйлемді қоса қыстырғанын Карпов қылып еткізбей анық таныды.

— Ал қыс жаман боп, қатты болса не дейсіз? Сонда да өлтірмеуге сене ме Ұзақ ауданы!— деп еді, Есдәулетов бөгелеңдеп, тамағын қырына берді. Бар сөзді өз кезегі жеткенше сергек күйде бағып отырған Ноян ауданының секретары Қасымов Мұрат сәл күліп қойды.

Карпов Есдәулетовтың жайып андады да, ендігі сөзді өзі түйді.

— Міне мәселе осында. Құмнан сіз көмек те, кесел де ұшыратуыңыз мүмкін. Сондықтан сіздің бар совхозыңызда жасаған қысқы қорыңыз сенімді деп айтқым келмейді.

Бұл тұсқа келгенде Есдәулетов өзінің ауданы жөнінде айтқан дерегі екі ұшты, ұшқары болып шықса, аудан басшылығына жайлы болмайтынын шұғыл андай қалып даусына, бойына, жүзіне салмақты сенім беруге тырысты.

— Мал өлтірмей шығуға біз сенімдіміз, жолдас Карпов. Әзір осыны ғана айтқым келеді. Мен сол ауданда істегеніме алты жыл болды. Сол жылдар тәжірибесіне сүйене отырып, сізді осылай сендіремін!— деді.

Карпов ішімен бұл жайға толық қанағаттанған жоқ. Ол Есдәулетовпен сөзін бітіре бере:

— Мен жақында сіздің ауданыңызға барамын. Қалған жайдың бәрін өз көзіммен көре, көп адамдарыңызбен кеңесе отырып аңғарысамыз. Жасырмаймын, мен көңілімде алдағы қыс туралы сіздің аудан жөнінен әбден тынышталып, нық сенімге келетін тиянақ тапқаным жоқ. Сіздікі көбінше үміт, әрине үмітсіз болмайық. Мен де үміттімін. Бірақ жалғыз үміт сүйеніш болуы жеткіліксіз. Мен сіздің ауданда боламын.

Есдәулетов бұл байлауға қатты ырзалық білдірді. Қашан келетінін, қандай көлікпен келетінін сұрай бастап еді.

Карпов өз ойында ол жайды шешкен жоқ-ты. Машинамен немесе самолетпен баратынын әзір анықтамайты-

нын айтты. Ендігі сөз Ноян ауданының секретары Қасымовпен айтысатын жайларға ауысып еді. Қарпов енді кезек сіздікі дегендей боп Қасымовқа бұрылғанда ол ең алдымен Қарповтың ең соңғы байлауын қатты ырзалықпен қабылдайтынын айтты. Жаңа секретарьдың осы екі жырақ ауданға бармақ болуы Қасымовты шын қуантқандай. Қасымов биік бойлы, кең, қызыл күрең жүзді, аққарасы айқын шыншыл көздерінде адамға жылы тиерлік сүйкімділігі бар. Бет-жүзі анық қазақ типі болумен бірге мол қалпында сұлу біткен адам. Ол орысша Есдәулетовтен көп таза сөйлейтін. Жұқалау қызғылт қоңыр еріндері оның таза аппақ, бүтін сұлу тістерін жиі ашып көрсететін дағдысы бар. Өзі де жаратылыс мінезінде көңілді, ашық жарқын болғандықтан күле сөйлеуі көбірек болатын.

Қарпов екі ауданға баратынын білдіргенде ол әуелі сүйсінуін бұл күнге шейінгі облыс басшыларының тәжірибесін еске алумен сөз қылды.

— Ұзақ ауданы облыстың ең жырақ ауданы. Ол Қаратаудың арғы жағы, терістік беткейде, совхоздарының ең арғы шеті құмға кіріп кетіп жатыр. Қыс болса Қаратаудың асуларын қалың қар, өткелсіз мұз сіреу басып алады да, бүкіл аудан бар Қазақстаннан ғана емес, тіпті өзінің облысынан, көрші ауданның бәрінен жырылып бөлек қалады. Біздің Ноян ауданының орталық тұсы ондай емес, Қаратаудың бергі жағында. Ал қысқы малымыздың жағдайын алсақ, біз де Ұзақ ауданымыз. Себебі біздің ауданының совхоздары мен колхоздары көп малын сол Ұзақ ауданы баратын мол құм — Мойынқұмға жібереді.

Қарпов бұл тұста өз ойына келген бір теңеуді айтты:

— Басымыз Қаратаудың бержағында, бөксеміз, аяғымыз Қаратаудың аржағында — мұзда деңіз! — деп күліп қойды.

Екі секретарь Қарповтың айтқаны анық шындық екінің бағалап бейілдене күлісті. Әзілқой Қасымов сол теңеуді ілгері қарай өсіре түсіп:

— Бас-кеудеміз бұл жақта болғанда кей жылдар Қаратау аржағындағы аяғымыз паралич болғандай жинауға келмей қатып жататыны да болады! — деп тыңдаушылармен бірге өзі де ашық, қатаң, еліктіргіш күлкісімен жарқырай күліп алды.

— Қысқасы, біздің сол екі ауданымыз қысқы қатынастары қиын болғандықтан облыстан барушы жұртқа қиын, қиын сапалады. Жолы жақсы жақын аудандарға

ұдайы жиі барып жүретін осы облыстың басшы қызметкерінің көбін біз өз аудандарымызда аса сирек көреміз. Бұл шағым емес. Өзі көптеп үйренісіп кеткен шындығымыз. Басшы адамдар бармауға үйренген де, біз олардың келмеуіне де үйренгенбіз!— деп тағы күлді.

Қарпов Қасымовтың сөзіне жаңа басшылыққа келген мұның өзіне әсіресе арнайы айтып отырған сыпайы түрдегі талап барын аңдаған еді. Қасымовтың сол жайды әзілге сүйіп, қадап айтқанына Қарпов іштей баға берді. Шаруа жөнінен келгенде Қасымов Есдәулетовтей емес, күдік жағын басыңқырай сөйледі. Оның қиыншылығы екінші түрлі.

— Біздің әзірлеген жем-қорымыз Қаратаудың бергі жағында болады да, малымыз арыда Ұзақпен қатар жайылады. Біз көретін қиыншылық бейнет сол мал мен жемнің екі арасының шалғайлығында. Әрине шама келгенше азық қорын таудың арғы жағына жеткіземіз. Бірақ күш, көлік, бар мүмкіншілік азығымыздың бәрін таудың аржағына шығаруға жетпейді. Сонымен бізде жаңа өзіңіз байқағандай қыс қатты болмаса жақсы шығамыз деп амалсыздан шартты түрде сөйлейміз,— деген еді.

Қарпов мұның да шаруасы өзі айтқандай алдағы қыстың ажарына байланысты екенін анық түсінді. Облыс көлемінде әрі малы көп, әрі уайымы көп аудандар осы екенін анық танып отыр. Аудан басшыларының өз аузынан анығын білді. Қиыншылықты таныса да қауіпке кетіп ықтай қоймайтын Қарпов мінезі бар. Ол екі секретарьға әзілдей отырып, ащы шындықты сөйледі.

— Малы да көп, сол малындай мұңы да көп аудан Ұзақ пен Ноян екен. Істеген қамы да бар, соған орай сенімі бар, бірақ сенімінен де көбірек күдігі бар секретарьлар сіздер екесіз. Әзірге аңдағанымыз сол болсын. Жақында аудандарыңызда көрісейік!— деп екі секретарьмен қоштасқан еді.

Осыдан он шақты күн өткен соң «ГАЗ-69» машинасына мінген Қарпов ауданға жол тартқан еді. Екі ауданды көп аралап, жақсы біліп жүрген обком қызметкері мал шаруа жөніндегі бөлім бастығы Ерімбетов қасында бар. Және облыстық кәсіпшілер одағының бастығы Жайлыбеков Алмасбек үшінші кісі боп қасына ерген еді.

Баскенттен Ноян орталығына қарай жүрген жол көбінесе бозғыл жусан қара отты қыр шөбі көкбек, дөрмене

сияқты қазіргі күзде тегіс бозарып қуарған шөптер өскен өлке болады. Бірқалыпты ұзақ жота, тау, тоғай, өзен өлкеге соға қоймайды. Ноянның бойында күзде, қыста үнемі соғатын атақты қара жел бүгін қатаңдамаса да машина сыртынан қатты екпін соққынымен, ызың-шуымен ұдайы білініп келеді. Жылы киінген, ұзақ жолға әзірленген жолаушылар бұл жолдың шаңына, жиі ұшырасатын орқаш оқабына, сұр аспаны соқтырған суық желіне көңіл бөлмейді. Қала адамы боп қажу, мою бұларда сезілместей.

Жарым күндей жадау жолда, жадағай жалаңаш дамада көңілсіз суық күздің сұрқай мезгілінде ұзақ жүрген жолаушылар ақыры Ноян ауданына жетпей, оңға бұрылды.

Басында өзенсымақ өлкені өрлеген тар ғана бұран жолға түскен машина біразда шөбі қалың, қабаты көбірек қырқалардың арасына кірді. Осы өлкеде жел саябырлау, қырқа-қырқа жондар қағаберіс болып, енді шөптің шығысы, жердің ығы көңілдірек сезіледі. Машина күндізгі желге қарсы жүрсе де қатаң қарсылық білінбейді. Күйлі «ГАЗ» жұмсақ топырақты тараң жолмен ызғып келеді. Жолдың оң жағында бір қалтарыста жақын қырқадан аса жайылып келе жатқан қалың қой көрінді. Әлім Ерімбетов бұл қой қай отар екенін аңдап келеді екен.

— Әне Керекеннің қойы да бері шықты. Бұрылайық солай!— деді.

Бастап келе жатқан Әлім Ерімбетов болғандықтан Карпов мақұлдап бас изеді. Жүргіншілер тақай бергенде өңшең торпақтай ірі, күйлі қойлар машинадан сескеніп шалқып үрке берді. Дүрілдеп тұяқтары қатаң жерді дүсірлете басып жортқанда ауыр денелерімен бір-біріне қақтыға, сығылыса онан сайын желіге үркеді.

Қойдың осы қалпына сүйсіне қараған Ерімбетов:

— Мұның қойы арқардай. Үріккенде тап тау ешкіден кем үрікпейді, қарашы!— деді. Қойдың шетінде семіз қоныр құлынды биеге мінген Керекен ақырын сабырлы ғана дыбыс беріп: «шәйт-шәйт!— деп өзі қозғалмай бір орында тұрып қалған еді. Қойлары мұның айналасына шалқи орала берді.

Енді біразда машина тақап кеп тоқтаған соң қойлардың ұйтқуы да басылған еді.

Алмасбек қойды тамашалап, тез шола қарап малға көзі үйренген қалпында:

— Қойлары не деген ірі, карағым-ау. Осы әлгі архаро-меринос па, жоқ кәдімгі қол қойы ма?— деп еді.

Карпов Керімқұлдың өзін де, қойын да естіген, біледі екен.

— Жок. Мұндағы жай қой. Бірақ төрт-бес жасаған үлкен, кесек қойлар болу керек. Керімқұл қойы болса осы болар. Шынымен аса үлкен, бөлек қойлар екен. Мен Россияда қойдың, мұндай үлкен болғанын көрген емеспін,— деді.

Әлім бұл кезде Қерекеңмен әңгімелесіп, мына келген кісілер жайын айтып тұрған. Керімқұл өзі де бүгін осы қонақтар келетінін естіген еді.

Мұрат Қасымов айтқан хабардан біледі. Ол қазір есекке мініп кейінірек келе жатқан жас шопанға қол бұлғап дауыстады да, Әлімге қарады.

— Меймандар қойды көріп болсың, сосын кәйтеміз, Бұяқта бел астында біздің үйге барайық. Шай-пай әзірлігіміз бар еді. Дәм татыңыздар. Солай емес пе, Әлеке!— деді.

Әліммен бұрын кәзтаныс, біліктес екені мәлім еді.

Карповтармен қол алысып, амандасып болған соң барлық топты бастан Керімқұл өзі де жаяулап жүріп қойды аралады. Жүні де асыл, еті де мол, бойлары биік, өте ірі — бұл тегі сек қойлар тобы болатын.

Керімқұл облысқа мәлім алдыңғы қатарлы ең бір қадірлі шопанның бірі. Ол биылғы алған социалистік міндеттемесін бүкіл Қазақстанға мәлім етіп орындаған, айнала сексен килодан салмағы бар қалың қой отарын айтқанындай бағып семіртіп, табыс еткен, жүлде алған жеңіс қайраты бар.

Қойды аралап болған соң қонақтардың машинасына қалың киімімен қинала кірген Керімқұл шоферге жолсызбен төтелей ауылға баратын жолды көрсетіп отырды. Тағы да қабат бір көлбеген қалың шөпті аласалау қырқадан асқан соң төменде, өзекте сәл ескірген көгалсымақ ауыл қонысы ортасында отырған екі киіз үй көрінді. Біреуі үлкен, бүтін, ақшыл үй де, екінші қара жүннен басқан төрт қанаттай шошақтау, келеңсіздеу үй. Екі үйдің орталығын ала шимен қоршаған қазандық жерошақ байқалады. Үйлер қасында қара-құра жоқ. Жүгіріп үріп шыққан бір сары төбет, екі сары ала күшік және бір сары қаншықтан басқа өзге тірі жәндік байқалмады. Тек машина үй жанына келгенде жасы отыздың ішіне кірген

бір әйел емшек баласын көтеріп, тағы екі кішкене баласын қасына ертіп тысқа шықты.

Екінші үйден күндігі бар бір кемпір мен басын қалың орамалмен ораған, бетінде қалың қызылы бар жалпақ жүзді, домалақ тұмсық келіншек шықты. Қонақтарды қарсы алған да осылар болды.

Үлкен үйге кіргенде алдарынан киіз есікті бала көтерген Керімқұлдың әйелі өзі ашып еді. Қарповқа бұл ыңғайсыз көрінді. Табалдырықтан аттап кірген соң артындағылардың бәрі тығыздап кіріп жатса да ол ілгері жүрмей әуелі киіз үйдің ішін жағалай, айнала қарап тұрып қалып еді. Көптен оқыған, естіген әр алуан дау болып, сөз болып жүрген киіз үй деген осы.

Қарпов ішінен: «менің сенімен алғаш ұшырасуым осы, киіз үй!»— деп әуелі шаңыраққа қарап еді, үңірейген үлкен тесіктен жаңағы түнерген сұр аспан аңқып көрініп тұр. Үйдің іші анық жылы емес, салқын. Отыратын орындық жоқ. Тіпті бұл үйдің ішінде жатқанда да жерде жату керек. Орындық, төсек дегеннің біреуінің де белгісі жоқ. Оның есебіне енді төрге шығып Алмасбектің қасына көрпеге ыңғайсыздана басып кеп отырған соң аңдаса бір топ қатар жнылған сандықтар тұр. Беттері сырланған әшекей қаңылтырмен, арзан жылтырақпен қапталған. Сол үш сандықтың үстінде әр түрлі оюлы, бояулы киіздер, бірен-саран кілем байқалады. Солардың үстінде көрне-көрне-көрпе. Әр бояулы, әр түрлі бағалы мақта тартылған қалың, ашық түсті көрпелер. Одан әрі толып жатқан үлкенді-кішілі жастықтар.

Керімқұлдың киіз үйі сыртынан да, барлық ішімен де Қарповқа таң қаларлық тың әсер етті. Үйді айнала тұтқан киіз палас дейтін тақыр алаша бар.

Қарповтың өзінен басқа бұл үйдегі жандар ыңғайлы отырады. Аяғын астына оңай бүктеп, қолындағы баласын тастамаған Керімқұлдың күнге жүзі күйген қара сұрлау әйелі отыр. Малдас құрып ып-ыңғайлы дөнгеленіп сарғыш жүзді, шоқша сақалды, сұлуша жүзді, қара барқыт тақиясы бар Керімқұл отыр.

Қарпов аяғын қалай ұстауды білмей арқасымен керегеге сүйеніп, екі аяғын соза түсіп әрлі-берлі қозғалып аунай түсіп отырғанда, Әлім мен Алмасбек жұмсақ көрпелер үстінде олар да Керімқұлша малдас құрып, аяқтарың астарына етікшең күйде ыңғайлы жиып алыпты.

Үйдің ортасында құрғақтау ұсақ ағаштан кесіп жарып жаққан кәдімгі даланың оты (костер) маздап жанып тұр. Оның түтіні жұқалау, сұйықтау, жіңішкелеу бойымен аспанға созылып, ысталған шаңырақтың үлкен тесігінен шығып кетіп жатыр. Бірақ үй ішінде түтін иісі өзге киіздің, терінің, танның иістерімен аралас мейлінше мұрынды ашыта білініп тұр.

Карпов ішінен: «әйтеуір ауа таза емес» — деді де пирасын суырып тарта бастады. Бұрын кіріп отырып көрмеген киіз үй әр өзгешелігімен таң қылса да, Карпов ол жайын маңындағы ешкімге сездірген жоқ. Тез қайнаған шай қонағуар ақ самауырдың екі иішінен демалған күйде бусанып оттың бержағына келді. Кішкене дөңгелек, аласа стол қойылып, шашақты, таза көк дастарқан жайылды. Оның үсті дәл бір шанаға тиелген отындай немесе шөптің шөмелесіндей қоңырқай, қызғылттау түсті бауырсаққа лық толыпты.

Шөмееледей қалың бауырсақтың ортасында кесек-кесек қант түйірлері жүр. Азғана столдың үш жеріне тарелкеге салынған сары май қойылды. Шай пиялаға сүт қосқан күрең кофе сияқты тартымды, жайлы түсті шай Карповтың алдына қойылған еді.

Қазір үй іші барлық жағдайымен жылына түсіп, көңілге алғашқыдан гөрі жайлырақ сезілді. Үйге кіргеннен бері Карпов әр адамның киім үлгісіне шейін, киген бұлының сапасына шейін көреген көзбен аңдап отыр. Бұл үйдегі тұрмыс, жай-жағдай, жатыс-тұрыс қандай болмақ, адамға жайлы-жайсыздық жағынан қандай деген ойларды Карповқа ұдайы ойлатып отыр.

Мұнда ауа жаман болмау керек, тек от жаққан кезде түтін мазасыз. Бірақ от жақпаса суық қой. Сонда мысалы қыста қалай болмақ керек. Қатты жауында анау тесік қандай жағдайсыздық әкелу керек. Жауын ұзақ жауып, не қар жауып беймаза күн болса, не түн болса, бұл үйдің ішіндегі адам жаурамасқа бола ма? Анау кішкене балалар, мынау үстеріне киген қалың ауыр киімнен босауға тегі мүмкін бола ма? Ал осындай үйде жуыну қалай болмақ? Жатқанда көп жұрт, мысалы бәріміз осында бүгін қонатын болсақ, тегіс қатар жататын боламыз ғой, деген сияқты толып жатқан жайларды таңырқай және еріксіз жатырқай, кейбір жайын ұнатпай, сынап ойлай отырған Карпов және осы кездің өзінде стол басында сөйленген сөздің көбіне араласып отырды.

Әлім мен Алмасбек кезектеп аударып Карпов пен Керімқұлдың әңгімесіне жәрдемші, жалғастырушы болды. Карпов бір шақ қолдарының ұшы көгере тоңған бес жасар, үш жасар екі балаға қарай отырып: «Қыстыгүні Керімқұлдың үй іші осы киіз үйде бола ма?»— деп сұрап еді.

Көбінесе қыстыгүні там үйде болады екен. Карпов қадала анықтап: «мысалы ноябрь, март айларында осы киіз үйде тұра ма?»— деп сұрап еді. «Ол айларда осы киіз үйде тұрамыз» деген жауап естіді.

— Тоңбайсыздар ма? Бұл жердің желі қатты. Ол күні-түні ұзақ соғатын, қатал, суық жел. Балаларың, үйішің тоңбай ба?

Бұл сөзге Керімқұл сыпайы жүзбен алғыс айтқандай жымиды да Карповқа қарады. Шопанның үй-ішінің қамын ойлап отыр екен, деген алғыс сезімі бар еді. Бірақ «тоңамыз, күйзелеміз» деген сияқты жайларды мұндай келіп-кетіп жүрген басшы адамдарға айтып шағыну әдетінде жоқ Керімқұл сыр берген жоқ.

— Е, түк етпейді, үйренгенбіз де! Толайым тегі, біздің бұ жерде ол қатты желіңіз болмайды. Менің осы отарым жүрген жерді Желтимес дейді. Қыста да, жазда да қойымның арымай, күйлі бола беретіні со желден қағаберісте, әрбір қалтарыста жапбағып жүріп жатамыз,— деп қойды.

Алғашқы бір шыны шаймен ілесе енді біразда суық тыстан ыстық буы бұрқырап үлкен сары табаққа салған мол қуырдақ кірген еді. Табақтың айналасында қасықтар бірге қадалыпты. Жұрттың үндемесе де көңіл ажары өзгеріп, көтеріле түсті. Әзілі ашық, жылдам ауызға оралатын Алмасбек:

— Е, жылы «Желтиместің» ыстық қуырдағы да келді ғой!— деп күлді де: «Осының бір суық айдаушысы болушы еді». Әлім қоса қалжыңдап: «Өзі суық, өзі сұйық!»— дегенде Керімқұл екі әзілқой қонақтарына және алғыс жүзбен қарап рұқсат тілегендей болды:

— Опымыз, бәрекелді, бар еді. Тек өздеріңіз, мына мейманымыз суықтап келіп ауыз тисе, бой жылытса жаман болмас деп ем. Тегі өзі рұқсат па?— деп қашан әкелгені белгісіз, кішкене столдың астынан мойнынан тартып бес жұлдызды коньякты суыра берді.

Әңгіме бұрынғыдан да жиілеп, сұраулар, таңысу, білісу жайлар қыза түсіп еді.

Карпов Керімқұлдан қашаннан бері қой баққанын сұрады. Денсаулығы қандай екенін, ауырса қандай жәрдем алатынын сұрастырды. Газет, кітап, радио жайлары, монша жағдайын, жақындағы емхана көмегін — бәр-бәрін де көп сұрасқан еді. Шаруа жөнінен білгені Керімқұл осы араға келіп отарымен «Желтимеске» орнағалы он бес жыл болса да бірде-бір қыста мал жұтатып көрмеген екен. Оның себебін де Керімқұл жақсы айтып берді. Жазда мұның қойы осы өңірдегі бар қойдың семізі болады. Өйткені ол күніне жиіны мұның қойы он сегіз сағат жайылатынын айтты. Судан да кенде болмайды. Күніне екі рет су ішпейтін айы болмайды. Қысқы қойы мықты келеді. Семіз, күйлі боп кіріседі. Ал дәл қыс айларында бұл осы «Желтиместің» қар түспейтін беттерінің бәрін арнап санап сақтап жүреді. Ық жақтарын да есінде сақтайды. Сонымен бораң мұның қойына соқтыға қоймайды. Малы ашықпаған соң жұтау түгіл қыстың өзінде етін бермей қояды. Күйлі қой аурудан да аман болады. Сонымен Керімқұл шығынсыз қыс атқарып жүре береді!

Карповтың аңғаруында Керімқұлдың өзі ғана емес, әйелі де меймандос, қонақуар адам тәрізденді. Карпов оның әйелімен де сөйлесті. Үй ішінің кіріп қалай жуатынын, моншаның қайда екені, балаларды қалай жуындыратыны, киімді қалай тігетіндері жөніне шейін сұрасқан еді.

Керімқұл мен әйелі Карповтың әрбір сұрағына ақырын күліп, іштерінен ырза бола түсіп жауап берісті. Бірақ әйелдің жауабында монша бізден жырақта, совхоз ортасында. Өз қыстауымызда ол жоқ. Кішкене баламен суықта жол жүріп бару оңай емес. Ол жағынан қаладай емес, күйіміз төмен. Моншаны өзіміз жақсы көрсек те осы қожайымыз екеуміз қыстың алты айында бір-екі көреміз бе, жоқ па? Рас-ау, үлкен кісі сұрап отыр екен, ондай сорақымызды айтпай жасырайын ба, тегі! — деп қалды.

Керімқұл әйелінің мұндайлық ашылғанын әдепсіздік көріп, самауырға қарай тұмсығын бұрып, жақтырмай күбірлеп кетті.

— Ой, қатын шіркін, ой, бәйбіше, сен неме қайдағы, қаяқтағыны айта берген несі. Қойсана, батыреке! — деп біресе әйелін тоқтатпақ боп, бір жағынан қонақтарға имене жалтақтай түсіп, екі арада пәйік болды.

Қарпов бұл үйдің ішімен танысқанына өз көңілінде ырза болды. Бірақ үнемі шынтақтап, көлбеп отыру оған ауыр болған еді. Аяғын тізесінен бүктеп отыру әзір оңың қолынан келмей қойды. Бірақ қандай ыңғайсыздыққа болса да мынадай жақсы еңбек соңындағы жандардың меймандос шаңырағының астында, дастарқанының басында шыдап отырып шығуды өзіне шарт көрген. Ол осында астан кейін жатып қалуға да әзір еді. Бірақ Алмасбек пен Әлім екеуі ақылдасып, оған өздерінің байлауын айтты. Оны жеткізген Алмасбек еді.

— Нил Петрович, қонақ шай ішіп, біз сияқты ет жеп болған соң меймандос үйді босатса да олар ренжімейді. Біз мысалы қазір жүріп кетсек, бұ кісілер ренжімейді деп ойлаймын. Асын іштік, жақсы, мол әңгімелестіңіз. Енді ұйықтау үшін біз биік төсегі бар, жарық бөлмесі бар аудан орталығына барып ұйықтайық. Ол осы арадан жырақ емес,— деген.

Содан кейін Қарпов Керімқұлдың әйелімен қол алысып қоштасып, үлкен алғыс айтты. Мазасыздық жасағандарына күле тұрып, кешірім де сұрады. Керімқұлдың меймандос әйелі бұл қонақты ішінен көптен бөлек бір жылы жүзді адам екен деп ұнатып қалған еді. Қеліп ас ішіп кеткендеріне ол өзі шыны пейілімен жақсылап алғыс айтты. «Тағы келіңіз, қыстағы тұрмысымызды да көріңіз»,— деп қалды.

Осымен Ноян ауданының белгілі шопаны Керімқұлдың үйінен күздің күйедей қараңғы желсек түнінде күндізгі сары төбет пен сары ала күшіктерді әуліктіре үргізген «ГАЗ-69» отардағы қойдың үстін әрлі-берлі бұрылған шақтағы күшті фардың жарықтарымен айғыздап әрлі-берлі сызғылап өтті де, енді ауданға қарай төтелей тартып кетті.

Арада бір жұмадай уақыт өтті. Бұл шақта Қарпов тобына Ноян ауданының секретары Қасымов Мұрат қосылды. Және Ноян ауданының райисполкомы Жарас ерген. Ноян ауданының көп жерін аудан орталығының өзінен бастап Қарпов мол аралады. Ол бірнеше совхозда және «Алға» сияқты Қаратаудың бөктеріне кіре отырған колхозда болды. «Орловка», «Леонтьевка» колхоздары орнаған тоғайлы, жемісті қыстақтарда болып өтті. Қаратау алыстан сыртынан жұтан, жүдеу, жалаңаш тау болып көрінсе, мынау екі қыстақтың тұсында кең қойнау көбе-тоғайы мол, сулары мөлдір көп тараулы өзгеше кө-

рікті бай бір қолтық-қолат жасайды екен. Бейне Орал тауының бір бөлімі дерсің. Чусавой тұсы да, сондайлық күйқалы, берекелі тұрғын еліне қызықты, жайлы, бай мекенді анық аңғартқандай.

Бұл ауданның да көпшілік шұғылданған шаруасы мал. Сондықтан совхоз бен колхоздың бәріінде де облыстың басшы адамдары мал айналасындағы директорлармен, колхоз бастығы, ферма бастығымен және жеке шопандармен көбірек ұшырасты.

Сол қатарда Ноян ауданының тағы бір үлкен абырой алып жүрген қартаң шопаны Дөнбайдың отарында да Қарпов көп бөгеліп, ол шопанмен де, үй ішімен де көп әңгімелескен.

Қазір енді Ноян ауданын аралап болған топ Көпекент совхозы деп аталатын Ұзақ ауданының үлкен совхозының орталығына келген. Телефонмен алдын ала келіскен мезгілді еске алып, осы совхозда бұларды Ұзақ ауданының райком секретары Әріп Есдәулетов тосып жүр еді.

Совхоз орталығы соңғы жылдарда жаңадан салынған едәуір көлемді қыстақ болатын. Тап ортадағы бір топ шатырлы, ұзынша жалғыз қабат үлкен үйлердің біреуі совхоз директоры Есенов Әбдінің пәтері болатын. Қазіргі жиын таңертең сонда келген бір топ машиналардың, қонақтардың топталған жері осы Есеновтың пәтері болды.

Есенов өзі ұзын бойлы, басы, кеудесі де кесек біткен, қызғылт, сарғыш жүзді, ұзындау қоңыр шашты, қой көзді, көрнекті, келісті жас жігіт екен. Ол орысша таза, жартылай отыра жайғасқан еді.

Қарповты Есенов өзінің жас әйелі Құндызбен танытырып, таза жыылған үлкен қонақ бөлмесіне кіргізген. Отыратын орындық жоқ. Кілем, көрпе жерге жайылғандықтан мұнда да қонақтар жастыққа сүйене екі төсекке жақсы сөйлейді.

Қарпов директордан әуелі оның өзінің жабын сұрастырған. Есенов Ташкентте зоотехниктік мамандық білім алған. Өзі осы ауданның өзінен шыққан жас екен. Әйелі Құндыз осы ауданда, тіпті, осы совхозда орта мектеп бітіріп, бүгіннен он шақты ай бұрын ғана Әбдіге қосылған, жасы 18—19-дағы талдырмаштау, бойшан, қоңырқай жүзді сұлу жас екен. Оның мінсіз бой мүсініне жүзіндегі әсіресе үлкен, тұнғыық қара көзіндегі жылы, майда бір

ажар өзгеше жарасқан. Көтеріңкі түзу мұрны қазақ әйелінде сиректеу ұшырайтын қырлы ұнасым бар. Кесектеу аппақ тістері дөңгелей жұмырлана, сәл жылтырай көрінген иегі, ұзындау мойны, жұмыр мінсіз біткен қалпында бір толқын бұғақ жасап, жас әйелді көптен ұшыраспаған анық сұлу дегізерліктей.

Қарпов әзірше қала мен колхоз, аудандарда қазақ әйелінен дәл осы Құндыздай бойы да, жүзі де сұлу келіскен жас әйел көркін көрген жоқ еді. Ол амалсыздан ішінен сұлу Құндызды күйеуімен салыстыра отырған шақтары да болды. Енді аңдаса кесектеу бетіне түзу боп ірілей біткен мұрны, үлкендеу, сарғыштау көзі, қызғылт, сәл қалыңдау ерні — бәрі де өз өлшеуімен жақсы жарасқан пішін Әбдінің жүзінен де аңғарылып еді.

Қарпов бұларды жақсы табысып үйлескен жұбайлар екен деп байлаған. Құндыз бен күйеуі қатар қызмет етіп жүріп шай, қуырдақ әкелген тұста, кейін сол дастарқанды жимай тағы да өзге астарын үздік-создық әкеліп сыйлап отырған меймандос жастарға қонақтар көп көңіл бөлісті. Оларды әр қайсысы да сөйлетіп, сұрақтар беріп, жалпы мәжіліске қоса араласғырып отыруға тырысты.

Әбді іс жөніндегі деректі жайларды өте орынды, ұстамды мінезбен асырмай да, жасырмай да дәл-дәл сөйлеп отырды. Құндыз облыстан келген қонақтардан көбірек именгені ме, әлде өзінің мінезі солай ма, жауаптасып ұзақ сөйлеуге үнемі сараң болды. Ол ұялыққырап, күле сөйлейді де, әр сөзінің аяғын өте ақырын ғана айтып, әр әңгімені сол үні дағдысымен еріксіз тұжыра отырғандай болды. Бұл сөз оның өзінің оқуы жайынан басталғанда байқалып еді.

Қарпов одан:

— Ілгері оқуға бармадыңыз ба? Барғыңыз келмеді ме?— деп сұраған.

— Мұнда ВУЗ жоқ. Алыс қалаларға бара алмадым,— деп қана тоқтағысы кеп еді.

— Өзіңізбен бірге бітірген шәкірттер қанша еді?

— Он жеті.

— Олардың ВУЗ-ға кеткені бар емес пе?

— Бар еді.

— Солармен бірге бармадыңыз ба?

— Жоқ. Бара алмадым,— деген күлімсірей, қызаранқырай қысыла сөйлеген Құндыз сөздері Қарповты оның өз аузынан айтарлық әңгімеге жарытпайтынын аңғартты.

Осы үйдегі ұшырасуда аудан секретары Әріп облыс басшыларына өз ауданын жақсы білетін жайларын жиі сөйлеп, үзік-үзік білімдерін жақсы аңғартты. Ол аудан малының құмнан өтіп Қарағанды шегіне, Бетбақты басып Жетіқоңырға дейін жайлап баратынын айтты.

Осы ауданнан жақын жерден ағып өтетін Шудың суын ретке салу жайында пікірлер айтты. Екі облыстың бұл өлкедегі малын Шудың суымен шөлсіз етуге болатын бір ойлар барын сөйледі. Жамбылмен екі аралықтағы Талас, Аса, Бүркіт сияқты өзендерді пайдалануға болатынын сөйледі. Ерте заманда осы Құмкент бойында мол су болғанын баяндайды. Осы Мырзабай Дала дейтін құлазып тұрған мол дала бұрын мырза дала болыпты, түгел егін егіліпті дейді.

Қай жерлерге плотина салса, Алтыбай қазанға жоғарыдан он жеті бұлақты әкеліп құйса құнарлы азық қорын жасайтын мол су болатынын айтады. Қарабұлақта Біресек деген су бар. Ол Тастаққа кеп құриды, соған плотина жасаса ауданға қарай созып 3—4 мың гектар егін етуге болар еді. Оны айтады, тіпті Мойынқұмның өзіне Жуантөбе, Састы осы Құмкент қойлары бата барып пайдалана алмай жүр. Қыста біздің құмды паналап келетін мынау Ноян ауданының қойы да толық пайдаланбайды. Мойынқұмның жырақтағы көп пайдалы өлкесі іске аспай қалып қойып жатыр. Бізге сол өлкеден 18 артезиан құдығын қазып берсе, ең үлкен мемлекеттік шара сол болар еді.

Қазір Жуантөбе тұсында қазылған бір артезиан құдығының беріп отырған игілігі толып жатыр. Кешегі шөлде бүгін дарбыз шығарып жатыр. Әзірге біз үш қана құдық қаздық. Бұл өте аз.

Жалпы Ұзақ ауданына жетіжылдыққа 635 мың қой өсіру міндетіміз. Бүгінде 330 мың қойымыз бар. Қаракөл қойы. Бұл өзіңізге мәлім валюта беретін қадірлі қазына. Біз жеріміздің, ауданымыздың көгін пайдаланбай отырмыз. Мүмкіндігімізді алсақ, бір миллион қаракөл қойын өсіре алар едік. Жер де, жайылым да жетер еді. Тек су, су берсе...

Екінші арнамыз бізді қинайтын жол, қатынас. Әсіресе қатынас. Қыста біз сонау бейнебір Арктикада қыстайтын зимовщиктер халінде айнала әлемнен қатынасымыз үзіліп, мүлде бөлініп қаламыз.

Карпов үй ішінің адамдарын жоғарыда айтқандай

аңыстай отырумен бірге Есдәулетовтың жаңағы аудан жайындағы кең де, терең де; көлемді сөйлеген жайларының барлығын жақсы ұғынды. Сонымен қатар ол өзі сезген жақын күндегі дәл алдағы биылғы қыстағы екі аудан қамына әсіресе қатты көңіл аударған еді.

Ноян ауданын көріп шықты. Бұл ауданның колхоздары мен жақын совхоздарын және де танып өтті. Бүгін ауданның үлкен совхозының бірі Көнекенттің барлық қыстық әзірлігін көріп отыр. Аудан секретары Есдәулетов болашақ арманды айтуы дұрыс. Аудан көлемінде қандай мүмкіншіліктер барын, соның қалайша пайдаға аспай отырғанын айтуы орынды шығар. Бірақ ол осы баяндап отырған жайларымен дәл биылғы әзірліктің ойдағыдай сенімді емес екенін көп сөзінің тұсында Қарповқа танытып алғанын өзі де сезбеген болар. Ол өз ойынша мол мүмкіншілікті пайдаға асыртпай отырған тоғышарлықты ауданшап емес, облыстан және одан да жоғары үлкен үкімет орындарынан деген жайды көп аңғартады.

Қарпов оның ойларын, сөздерін өз ішінде қорытқанда: «Бұл секретарь биылғы қыста жұт, апат болса себебін, мәні-жөнін ертеде айтқаным кәне! Өздеріңе білдіргенім кәне?!» дегелі отыр.

Екі аудан басшылары осы арада түгел бас қосып отырғандықтан Қарпов енді бір жұма бойында өзінің аңғарып, түйген күдікті ойларын айтуға байлады. Бұл отырған қызметкерлердің бәрі сенімді адамдар. Бәрі де жауаптылығы мен оны ұғынуы жеткілікті кісілер. Өздері және тегіс кешегі соғыста көп қиыншылықтарды бастарынан атқарып өткен Совет Армиясының әр дәрежелі офицерлері. Бұлармен қазіргі екі аудан жағдайын штаб сияқты нақтылы байлаулы кеңес құруға болады. Нұсқауларды ашық, қатал, ащы шыпдығымен дәл байланыстыра айтып кету шарт.

Қарпов әр адамды, әсіресе қызмет бабындағы өзіне қатынасы, жалғасы бар адамды оның өткендегі өмірімен, ісімен, бұрынғы еңбек тәжірибесімен қатар тануға тырысатын әдетке сүйенетін. Сол дағдысы бойынша ол қазір облыстан шыққан Әлім, Алмасбек екеуінің де Отан соғысында қанша жыл, қайда, кім болып істегенін жақсы білген. Қасымов, Жарасовтың да қандай майдандарда болғанын анық, ұзақ әңгімелетіп өз ауыздарынан естігенді.

Бүгін Әбдіден оқуының ғана жайы емес, әскерде, соғыста болып өткен соңғы бір-екі жылдағы, өмір тәжірибесін білген болатын. Есдәулетов те майданға біраз уақытқа барып араласқан қызметкердің бірі екен. Ол бірақ мынау отырған өзге, өзінен жасы кішірек топ адамдарынан басқарақ. Ол соғысқа барардан бұрын да жауапты қызметкер болған. Ауданда істеп жүріп соғыс кезінде партиялық бір алуан жазаға да ұшыраған. Неқыса өзінің өткен шағы мен бірнеше қат-қабат бас тарихы бар адам боп шыққан-ды.

Әнеугі қалада сөйлеген сөзі мен бүгін ауданда Карповқа айтып отырған жайларының бәрінде желілес, астарлас күйлер, мәндер бар. Ол Карпов барлауынан, бар жайымен қиындау адам көрінсе де ұғылмай, танылмай қалған жоқ-ты.

Карпов енді көп уақыт еркін сөйлетіп, көп тыңдап болған осы тобының бәріне арнап өзінің соңғы күндер ойына жиған байлауын тарата бастады.

— Шын сөзге келгенде мен екі ауданда да танысып келіп қорытып келген шақта облыс басшылығын толық тыныштандыратын жағдай таптым деп айта алмаймын. Шын халге, анық, ашық қатал шындық жайға үңіле қарасақ, осы екі аудан да биылғы қысқа сенімді келіп отырған жоқ. Мал жақсы өскен. Мал басындағы бейнетқорлар, шопандар барды істеп келеді. Бірақ солардың еңбегін алдағы қыс рәсуә қып, төгіп-шашып күм мен сахраға күлдей ұшырып кетсе ғажап емес. Және соған мал да кінәлі емес, мал басындағы шын бейнетқор, шын еңбекгері бүкіл одақтағы айтар едім, ең ауыр еңбек, тұрмыс жағдайында жүрген анық адал мал иелері — шопандар жазықты емес, осы отырған сіздер мен біз жазықты боламыз. Қыс жақсы болса мал аман шығады. Қыс жаман болса сіздер малды жұтататын басшылар халінде отырсыздар. Бір-ақ қана байлау айтайын: Есдәулетов, Қасымов екеуің де ендігі бір септі қыстың ең жаман болатын жағдайына мөлшерлеп жасаңдар. Айтайық, қыс ұзақ болсын, қар қалын болсын. Асулар өткел бермей қойсын. Мал балалауға жеткен шақ болса да сол мал өзінің жылдағы қой қоздататын қораларына жете алмайтын, жүре алмайтын жағдайда қалсын. Азық бітіп қалсын. Мал өле бастасын. Міне сол жағдайда осы екі аудан бүгінгі малдарының басын сақтап қалу үшін қандай бүкіл мемлекеттік, облыстық әскери түрдегі тығыз

шара керек болады. Сол күнге, сондай жағдайға арналған көмектің, бар керектің есебін де, түрін де айтып облысқа деректер түсіріңдер.

Бұл сөздер аудан басшыларының бұрын үйренбеген, естіп көрмеген нұсқауы сияқты.

Есдәулетов сақтық, күдік айтты. Оныкі үйреншікті сақтық есеп болса да қазір айтпасқа, іркіп қалуға болмастай көрінді. Күле түсті де:

— Жаман қыс болмай жатып, сондай үркіткен хабар-ақпар береді деп Сұлтанов бізді паникер демей ме? Сол үшін жазаға ұшырамаймыз ба?— деп үй ішіндегі біраз адамды қоса еліктіре күле бастап еді.

Алмасбек басқаша ойлады. Ол Қарповтың сөзінде ең турашыл қамқор шындық бар екенін ерте аңдаған. Есдәулетовты сынай қағытты да:

— Қамыңды ойлаған сөзге де жалтақтап артқы есепті қоса отырасың-ау! Анық шындыққа батылың бармаған соң жалтара жауап беріп отырсың-ау!— деді.

Әлім бұлай қараған жоқ. Ол өзі бірталайдан мал шаруасын басқаруға араласып жүргендіктен Алмасбекке дау айтты.

— Есдәулетов шын айтады. Күзден күдік айту былай тұрсын. Алдыңғы жылы март басында мал өле бастағанын білдіреміз деп әуелі совхоздар министрлігінен қатты бір ескерту естіп алғанымыз қайда! Бізде шынында өліп отырмасаң, өлтіріп отырмасаң оның алдындағы хал-жағдайды айтқаныңды сүймейтін мінезіміз көп екені айдан айқын.

Қасымов ол да осы аңғардан шықты. Тек ол Қарповқа княйлай отырып, ақыл сала сөйледі:

— Біздің Түстік, тегі Қазақстанның ең жылы жағы. Сибирь емес, тіпті Алматы, Жамбыл да емес. Олардан бұрын мал өлтіріп көрген емеспіз. Тегінде Түстік мал өлтіріпті десе бізге жаны ашудан бұрын бар Қазақстан облыстары мен Алматыдағы басшылық орындары әуелі күліп, мазақтап, содан кейін ашуланып, ұрысқаннан басқаны қоспайтын әдеті бар. Ал сондықтан бүгін бар азық қолда, бар мал түп-түгел семіз күйде, қоңыр күзде отырғанда құлқын сәріден мыналар жұтты шақырып жүр деп тағы мазақ қылатыны айдан айқын!— деп көпшілікті өзінің сақылдап, жарқырай күлетін күлкісімен еліктіре күлдірді.

Қарпов екі секретарьдың да аңғарын түйді де қазір

өзге сөзді созған жоқ. Қасымовтың соңғы сөзін Қарповтың өзі мен Алмасбектен басқалар түгел құптап қалды. Ол Қарповқа жаққан жоқ. Бірақ облысқа жаңа келіп, жағдайды білмей үркінді күдік сепкен кісі болу ыңғайсыз да көрінер деді де, бір-ақ қана байлау айтты:

— Жарайды. Екі аудан басшылары өздерің толық сене алмайтын күштерің толық емес халде отырып, сол ауыр шындыққа батыл қарауға шыдамадыңдар. Қүлкі боламыз дедіңдер ғой. Тек кейін жылап жүрмеңдер. Шопандар еңбегін мен қатты құрмет етіп бағаладым. Сендердің тоғышарлығың олар күшін зая кетіретін болса бүгінгі татулық ұзаққа бармайды. Ол кепіл бола алмайды. Әлі де екеуіңнің де райисполком бастықтарыңмен ақылдасып, совхоз бастықтарып бюроға жиып отырып ойласу, ақылдасып байласуға маслихат беремін. Осы менің соңғы сөзім!— деп бұл жайдағы бар сөзді аяқтатқан еді.

Осы жолда Қарпов Ұзақ ауданында біралуан бұл бұрын ұшырасып көрмеген ұнамсыз жай бар екенін аңдады. Осы «Көнекент» совхозының үлкен бөлімі бірінші бөлімде Қарповтар болғанда сол бөлім бастығы Керімбек Жанаев онаша бір жайлар айтты. Ол сөзін Керімбек Қарпов, Жайлыбеков, Ерімбетов үшеуіне ғана оңашалап айтып еді. Сол сөзінде Керімбек:

— Біздің бөлімде отыз мыңдай қой бар. Осының қысқы қамы көңілдегідей емес. Шөп-жем басқа жаққа тасылу керек деп директор бізді зорлай береді. Ал қыс жаман болса шөп осы күнгі тұрған жерінде болғаны мақұл десек, осында зоотехник Асылбек Жапаев екеумізді айыпкер санап, қыспаққа алып жүр. Өзі жас адам. Ауданның, малдың жайын, қыстың қандай қиындығы болатынын мүлде білмейді. Анау Есенов деген директорымыз. Ал ол бізді малдың қамын айтқанымыз үшін жазаға ұшыратқалы қысып, қинап отыр!— деген де, Қарповқа арыз да берген. Орысша жақсы тілмен жеткілікті, түсінікті етіп жазылған кәдімгі қамқорлық адал қызметкер, мамандар үні.

Кейін Қарпов осы жөнде Есдәулетовке арызды оқытып, оның пікірін сұраған. Есдәулетов мұның орайына екі Жанаевты жамандап сөйледі. Ол тура Қарпов пен Алмасбектің ойында жоқ жайды айтты.

Жанаевтар мен Есеновтың арасында бас араздық бар. Оның түбі әйел мәселесінде. Анау Әбді Есенов алып

отырған Құндыз дейтін қыз еді. Соны Қерімбек Жанаевтың інісі бөлімдегі зоотехник Асылбек алмаққа ниет қылады екен. Биыл мынау Әбді қыздың өзіне ұнады да ол соған тиді. Ал мынау Жанаевтар соны іштей зіл тұтып, Есеновпен шалыса береді. Олардың сөзін бұл тұста елемесе де болады!— деген.

Карпов осы Есдәулетов айтқандай ұғынумен болды. Ол кейін жас директор Есеновтың үйіне келіп, ас ішіп, Құндыздың көркем жүзін, Әбдінің келіс келбетті, мәдениетті қабілетін көрді. Екі жастың қонақ күткендегі бейіл, ынтымақтары өзара аз сөзбен жай біліскенде Құндыздың күйеуіне аса мейірлі достықпен тұнжырай қарап, әсем үнмен сылдырай сөйлеп, іш тарта күлгенін естіп сезгеннен жацағы арызды жай болымсыз, елеусіз күйден қойған еді.

Кейін Алмасбек, Әлім, Карпов үшеуі машинада оңаша келе жатқанда Алмасбек осы ауданда негізсіз бір жік бар екенін атаған. Есдәулетовпен қазір курортқа, демалысқа кеткен райисполком бастығының араларында бас араздық бар. Сол кейде ойламаған жерден жацағы Қерімбек Жанаевтардың арызы түрінде де жотасын көрсетіп жүреді!— деп Алмасбек Карповқа тағы бір қос қыртыс жаңалық білдірді. Әлім Ерімбетов мұндай болымсыз шындықтар, хабарлар Карповтай кісінің көңілін алаң қылуға тұрмайтын жай деп білді. Ол өзінше байлау айтты.

— Есдәулетовты Жанаевтардың жесір мәселесіне шейін апарып жалғастыру қажет емес. Аналарда феодалдық жамап сананың бұл күнде ештеңе өндіре алмайтын бықсыған қалдығы болса, оның райком басшылығына не қатынасы бар. Бұл байланыспайтын мәселелер.

Алмасбек оған көнген жоқ.

— Біз осындай шындықтарға кейде елемей қараған боламыз. Ал күндегі өмірде ол бірде болмаса бірде кесірін тигізбей қоймайды. Кейде Әбді мен Құндыз сияқты жастардың өз бастарына ғана әсер етпей, сол Әбді басқарып жүрген мемлекет шаруасына да қырсығын тигізуге жарайтын феодалдық қалдықтар болмайды деменіз. Мен шынын айтайын ба, сол Жанаевты Есдәулетовтың ең алдымен өзі сүймейді.

Әлім оның ендігі ойының қалай беттегенін әуелі түсіне қоймай: «Оның себебі неден дейсің?»— деп сұрады.

— Себебі — Жанаевтар райисполком бастығы Құр-

мановпен жақсы. Ал Жанаевтар болса Есенов Әбдіні Есдәулетов жақсы көреді, сүйейді деп есептейді. Жік деген ол бір жерден шықса, ойда жоқ әр жерден өзінің түтінін будақтатып жүреді. Мен өзім осы ауданның сондай бықсымаларын өлердей жек көремін. Түбі онымен де алыспай болмайды!— деді.

Карповқа Алмасбектің турашыл, сыншыл бітімсіз мінезі ұнай түсті. Ол күндіз Әбдінің үйінде бір ұсақ әңгіменің үстінде де Карповқа тағы бір жағынан ұнамды боп ашылған тәрізденіп еді. Күндегі ас үстіндегі қазақ үйінің қонақуар әдеті бойынша Әбді мен Күндыз да бесбармақпен қатар бөлек табаққа салып, қасына өткір пышағын қосып Карповқа бас тартқан.

Карпов басты үндемей Есдәулетовқа қарай жылжытып қойып еді. Есдәулетов дағдылы, үйреншікті сөздерді сөйлеп:

— Сізге бұйырылған бас. Біздің халқымыздың ескі әдеті. Басты алыңыз, рақым етіңіз!— деген.

Сонда Карпов басты әдейі Әлімге ұсынып еді. Ол алмады. «Алмасбек, сен ал!»— деп оған қарай қозғап еді, ол күліп: «Жоқ, өзіңіз алыңыз, сізге берілген!»— деп қашқалақтады.

Қозының басына бір жұмадан бері күнде осылай ұшырасып жүрген Карпов енді әуелі біраз күліп алды: — Осы бас құрметке беріле ме?

Бар дауыс жан-жақтан: «Әрине-әрине, құрметке, сізге!»— десті.

Карпов әлі де күле отырып:

— Ия, сыйға, құрметке беріледі екен. Олай болса мен мысалы құлақты жеп, содан кейін құрметпен құрметті басты маған өздеріңнің айтуларың бойынша халық әдетімен мына Алмасбекке берсем, ия Әлімге берсем, ана Қасымовқа да беріп көрдім. Өтірік пе, бәрің де алмай қашатындарың қалай?— дегенде ас айналасында отырған қазақ қызметкерінің бәрі де күліп жіберісті. Бұлар тегіс бұрынғы қазақ әдетінің бірталайынан кейін қалыптапқан жастар болғандықтан шынымен тартыншақтайтын. Баяғы қартаң қазақ болмаса өздері өздігіңен бас ұстауды мүлде жақтырмайтын.

Карпов соларың аңдаған екен. Енді жаңа әрқайсысына әзілмен бас ұсынып тағы барлап шықты да бұл жұрттың ешқайсысының ойында жоқ бір жайдан сөйледі.

— Ал осы үйде бізден бөтен кісі жоқ. Керімқұл мен

Дөңбай сияқты үлкен шопандар үйінде отырғамыз жоқ. Мынау Есеновтер — біздің жастар. Ендеше мен бір шыңдық айтайын ба? Осы бас беру деген пережиток — ескірген қалдық. Әдебиет тілімен айтсақ мұндайды анахронизм дейді. Заманынан орынсыз ауысып қалған ескірген қалдық деген сөз.

Әлім бұл араға көне алмады. Ол шырайлы қызғылт жүзі қызарыңқырай түсіп, Карповқа күліңкірей қарады да:

— Нил Петрович, ол біздің халқымыздың дәстүрі. Сіз анахронизм десеніз, мен традиция деймін, ұлттық традиция. Ол жайдан халықтың әдетін қажетсіз түрде бұзудың орны жоқ. Олай десе не дейсіз?

Карпов үйдің іші оған түгел аңыра барлай қарағанын аңдады да енді шынымен өзінің сын ойын айтты.

— Рас, дәстүр, ұлттық, халықтық дәстүр деген бөлек, қадірлі жай. Оның жөні бір басқа. Бірақ дәстүр бар да, қалдық бар. Біздің бар халқымыз, соның ішінде орыс халқы да қазір дәстүр болуға жарамаған қалдықтан арылып келеді. Кейінгі буындардың арылуы шарт, міндет болатын жайлар бар. Мен бесбармақты жақсы көремін. Біреулер осында жиындағы сөзде біреулерді сынап жамандағысы келсе, «бешбармашничают» дейді екен. Солай деп газеттерге де жазысады. Міне бұл дұрыс емес. Бесбармақ қазақтың ұлттық асы. Ол арақ емес, ешкімді бұзбайды, аздырмайды. Оны жамандаса солайша «пловничают», «шашлышничают» немесе украинның халық дәмін алып «галушничают» дер болса дұрыс болар ма еді. Ол халық дәмін орынсыз кіналау. Ал бас бір басқа. Ол шынына келгенде малдың ең қадірлі еті де емес қой. Қасапшылардың тілінде не дейтіндерін білесіңдер ме?

Алмасбек ең алдымен күліп жіберді.

— Сирақпен бірге «субпродукт» дейді. Олардан тек холодец қана жасайды!— дегенде Әлімнен басқалар тағы да күлді.

Карпов Алмасбектің еркін әзіліне ырза болды.

— Бәсе, дұрыс айтасың. Астың қадірлісі де емес және бүгінде өзге көп елдердің халықтарымен, қонақтарымен қазақ жұртшылығы көп араласатын болған шақта қазақтың өзінің де бүгінгі көпшілігі мысалы өздеріндей оқыған көпшілігі еріксіз ескілік санайтын бастың әлі бұрынғы ақсақалдар, рубасылар арасындағыдай үлкенді

санап, сақалды санап қалдырып жүруі, үнемі әр табақта ас басы боп жүруі лайық емес!— деді.

Алмасбек өзге қазақтар үндемей қалса да Қарповтың көлденең дос адамның сөзімен қатал да болса тура сынап отырған сөзін мейлінше қостады.

— Осы сөз дау жоқ әділ сөз. Рас мұны әр жерде жолдас Қарпов айтпай-ақ, ол кісілерге айтқызбай-ақ біз, қазақтар, өздеріміз айту керек. Мысалы, биыл қыста біздің облысполком Сұлтановтың кабинетінде Индиядан келген бір топ қонаққа банкет жасады. Сонда Алматыдағы демалыс үйлерінің әдеті солай деп Индияның қонақтарына қойдың басы ұсынылды. Ол индустар қойдың басы түгіл, жалпы ет атаулыны мүлде жемейді. Осылайша тағы бір Швециядан келген оқымысты қонақтарға біздің Баскентте және де қойдың басын сыбаға қып тартқанды көргем. Мен сонда қонақтардың қысылғанына қарап, өзіміздің қазақ коммунистер мен бар қазақ әйелдерінің және де өздері қысылып күлгенін «осы бір әдетті-ақ қоймадық-ау, несіне соны табаққа тарттық. Ата-бабасы жеп көрмеген баспен қарық қылмай-ақ қоюшы едік қой!»— деп өкінген сөздерін сан рет естідім!— деген.

Қазір машинада келе жатып Әлім мен Алмасбек екеуінің жаңағы аудандағы жік жайындағы қайшы айттыққау дауларын естігенде де Қарпов Алмасбекке іштей көбірек ден қойып отырды.

Ұзақ ауданының орталығы Биікқорғаннан бүгін шыққан Қарповтар тобы кешкі күн еңкейген мезгілде Бабатаға келген еді. Бабата мешіті күйдірген қыштан салған алуаны үлгісі бөлек Бабата медресесі бүгін құламаған, қаусамаған барлық қалпы бүтін күйінде сақталған ескінің мықты ымараттарының бірі екен.

Мешіттің қасында былтыр мен биыл Алматыдан келген археолог әйел Агеева қаздырған ескі қорған бар екен. Барлық топты Есдәулетов бастап жүріп қазылған қорғанның тереңі де, көлденеңі, көлемі де түгелімен көрілді. Археолог әйелмен бірнеше рет әңгімелескен Есдәулетов бұл қорғанның жайы да едәуір түсінікті етіп айтты берді. Тегі бұл жерде ерте заманның хан сарайы болғанға ұқсайды. Одан өзге үй дүкендер саларлық кең аумақ жоқ. Тарлау сайға, суы мол өзен, бұлақ басына мынау екі жағада жартастар арасына әдейі салынған

оқшау сарайдың бірі болса керек. Бірақ осы сарай үш мәртебе салынып, үш мәртебе ойран етіліпті.

Агеева зерттеуінде алғашқы құлаған сарайдың ірге есебінде біраз қалпы екіінші сарайдың салынған кезінде керекке жаратылыпты. Кейін екіінші сарай құлаған соң үшіншісі салынғанда ең бірінші мен екіінші сарайдың бірталай іргелері, қабырғалары, кейбір кіші-гірім ішкі-тысқы берік қаланған қатарлары және де керекке жаратылыпты. Бірақ үшінші сарай және де жай емес жау қолымен ойран етілген.

Есдәулетов осыны баяндап шыққанда барлық көруші, аралаушы адамдар көңіліне келген бір ойды Әлім айтқан еді.

— Осының үш дәуірінде де әлденеше көміліп қалған өмір, төгіліп қалған қап да бар-ау. Кімдердің қандай тағдырлары осы сараймен қоса көмілді екен?

Жүріп келе жатып Алмасбекпен ой бөліскендей айтқан Әлімнің осы сөзі бұрын Бабатаға келіп жүретін Алмасбектің есіне осы Бабата дейтін жерде болған тағы бір өлімнің жайын еске түсірді. Әлімнің сөзін естіп келе жатқан Қарповқа қарап Алмасбек: «Сарайда кім өлгенін айтушы баян етпейді. Бірақ осы Бабата мешіт-медресесінің түбінде жақын заманда қайғылы қанды оқиға мен қаза тапқан өте бишара жанның жайын осы өлкенің елі түгел біледі»,— деген еді.

— Ол кім? Кімнің жайы?— деп Қарпов сұрай бастады.

— Ол бір әйел. Жас, сұлу әйел жайы. Соның өлімі турасындағы әңгіме!— деп Алмасбек жауап берді де, сол жөнін Қарповқа айтып бергісі келгендей жүріп келе жатқан бойынан сәл бөгеліп Қарповқа айнала қарады.

Қарпов оның білген оқиғасын тыңдағысы келген ажар аңғартып еді. Барлық топ енді баяу аяндап, төмендегі қара жартас қарсысындағы машиналар тұрған орынға, медресеге қарай жай басып аяндай берді. Кей тұста ақырын жылжи жүріп, кей кездерде тұрып қалысып, түгел жанын Алмасбек айтқан «Алуаның ажалы» дейтін әңгімені тыңдауға кірісті. Баяндалған жай мынадай еді.

— Жас сұлу әйел Алуа жасы жетпістен асқан осы өңірдегі сәудегер шал Қанайдың әйелі еді. Бойы аласа, денесі ерте қураған, аппақ боп ағарып, сақал-шашы қуарған бір малды ауыл несі Қанай шал өте қызғаншақ, шадыр, рақымсыз қатал адам болған.

Бұрынғы әйелінен туған балалары осы елге келген қалың сүзек ауруынан тегіс қаза болып, әйелі де өледі. Жасы жетпіске тақап қалған сол шал кейін қолына Алуаны түсіріп алады. 18-19 да мөлдіреген сұлу, өзі сұнғақ бойлы, аппақ, қара көз әйел аз уақытта шалдың жас қатыны боп үйіне кіреді. Жылаумен, қайғымен кіреді. Алуаны айдаған өмір, тағдыр зорлығы қатал еді. Бұл арқаның осы Мойынқұмға ауып келген аз үй Арғыны ішіндегі жесір әйелдің ең ересек баласы — сұлу қызы еді. Жұт болып малдан айрылып, арқадап құмды қыстай келген азғана ауыл бір қыс ішінде бар малын беріп, тақыр кедей болды да, мойны қашық арқаға көше алмай қалды. Оның үстіне Алуаның әкесі мал соңында жүріп өкпесінен суық өтіп, қатты ауырды да қаза болды.

Екі қыз, бір ұл кішкене бауырлары мен кәрі шеше атаулының ендігі сүйенері осы үй ішіндегі ересек қыз Алуа ғана болып қалған. Осы үйдің іші жаяу шұбырып қазіргі Жуантөбе тұсындағы Қоңырат елінің ішіне келеді. Сонда саудамен пұл-шай алып барған, жақында қатыны өлген Қанай шал басына қаза түскен, қамалған сорлы үйдің ішінен Алуаны онай қолға түсіріп алады.

Міне Алуа тигелі алты жылдан асқан шақ болып еді. Алуа түскен жылының өзінде бала көтеріп, Қанай шалға Кеңжебек деген ұл тауып берді. Сол бала бестен асып, алтыға тақаған мезгіл боп еді. Бірақ жылдан жыл, айдан ай өткен сайын Алуаның күні дертке, уға айшалған. Алғашқы алған жылдың өзінде Алуаны айшала көздің бәрінен қызғанған Қанай неше түрлі жала жабудан тоқтамайтын болған. Аздан соң Алуаға мұның қолы тне бастайды. Қызғаныш, жанжал үстінде ол Алуаға сұмдық жала жабуға да бекінеді. Өзінен туған Кеңжебекті Алуа басқа біреуден тапқан етіп қаралайды. «Бұл баланы сен арамнан таптың!»— дейді. Алуаның жүрегіне бұл сұмдық жала қанжар сұққандай болады.

Алуаға өзінің ашу-ызасын батыру үшін кейде Қанай қазымырланып қатты айыптап ұрысқан шағында жасы бірден асқан Кеңжебекті «арамнан туған» деп қаралайды. Осыдан соң Алуаның жүрегі мұз болады. Ол шалдан жирене, жиырыла көзі жас, көңілі ызалы шерге толған сұлу Алуа ендігі өмірін айықпас зәрмен уланған қорлық деп біледі. Ол шалдың үйінде шаруасын істеп әйелі аталып жүргенмен енді шалды маңына дарытпайды. Ол төсекке көрпе ішіне кіре бастаса суық қолдары бұған суық

жылан жанаса бастағандай қалтыратып, жылатады, қинайды, тітіркендіре шошытады.

Әйелінен жиреніш сезген шал бұрынғыдан бетер қызғаныш әлекке түседі де, енді Алуаға үйленгеннен бері екі жарым жыл өткен шамада Алуаны жиі-жиі ұрып-сабай беретін болады.

Алуа не қыларды білмей тек тілі жаңа шыққан кішкене баласы Кенжебекті бауырына қысып, үнемі ыстық жастар төгеді. Соны құшағында тербете, еркелете отырып ендігі «жалғыз ғана, бар ғана талшық ермегім, тірлігім сенсің. Бірақ тұсауым да сенсің. Сенен айрылып кетіп өмір сүрмеспін. Олай етсем өлгенім болар. Бірақ сені тастап кетпейтін болсам тұсауым да, шырмауым да қырсық шал емес, жалғызым, өзің болдың ғой, боласың ғой» дегендей улы ойлар тұсауына, шырмауына көн түсетін.

Осымен арада тағы үш жарым жылдай уақыт өтеді. Шал Қанайдың ауылдас және үш-төрт атадан қосылатын ең жақын дерлік ағайыны шұбар Қоңқай дейтін жасы отыздың ішіне кірген жігіт болатын. Сол Қоңқай ең жағынан кескінсіз, мінезі одан да жағымсыз адам бола тұра Алуаға ұдайы жабысуымен жүретін. Бас кеудесі кесек біткен қоңқақтау қалың мұрынды, қара шұбар Қоңқайда сұлу әйел емес жай әйелдің де сүйерлік кескіні жоқ еді. Қішілеу, бітік, шегірлеу көзі болатын. Бетіндегі бар адам көзі тоқтарлық қалпы қысқа қою, қап-қара мұрт пен аксиган аппақ таза тістері ғана деуге болушы еді.

Өзінің бала таппай жүрген босаң, ұяң келіншегін ол көптеп менсінбей осы маңдағы жас әйелдің әрқайсысына тілек етіп, ұрына беретін. Жақындық, туысқандығын сідет қылып, Қоңқай Қанайдың үйіне қысы-жазы ертелі-кеш келе беруге жолы ашық еді. Сол Қоңқай Кенжебек бір жасқа келген соң Алуаға жақындық жөнінен сөз салып соңына түсе бастаған. Алуа күйсуінің қызғаншақ жаласынан мезі болған қалпында тегі еркек атаулыға қарауды өзіне арам, күнәдай көрген көңілмен түйіліп, қатты суынып қалған жан еді.

Қоңқайдың сөзін ол құлаққа ілмеді. Анау неше айлар бойында кезіге кетсе, жер оңаша болса жабысып жалынудан талмайтын. Сонысымен Алуаны ол қатты ашуландырып, жиренткен дәрежеге жетті. Бір күн Алуа оны қатты ұрсып: «қоймайтын болсаң еріме айтамын, жақын

болғаның осы ма?»— деп енді қайтып аузын аштырмастай қорқытқан-ды.

Қанай шалдың Қоңқай кедей ағайыны. Әр кезде сараң сәудегерден сәл де болса жырымдап жәрдем, көмек алып жүретін. Кейде ас, кейде көне киім, тағы бірде жарым-жарты көлік, тиын-тебен сияқтыны алса да соны үнем көріп, пайда санап жүретін. Өзі де өлердей дүние-қор, жұртқа бар мінезі жағымсыз Қоңқай Алуадан шын сескенді.

Осы елге жұмысы болып атшабарымен, бір-екі билерімен ел аралап келген Сырбай дейтін болыс бар еді. Сол жақында осы ауылға келіп Қанаймен көзтаныстығы бойынша қонып кеткен.

Алуаның жаңағы сөзінен, дәл осы болыс кеткен күннен соңғы естіген сөзінен шошынып қалған Қоңқай Қанайға өздігімен барып өсек айтқан. «Әйел дегенін істеп Қанайға мұның мінезін айтып қойса бүлік болады деген жігіт әйелді болыспен жақын екен. Сырбай болыс осыдан көнген сөзді сәлеммен естіп сенің үйіңе әдейі кеп қонды»— деген өсекті айтқан.

Осыдан кейін де шалдың соққысы, кінә-жазасы үдей түсіп, Алуаның түні де, күні де жылауға, шер-қайғыға толады. Күйеуіне өсек сөз жеткізіп жүрген, болыспен қоса қаралап жүрген жауы Қоңқай екенін Алуа білген емес. Бірақ көпке шейін бұған Қоңқай бұрынғыдай жанаса алмай, жырақ жүрген-ді.

Айналада Алуаның жайын айтар, мұнын ұғар бір жан жоқ. Ауыл аймақтағы кәрі сәудегердің шырмауына ілінген қатын-қалаш көбінше соның сөзін сөйлейді. Өзі жас, өзі сұлу және өзі тәкаппар ешкімге сырын айтпайтын Алуа тегін деспейді. Күйеуі болса шал, аңдушы кісі жоқ. Күйеуі саудамен үйден, ауылдан базарға, жәрменкеге, ел аралауға жиі кетіп жүреді. Сонда бұл көйлегі көк, тамағы тоқ, жалғыз келіншек тек отыра ма деп шалдың әрбір соққысы мен сөгулерін ұдайы қостап отыратын қазымыр, қартаң әйелдер аз болған жоқ.

Тағы да жарты жылдай уақыт өтті. Болыстың өсегін естігеннен кейін Қанай шал Алуаның басынан қамшы үзбейтін болды. Осы кезде тағы бір соққыдан кейін Қанай кетіп қалып, үй іші оңаша қалғанда жылап, іс тігіп отырған Алуаның үстіне Қоңқай келген еді. Сол осы жолда бұрын бірталайдан үзіп қойып кеткен сөзін қайта бастап, Алуаға жалынды да, жан сөзінің бәрін де айтты. Алуа

тағы да ызамен сазарып жігіттің жүзіне қарамай, қырын ғана, бірақ үнсіз, жауапсыз ұзақ отырып қалған еді. Бұл жолы қарсы қатаң сөзді естімегеніне үміттенген Қоңқай енді сөйлеген үстіне шешіліп, жалына жабысып «қалқа да, сәуле де, қолқа-бауыр, ынтығым»— деп те жалбарына берді. Енді бір кезек ол тағы бір көптен ішке түйіп жүрген ниетін шешпек, айтпақ болды. Сонысын естігенде ең алғашқы рет оған көзінің қырын тастаған Алуа жігіттің шұбар өңі қуарып, жүдей түскенін, жұқалаң қоңыр қызғылт ерні дірілдеп, дем атаулысы жылармандай қалтырай шығып отырғанын аңдады.

— Ойдағы бір көкейімді тескен арманымды тым құрса бір сәтке Алуа тындаса-ау, деп алладан да, аруақтан да шып тілеуші ем. Қалқатайым, міне бейуақ, бар шыным. Сен дегенде бар дүниеден бездім міне. Тек осы сен көңіліңді берші. Тілеуіңді тілеуіме қосшы. Жай емес, арам жүріс емес. Жылауың жетті ғой. Алайын да кетейін. Екеуден екеу болайық та, қашып-безіп жоғалайық. Алып кетейін. Түу, Бетпақтың аржағындағы әкенің елі, өзін шыққан тегің Арғынның іші бар еді ғой. Соған алып кетейін. Оңбайын, құдай, аруақ атсын осыны істейін. Бірақ тек менің білегімнен ұсташы!— деген.

Өмір емес уға айналған Алуа бүгін жеген ауыр таяқтың соңында дәл осы отырған қалпында қақ қасынан бір терең ор қазылып жер жұтатындай болса соған да осы күйінде құлап, өліп-ақ кетсе дегендей. Өмірінде бұрын болмаған бір ең ауыр, ең улы қасірет ойдың соңында отыр еді.

Азғырған жігіттің сөзінің тұсында «осының уәде ме, ар иманыңмен ант етші»— деп қана қалған-ды. Ар-иман дегенді өмірінде ешуақытта асыл дүние санап көрмеген Қоңқай болатын. Ол тіпті өлген әкесінің аруағымен де ант етіп жіберді. Қараңғы тартқан үйдің ішінде үні өшіп, талғандай жым-жырт боп істі тастап ешбір қарсылықсыз, қимылсыз сұлық сілейіп қалған Алуаны құшақтап қысып, сүйе-сүйе берген.

Екі-үш күндей шал-күйеу сапардан қайтқан жоқ еді. Қоңқай тілегі орындалған. Бірақ Алуа жүрегі жадыраған жоқ. Ол өзін бұрынғыдан жаман жанын жеп қинаған дертке түскендей сезді. Өзін өзі кешпестей жазалау ниеті сан рет толқып келіп астан да, ұйқыдан да, сөзден де қалдырып бір алуан шырмап буып алды. Қоңқай келесі түнде және одап кейінгі түнде тағы да қара түн ішінде

келіп-кетіп жүрді. Алуа және де өзінен жирену үстінде жігітке де бір сәт жібіген жылы шырай берген жоқ. Өлі жан, өлі дене ғана бар. Бәрібір өртенген, күл боп қалған өмір. Енді Қоңқайдың жазалауы ғана қалған. Болмаса Алуаның теңі түгіл аяғының ұшына отыртар адамы Қоңқай ма еді?! Алуа бұл жігітті мінез, адамгершілік, тұртұрпат жағынан ең бір қасиетсіз, құнсыз адам санайтын. Бірақ не керек міне бүгін айналада басқа тал қармағандай тым құрса жанының шерін айтып, зарын төгер бірде-бір жас жан жоқ. Енді міне осы дозақтан, өмір дозағынан алып кетемін деген ғана уәдесі үшін жазықсыз жанын, соншалық сұлу тәнін өмірдің қандай да болса қадірлі алтын арай бақ ырысына татырлық сұлу тәнін осының еркіне берді. Бейнебір құзғын, қарға, қарақұс, күшігендерге, әлдеқандай арам құсқа ақ, адал ардақтысын әдейі талатып, қандатып, жойып өртеп жатқандай.

Үшінші күні қасынан тұра берген жігітке: «жә, енді қашан? Сертіңді орындайтын күнің қашан, қай шақта аттапамыз дейсің?»— деп еді, әуелі төсекке аяғын салбыратып біраз үнсіз отырған Қоңқай енді келеңсіз түрде күлді де сық-сық етіп шұғыл өзгерген бойында түрекеліп кереге басында ілулі шапанын қараңғыда сипалап тауып иығына іліп алды да: «асықпа, е асықпа, шікін. Әлі осылай ойнап-күліп тұрайық. Қайда асығасың?»— деп қалғаны.

Алуа «ах» деп шұғыл аунай, іргеге күрс етіп құлап түсті де шыңғырып, солқылдап жылап қала берді. Ет кеуделі келеңсіз Қоңқай оған айналып та қарамай: «таң кеп қапты, таң бозарып қапты ғой. Көзге түсіп қалармыз. Неқыласың!»— дей салды да шыға жөнелді.

Келесі күні ол келген жоқ. Одан кейін шал қайтып келді. Арада төрт-бес күн өтіп кетті. Тағы да үй оңашада кешке жақын Қоңқай келіп еді. Оны Алуа үн қатпай, жүзіне қарамай суық қана жүзбен қарсы алған. Жігіт және түн ішінде ұрланып келудің, жасырын жолығудың жолын айта бастады.

Алуа шұғыл бұрылып, сонша қатты ашумен қабақ түйіп, өткір қара көздеріне жас толып, негі дірілдей беріп жалғыз сөзге жауап сұрады.

— Әнеугі сертің серт пе осы? Әкеңмен иманыңды айтқан сертің еді ғой. Мен соны күтіп жүрмедім бе? Сол емес пе еді?— деп жылап жіберді,— айт; айт маған, шыңды айт!— дегенде, ар деген өмірінде оны шіміркентіп

көрмеген Қоңқай: «ой тәйір алсын, не айтып тұрсын. Сол бір қалжыңды, әшейін нем кетеді деген қалжыңды шын малданып жүрсін бе? Тәйір алғыр-ау, ел-жұрттан безіп қайда кету!?»— дей берді.

Алуа атып тұрып өлердей күйіп кетті де өзіне қарай төніп келіп тұрған жігітті қоңқайған тұмсығынан қойып-қойып жібергенін өзі де аңдамай қалды.

— Шық, көрінбе көзіме, қуарған! Құдай төбеңнен ұрғыр. Тек төбеңнен құдай ұрсын. Айуан, шошқа! Шық!— деп айдап шықты. Осының артынан үш күн өткенде бар ауылға «Алуа мен Қоңқай жақын екен» деген суық өсек гу етіп барлық жанға тегіс тарады. Таратқан Қоңқайдың өзі еді.

Сол күндерде Алуаның ең алғаш жаманатқа ілінгенін бір жас жігіт өзінің анық ауыр жарасындай естіп тұрып оңаша шығып алып жылап қиналған еді. Ол бныл 17 жасқа келген, әлі өмірінде әйел затын құшып сүйіп көрмеген, уыз адал жанды көрші ауылдың жас жігіті Жанұзақ болатын. Ол домбыра тартып, ән салады. Осы ауылдарда қыз ұзатылып, күйеу келсе, 14 жасынан бері қарай айтысқа түсіп, тәп-тәуір өлең шығаратын «бала-ақын» атанған жас өнерпаз еді. Ол әлі топ алдына шығып көрген жоқ. Бірақ өзі құрбы жас қыз-келіншек, бала-шаға, бала-бозбала арасында айтысқа да түсе береді. «Бәдік» те айтады. Жаттап алған жыр дастаны тіпті көп. Талдырмаш бойлы, қызыл сары ұнамды таза жүзі бар жас еді. Ол жан баласына жарыққа шығарып көрмеген бір сыр сақтайтын. Соңғы екі жыл бойында өзіне өзі ұдайы оңаша арман, қиял етіп шынын жасырын жырымен күбірлей қоңырлатып айтып жүретін. Ол өзіне салса шын ғашық болатын. Ғашығы — Алуа еді. Бірақ Алуа одан жасы үлкен, өте үлкен кісінің әйелі. Өзі ұдайы қайғы-азап астында жан баласын, жігіт атаулыны маңына жолатып, бойына дарытып көрмеген суық сұлу, сондығымен алыстағы айдай, қолға түспес армандай алыс сұлу, солай болған сайын Жанұзақтың жас қиялы ынтыға береді. Жалынды жаны елти береді. Оның бар жұбанышы кейде оқта-текте ұйқысыз түндерде Алуаны түсінде ғана көретін. Қалған жан сырының бәрі оның жан баласына айтып ашып көрмеген оңаша, құпия жырында, жан сырында ғана.

Даланың желінен басқа, кең аспан астынан басқа немесе осы Бабатаның қоңыр тауларының жартастары,

оған үн қосып шығарған сирек жаңғырықтан басқа жан әлемге ашылмаған бала жүрек сыр жыры, шың жыры еді.

Қоңқайдың өзінен шыққан жауыз сұмдық хабар Жанұзақтың жан азабы болды. Оның ауылындағы өзімен жасы тетелес бір жігітке Қоңқайдың бүгін күле түсіп мақтанып «Алуаның қойнына бардым. Талай жыл көнбей жүруші еді. Соңғы күндер мойным қайырдым. Бір тояттадым, не қыласың?»— деген сұмдық мақтан сөзін жаңағы құрбы жігіт о да өз жапынан қызғана қызғып, Алуаға қызыға түсіп әңгіме еткен. Жанұзақтың жанын өртеі отырғанын сезбестен күле, сықақтай әңгіме еткен.

Шыдай алмаған Жанұзақ жаны сая таба алмай ертеңінде жұмысы болмаса да Қанай шалдың үйіне кіріп келіп еді. Алуа онымен амандасқанда жігіттің беті қыпқызыл боп ұялып, көздері жасаурап, жасыды да үн шығара алмай тұсалды да қалды.

Алуа оған қымыз әкеп берді. Амандық жайды дағдысы бойынша қысқа ғана айтты да, көп шешіліп сөйлескен жоқ. Айтар сылтау, жұмысы жоқ, ішінен жалындаған жігіт ойындағы қиналған күйінің шетін де шығара алмай кете барды.

Шал келе жатыр еді. Отырғысы келген жоқ. Өз еркі болса мүмкіндік тауып кеудесін ашар болса, ол Алуаға бірақ имандай өтініш айтар еді. «Өзіңді қорлама! Қор ете көрме, асыл жар. Қоңқай теңің бе еді? Қор бола көрме арам құс, қарақұс Қоңқайға! Сен қандай биікте, аспанда мекенің болар абзалсың. Аспан нұрлы аяулысың! Сен үлкен бақыт, жарастық, ашықтық өміріне жаралғансың!»— десе болар еді. Тілі жетер еді. Жан жүрегі емірене тұра соны айтар еді. Бірақ әлі әйел затына ауыз ашып, тілек-арман айтып көрмеген ұяң, жасық жаны батылдық таппады. Өзін өзі іштей кінәлады, ұрысты. Қорлап қиналды, қиналды да кете барды.

Шал осы келгенде соншалық суық түйіліп, қанын ішіне тартып, жауығып келген екен.

— Бірін кіргізіп, бірін шығардың ба, сайқал! Сұм салдақы. Бұзық қар!— деген неше алуан жат сөздерді айтып Алуаның жанын тағы да жаралай, жазалай келген.

Осы күні кеш батқанша ұрсып, ұрумен болғанда, бүгін өзі өз құлағымен көрші ауылдағы кемпір Қызтумас-

тан естіп келген Қоңқай жайындағы суық хабарды айта келді. Кеш бөйы, ас ішіп тұп болғанша шал буынып, түйіле түсіп сан рет жұмырықтап, түйгілеп Алуаның үнсіз жүзіне неше алуан сұмдық сөздерді тастап келіп еді.

Кішкене бала Кенжебек бұл күнде үй ішінің жанжалын әбден ұғынатын болған. Әкесі мұның шешесін жаза-лап, қинай бастаса ол үнемі аппақ сұлу апасына жабысып, болысып жаны ашып жылай беретін. Сол баланың даусы шығады деп шал ел жатқанша шып жанжалын бастаған жоқ екен. Ауыл жатып, жұрт аяғы басылып, көрні үйлерде оттар сөнді де, түндіктер де тегіс жабылды. Баланы «қасыма жат» деп шешесінен айырып төсекке құшақтап алып ірге жағына жатқызды да ұйықтатып болды. Төсекке жатамын деп келген Алуаны аяғымен теуіп «жатпа, жолама, арам!»— деп жатқызбай қойған.

Біразда бала ұйықтап, ауылдың иті де үрмей жымжырт тұн тыныштығы орпаған шақ болып еді. От басында жүдеу жүзін қолына сүйеп тағы да жылап отырған Алуаның қазір кимешегі мойнына түскен. Қалың, қою жібек талды қара шашы ашылып, жүзіне қарай селдірей, шашыла жәйіліп отырған. Ол бұл шақта өзінің жүзі қандай, кескіні қалай екенін ойлар да емес. Демі дірілдеп, өксігі басылмайды.

Сол кезде шалдың жалаңаяқ аяғы мұның желке тұсынан теуіп-теуіп қалғанын сезді. «Шық, тысқа шық!»— деп шал қалың бұрымынан ұстай алып есікке қарай сүйрей жөнелді. Оң қолымен босағадан бірдемені сипалап, ауыр бір пәрсені көтеріп алды. Бұрымынан сүйреп, алдына салып итермелеген Алуаны есіктен теуіп шығарды. Ай жарық, ауыл ұйқыда, дүнне жым-жырт еді. Үйден атқып шыққан шалдың көк сақалы сербендеп, екі ұрты суалып, ұзын бурыл қастары тікірейе үрпін среуілдеп алыпты.

— Өлтірем, құныңды төлегем. Арамы, зәпталақ!— деп тістене кіжінген, рақымсыз қатал бай енді қолына күндіз саптатып әкелген үлкен өткір жаңа кетпенді көтеріп алыпты. Сонымен пәрмендей кеп әуелі бір ұрып қалғанда өзіне қарай ұмтыла түсіп жабысқан, жасқанған Алуаның сол шығына сабы ғана тиіп, кетпен дарымалды. Енді шал тағы жұлқып кетпенді көтере бергенде барынша адамдық жігері соншалық намыспен, күйікпен

ширыққан Алуа шоттан ұстай алды. Қазір шалмен екеуі үнсіз тартысып қалған. Шал шотқа төніп темір кетпен жағынан ұңғыға жақын ұстай берді. Тартып алмақшы. Алуа кетпеннің сабын екі жерден ұстап жабысып жібермей тұр еді. Шал жалаңаяқ аяғымен Алуаны іштен теуіп-теуіп жіберді. Енді кетпенді жұлып ала берді. Сонда Алуа бар жігер ашуын өзіне жнып: «Жазығым не еді, соншалық!»— дегендей боп әлуетті қолымен кетпенді қатты жұлқып тартып қалды.

Дәл осы кезде кетпеннің қайраулы өткір жүзді ұшы шалдың дәл жұқа ажымды қушиған шекесіне қатты соғылып қадала түсті. Қап сол жерде бұрқырап атқи да берді. Шал шалқасынап серейіп құлап кетті. Жұмсарып, әлі кеткен қолдары шұғыл босатып жіберген кетпен Алуаның қолында қала берді. Алуа есі шығып, зәресі кетіп шошып кеткен күйінде шалдың үстіне айғайлап: «Кұдай-ай, ойбай-ай, не болдық, не болдың?»— деп талып жығылды. Сылқ етіп шалдың үстіне түсті де жанына жапсыз денемен құлап кетті.

Осы айғайды, қатты шыңғырған айғайды естіп қалған қартаң күзетші жай басып келіп Қанай үйінің жапында қанға боялып жатқан сорлы жандарды көрді. Ауыл оялды. Жан-жақтан қатындар, келіншектер, бірен-саран көрші малшы еркектер келіп қалыпты.

Алуа енді ғана біреулердің сүйеуімен басын көтере беріп, шалға көзі түскенде тағы да өзі есінен айрылып ойбайлай берді. Шал өліп кетіпті. Көздер жұмылған Оң-жүзі көкпеңбек бола түсіп қуарған. Аузынан қанды көбік мұртына шыға бере түйіліп тұрып қапты.

— Өлтірдім. Мен қуарған. Мен бақыты күйген. Қарабет мен өлтіріп алдым!— деген сөздер ғана Алуаның аузына түсіпті. Сол-ақ екен, пешетүрлі ұрысқан, мұны қаралаған жала сөздер жнылған еркек, әйел аузынан атылып жатыр, ақтарылып жатыр. Талай жұдырықтар, соққылар басына, денесіне, беті-жүзіне үздіксіз соғыла-соғыла берді.

Осымен қасірет уын ішіп жүрген Алуа енді күйеуіп, адал бата қосқан қойнындағы жазықсыз жарын кетпенмен басқа шауып өлтірген қапішер, қарабет, бұзық қатын атанып, ертеңінде атыраптағы бар елге әнкере болды.

Алуаның басына төнген осы сорлы түннен бастап, бұл өңірдегі ауылдар сонымен қоса болыс кеңсесі және

әсіресе мынау Бабатаның мешіт-медресесі алай-түлей бүлінді. Бейнебір аспан жарылғандай немесе тау құлағандай. Жер сілкініп, көп жаңды жұтқандай. «Сұмдық-сұмдық», «тажал», «дозақ» деген сияқты сөздер сан ауызды аралап өтті.

Үш күн бойында мың жарым үйлі болысты атыраптары қыстақтарды, көршілес көп елді бұл жат хабар шарлап өтіп жатқанда шалдың жаназасы болды. Ол қойылған соң үш күн өткеннен кейін енді жаназа күні кіжіне, кәрлене, тістене би-болыс, ишан, қазірет, қалпелер, ақсақал-қарасақал, атқамінерлер дәл осы Бабата мешіт-медресесіне е дескен күні жан-жақтан шұбыра-шұбатылып көп ат-арбамен келіскен-ді.

Әуелі соққыдан, талаудан есеңгіреп не күйде жатқанын білмеген Алуа енді көз көгерген, бетінің бір жағы іскен, шекесінен, негінен шып-шып қан шыққан жарасы бар күйде әлі де есін жөнді білмейді. Тек қана бір-ақ сөз: «Кенжебегім, жарығым, Кенжешім! Кенжетайым... жетімегім!..»— дегеннен басқа басында ой, аузында сөз де жоқ. Жалынбайды, сыйынбайды. Ешкімнен рақым да тілемейді. Керек десе қара су да ұрттаған жоқ. Күткені ажал, тілегені ажал ғана.

Тергеуді жиялған кәрлі топ үш тарау қып жүргізді.

Болыс пен Қара ишан, Қасен қалпе, Дайырбай қалпе болып түпкі байлауды шешпекші. Бұл мешіт пен болыстық екеуінің әмір-құдіреті бір арнаға тоғысқанын танытпақ. Екінші саты тергеуді Сырбай болыс өзінің үзегілес биі Уәйіске тапсырған. Уәйіс болса Қоңқайды бір бөлек, Алуаны бір бөлек жауапқа, тергеуге алған.

Алуа Уәйіс би келіп отырғанда да үстіне кірген үлкен семіз денелі ақсақалдан именген жоқ. Қымсынбай, көзің де салмай жарадар жүзі аңпақ боп қуарған қалпында «Жарығым, жалғызым... жетімегім, көремін бе көзіңді...»— дегеннен басқа сөзі жоқ.

Шал Уәйіс бұдан жауап ала алған жоқ. Сұраған сөздеріне ессіз жандай ұқпағандай жауап бермейді Алуа. Жалғыз-ақ аузынан шыққан сөзі «Әдейі өлтіргем жоқ. Кетпенмен өзі ұрып, өлтірем дегенде, соны қолынан жұлып алам деп қатты тартып қалып ем. Шекесіне тиіп қан болып құлап кетті сорлы»— деп жылап, өксіп қоя беріп, бүктелген күйде тізесіне басын қойды да еңірей берді.

Ишан мен болыстың жіберген Дайырбай, Қасен қал-

пелерге де сан сұрақтарына жауап бермей тек осы ғана сөзді қайта айтып тағы да жылап барып талып кетіп, олардың көздерінше сіресіп құлап қалған.

Уәйістің қатты қағып тергегені Қоңқай болды. Ауылда еркек, әйелден цезектеп сұрастырып, сол Қоңқайдың Алуамен жақындығы жөнінде тараған өсек жайын сұрастырған. Бұл жөнде Қоңқай жайынан көп кісі бір-ақ түрлі куәлік айтты. Ол Алуамен жақын болған да оның өзі және жасырмай айтып та жүрген боп шықты.

Уәйіс Қоңқайдың өзінен де ең әуелі осы жөнде таубай шынды айтуын сұраған. Басында шал өлгелі пәлеге батып қалам ба деп қор кеудесі мен өз басын қорғауды ойлауға түскен Қоңқай тартынып, танып көріп еді. Уәйіс бірнеше әйелді және жас жігіттерді онымен беттестірді де еріксіз Алуамен жақындығын мойнына алғызды. Сонымен әйелден, еркектен естіген соңғы деректі сөздерін Уәйіс болыс пен ишанға әкеліп жеткізген еді. Ендігі байлауды бір ишан, екі қалпе және Сырбай болыс пен Уәйіс би шешпек керек.

Екі қалпе бұрын қазылық қылып, шарифат үкімімен адам жазалап көрген кісілер емес-ті. Ол екеуі Алуаның сөзін адам иланатын шын сөз қып әкелді де, қазіретке соны арнай білдіре отырып, өздері күмәнді боп қайтқан жайды аңғартты. Байлау сөзді екі қалпе атынан айтқан Қасен қалпе еді.

— Иә, қазірет, бәрімізді бастан үкімі шарифат, уә өзіңіз тағлым, тәрбиеде тәкірарлап ияд еткен хұкімі тариқат бізләрдан агах болғанда ғаділәт жолын талап етеді. Бұл пұшайман нәфисә өзі өлтірді деуге сізге біз мағлұм еткен сөзләрінә қарағанда бізнің көңілімізге дәргүмән шәк келеді!— дегенде болыс Сырбай қалпелерге түйіліп, үдірейген семіз желкесі қызарып қатпарлана түсті.

— Екі қалпе, не деп отырсың түге! Сенің шәгің болса менің шәндім бар ал!— дей еді.

Көзін төмен салып отырған сәлделі Қара ишан тығыз бұйра көкшіл сақалын болыс жаққа бұрды да, әрлі-берлі құран оқығандай қозғала түсіп, кесек сары тасты тасбиығын тарта жөнеліп, әр тасын сытырлата отырып, тәубаға келіп: «астағыфиролла, астағыфиролла, астағыфиролла!»— дей берді.

Екі қалпе де ишанға еріп: «астағыфиролла, астағыфиролла» десті. Олар үшеуі де надан болыс Сырбайдың «шәндім бар» деген сөзді надандықпен, күнәкәрлікпен

ауызға алғанын аңғартты. Қасен қалпе өзінен жасы үлкен болысқа қабак түйе қатулана қарап бас шайқап «гүнәккәр, гүнәккәр бәндә сөзі ғой»— деп қойды. Себебі «шәгім бар, шәндім бар» дейтін сөздер ол екі періште мүскір-нәккірдің жаңа өлген адамнан тексеру тұсында айтылатын ғана сөз еді. Періштенің аузында болатын сөзді өзі намаз, ораза, зекет дегенді әлі күнге тұтынбайтын шала мұсылман гүнәккар, дінсіз, жабайы болыс Сырбай айтатын сөз емес еді.

Қазірет бастаған діншілдер тобы Сырбайға күпірлік еттің дегендей үрке қарап қалысқан. Бірақ Бабата мешіті, оның медресесі — бәрі де осы жуанбел, өзі қолшыл, содыр және үлкен бай Сырбай болыстың жерінде. Болыс бұлардың мешітіне келіп намаз оқып, кейде інісі мен баласын оқытып жүрсе де ишан, пір дегенге онша бой ұсынбаған, құдай жолына әлі тауфиқты мұсылман түрінде, тәубеге келіп түзелмеген адам болатын.

Сырбай болса кітапша сөйлейтін молдалармен өздерінше жауаптасамын деп жаңағыдай шатпаққа түсіп еді. Артынан сопы молдалардың тіксініп қалған ажарын көрді де: «осы қазақтың қара дүрсініне салып-ақ сөйлесейінші»— деп өзінің өр кеуде, қара дауына басты. Ол Алуаға ең рақымсыз, ең катал жазаны атап та қойған. Болыс осы жолда бұрын ел ішінде, ауыл-сахрада адамзатқа қолданып көрмеген жазаны қолдану жағына бір-жола бекініп, түйіліп алды. Осының Алуа мен Қанай шалдың қайғылы оқиғасынан басқа бөгде бір себебі де болатын.

Жасы кырықтап асып елуді қусырып қалған жуан денелі, быртық аласа бойлы, бітік көз, көк тұмсық, жидігендей үрпінген мұрт-сақалды, тістері де ерте түскен, жайынауыз осы болыс үш қатынның байы болатын. Кіші әйелі жиырма беске жаңа келген Сақыпжамал — Сақыш деп еркелетіп аталатын «көрікті, қызыл жүзді, сұңғақ бойлы, қыр мұрын, қыпша бел» дейтін, сондайлық әсем, көркем келіншек еді. Малды көп беріп жығып алған осы тоқал соңғы бір жыл ішінде Сырбайға ұдайы қарсы сөйлен, жиі-жиі тұтанып ашуланып, жылай береді. Кейде, әсіресе биылғы жазда: «Біздей қазақтың жылаулар қатын-қызыла күн туа ма?»— деп бір қояды. Тағы бір күні Сырбай оның өзіне қадан айтқан тік жауабына қатты тіксініп қалған.

— Қазақтың әйелі сорлы да. Жүрек бар ма, ерік бар

ма? Мал берген иелер, кескінсіз сұм адамдар жылатып, зарлатып, байлап-матап отырған жоқ па!— деген болатын.

Жақын ауылда мұғалімде Сырбайдың бәйбішесінен туған баласы сабақ оқушы еді. Сол бүлдіріп, астыртын сондайдың әзәзіл өзі келіп жүр ме деп те Сырбай сескенип қалған. Дәл осы жақында, екі жұмадай бұрын тілі шыға бастаған шәйпау мінезді тоқалға бұл алғашқы рет ақырып қорқытпақ боп қамшы сілтей беріп еді. Тоқал қамшысының өрімінен ұстай алып:

— Көзіңді ашып қара! Мен құлақкесті күнің емеспін. Күнім туар болса осының үшін көзіңді ақитып тұрып ағызармын бәлем!— деген.

Бұл сөз мүлде қаладан, газеттен, әлде мұғалім-сұғалім деген осы соңғы жылдарда жадыт-садыт деп ауылға дақпырты келіп жүрген пәлелерден жұғып жатқан дерт. Қалаға жақын жерлерде сонау Түркістан, Шивелі, Акмешіт сияқты қалаларда қыз-қатынның байдап қашуы көбейе бастапты, деген сөздер Сырбайдың Уәйістей билер, атқамінерлер арасында жиі-жиі ауызға алатын жаманат сияқты, малға келген індет сияқты, адамға келген дерт сияқты ауызға алынатын жайлар еді.

Енді мынау Алуаның ісі болса жас тоқал кәрі байға қарсылық жасаймын деп оны өлтіріп те салып отыр. Осындайдың тұсында осы атырантағы қазақтың бар әйелінің төбе шашын үрпиткендей, жан жүрегін түршіктіргендей қатал жаза керек болады. Болыс сондай оймен әдейі Бабата мешіт-медресесіне екі атшабарын, бірнеше старшиндарын және пәлекор не жамандықты болса да тілмен жалап, жіптіктей қып жіберетін атқамінерді отызқырық кісідей етіп өңшең сәйгүлік аттарға мінгізіп өз аулынан ертіп шыққан. Бұл түні мен таңертеңгі шақта ол Сақыпжамалға қабатын итше суық қарап үн қатпастан доң-айбат жасап, аулындағы бар әйелді әсіресе өзінің үш қатынын қатты қатуланған ашулы аюдай сыртымен үркіте, қорқыта кеткен.

Екі қалпенің сөздеріне амалсыз құлақ салған Қарапша болыс әлденеше сөйлесе де: «Сабыр, болыс, сабыр, би-болыс, Ассабірақмап, биссабүр ішшайтап»,— дей түсіп өзі кесер сөзін айтпай келді. Түстен екіндіге дейін медресенің орталық үлкен құжырасында оқшау отырған бұл бес кісінің кенесі аяқталмады. Бір кезек болыс белгі етіп, атшабарын есіктен қарап жұмсап еді.

Қазіреттердің үстіне атшабар ертіп әкеліп кіргізген кемпір Қызтумас келді. Ол қолынан жетектеп: «жүр, бері!»— деп алдыңғы қараңғылау даланшадан үлкен бөлмеге аппақ боп қуарған, бетінде көз жасының сорақы ағарып білініп тұрған қалтиған жұқа бала Кенжебекті қолынан тартып, сүйреңкірей отырып үйге кіргізді.

Бұл осы адамдардың соңғы байлауы үшін келтірілген адамдар. Болыс кешеден бері Қызтумасқа Кенжебектің жайынан бір сөзді қатты қадап тапсыртып қойған. Оны да бұл кемпірге жеткізген Уәйіс болатын. Тегі әке өліп, шеше құлыптаулы үйге тұтқынға салынғаннан бері алты жасар бала Кенжебек жетім қалған панасыз күйінде осы кемпір Қызтумастың қолына берілген болатын. Қызтумасқа тапсырылғаны шарифат атынан өкім айтарда баланың да байлауы, куәлігі, ықтияры біліну керек десіпті. Оны болысқа шарт қылып Қара ишан мен екі қалпе айтқан болатын.

Қазір жыламсырап, негі кемсеңдеп тұрған бала жүрегі шошыған күйде, мынау суық қоңыр үлкен үй ішінде бастарында бөлек киім, ақ ораған адамдар отыр. Мойнында жез қарғыдай үлкен теңге салбыратқан көксақал Уәйіс отыр. Күжірейген семіз, жайын ауыз, бақа бойлы суық қарайтын болыс отыр.

Бала ең әуелі шығып кеткісі келіп тартынайын деп еді, кемпір өзіне қарай қолтығын ауырта жұлқа тартып қалды. Сол кезде қазірет кішкене балаға мүлде түсінбейтін тілмен бірдемелер сөйлеп кетті. Айтқаны:

— Ия, пұшайман сәби, мейірман атаңнан шант болған атаңнан жетім болып сен қалдың. Ғаси фәнде гүнәккәр Алуа сенің анаң емес. Ол хайуан жыртқыш. Алланың әмірідүр, хүкімі шарифат бізден, сенен талап етеді, қазір шарифат атынан айтылатын хүкімге ырзалық бересің бе? Ырзалық бересің бе? Иә, гүнәсіз сәби!— дегенде Қызтумас, болыс пен Уәйістің үйретіп қойған жайын балаға миландырып қойған екен.

Өзінен не сұрап отырғанды білмеген балаға Қызтумас еңкейіп құлағына сыбырлап:

— Айттым бағана саған, әкенді өлтірген Алуа қазір сенің шешең емес. Ол жынданып кеткен. Енді көзіне көрінсең сені де өлтіреді. Тірідей етінді жеймін деп отыр. Айт! Берем де. «Ырзалық берем» де, басыңды изе! Изе басыңды!— деді.

Бала жүрегі өзіне анық болмаса да бір сұмдықтан

шошынып екі көзінен ыстық жасын ағызып жіберді. Бірақ «изе басынды, берем де!»— деген сөздерді түсі суық болыс; знақты көксақал Уәйіс және құлағына қақылдап кемпір Қызтумас айтып тұрған соң басын изеді де: «берем»!— деп сыбырлап қана күбір етті.

Болыс сол кезде қатты байлау жасап: «Жә, болды, алып жүре бер: Айтты, жетті!»— деді.

Осыдан кейін сөздерін бір араға сайған қазірет қалпелер, болыс-билер болып екінді намазын оқуға үлкен мешітке барды. Бар жұрт болыстың әмірімен сол мешітке болды. Дәреті бары-жоғы да, жайшылықта намазды оқитын-оқымайтын кәрі-жас қазағы да түгел Қара-ишанға ұйып, қысқа оқылатын төрт рәкәғат екінді намазын оқып алды. Үнсіз сұрланып түйілген жұрт енді не болатынын жым-жырт күткен. Осы кезде болыс пен қазірет, қалпелер мен Уәйіс би ілгері шыға берді. Бұлардың беті медресенің қарсы алдындағы жақындап төніп кеп тұрған жақпар қатары мол, биіктен өзенге көлбей құлай түскен қаражартас болатын. Соған тақап келді де болыс пен қазірет алға шығып тұрып қалып еді, Уәйіс артқа қарай оң қолын созып, ұзын жең шапанымен жартасқа қарай бір сермеп қалды. Осы кезде ғана жұрттың алдына топ ішінен бөлініп екі қолы артына байланып қалған Алуа шыға берді. Қара шаштары екі бетін жаба түсіп, жуан бұрымы екі нығынан ыдырай тарқатыла құлай түсіпті. Арт жағынан жаба салған жұқа ақ шүберек желке жағын жартылай жапқан. Артындағы жұртқа қарамай Алуа ауыр, әлсіз денесін зорға сүйрей қаражартасқа қарай қозғала берді.

Жұрт енді көрді. Оның артында қонқақ мұрын, қалың кеуделі, қара шұбар Қонқай ауыр басып, басын төмен салып кетіп барады екен.

Екеуі топтан бөлініп жиырма-отыз қадамдай шығып қалды. Алуа осы шақта үн салып, айғайлап шыңғырып: «Кенжебегім, Кенжешім... жетімегім... қошақаным!»— деп айғайлай-айғайлай берді.

Жанып қысқан ендігі жалғыз жара сол артында қалып бара жатқан жас бала — жан жарасы еді. Ол сыйынған да, жалынған да жоқ. Артында кім бар, кім қарап тұр, елеген де жоқ. Тағы да: «Жетімегім, Кенжешім...»— деп шыңғыра бере енді бір сәт артқа қарай айналып көзін жерден жоғары көтере беріп еді. Осы шақта артында тақау келе жатқан Қонқай сыртына са-

лын ұстап келе жатқан кетпенді, ақ кетпенді жұлып көтеріп ала Алуаны төбесінен періп ұрып жіберді.

Алуа қалың қара шашының түбінен жылжып аққан, төгіліп аққан қанымен қатар өзі де төгілгендей сылқ құлап түсті. Үлкен өткір кетпен жүзі басына терең батып, дегенін істеген екен. Сол арада өліп, үзіліп кетті.

Болыстар, билер, сәлделі қалпе, молда, қазіреттер қыбыр етпей тапжылмай әлі тұр. Қаратастың түбінде босаң топырақты қоңырқай шымайттау жерді жаңағы кетпенмен тағы екі-үш салып шұқанақ жасағанның белгісін етті де Қоңқай кетпенмен үш рет қара топырақты көтеріп алып Алуаның жүзіне тастады. Кетпенді де сол жерге тастай салып кейін қарай басын төмен салған қалпында қалың топтың ішіне қайта кіріп, жоғалып кетті.

Үкімді өзі тізе қып отырып шығартқан болыс шарифатқа да сол сыятып болсын деп Алуаны өлтіргенде өзі байын өлтірген кетпенмен өлтіртті. Оған сол үкімді шығару үшін мұсылманның шарифаты, қазақтың қағидасы қосылып, ертең күнікері болатын баласынан өз аузынан ырзалық алу керек дегенді Қызтумас кемпір арқылы жас жетімді жаңағыдай қинауға салған. Өлтіруші кім болады дегенде «Қоңқай өз қолымен өлтірсін!»— деген байлауды да болыс айтқан. Сол үкімді жаңа екінді намазының алдында болыстың атшабары онаша үйге тығып босатпай отырған Қоңқайға Уәйіс пен болыстың өзі кеп жеткізген. «Үкім осылай болды, шарифат үкімін сен орындайсың!»— деген-ді.

Қоңқай бұл сөзден шошынып, болыс пен биге жалына берген. Еріндері дірілдеп, көзі жасаурап, жаутандап:

— Шыбындай жанымды қи. Ағеке, болысеке, құдай-ақын, кісі өлтіріп көргем жоқ. Шыбын жаным садаға болсын. Толайым тек осыдан құтқар!— деп етпетінен түсіп жорғалап біресе болыстың, біресе бидің аяғын күшәқтай беріп еді.

Болыс сонда қолындағы камшымен Қоңқайдың қалың жонынан тартып-тартып жіберіп: «Аш көзіңді!»— деп ақырған-ды.

— Иттің баласы, үйтетін болсаң Қанайды өлтірген сенсің. Қатынын азғырып, жақындасып ап, «сені өзім алам, байынды өлтір. Мал, дүние екеумізде қалады. Өзің мендей жас байға тиесің!»— деп бұзып, аздырған сенсің. Қазір айтқанымызды істеме, бүгін түнде протокол жасатып, екі атшабармен Түркістанға апарып, абақтыға жап-

қызамын. Соған соң қатыргіге — ит жеккенге айдатып, өмірінді, көзінді абақты мен қатыргіде шірітемін. Айтқанды істемей көр! Шығаршы енді үніңді!— деп тағы ақырын қамшымен енді бастан тартып жіберді.

Осы кезде Уәйіс Қоңқайды ақылға салған кісі боп:

— Екі өлейін деп пе ең, ез неме! Өлсе малға сатып алған қатып өледі. Ер емессің бе! Еркек емессің бе! Тұр, бар, айтқанды істе!— деген-ді.

Сонымен атшабарлар қолына кеткенді ұстатып жаңа намаздан кейін қозғалған жұрттың соңына Алуамен екеуін шығарған болатын.

— Солай, сондай қасқырлар заңы талап өлтірген сорлы Алуа сұлудың өлген жері әне анау — Қаражартастың бауыры!— деп Алмасбек Карповқа және басқа бұл әңгімені мұндай толық естімеген Қасымов Мұратқа, Құрмапозтарға баяндап шықты.

Бұл арадағы тыңдаушы жұрт та үн қата алмай бір-талайға дейін тасқа қарап сілейіп тұрып қалысқан еді. Алмасбек әңгімесін аяқтай бере жетім бала Кеңжебек сол жылы үш-төрт айдан соң әр үйдің босағасында бір тұрып, қыс ішінде ауырған да сөніп, солып әке-шешесінің соңынан бірге кеткен.

Әлім шыдай алмай күйіп кеткендей болып еді:

— Тұу, қандай жауыздық, қандай жауыз ел еді мынау ел. Халық үшін ұялатын, қорланатын қылмыс қой. Не қылып, тым күрса үн қатар, ара түсер бір жан табылмаған.— Рас, ел атына қарғыс таңбадай басылатын сұмдық екен!— деп қабағын түйген күйде Қаратасқа қадалып тұр.

Әріп Есдәулетов басқарақ ойлайды екен.

— Ел дейтін ел ме солар! Ол кездегі халықта, қарабұқара көпшілікте үн бар ма? Үн қатар күн бар ма? Елге тиендер!— деп Карповтың да көңіліне дұрыс көрінген сергек бір сөздер айтты. Алмасбектің есіне тағы бір жай түсіп еді.

Сол елдің ішінде Алуаны барынша аяған, оның жайын жылай отырып әңгіме қылған да жұрт аз болмау керек. Соған әсіресе себеп болған анау Алуаға сырттай ынтық, ынтызар, анық ашық болған сол кездегі жас ақын бала Жанұзақ екен. Білдініздер ме, оның да жайы, өмірі бір қайғылы трагедия. Ол сол Алуа өлген шақтан бастап бір түрлі зарға түскендей ылғи жоқтау өлең айтып, жылай-жылай беріпті дейді. Алуаның өлігін алып

кейін таза арулап көмген де сол екен. Ұдайы қысы-жазы Алуаның қабырының басына жалғыз барып, ұзақ отырып, зар өлең айтады екен. Жылай-жылай береді екен. Гажап, жиырма бес жасында сол жігіт екі көзінен айрылып соқыр болыпты. Содан кейін «Алуаның жүзінен баска әйел жүзін көрмесін деп менің тағдырым осылай кесті. Енді мен үйленбей-ақ өтем» деп сол қалпында қалып қойыпты. Менің көзім жұмылғанда Алуаның нұрын, көркін ішіне ала жұмылды. Өмір тірліктегі маған қалған жалғыз нұр-жарық Алуаның жүзінің сәулесі!» дегенде, Алуа туралы ол өзгеше поэма тудырған. Сол поэма «Алуаның ажалы» деп аталады. Тыңдасаңыз осы күнде осы өңірде көп жандар, көп аналар сол жырды айтқызып; көп кештерде жылап, Алуаны жоқтап отырады екен.

— Ал ақын ше?

— Ақынның езі ше? Өзі не бопты, ол қазір қайда?— дескен дауыстарға Алмасбек соңғы білген, естіген жайын айтты.

— Ақын Жапұзақ сол жырын тудырып біраз жыл зарлап айтып жүреді де бір түрлі тез қартаяды. Отыздың ішіне кіре бере мүлде кәрі кісідей арып-тозып, барынша азып болады да соқыр ақын зарымен қаза табады.

Бар әңгімені үндемей тыңдап, көп ойланып тасқа қарап тұрып қалған Карпов енді ғана Алмасбекке қарады да:

— Сенің бұл айтқаның кошмар! Трагедия ғана емес, кошмар, сұмдық!— дей тұрып:— «Нет повести печальней повести Ромео и Джульетты»— деген еді, ал мынаны естісе не дер еді Шекспир!— деді де қас қарая бастағанда бар топты бастап машиналарға қарай аяңдады.

Төртінші тарау

1

Айсұлу өз қорасындағы жеміс ағашы арасындағы аз-ғана алаңға орнаған гүл бағының шетінен үй жаққа қарады. Биылғы жыл Алматыда демалыс үйінде өзі көріп тамашалаған көп гүлдердің кейбірі мұның бағында да өсетін. Қазір соңғы розалар да семіп қапты. Қызғылт күрең розасы иісімен де, түсімен де Айсұлуға ыстық, сүйікті еді. Бүгінгі шақта тек қана күздің гүлі астраның

бір-екі ақ және ақшыл қызғылт гүл сабақтары ғана соңғы күндерін аңдатқандай. Айсұлуға олар дөңгелек гүл көздерімен әр түсті көкшіл, қызғылт, ақсары үлкеп үкі көздерімен «Біз де енді бітеміз. Бізді де күз салқыны ұйықтатады, солдырады» дескендей.

Айсұлу өзі егіп, өзі күтіп күн сайын сүйсіне ніскелеп, жүзіне гүлдерімен жамылшы жасағандай еркелене көзіп, бетін, мұрнын батыра көміп көп-көп тұрып қалатын. Қазір сондай жаз кезінде де көп мол гүлдер жарастығын жұмсақ, сұлу көркін қымай ғана есіне алады. Гүлдер қатарынан бері шыға шапталы, нәк ағаштарына жоғарылай көз тастап қыдыра қарай ілгері басып келеді.

Үйге тақағанда бұл әулінің үзім бағы, азғана бағы биік қалың жапырақты қатарларымен көлденең тұр еді. Мұнда да үзімдер тегіс алынған. Енді жапырақтар төменнен төбеге дейін қатар тұтасқан қалпында сәл сарғыш тартып, жаз реңінен ажырай бастаған. Бұлардың да күзі жетіп ністі, мәуелі, қызықты шағы өтіп кетіп бара жатқанына Айсұлу жаңағыдай астра гүлінің қасында туған ойындай оймен, көңілмен қымастай қиылған сезім аңғарады.

Мұның қазіргі кеште, қоңырқай мезгілде, көңілдегі көлеңкедей қоңыр баяу күйіне сыпа үстінде үзім асап, еркелей түсіп жатқан жалғыз інісі Арманның көңіл жайы мүлде қарсы, басқадай. Қазір ұзын бойлы, сымбатты, сұңғақ, тік денелі болып ер жетіп қалған тоғызыншы класта оқитын Арман сыпаның үстінде кішкене бала күніндей шалқалай жатыпты да апасымен анда-санда әзіл сөз айтысып, хұсайын аталатын ұзынша қара үзімді бір-бірлемей үштен-төрттен асап жатыр.

Айсұлу үзім бағының түбінде сәл тоқтады да шешесі мен Арманның үндері үзіле күлісе түсіп қалжыңдасқан жайларын тыңдайды. Нұрбүбі қайнап қалған самаурының соңғы рет жаңқа ағаштар салып демдей түсіп, қорадағы қазан аспаның кішілеу қазанында бүлкілдеп қайнап жатқан астың астына сәл отын тастады да баласының қасына қайта келді.

Түстікте әркім айтатын үзімге байланысты бір әзілді баласына айта отырды.

— Сен үзімді төрттен-бестен асайсың. Арқадан келген қазаққа айтылған бір сөзді білесің бе?

— Қандай сөз. Өзің айтшы?

— Үзімді уыстап асаған қазаққа: «Мұның өзін үзім дейді, бір-бірден үзіп жейді» — депті. Сонда қазақ:

— «Мұның өзін жүзім дейді, бір жегенде жүзін жейді?» депті, осы сен секілді үзімқұмар, қомағай жігіт болу керек,— деп Арманды күлдіре отырып, шешесі баласының ішіне алақанымен қағып, сипай түсіп өзі де күліп қойып әлі де сөйлеп отыр.

Арман қақала жаздап күле түсіп жүзімдерді қос-қостан асаудан тыйылмай жатыр. Сонда сен сияқты үзімқұмар жігіт әзілге орай әзіл жауап айта түсіпті. Ол: «бір-бірден жейтін шапталы ғой» депті.

«Жоқ, оны бөліп жейді» дегенде: «Неге, бөліп жейтін анау қауын ғой» депті.

Айсұлу анадайдан бұл сөздерді естіп, ақырын үнсіз ғана күліп тұр. Шешесі тегінде осындай жайларды балаларына жеңіл, қызықты тілмен күлкі етіп айта білетін. Соған сүйсінген Арман тегі бұл жайды бірінші рет естігені осы болу керек. Ол қызық кітап оқығандай, сондағы кейбір оқыстан қатты күлетініне салып қарқылдай сақылдай күлді. Сөйтті де шешесіне қарай аунай түсіп, басын көтеріп отыра беріп:

— Апа, мен сізге айтайын ба, осы қазақ өзі қу екен және жемістердің бәрін де біледі екен. Ол әлгі Арқаның жеміс деп қызыл бұрышты жейтін қазағы емес болу керек!— деді де,— мен сізге айтайын ба, дәл сүйегі бөгет етпесе шапталыны мен де бөлмей-ақ асай салар едім,— деді.

Айсұлу сол кезде қатты күліп, бұлардың қасына келіп Арманды әшкерелей қалжың айтты.

— Апа, жанағы сіз айтқан шапталыны бөлмей жейтін қазағыңыз тап осы балаңыз Арман. Мен мұнымен тіпті биыл жазда да аршып же, асықпай же деп кішілеу бір шапталыны аузына тұтас салып жүргенінде биыл да әуреленген болатынымын.

Арман қарсыласқан жоқ. Бірақ өз әдетін әлі де құптай түсіп:

— Үзімді бір-бірлеп жейтін ол қаланың нәзік дамаларын айтады ғой, әлгі әртүрлі ханымдарын. Ал шөлдегенде шапталыны тұтас аузына салып жіберсең де сонша жап-жаман емес. Және менің аузым Айсұлудың аузындай емес, үлкен ауыз. Мен еркекпін,— деді.

Нұрбүбі оның өзін ержеткен үлкен еркек санағанына іштей шүкірлік ете сүйсінді де, бірақ дау айтты.

— Сенің аузың Айсұлудың аузынан сонша үлкен емес. Екеуіңнің де аузың біріне-бірі ұқсайды,— деген еді.

Айсұлу оған сәл тіксініп қалды. Ол Арманды бауыр тұтып барынша апа көңілімен сүйсе де еркек болған кесек, үлкен, биік бойлы қалпын сәлекет, жұғымсыз көретін.

— Апа, неге олай дейсіз. Менің аузым Арманның аузындай дегеніңіз әділет емес қой, — деп нәзік, сұлу қыз өзінің көркіне өзгені теңегісі келмейтін жас тәкаппарлық үн қатты. Сонымен қатар ақсары жүзінде кешкі ала-көленке шақта да байқалатын сәл қызғылт қан рең берген еді. Бұл кезде кеш ымыртқа айналып толған аппақ ай бұлардың бағының үстінен бар нұрын төге ақ сәулемен анталай қарап тұрғандай болатын.

Нұрбүбі Айсұлуға қарады да сәл жымынып, қызының нұрына іштей шүкірана етті де, өзі де тамашалап қалғандай болды. Ай астында Айсұлу, қай сұлудан болса да асып түспесе кем түспестей. Арман да шешесінің қасына шынтақтай жатып Айсұлуды тамашалай не айтар скен деп күлімсірей қарап қапты. Айға қарсы бар жүзіне ақ сәуле төгілген Айсұлудың қызғылт қоңыр, жуан бұрымдары қазір қап-қара көрініп, екі иінінен төсін баса төмен сорғалай түсіпті. Күле қараған Айсұлудың қырлы сұлу еріндері созыла түсіп ашылғанда аппақ тығыз қатарлы сәл кесектеу мінсіз тістері ай нұрына сәл шағыла түсе сөнің, жанардай сәл сәуле беріп тұр еді.

Нұрбүбі қызының нұрына тамашаласа да Арманды өмір-бақи қай сыпатта болса да одан кемшін, төмендетпейтін өз ішінің сыры бар. Шешесінен жауап күткен Айсұлуға Арман әзілдеп жауап айтады.

— Несі бар. Аузың сұлу да болса менің аузымдай. Рас мен еркек болғандықтан аузым сенікінен біржарым есе үлкенірек. Сенің көзің де менің көзімдей, мұрның да менің мұрнымдай, — деп апасын сәл ажуалай ыза қылғысы кеп ойнақы сөйледі. Айсұлу:

— Ұқсамайды, бекер айтасың. Сенің мұрның үлкен. Көзің анау ішіне кірген. Ерніңнің үстінде түгің бар. Түгелімен сен еркек, грубый. Саған ұқсаған қыз болса күйеу де алмас еді, — деп інісін қытықтай о да қалжың айтты.

Нұрбүбі балаларының бұл сөздерін ести жүре сыпаға кішкене дөңгелек стол қойып асжаулық жайып, нан, бауырсақ салды. Кепкен үзім мен қант аралас дағдылы қысқы-жазғы шайға қоса отыратын тәтті дәмді төгіп қойды. Сөйте жүріп екі баласына ыстық асты әкеліп қоя

отырып аналық бір төрелік айтты. Бірталай уақыт айға қарап анасынан жауап күткен Айсұлу бір сәтте есіне оқыс түскен бір хал бойынша анасына көмектесіп сыпаға самауырды көтеріп әкеп қойған-ды. Енді шәйнекті қолына ұстап келіп жанағы орнына тағы да сәл бөгеле тұрып қапты. Қолында шәйнегімен тұрып:

— Апа, Арман теріс айтады. Ол маған, мен оған ұқсамаймыз. Солай емес пе, өзіңіз айтыңызшы?— деді.

Нұрбүбі қой еті мен үйрек етін қоса салған мол күреніткен, бусанған палауды балаларына: алындар, жандер, отыр деп Айсұлуға айтты да өзі үй ішінің үлкені табақтан ең алдымен өз қолымен дәм татты.

Балалары да палауды қолдарымен жей бастаған шақта ол Айсұлуға енді ғана жауап айтты:

— Сен сұлу болсаң да Арман сенен олқы емес. О да сұлу. Ал сен оған, ол саған ұқсайтын жерлерің тіпті көп. Себебі екеуің де әкеңе ұқсайсың. Менің сендердегім екеуіңнің де ақсары өңдерің (бояуларың), тіпті көздеріңнің түс реңі де маған тартып кеткен. Ал бар пішін, мүсін бәрін алғанда екеуің бірдей әкеңе ұқсайсың. Ол сондай сұлу еді. Және Армандай биік болатын,— деп тамақты жеп отырған қалпында самауырға айналғандай сылтау жасады да жүзін балаларынан қырыпырақ бұра берді. Сол сәтте Айсұлу шұғылынан асығыс қатты ғана: «Ойбай, апа, мынаны қарашы»,— деп өзінің сонша ашық күмістей сылдыраған күйлі үнімен саңқ ете түсті.

Нұрбүбі бірдеме болды ма деп шошып қалып: «о не?» деп жалт бұрылып еді. Айға қарай берген жүзі аппақ сұр тартқан еді. Көзінде толын тұрған салқын жас бір тамшысы бетін шұғыл бұрып қалғанда жарқ етіп подносқа ытқып түсті. Айсұлу енді күліп жіберді.

— Алдап едім. Жасыңды бізден жасырғаныңды әшкерелейін деп едім,— деді де күрсініп алды. Қызы мен анасы бір-бірін сондай шетін, құпия, нәзік жайлардан әр сәтте бұлжытпай тани қойысатын. Бірінің жүрегін бірі көріп оқын отырғандай. Бірге қайнасып үнсіз, ымсыз қосылып күйылысып кеткен күй болатын. Нұрбүбі де ақырын жасын жұта күліп қойды. Қызына, көңілі жүйрік баласына іштей мейлінше көңіл күйін қосады. Арман бұлар арасындағы жайды сөзсіз, үнсіз аңдайтын. Ол өзіше қонырқай, бірақ салмақты үнмен байлау айтты:

— Біз папама ұқсасақ ол оған орнатылған ескерткіш,— деді. Онысы шешесіне де, Айсұлуға да айтқан

ұдайғы ұзақ уақытқа жұбаныш-медеу боларлық есті баланың байлауы еді.

Нұрбүбі бүгінгі кешті үй ішінің жүдеу ойға ауысуына жібермек емес. Себебі бүгін бұлардың үшеуінің де көңіл жайлары күндізден, таңертеңнен бері жақсы бір жадыраған, сейілген күйде болатын. Асты балаларымен бірге ыстықтай жақсы жей отырып Нұрбүбі солай ауды.

— Балалар, бәрінен де мынаны айт дегендей колхоз мақта теруді бітіріп, қандай рақат болды,— дегенде Айсұлу күліп шаттанып:

— Апыр-ай, бәрінен де соны айтсаңызшы. Колхоз жоспарын орындады, бар мақта терілді. Жұртпен бірге міне кешеден бері үшеуіміз де науқанды тоқтаттық. Енді апам үйде. Арман мектепте. Мен... ал мен,— дегенде Арман күлді де, әзілдеп:

— Мен мүлде жұмыссыз ұзақ еріншек тыныштықта... солай ма?— деп күлген еді.

— Жоқ, мен енді күндіз-түн, бірнеше ай 1 январьдағы емтиханға әзірленемін. Оқимын да әзірленемін. Тағы сол Алматыға барып, сырттан оқитын бөлімге, биология факультетіне емтихан ұстап, оқуға түсіп қайтамын,— деп өзінің нық бір байлауын айтты. Үй іші оны теріс демейді. Бұл үшеуі іштерінен анық білетін тағы бір жақсы жай бар. Мақта теруде үшеуі де көп еңбек етіп колхозда мол еңбеккүн өндіріскен. Соны көңіліне тоқмейіл санаған Арман Айсұлуға сенімді іні-дос байлауын айтты:

— Биыл сен Алматыға барғанда ақшам болмайды. Киімім, тамағым, қиыншылығым демейсің. Мен өзім-ақ өз табысыммен сені асырай аламын. Алматыда жақсы киім сатып алуға бар пұлды өзім беріп киіндіремін,— деді.

Айсұлу оған алғыспен сүйсіне күліп қарады да:

— Жоқ, ол байлығыңды өзіне жұмса. Мен биыл өз табысыммен де сол айтқандарыңды да ала білемін,— деді.

Нұрбүбі екеуін де баса түсіп: «Табыстарыңды сарапқа салмай-ақ қойыңдар. Алматыға Айсұлу барса әкесіндей дос-жар ағасы Жәкең өзі де не істерді біледі. Тек оқитын ғана болшы. Жәкең екеуіміз қалғанын ұқсата білеміз. Екеуің тек енді сол оқу, оқуды ғана ойласаң екен, жандарым!»— деді.

Жаздықүнгі және күзгі ұзақ еңбек күні бұлардың ас ішуіне жаңа бір осындай маусымның өз мерзімін ендіретін. Жайшылықта Нұрбүбінің жас шағында күйсеуі

барда олар ыстық асты қала адамдарына түсте ішуші еді. Колхоздағы күн бойғы еңбек шақтары түстегі демалысты ас пісірудің әуресіне салып, тыным алдырмайтын болған соң балалары Нұрбүбіге «тегіс ыстық асты кешке ішпейік» дескен-ді. Соңғы үш жыл бойында сонымен бұлар күндізгі еңбек күні аяқтаған соң жалғыз Нұрбүбі емес, үшеуі де бірлесіп кешкі асын тез қамдасатын да түнге жақын осы сыпада отырып, бүгінгідей палауың бұл месе нарын, кейде қуырдақ тәрізді дәмді тоқ астарын ішетін.

Бүгін палаудан кейін Арман үй жаққа барып бір жақсы ністі торлама қауынды әкелді де соя бастады. Кеш жарық, айлы, жылы, ертең ерте шығатын күндегі арқадан батып тұрған асығыс еңбек күні жоқ. Сондықтан асықпай отырып үшеуі әңгімелеседі, жиі күлісіп те қояды. Палауды ұзақ жескендей, торлама қауын тәтті сулы, жұмсақ, хош ністі қалпында бұларды үнсіз күйлерінде түгел сүйсіндірді. Шайды содан кейін асықпай отырып ішу үшін балаларының әңгімесіне өзі де жиі қосыла түсіп отырған Нұрбүбі бүгін дағдысы бойынша «жатайық, ерте жатайық. Жатып ұйықтаңдар. Тынығып алыңдар!» дейтін қамқорлық сөздерін айтқан жоқ. Қайта самауырды қазан аспа қасына анарын жападан көмір, жаққа салып қайта демдеп қойды.

Қауынды еріне жегендей оймақтай кішкене аузымен жай тістеп созыла жеп отырған Айсұлу соңғы екі күнің науқан біткен шақтарын қайта-қайта есіне ала қауанын етеді.

— Арманның мұғалімдері бүгін қандай қуанысын жүр!— дегенде Арман да қостады.

— Біздің алтыншы кластап бастап бар бала шетінен шулап жаздай тапқан табыстарын да айтады. Оқуға қайтқандарына лақ-қозыдай секіріп ойнақшып қуанысады. Бірақ бар бала, әсіресе бар қыздар қап-қара боп беттері, қол-аяқтары қарғадай боп кеткен. Кейбіреулерін танымай да қаласың,— деп біраз құрбыларын еске алып сақылдай күлді.

Нұрбүбі де өзіндегі аналардың әсіресе жас балалары бар келін-кепшіктің, жас әйелдердің кешеден бері күлкісі түзелгенін, киімдері жаңғырғанын, тіпті самай шаштары жылтырап таралып, құлақтарына сырға, қолдарына жүзік, білезік қайта киілгендерін айта түседі. Сөйте тұрып: «ал еркектер болса біздің бригадир Баймат пен

тракторшы Жүніс те бар, ішіп те жүр. Кеше кооператив алдында көгере сілсейін сенделіп тұргандарын бір көріп ем. Бүгін анау колхоздың сныр фермасының қасында тағы да үшеу-төртеуі қосылып ләйліп жүр». «Онда не қып жүр екен?»— деп Арман сұрап еді.

— Бір-екеуінің әйелдері сауыншы ғой. Төлайым ақша сұрап барып жүр ме дедім. Жұмыс біткені жақсы. Жұрт жетісін, колхоз дегенін орындап айнала үлкен-кіші мәре-сәре. Бірақ құдай ұрсын, тек қана осы ішкендері жаман. Ауыздарында сөздер, сондай былапыт. Көресің де жиренесің,— деп қабағын шытына балаларын сол көршіс, сол мінездерден үркіте сөйлейді.

Арман колхоздың клубында болыпты.

— Онда бүгін көп жігіттер жазды күнгі тракторшы, мақта жиғыш машинаның мастерлері, спортшы, әнші-күйші қыздар, жігіттер жиналыпты. Бәрі бір май мейрамындай өте жақсы сәнді киінісіп алған. Қыздардың қасынап өте берсең болды әртүрлі пісті майлардың желі еседі. Біреулері әп салады. Анау Қадиша дейтін мақта тергіш бәйгелі қыз бар ғой үшінші бригадада. Сол шаптарын қырық бес тарам қып өріп-өріп тастапты да өзбекше әшулә айтып, билерді соқтырып жүр.— Мұның сөзіне бір жағынан сүйсіне және мысқылдай күле құлақ салып отырған Айсұлу енді қатты күліп жіберді. Айсұлудың тегі қатты күлуі сирек болатын. Әншейіндегі өзгеше көркем сұлу үні жіңішкере, әндей созыла сәл шыңғыра күлетін. Қазір солай бір шалқая, бір еңкейе, бір тізесін құша күліп алды да:

— Апа, қарашы. Біздің Арман пісті майларды қатты аңғаратын да болған. Биші қыздың шашы пеше тал боп өрілгеніне шейін санап алған. Жігіт, анық қалыңдық керек жігіт балаңның өзі болған емес пе!— дегенде Арман жаңағы өзі айтқан жайларынап қысылып: «Болды, болды. Жетті-ей, Айсұлу!»— деп айғайлай түсіп, аунап сырт қарай бұрыла беріп, басын шайқап жатыр. Қысылып күліп жатқан қалпын оның сілкіне дірілдеген нықтары мен желкесі аңғартады.

Нұрбүбі баласын ұялтқысы келмей сәл сөзді өзгертті де:

«Мақта тергіш Қадиша қыз» деп жалғыз оны қастерлемей-ақ қой. Мақтаны Айсұлу да бұл колхозда бұдан артық тере қойған жоқ. 560 еңбеккүнді сен екеуміз де

таппадық, өзгелер де, мақтағандары да озып, ұзап кеткен жоқ,— дегенде Айсұлу да бұл жайға көңіл бөлді.

— Жалғыз мен емес, екеуім бірдей өздерің де озбындар ма! Үшеуміз қосылып 1500 еңбеккүнін тауып, еңбегімен байып отырған өзіміз емес пе? Мені бөлмей-ақ қойыңыз,— деп өзінің әр шақта қолынан келген істерін жай сәл ғана бір орташа жайдай атайтын қалпына келді.

Айсұлудың әдетінде тегінде мақтап мүлде жоқтай еді. Онда әрбір өзі істеген дұрыс іске «солай болуға керек, солай болып шықты. Мен керекті ғана ада қылдым, атқардым. Менің орнымда кім де болса солай етуге тиіс. Солай етеді де» дейтін бір алуан таза момын, асқақсыз, ұшқарысыз, артығы, сөлекеті жоқ жақсы жүрек, ұнамды мінез үйлесімдері болатын. Осындай кейде әзіл-күлкі аралас, кейде татулық үй ішілік жарастық жайларын аңғартқан әңгіме арасында бұл үшеуі бүгін де осы сыпада жатып ұйықтауға байласқан. Жаз бойы тегі олар түн салқынын сүйгендіктен және сыпада ыстық үйдей емес, ұйқы тез қанатын болғандықтан ұдайы далада ұйықтайтын.

Таңертең ерте оянуға да бұл жер жақсы. Күн көтеріле сала қызу сәуле төгеді де бұларды тез оятатын. Қазір болса күн де онша ерте шықпайды. Әсіресе мынау кіршіксіз көк аспанда барынша мол сәулесін толық төгіп тұрған толған ай түстіктің жылы желсіз майда түшінде сиқырдай өзіне тартып үйге, көленкеге қараңғы жақтарға жіберер емес.

Айсұлу бір кезде шешесіне сөйлей отырып әредікте Арманға сәл ғана иегін көтеріп «сыпада, тек сыпада ғана жатамыз. Арман, тұр бар!» деп қойған-ды.

Арман шешесі мен Айсұлудың қайсысы болса да жаз бойы мұндайда осылай жатар шақта өзіне артатын дағдылы міндетті біледі. Ол тұрып үй жақта аз бөгеліп жүріп бір уақыт иығына, төбесіне үлкен нар түйеге жүктейтін артудай етіп көп қалың, әсем көрпелерді, үлкен ақ жастықтарды бір-ақ тиеп әкеле жатты. Бұл үйдің жалпы мақталы түстіктің бәріндегі үйлердей көптен көбі көрпелері болатын. Қазір ала жібек көрпе, асқа салатын қалың қыжым көрпе, салқын түнде тоңбай орана жататын қалындау жібек көрпелер, астарлары, өздері де жібектей көп-көркем бояулы, бапты бұйымдар болатын. Үшеуіне арналған төсекті, кішкене дөңгелек столды сыпаның қасына жиып қойып, бір сәтте бапты жайлы етіп

Айсұлу салып қойды. Ортаға көптен бергі дағды бойынша ана Нұрбүбі жатады. Оның басы биіктеу, екі жастық астында Айсұлу арнап салатын жұмарлаған көлденең көрне де бар. Өзі мен Арманның төсектерін ана төсегінен сәл жұқарак, аласарак етіп бір-бір ғана ақ жастық салып жайған-ды. Үй іші енді біразда осындай өздерінің тыныш, жылы, таза ұяларында жарық, айлы түнде түстіктің үңіле қарап төмендеп төнген үлкен, аппақ жарық ақ сәулелі ай астында ұйқыға кетісті. Бейнебір ақ қаз, ана қаздың ақ балапандарын қатарына ала, канат сүйесе тыныш жағада оңаша үнсіз тыным алғанындай, адал еңбек жандары жазықсыз аппақ адал момын жүректерімен тәтті түн тыныштығына, ұйқысына өз бойларын берген еді.

Қанша ұйықтағаны мәлімсіз, Айсұлу бір сәтте түсінде оқыстан өзіне қарай ұмтылып қалған қап-қара аюды көрді. Шошынып үн қатайын десе дыбыс жоқ, демі үзілгендей үні шықпайды. Сөйткенше әлгі аю қатты қапсыра, ыстық денесін тондыра, мұздата арқасынан аймалай, аяғынан және құшақтай қапсыра мұны ілезде көтеріп лақтыратындай жұлып әкетіп бара жатты. Сол сәтте ояна беріп еді, бетіне жүзі төнген дударланған ұзын қара шашы Айсұлудың бетіне, маңдайына жаңағы түсінде көрген аюдың басы-бетінің түгіндей тікендей тиіп алып-жұлып әкетіп барады. Құйын соққандай шапшаң өткір талай сезім өрекіпген. Айсұлу жанын үркіте ширықтырды. Жақынан естілген ыстық демде жиренішті арақ исі бар.

Оянумен ілесе келген ең алғашқы бір сезім шошыну болса, ілезде, сол сәтте ашу, жирену, құтылмақ боп сақтану, қорғану, көмек тілеу және кекесінмен, ызамен есі күтпеген әділ ашумен алыспақ болу — осы сияқты талай сезім құйыны өлім сәтіндей ұшқыр, шапшаң, қысқа ғана бір сәт ішінде ұйтқып соқты да бір жағынан шыңғыра айғайлап: «Апа, Арман, Арман, құтқар!» — деген шошыған үнінің өзі де түн жара күйлі, көркем оқыс айғайдай шықты. Және сол сәтте өзі екі қолымен қатал жауып екі жақ бетінен шапалақтап періп-періп жіберді. Шашын жүла бір қимыл етіп, көзінен, бетінен де айғай үстінде қойғылай берді. Бұлқыну, темір құшақтан құтылып кету әрекеті де сонша қызу қайнау үлкен денелі алып күшті дұшпанның темір құрсауынап ыршып шығып кетердегі әрекет жасады. Аяқтарын сермеп, денесімен бұлқынып,

бетіне қос жұдырығымен соққылап, тіреніп құтылғысы келеді. Бұл әкетіп бара жатқан Сағит екені Айсұлуға ояна бере-ақ айқын болды. Ол тек қана бір-ақ сөзді сыбырлап, тістеніп қырылдай айта-айта береді.

— Мен сүйем, мен сүйем. Сені сүйем!— дегеннен басқа тістеніп, бекініп алқына қырылдағаннан өзге үні де, сөзі де жоқ.

Айсұлу айғайын үзбей қайталап «Арман, апа, құтқар, құтқар! Жауыз, найсап!» деген шалақ сөздермен, қатал үкімімен кесектей шыңғыра шырылдай айта береді.

Нұрбүбі мен Арман Айсұлудың алғашқы айғайының ұзап кетіп бара жатқан шырылдаған үнінің ең әуелгі сәтінде ояна беріскен. Нұрбүбі «Айсұлу, Арман, Арман!»— деп үстіндегі көрпесін лақтырмай шұбата жалаңаяқ күйде сыпадан құлап түсіп жүгіре жөнелді. Арман да көрпесін сілкіп, шетке лақтырып тастап атқып кетті. Ол шешесінен сәтте ағып өтіп озып кетті. Тез ғана Сағитты қуып жетті. Үйдің қақпасынан жаңа аттап шыға берген Сағитты дударланған шашынан уыстай бүріп, қатты жұлқа қысып алып кейін қарай серпе тартты. Бірақ бас, мойыны өгіздей қатты, мықты сірескен Сағит мұны сүйрей Айсұлуды жібермей құшақтаған күйінде ашық қақпадан көшеге шыға берді. Үйдің дәл қақпасы мен пұшпағының аралығында қарауытып үлкен үш тонналық жүк машинасы тұр екен. Сыртқа шыға бере Арман енді Сағиттың шашын барынша қатты бүре, бас терісін сыдырғандай аяусыз ашумен кейін жұлқа тартып қалғанда еріксіз ауырсынған Сағиттың қолдары босай беріп, жұлқынған Айсұлу ыршып босанып жерге түсті.

Арман Сағитты шашынан алып шалқайта басын қайыра берді де оң қолымен көзден, тұмсықтан сылқ-сылқ еткізіп бар пәрменімен құлаштап періп-періп жіберді. Әрі қыздан айрылып, әрі сондай таяқ жеген Сағит енді аюдай, жараланған аюдай дүлей долы қараңғы ашуға міне беріп еді. Мұрнынан дірдектеп қан да ағып жіберді.

Айсұлу кейін шегіне бере өзіне қарай құшағын жая жүгіріп келе жатқан Нұрбүбінің кеудесіне арқасымен сүйсене берді. Нұрбүбі оны сыртынан қос қолымен құшақтай ала қатты шыңғырып айғай салды.

— Арман! Жіберме итті! Қайда, көршілер қайда?! Келіндер!— деп шарылдап, тыныш түнді жаңғырта көмек тілеген айғайын үзбеп еді. Дәл осы шақта Арманға қарай шұғыл бұрылып айналып алған Сағит бала жігітті

нектен қос қолмен қойғылап жіберіп, басып, шашын оның қолынан ілезде босатып алды. Сөйте бере мұрнынан қан ағып жүрген қалпында өзіне құлашты қос қолдап сермеп құлақ-шекесінен қатты қойғылап тұрған Арманды түйіліп, найзадай оқтап алған қос жұдырығымен дәл өкпеден және ішінен, талмау жерінен қойып-қойып жібергенде Арманың тынысы тарылып, өкпесі өлердей қысылып, демі біте беріп екі қолы да сылқ төмен түсіп кетті. Өңі бозарып, қаны қашып айнала машина, үй бәрі де шырқөбелек айналып, аспанға шығып, аспан төңкеріліп жерге түсіп екі көзі жұмыла берді. Сол күйін байқаған Сағит енді машинаға қарай Арманның денесін тастай бере және де күжірейген қабандай қос жұдырығымен қатар сілтей еңке, күш ала секіре келіп, нағыз талмау жүрек тұстан Арманды қойып-қойып жіберді. Онсыз да талып, әлі кеткен Арман енді есі ауып барып сылқ құлай кетті.

Нұрбүбі жаңағы Арман жайын аңдай бере жап ұшырып:

— Арман, жаным!— деп ұмтыла келе Сағитты сыртынан құшақтай тарта беріп еді. Сағит сыртына қарай, топшысымен, оң қолының шыптағымен әлсіз әйелді және де жүрек тұсынан қағып жібергенде Нұрбүбі де анадай атып барып талып түсіп, шалқасынан құлай кетті.

Айсұлу жаны қалмай «апатай, апатай!— деп шыңғырып барып шешесінің үстіне құшақтай құлап түсті. Дәл осы қабақ қаққандай бір-ақ сәттің үстінде мұрнынан әлі қан дірдектеген, танауы ежірейіп, жақтары тістенген, ырсылдап алқынған Сағит атқып келіп шофер қасына, кабинаға отыра беріп:

— Шегін кейін!— дей берді. Өзі сол қолымен машинаың баранқасын шофер қолымен қоса бірге бұрай берді. Кейін шегініп барып жолға шыққан машина өзінің не сұмдық, қандай қастық істеп кеткенін аңдамағандай көшеңіз жолына шығып алды да салғаннан шаңдата шапқылай жөпелді. Кейін шегінген машинаның алдыңғы дөңгелегі жаңағы төбелесте машина астына талып құлап түскен Арманның ұзын денесін тап ортасынан, іші тұсынан басып өтіп кетті.

Шешесінің қасынан енді жалындай жалт бере, лап бере Арманға қарай ұмтылған Айсұлу жалғыз ғана шыңғырған, сұмдық үн қатты. Әншейінде аузына түсер емес сұмдық сор тілі, сөзі шыңғырып шықты.

— Өлді! Арман өлді!— дей берді де жансыз, қимылсыз серейіп жатқан Арманның кеудесіне құлап түсіп, басынан, кеудесінен құшақтап құп-қу болған бетінен, мұрнынан, негінен «Арманым, бауырым, жаным!»— деп зар қаққан сөздермен қоса інісінің бетінен, жүзінен сүйе-сүйе берді.

Айсұлудың «өлді» деген жалғыз сөзі Нұрбүбіні қамшымен осып ұрып ыршытып тұрғызғандай болған еді. Ана жаны талмаусып жатқан күйінен сәтте электр тогы, жай оты бар жан-тәнін соғып шашшып өткендей ытқып барып Арманның үстіне о да құлады. Содан кейін қанша уақыт өткенін Айсұлу да, Нұрбүбі де білмейді. Әйтеуір бір сәтте қыбырсыз жатқан Арманның ай астындағы ақ жүзінің сәл ғана кірпігі қыбырлады. Зорға дегенде сүзіле барып қысылған күйде көздері аларып ашыла берді. Осы кезде көршілер жүгіріп келген. Әйелдер бар, балалар келіпті. Бәрінің аузында: «Өлтірген, өлтіріп кеткен. Машиннамен бастырып кеткен!»— деген шошыған лағнет айтқан пеше алуан оқшау үндер, жат сөздер Айсұлудың құлағына кімдер келіп, нелер деп жатқаны бір алыс шеттен әлдеқалай үзіле-үзіле келіп жатқан жарымы ұғымды, жарымы ұғымсыз тілдер тәрізді. Тек есінің кірген шағы бұлардың жақын ағасы Таңат қарттың машиннамен дәрігер алып келгені еді. Үстінде ақ киімі бар бір әйел, бір еркек Арманды носилкаға салып машиннаға алып емханаға Таңат пен Нұрбүбіні қосып алып жүріп кетті.

Айсұлу түн бойы бүктеліп, булығып жүз аунақшып жылай-жылай береді. Дауыс қарлыққан. Өкпе қысылған. Біресе есі мүлде жоғалып кетеді. Айнала дүние жоғары, төмен шыр көбелек аунақшып, дөңгеленіп асты-үстіне кеп құлай, қирай түсіп жоқтыққа кетеді. Бұл өзі бірге кетеді. Қанша мезгіл жоқтыққа, қараңғы тұңғыққа жан жүрегі, ой-санасы, жас тәні шомып батып кеткенін өзі де білмейді. Бір сәт басында көрші кемпір жаңағы Таңаттың әйелі бұл үйдің барлығы «шеше» деп жүретін кемпір Дәнекер ғана мұның жүзіне үшкіріп суық су себеді де, талып жатқан күйінен қайта жан шақыртқан сияқтанады. Есін жия бере Айсұлу «Арман! Арман!» деп зардан тағы да ышқына, сыбырлай жылап, егіліп шет-тық жастарды төгіп-төгіп жібереді.

Ертеңінде, түс шағында анасы мен Айсұлу және Таңат шал үшеуінің ортасында арыстай ұзын денелі боп,

аппақ шөлмектей қаны кетіп ақсұр тартқан көкшіл таңба енді жүзіне шыққан Арман соңғы рет сәл бір дем тартқандай болды да үзіліп кетті.

2

Биік сұлу үлкен залдағы үлкен мәжіліс жаңа аяқталған еді. Республика астанасындағы көркем салынған үкімет үйінің ең соңғы архитектуралық үлгімен бұрынғы патшалар, корольдер атақты сарайларының кейбір жақсы үлгілерін жаңаша келістіріп үйлестірген салтанат оңері осы залдың бүгінгі қалпынан анық аңғарылатын. Өзгеше бір ерекшелігі бұл залдың жарығы екі қатар жоғарғы-төменгі әр үлгілі терезелерінен танылатын.

Арты биік, төрі аласарақ, кейінгі қатарлары кеңірек жайылып алқа-қотандау жайғасқан да төріне қарай бүріле, ойыса түскен. Сегіз жүздей адам отырарлық мемлекеттік үлкен жиындар атаулының арнаулы қадірлі залы көрген мен кіргеннің бәріне де өзгеше бір алғыс пен құрмет сезіндіретін. Зал ішінің кең жолдары, жайлы қатарлары тегіс қызғылт көрікті бояулармен оюланған кілемдер, кілем төсеніштер ұзынша жолдарымен безендірген болатын. Биік қабырғалардағы, зал төбесіндегі бралар мен люстралар электр жапқан шақта ғана емес, қазіргі күндізгі түс ауған шақтағы залға түсіп тұрған ашық күн сәулесінің өзінде де жалтырай жарқырайды. Кейде тұнжырай түскен тұнық судың мөлдіріндей. Жұмсақтау мөлдіреген үлкен хрусталь мұздары көз тартып тұрып алады.

Қазір президиум столында отырған адамдар мәжіліс бігісімен тегіс тұрысып, кейбіреулері өзара жауап қатысып сырт айналып бара жатысты. Түстіктен келген өкілдер отырған екі қатардың алдыңғысында Карповпен бірге орнынан тұрған Әлім облісполком председателі жұқалаң денелі Ақан Сұлтановпен күбірлесе сөйлесе жүрді.

— Ауа райы біздің де малдың жайын жамапға айналдырмаса деп қатты қауіп ойлап тұрмын,— деген Әлімге Ақан ақырын да болса анық естіртіп:

— Әсіресе Ұзақ пен Ноян ауданы қауіп ойлатпай қоймайды. Жамбылды естідің ғой, Мойынқұмның өзінде өлтіріп жатқанын тағы естідік. Біздің жағдайымыздың қандай айырмасы бар.

— Айырмасы жоқ. Құм сол құм, қыс сол қыс. Жаңа-

ғы сөзіне қарағанда февраль ғана емес, март түгел қарлы, аязды кеселін әкеле жатқан қыс боп тұр ғой.

— Ендеше мал шаруашылығы өз қарамағында, сол мал ортасында ең қатерлі дейтін қысылшаң күйге түсетін сол жырақтағы екі ауданда да өз көзің болмай іс түзелмейді.

— Біліп тұрмың. Соны мен де ойлаудамын. Мынау залдан енді жырақ аудан Мойынқұмнан барып бір-ақ шықпасақ қайтсын.

— Қазір Қарповпен үшеу-төртеуіміз ақылдасып алайық. Сен анау Ұзақ пен Ноянның екі аудан басшыларын қасыңа алып осы бүгін-ақ ұшпасаң болмас деймін. Жынылыс бітті ғой. Өзгеміз бірлі-жарым күн бөгелсек те саған енді аял жоқ.

Жаңа ғана біткен үлкен мәжілістен естілген көп жайлар ішінде осы күндерде Қазақстанның бірнеше облысында мал жұты үдеп бара жатқанын бұл екі жауапты қызметкер де өз арқаларына қыс аязы батқандай қатты қышжылыс сезініп шыққан болатын.

Түстік өзге облыстарға қарағанда әлі мал өлтіре қойған жоқ. Бірақ қазір мезгіл февральдың аяғы. Ал алда қары қалың, қысы қатты март тұрғанда бүгінгі амандық дұдамал үміт пен күдіктің алма-кезек ауысып тең түсетін шағы сол. Бүгінгі амандық ертеңгі үш күн бора ішінде жамаңдық боп қоюы жұттың басы боп қыстыкүнгі суық даланың үскірік боранының қасқыр ауызындай қанды ауыз тұмсығы халық шаруасының өтіне қап төге сұғына кетуі оп-оңай. Әрине мал қорада. Қора жем мен шөптің ортасында жайбарақат жайда болса бір сәрі. Жаңағы аталған екі ауданда мыңдаған емес, он мың да емес, жүз мыңдармен саналатын мал басы ең жерге кең жайылып көпшілігі құмға барып ашық аспан астында баспанасы жоқ жағдайда қыс айларын кешіріп жүрген аяқты қазына.

Жә, енді сол мал қамы жаңа ғана болып өткен мәжілістегі көп жанды тұтас түршіктіріп кейіген қабақтар түйілтті. Әр облыс адамы бар аудандарының басшыларымен осы залда жайлы, жылы, сұлу мәдениетті залда өзді-өз өлкесінің ақ бораны, үскірік аязын, қалың қарын, мыңғырған малының қауіп-қатерін түгел көз алдарынан кешіргендей әр кім де жаңағы Әлім мен Ақандай ауыр қамқор қауіп ойларын арқалай, күрсіне күбірлей шықты.

Әлім түстік өкілдерінің алдыңғы қатардағы тобының ортасында еді. Артқы екінші қатардың терезе жақ шетіне отырған Ноян ауданының секретары биік бойлы, қайрылған үлкен жұмсақ қара шашты Мұрат Қасымовты жаңағы бір кезде Ноян ауданының малы жайын ойлай отырып мәжіліс бітпестен бұрын да артына бұрылып қайда отырғанын аңдап алған. Кішкене блокноттап бір тарак қағаз үзіп екі ауыз сөз жазып Қасымовқа жеткізген де болатын. Қазір Ақаннан артқарақ іркіліп қалған Әлімге екінші қатардағы шұбыра шығып келе жатқан өкілдердің соңындағы Қасымов Мұрат кеп жанасты.

...Әлім бір ғана асығыс сөз сұрады.

— Бүгін хабар алдың ба?

— Алдым. Құп сәл ғана жылынған екен. Құмда қар ери бастапты. Бірақ құмнан арғы жолдың бәрі әлі қарлы дейді.

— Қаңдай пұсқау бердің?

— Көшіңдер дедім.

— Ойпырай, не дейсің?

— Жолда қар бүгін де жатыр. Жаңағы прогнозды және есіттің. Қаратауға жетудің өзі мұң. Одан асу тағы тозақ. Жолда қырмайсың ба малыңды?

— Ал окотты қайтеміз. Марттың ортасынан қой қоздай бастайды. Құмда қой түгіл қозыға да баспана жоқ. Тездетін аудан жеріне қарай өткізіп алмасақ құмда панасыз суықта қозыны төгіп жіберсе тумай жатып қырылмай ма.

— Сен жылдағы әдетті айтасың ғой. Биылғы жыл — жыл емес, биылғы қыс — қыс емес, қырсық боп тұрған жоқ па!

— Құмнан шығармағанда қаңдай шара жасар ем?

— Мен қозыны амандау үшін сол жерге үйлер тігеміз. Палатқалар апарып тігеміз. Күштің бәрін соған саламыз. Қойды сонда қоздатамыз деген ойға көбірек ауысып отырмын. Сенің бұйрық беріп қойғаның өте ұшқарылық болды, Мұрат. Неге мұнша асықтың? Жүрші, қазір Карповпен, Ақанмен ақылдасайық,— деді де Әлім Мұратты ертіп залдан шықты да Үкімет үйінің алдыңғы фойесінен кетіп болмаған Карпов пен Ақанды қуып жетті. Әлім Карповке Ноян ауданының малы жайын, Қасымовтың бұйрығын айтқанда Карпов Ұзақ ауданының секретары Есдәулетовты да қасына шақырып алды.

— Қәне сіздің ауданыңыздың бүгінгі жайы қалай, біл-

діңіз бе? Мал қалай? Қорші Жамбыл облысының сол Мойынқұмдағы малы жұтқа ұшырамағанын естідіңіз ғой. Біздің облыста қатердегі Ноян мен сіздің аудан. Мына Қасымов жолдас қоттан бұрын өз ауданыма жетіп аламын деп, жолда қар болса да малды көшіруге пұсқау беріп қойыпты. Бұлар қысылса, бейнет көрсе жолда сіздің ауданның үстінде кетіп бара жатып сол қиыпдыққа ұшырайды. Сізге екі сұрақ: ең әуелі өз малыңыз, өз жемімен аудан қорымен қыстап аман шыға ала ма? Екінші, мына Ноян ауданының малы сіздің «Құмкент» совхозының үстімен өтеді. Өз жеріне жеткенше, сіздің жеріңізден өткенше сіздер азық, адам, машина көмегін бере аласыздар ма? Қажет болса киіз үйлер бере аласыздар ма? Ауданыңыздан палаткалар таба аласыз ба?!— деген сұрақтарды қатаң, ширақ үнмен айта тұрып Қарповтың салқын жүзі, молырақ ашылған кара көк көздері Есдәулетовке шыныңды айт дегендей қадала қараған еді.

Мұның алдында да соңғы үш күндегі жиылыс үстінде екі катерлі аудан мал жайын Қарпов пен Ақан екеуі ұдайы сұраумен, оларға ақыл, пұсқау айтумен болған-ды. Жаңағы жайды Есдәулетовтан қадап арнап сұрап тұрғаны Қарпов Ұзақ ауданынан әрі үміт етеді, әрі қауіп, күдік те ойламай қоя алмайды. Оған дәл осы Есдәулетов өзі екі ұдай ұшқары хабар айтқыш кісі тәрізденеді. Себебі жақында ғана Есдәулетов Қарповқа: «Біздің аудан жөнінде күдіктенбеңіз. Жем жеткілікті, мал күйлі. Құмда қар жоқ. Бар совхоз құм ішінде малын арықтатпай күйлі, семіз ұстап бүгінге жетіп тұр»— деген еді.

Ал «кеше ғана құмда қар қалындап қапты» деген хабар естіле сала алдып ала өз басын арашалағандай «бұлай болады деген ойда жоқ. Февраль аяғында құмда қар қалыңдаса оған не шара. Мал бір шетте құмда, жем алыста, жырақта — екі арасы шалғай болып қиналмасақ, қысылмасақ деп қорқамын!»— деген.

Алдыңғы үш күн бұрынғы сөзінен сондағы сенімді бейхабар үнімен кеше айтқан алдып ала арылу сияқты жамап жай болса өз басын қорғау, арашалау сияқты сүйретінді сөзі Қарповқа Есдәулетовтың деректерін сенімсіз дарғұман етіп көрсеткен.

Қарповтың жаңағы анықтап, қадап қатты қадала тұрып берген сұрағына Есдәулетов шапшаң жауап айтты.

— Палатка бізде жоқ. Ауданда ол қайдан болсын.

Шынды айтпай, жоққа дәмелендіруге менің батылдығым бармайды,— деп соза сөйлей берді.

Қарпов нақтылы дәл жауапты қысқа айтқанды тілеп тұр еді.

— Рас, жарайды. Палатка сенде жоқ. Жә, жаңағы Нояп ауданына жем, шөп, киіз үй, бірнеше машина тығыз керек боп қалса облыстан көмек барғанша, осы жөнінде қандай жәрдем бере аласыз?

Есдәулетов санап тұрып:

— Жем көмегіп бере аламыз. Киіз үйлер бере аламыз. Жолай бірнеше бос қораларды малдары түнеп өтуге әзір ете аламыз. Машина көп емес, бірақ шамалап оған да сенуге болады!— деді.

Қарпов енді Әлімге бұрылды да:

— Міне Есдәулетовтың уәдесін есінде тұт. Ол ең алғашқы күндердің керегіне көмегі есепті болсын. Ал қалған қажеттің бәрін артыңнан облыстан тез жөнелте-жөнелте беруге біз Сұлтанов екеуміз міндеткер боламыз. Сен қазір және сен, Қасымов, Есдәулетов, сіз де үшеуің де қазір осыдан шыға жөнеліңдер. Баскентке соқсаң да бөгелместен тезінен Кентаудан бір-ақ түсетін болыңдар. Шопандарға жетіңдер. Сөз сол. Бары сол!

Жаңағы аттары аталған үш жігіт Қарпов, Сұлтанов екеуімен ширақ, шұғыл қоштасты да айналып жүріп кетті. Қарпов енді Сұлтановқа соңғы күндердегі дәл осы үш жігіттің кеткен жайы жөніндегі жиын бір ойының өзіне ең мазасыз көрінген бір жағдайын айта бастады. Екеуі енді Орталық партия Комитетінің секретарларына қарай баратын бірнеше бұрылысы бар коридорда және бірнеше басқыштарда жай басып ақырып дауыспен жауаптасып келеді. Қарповтың бастағаны малдың жайы.

— Бұл жайдан малдың қазіргі халінен менің соңғы күндерде естіген мен білгеннен аңдағаным өте көңілсіз, өте ауыр жай. Қанша мыңдаған малды қыстың аязына, борапына беріп қойыппыз. Республика көлемінде әлі де беретініміз менің аңдауымша сансыз көп мал басы болғалы тұр. Анау бір облыс Жамбыл, Алматы, тағы бірнеше облыс — бәрі қатер үстінде. Бұ не деген сөз? Не деген шарасыздық?!

Сұлтанов басын төмен салып жұқа еріндерін шіміркеніп жиыра қыса түсіп, қабақ түйді де Қарповтың жүзіне сәл аңыра қарап:

— Сіз биыл ғана емес, бұдан бұрын да кей жылдарда осындай қыстарда Қазақстан ұдайы малды көп өлтіретінін тағы қоса ойламайсыз ба?

— Ойлаймын! Мен Госпланда, Совминде кешегі күндер Орталық Комитет екі секретарында осы жөнде көп сөйлесіп, көп пәрсе білдім. Білген сайып зығырың қайнай түседі. Аса қатты ырза қылмаған пәрсе шарасыздық. Үлкен бір шарасыздық. Бүйткенде, бұлай болғанда бұрынғы экстенсив түрде көшіп жүріп мал баққан осы даланың патриархал шаруасынан қанша ұзап кеткен боламыз?! Қыс жылы болса, жыл жұмсақ болса мал бар, мал өседі. Қыс басынан бері қарай мен талай статистикалық есептерді оқып шықтым. Бұдан жиырма жыл, отыз жыл, тіпті елу-алпыс жыл бұрынғы кей уездердің, облыстардың есеп-санақтарын да шарлап өттім. Қар қалың, қыс суық болса жұт келетін. Сол жұт болған, бүгін де болып тұр. Ертең де, келерде, одан арғы да жылдарда бола береді деген сөз бе!

Сұлтановтың бұл да талай басын қинаған жайлар.

— Шарасыздық арасында бірде аман, бірде жамап боп келе жатқан мал шаруасының күйі бар. Опыңыз рас. Бірақ бір жағы құм, бір жағы тау — сансыз мол нен өлкелер. Шөбі сирек, жемі сараң, жері сусыз. Осындай толық шөл, жарым шөл ұшап-теңіз атыраптар жатыр. Малды соның жағдайына үйлесе, соның бергенін місе қыла бағу, қағу, өсіру әзіргі тәжірибе осыдан ұзамай тұр ғой. Бүкіл Орта Азия солай. Көршілес республикалардың кейбірінің жері жылы жақта дегені болмаса ондағы мал өсіру де осылай. Біреуі тауларда, анау Кавказдағы сияқты ол да жұтаң, жүдеу жағдайды місе қылады, місе қылмасқа шарасы жоқ.

Бұл жайдан көп білумен бірге көп қиналып ойланған Қарпов осы айтылған дәл шындықты біле тұра інштей ыза, намыс отымен қайнай түскендей болады. Қатты жігерлене қыза түсіп:

— Білемін, білемін! Бірақ сондай күйкі, болымсыз, әлсіз шындықты құр білгеннен не пайда! Болмайды. Бұған көнуге, төзуге болмайды! Басқа, мүлде басқа шаралар қажет. Табу керек соны. Соның үстінде партияның, үкіметтің, ауыл шаруа ғылымының да миын, ойын қинай әрекет ету керек. Әсіресе адам, анау сол мал соңында, сол қырылып жатқан мал қасында қиналып, тынымсыз қимыл етіп жүрген адам жөнінде, шопан мен олардың

үй-іштері — барлық мал жанындағы жандар жайында тіпті де қиналған ой көргемін жоқ. Бүгінгі сәтте, қазір осы сағатта сол Мойынқұмда, Ұзақ пен Ноянның қарлы суық қатты боран соғып тұрған далаларында күндіз-түнін, ай күнін бүрісіп өткізіп жүрген шопандар жөнін ойлағанда жүрегіңнің басынан қан төгіледі. Жоқ, жоқ, мүмкін емес бұлай! — деп қолың ызамен лақтыра сілтеді де үнсіз түйіліп қатты адымдап жүріп кетті.

3

— Мырзабай даласына шыққалы бері құтыру үстіне құтыра соғып тұр, — деді Ессентаев машинаның өзі отырған оң жағындағы артқы кішкене әйнекті сәл ғана ашып, аңдап алғаннан кейін, шофер қасында отырған Жарасов артына сәл ғана қырындай бұрылды да:

— Қарабас құтырып тұр. Ашық далаға шыққан соң тіпті асқындап кетті ме немене? — деп жүрістің өндімей келе жатқанына қыжылады да бас шайқайды.

— Облыс бойынша прогноз жамап еді. Бүгіннен бастап бұзылайы деп тұр ма? — деген күдікті Ессентаев қосты.

— Кім білсін, әзір қарсыз қара суық. Мынаның үстіне қар жауып кетсе кесел сонда ғой. Қатты желдің үстіне суығы қандай. Бет қаратпайды, — деп Жарасов жолдың алдағы нашар күйіне шофермен қатар көз тігіп қадалумен болды.

Шынында бұлар жүрісі бүгін соншалық мимырт мандымай қойған. Не деген сөз, таңертең Бабатадан шығып, Қызылкөлді айналып Мырзабайға шығып бұлар жүргелі сағат бес-алты, міне енді жетінші сағатқа қарай кетіп барады. Жол да жамап екені рас. Жүріп өткен машиналар іздері кейде басылып, жойылып, кейде шала сорап болып зорға-зорға білініп жатқан. Тек әйтеуір жол тапаны кедір-бұдыр болса да қатаңдау. Кейде шыны қар, кейде мұздақ. Бір жағынан осылайша жол жамап, екінші жағынан одан да әрі жел жамап. Қаратау өңірінің әйгілі желі Қарабас бүгін қатты соғып, жүрдек машинаны маңдайы мен төсінен үрлеп ілгері бастырмауға сіресіп тырысады.

Жарасов шыдай алмай ұзын бойлы, қызғылт жүзді қазір мұрны көкшіл тартқан үнсіз шофер жігіт Шәкерге қарай түсті де:

— Қандай масқара. Алпыс қана шақырымды жеті сағат жүрген деген не деген сөз! — деп қабағын түйгенде

жұқалап, ашаңдау бетіне, екі ұртына қатпарлап ажим білінді.

— Арттағы машиналар қайтер екен? Жүк машиналары үстіндегі қаққан жүгімен шөбі-жемімен тінгі де қатты соққымен мол бөгеп жүрмесе негі еді. Сол арттағы колонна бізден ұзап үзіліп қалмаса негі еді!— деген күдікті Есентаев қоса түсті.

«М-72» бүгінгі жүрісте өзінің бар жерге жүргіші өнерін көрсетті де, бұл жолаушылар ымырт жабыла өздері мақсат еткен Айгеге ілінген еді. Мұнда «Алға», «Шеген» совхоздарының штабы бар. Артта келе жатқан колонна 12 машинаға шөп артқан «Шеген» совхозының көмекшілері. Қосымша төрт машинада арпа тәрізді әр алуан жем — комбикорм бар. Осы машиналарға көмек үшін үш трактор жіберілген. Осының бәрін бастап кеше Ноянның орталығынан шыққан «М-72» машинасындағы ауданның екі жауапты адамы еді.

Жарасов Ноян ауданының исполком председателі, Есентаев ауданның екінші секретары. Алматыдағы кнпшпнан жақында оралған райкомның бірінші секретары Қасымов осы жолдастарды жаңағыдай күш-көмектермен өздерінше едәуір бір лек азықпен жөнелткен. Үш трактордың біреуін Қасымов, Жарасов ақылдасып, Қаратаудың әзірге кнпшшылықпен болса да өткел беріп отырған Таскөмірсай асуына қалдыратып болған. Олары өнімді есен. Күн бүгінгі колонналар осы ғана емес. Кейін де алда ауыр күндер болуға мүмкін. Азық таситын көмектер жіберетін әлі талай лек-лек машиналар колонналары болары бар.

Қаратаудың өзге сайлары, асулары, бұл күнде кептеліп сіреу қар, мұз болып, асу бермей түсіп, нық түсіп жатып алды. Жалғыз ғана үлкеп қам-қарекеттің кішкене тынысы, тар тынысы жіп-жіңішке өткелі осы Таскөмірсай асуы болып қана тұр. Сондықтан қар қалыңдаса, мұз басса, асу кептеле бастаса осы араға трактордың бірнешеуін ұдайы ұстап отырып машина, көлік атаулының арғы-бергі өткелі болған осы жерді жау шабуылынан қорғағандай күндіз-түп қорған отыру шарт еді. Алдағыны ойлаудың ең бір естен кетпес қамы осы тұста. Алыстағы, құмдағы екіталай күйдегі малды ойласаң, ең алдымен, осы арада бар күшінді буып қалар «тар есік, там босаға» дегендей дәл осы тас қамауды аңдып бағып отыру бірнеше тракторшыларға тапсырылған. Оның біреуі —

Власов Алексей, екіншісі — Досов Бекен, үшіншісі — Садықов Ешмат.

Түннің кара суық дауылы Таскөмірсай үстінде алақаншықтаған жаяу борасын болып, сай бойына, әр жерге кесе-кесе жал етіп, жол үстіне көлденен түскен ақ дөңсестер үйгілеп соққылап еді. Түннің 12 сағатын төрт сағаттан кезектесіп бөліп алған Власов, Досов, Садықов үшеуі Жарасовтардың артынан жүрген 15-16 жүгі мол машиналарды көп бөгелтпей, балғын, батыр қайратын жасап кезектеп қойып, сүйрете созғылай отырып тас асудап шығарып жіберген.

Қарабас дауылының түн әлегіндей тар сай бойында, терең шатта құтырған жып ойнағын үш тракторшы ерлер бұл санар елемей жесіп шығып, таң ата тыным алғанды.

Айгенедегі «Алға» мен «Шегеннің» базаларына Жарасовтар жылы хабар әкелді. Арттан келе жатқан азық-көмек жөйін жеткізді. Бұл арада аудан инспекциясының бастығы Ержановқа ұшырасқанда Жарасов:

— Ал енді күінді өз жауаптылығына ал. Сен құмнан жақсы хабар беріп: хал жақсы, күн жылы, көшуге болады деген соң, бар отарды құмнан осылай қарай қозғауға бұйрық берген райком мен райисполком. Арты қар болмаса жарады. Қарабастың бүгінгі беталысы оңбай тұр. 60 шақырымды жеті сағат жүріп келдік. Біз бүйткенде қой қайтпек! Қар жауып кетсе не етпекпіз? Әйтеуір сен айттың маң қозғалды. Біз көмекке келдік. Бірақ қашан айттың деме, тек жол бұзылса жауапты сенсің!— деді.

Беті қарақожалақ боп қыс бойы тотыққан, мұрнының үсті қан-қара боп күйе түскендей, тістері ақсған Ержанов өсіп кеткен тікенек мұрт-сақалын тыжырта күліп алды.

— Маған инспекция ғана емес, тіпті Қарабастың желін де бағындырып қойған екенсіңдер. Оның әмірі менде болса, қой да кенде болмас!— деді.

Бұлар сөзді тыста тұрып сөйлескен еді. Ноян ауданының қойлары құмдағы мекендерінен бері үзіліп шығып кеткен соң ендігі шара бар колхоз, совхоз малдарын ретпен, есеппен көшіру жайы ғана. Соны ойлап ертең 8 мартқа түскі кезге бар шопандарды, олар ішінде аға шопандарды және колхоз, совхоз атаулының осы отардағы жауапты өкілдерін осы араға шақырып алып ақылдасуға бекіністі. Сөйтті де үйге кірместен Жарасов пен

Есентаев, Ержанов үшеуі маңайдағы шаруалар атаулыға бір топ атқа мінгізін шапшаңдатып хабаршылар жіберісті.

Жарасов пен Есентаев күндізгі жолдан талин-қажып келсе де түнгі ұйқысы тыныш болған жоқ. Екеуі түн ішінде қараңғы бөлмеде ояна түсіп, күбірлеп сөйлесе береді. Екеуінің бірдей жамбасына батқан аяздай, тастай қауіп бар. Ол кішілеу үйдің қос терезесіне ұлып соғып тұрған қатты дауыл, Қарабастың күндізгіден де аса құтыра соққан боранды дауылы. Жарасов бірнеше рет оянған шағында терезеге барып бақылап байқап еді. Түп ортасынан ауа бергенде дауыл ғана емес, енді қарлы боран көтеріліп суығы да, ысқырық ызғары да қабырғаны қайыстырғандай болды. Осыдан кейінгі ұйқы ұдайы үзіле түсіп, жиі оянып жатып таң атқан соң төсектен тұрғанда тыныққан адам тәрізді емес, екеуінің бастарын ауырлатқан мең-зеңдік те бар еді.

Ержановпен үшеуі таңертеңгі асты ішісімен ауа райын аңдады да кешегі шақырған кісілердің бүгін мұнда келе алмайтынын анық түсінді. Осыдан соң мал қайда, шопандар күйі қандай, мал халі қалай, соларды білмекке ендігі бар шараны өздері істеу керек болды. Сөйтті де үшеуі үш тарапқа отарларды іздеп тартатын болды. Көліктері тек салт ат қана. Сонымен Есентаев жеті мың қойы бар «Қазақстан» колхозына, Жарасов он сегіз мың қойы бар «Алға» совхозына, Ержанов «Қызыл жұлдыз» колхозына баратын болды. Онда он жеті мың қой бар. Мың қой қазір екі отар болғанда, он жеті мың қой отыз бес-қырық отар болады. Бәрін аралап шығу қайсысына болса да мүмкін емес. Бірақ әр үлкен шаруа тобына арнап барып, тым күрса сол тобының қай-қайда бытырай тарап түскенін, адам мен малдың жалпы күйін білу керек. Үшеуі де кешке қайта оралып осы Айгөнеде бас қоспақ боп атқа мініскен-ді. Үшеуі үш тарапқа бір-бір жігіт басшы алып, үскіре соғып тұрған ақ боранға желе жортып кіргенде тез қаралары көрінбей жөпелісіп кеткен-ді.

Үш сағат үздіксіз бұлаң құйрықпен отырып бір шеті адыр, бір шеті ұзақ ақ жазыққа жетіп жатқан «Алға» колхозының малына Жарасов жеткен еді. Шеткі отарда шоқтай боп тар ғана сайға ықтай иірілген қойды көрді. Қой шетінде бурыл сақалды, қоңыр жүзіндегі шегір көзі қайшылық сияқты аңдалатын қойшы Бәйтен жайды айта бастады. Жарасов Бәйтеннің қасындағы кө-

мекші жігітті, Құсайынды да өз қастарына шақырып алып еді. Екі шопан мал үшін қабақ түйіп, жақтары тістене түсіп ренжи сөйлейді. Әуелгі жайды бастаған Бәйтен:

— Не күйді сұрайсың, жолдас! Құмнан кетіп қалдық. Бұяқта болса тапқанмыз мынау.

— Құмнан кетіп Қаратауға жетіп қаламыз деп ем. Мына боран, мына аязда Қаратау қайда, біреу қайда!— деп Құсайын өкініш аңғартты.

— Енді мінеки жер ортасы Көктөбеде көкке қарап ұлып тұрғандаймыз. Жылына ма бұ құдайдың күні, жоқ мүлдем, тегі, өстіп құрта бере ме?!— деген дағдарысты Бәйтен қайта айтты.

Екі шопанды тыңдай жүріп Жарасов үнемі ақырын қозғалып қойды аралап еді. Бұл буаз қойлар емес, тоқты екен. Іштері жарау, жондары қырау. Осы сайда кішкентай қылтнып көрінген бұта, бозғыл байқалса соған үйіле ұмтылысады.

Жарасов жайды біліп аңдап тұр.

— Қойларың аш қой. Мына бораннан бұрын іші-күйі қалай еді?— дегенге Бәйтен жауап берді.

— Біздің отар әйтеуір буаз қой емес. Күйі де құмнан жаман шыққан жоқ. Бірақ айдауға түссе, жерден алатыны мынау болса қаншаға жетеді. Титығы тез біткелі тұрған мал ғой бұл да!— деген.

Жарасов шопандарға дем бере сөйледі.

— Күн ашыла сала малдарыңа жем жетеді. Біздің артымызда көп машинаға тиелген малдың жемі келеді.

— Шөп бар ма, шөп? Шөп араласпаса жем жемейтінің білесіздер ғой.

— Білеміз, шөп те болады. Тек аз төзім етіңдер. Қойды мынадай боранда қазіргі мына ықтасында ұстап тұрғандарың теріс емес екен. Енді біз ертеңгі кеш осы малдарыңның ортасында, өздеріңнің қастарыңда боламыз. Бізді аудан жіберді. Нояннан әдейі келдік. Көмекке келдік. Мал жайы солай. Ал өздерің ішіп-жемің қалай?

— Ішіп-жем әзір түнде ішетін ыстығымыз бар. Күндіз де шүкір, жемнен, азықтан таба нан жесек те, тарыққамыз жоқ.

Құсайын бұл сөзді аз көрді.

— Тоқ емеспіз. Аш та емеспіз. Бірақ суық қатты болған соң, тамақ та бапты болса жаман бомайтынын білесіздер ғой!— деп күлді.

— Шынды айтасың, дұрыс айтасың!— деп жас шопанның тура сөзіне ырза болған Жарасов:

— Мал азығымен бірге өздеріңе де әртүрлі май-мүй, шәй-пәй деген сияқты әр алуан керектеріңді ала келеміз. О да жетеді. Тек төзе тұрыңдар!— деді.

— Кәйтеміз, төзбегенде кәйтеміз!— деп Бәйтен Жарасовқа шегір көзін сығырайта қадады да:— Тек қана қолыңнан келсе мынау құтырған боранға бір дауа қысаншы дер едік. Оған боп жатыр ма тек! Кәйтеміз құдай қылған соң. Тек осы құдың арты аяз боп кетпесе десейші.

— Алдын болжайтындарың бар еді ғой!— деп енді Жарасовқа әзілдей қарады да:— Не деуші еді ай, бала, сен айта беруші едің ғой!— деп Құсайынға иек қақты.

Момын жүзді Құсайын ыржия түсті де:

— Прогноз, ауа райының прогнозы. Айтпақшы ол не дейді, аға?— деп Жарасовқа қадала берді.

Жарасовтың өзінің де күдігі сол, бүгін түнгі ұйқысын бөлген де сол прогноз. Бірақ мына шопандарды жүдетіп түңілтпеу керек.

— Прогноз не білуші еді. Шатаса береді де. Төзім керек, төзім керек. Қайрат керек. Азамат қайраты керек, міне, мұндай күндерде. Бүгін марттың 9-ы. Жеріміз Сибирь емес, түстік. Былтыр бұ кезде қайда Қаратау асып кетпеп пе ем! Жер қара, күн жылы боп. Қорықпай-ақ қойыңдар ендігі азғантай күншен.

Құсайын бұл сөзге әлі қанағаттана алмай тұрған.

— Тегі, прогноз жаман-ау, аға. Анықтап айтпадыңыз ғой!— деді.

Жарасов әлі де екі ұшты жауап айтты.

— Көктем келмей, жаз шықпай қайда кетуші еді. Қыс қайта келер деп тұрсың ба, бала. Өз жайларыңды көрші отарлармен күнде хабарласып білдіріп тұрыңдар. Аттарың кім еді, ақсақал?— деді де Жарасов қойын дәнтерін алды.

Қарт өзінің атын Бәйтен деп, мынау көмекші балам — оқудан бныл келген бала Құсайын деп жас шопанның да жөнін айтты.

Жарасов бұлармен қол алысып қоштасты да ілгері тартты. Осы күні ол алты отарды аралады. Түс ауа, ақ боран енді қақап тұрған қатты аязға айналды. Ат үстінде тізе тоңып, бет қаратпай қайта-қайта мұрны мен иегін жалаңаш қолымен уқалаумен болды. Көрген отарларының қалған бесеуі буаз саулықтар отары. Ондағы шопан-

дар сөзге саран, мал күйі катты күйзелткен, өте қысылған қамқор мал иесінің ажарларын танытқан еді. Жұт боларды ойлаған, күн райынан сескенген, малға жапы ашыған адамда мұндай күнде қабак жадырай ма? Тоңған ауызға, жүзге көп сөз орала ма?

Жазық жерде ықтай түскен қойымен бірге жаяулап, көк биесін жетелеп алған қарасақал, орақ тұмсық шопан Ысмайыл Жарасовқа паразы сөз айтты.

— Құмнан кетпеу керек еді. Қайтсын, көшсін деп бұйрықты ерте бердің, түге. Енді міне малдың, елдің көз жасы қайсынында? Жұтаса не болдық! Бүгін жауып, ертең ашылса бірсәрі. Ұзақ кетсе қайттік жыл мойны!— деп сіңһын, паразылығын, мал жөніндегі күдігін бір-ақ айтқан Ысмайыл Жарасовты ұрмай сабағандай сезілді. Оған да Жарасов:

— Әдейі аудан жіберді. Өкімет барды елмен бірге көреді. Бізді көп кісі қып, көп машинамен өздеріңе әдейі жіберді. Артымызда малға азық, адамға ас, тамақ келе жатыр. Өзіміз және күн сайын қастарыңда боламыз. Шопан не көрсе бірге көреміз деп келдік!— деген сөзді жаңағы Ысмайылдың үнінен ұялған күйде қатты шіміркейін сөйлеген еді.

Түс ауа аттан түскенде ол бір жас шопанның үйінен шай ішті. Содан кейін тағы да атқа мініп, тағы бірнеше отарды аралады. Бәріндегі шопандарға айтқаны жаңағыдай азық-көмек келе жатқанын білдіру. Малдың елеусіз, адамның иесіз, ескерусіз емес екенін аңдату мақсаты еді. Бүгін күн бойы әбден қас қарайғанша аттан түспей жүріп ол кешке сол күндіз шай ішкен жас шопанның, Доскеннің киіз үйіне кел қонды.

Ержанов пен Есентаевқа айтысқан уәде бойынша бүгін кешке Айгегеге оралмақ еді. Бірақ шопандарға кездескеннен кейін бұлардың көбін аралап көзбе-көз көрісіп үш қатысып, адамның көңілін, малдың күйін көзбен көріп, біле түспек үшін әдейі қайтпай қалды. Бұл түн суық, бұрынғыдан да басымдап оңбай асқындап кетті. Ақырған ақ боран үстіне аяздың сұмдық үскірігі соншалық қатал, сондайлық егескендей асқындап үдеп бара жатты. Бұл түн түні бойы тағы да борандата жауа берген қар бар даланы, бар адырды, тау бөктерді, құм шақатты — бәрін де басты.

Жарасов ертең таңертең атқа мініп Айгегеге қарай тура тартпай тағы да орала айналып жүріп кеше көрме-

ген бес-алты отарды аралап, шопандармен ұдайы жүзбе-жүз сөйлесіп, кейбіріне өзінің де кім екенін айтып, көп хал-жайды аңдасып, Айгенеге түс ауа қайтып келген еді. Келе бере мұнда кеше кешке оралған Есентаевтан түп-дегі суықтың жайын сұраған. Өткен түнде аяз отыз екі градусқа жетіпті. Күндіз қазір жиырма градус. Рациямен алған Есентаевтың хабары бойынша қар қалың жауғаң-да бұл атыраптың бәріне де ақ көрпесін тұтас жауынты. Құмның өзінде бүгін қардың қалыңдығы 45 сантиметр бопты. Барлық деректер бойынша Жарасов пен Есентаевтың өздері көріп білгені бойынша да қой халі нашарлап барады. Мұны тек қолдан асырау ғана қалды. Қар астынан өзі буаз, өзі жүдеу ашыққан қой енді жем іздеп ала алмайды. Барды, күш-көлікті жұмсағанда қойға жем жеткізу, әсіресе шөп, шөп табу, талшық беру қажеттің қажеті болды.

Осы күйді енді анықтап, аңдап, алдағы шараларды көп болып ақыл қосып шешіп алу керек. Сол үшін 9-март күні кешке осы атыраптағы Ноян ауданының колхоз, совхоз бастықтарының бәрін Айгенеге Жарасов пен Есентаев жиын алған еді.

Мұнда «Шеген» совхозынан Жақанов, «Қазақстаннан» Досбаев, «Қызыләскердеп» Қызаев, колхоз «Алғадан» Болысбаев, совхоз «Алғадан» Алтаев бар. Алтаев осы отгонның бастығы. Бұл аталған кісілер үй іштері ауданда, өз бастары қыс бойы құмда, малда жүргендіктен ел сағынған, біраз талып қажыған кісілер екен. Әрқайсысына Жарасов пен Есентаев өз шаруаларының жайларын айтқызды. Алғаш сөйлеген Қызаев:

— Құмды да қар алып қалды. Бізді құмнан көшті деп сынайтындар бар сияқты. Мынау күн, мынау күйде құмнан кетсек онда да береке таппас ек. Мал құмның өзінде де өлер еді. Үмітсіз тек қана қиыншылық қамауда қалып, қой қоздайтын шақта қыбыр ете алар көмектен де жырақта қалып, мүлде тыныс болмай құрыған болар ек. Ал қазір тым құрса ауданға қарай, Қаратауға қарай біртіндеп біртабан да болса жақындай берсек алатын азық-көмекке жақынырақ келген боламыз. Меніңше, қолдан келгенше енді аялдамай Қаратауға қарай жылжи-жылжи беру керек!— деген.

Мұның құмды білмейтіні алғашқы сөздерінен анық көрінді де Алтаев әзіл етті:

— Өзің құмнан келе жатсаң да құмның жайын аңда-

малсың-ау!— дегенде Жақанов, Досбаевтар кекесінмен қатты күліп жіберді.

Болысбаев тілті суық қабақты, түксиген жүзді том-сарған қалпында Қызаевқа ыза болды.

— Құмда қар болса да құм төбелердің бір жағы ашық жататын жақсылығы бар. Және құм бар шөбінен арылған жоқ. Қар алмайтын бұталары, түбірлері болады. Не керек, құмда отырсақ шұқыр-шұқырына мынадай суық аяз, боран күні ішінде қозысы бар малды ықтатып, ең болмаса аяздатпай отырар ек. Қызаев құдай аманаты бос сөзді сөйлеп отыр. Өстіп те отгопның басында жүреді екен кісі деген!— деді де бірақ өзі де шығар жол айтпай ендігі сөзде үн қатпай отырып қалды.

Жарасовтың үміт еткені отгоп бастығы Алтаев болатын. Соған қарап сөйледі.

— Бар ауданның құмнан бері қаптап келе жатқан қалың малының бастығы сенсің. Не планың бар? Осындай күн болса қалай жылжығанмыз жөн? Қай ретпен жолдағы папа боларлық қора, отар базаларың пайдалану керек. Міне дәл бүгінгі мынау жағдайда өзіңнің не жоспарың бар? Мына жұртқа қандай бұйрық етесің.

Алтаев сырты ойланып отырған кісі тәрізденсе де сөзімен бұл жиынды ырза қылған жоқ.

— Менің завотгоп деген құр атым болмаса, қолымда шөп азығым тұр ма! Сайлы қора жай тұр ма? Немесе жылы күн, қар кеткен Мырзабай даласы боп тұр ма? Өздерің көріп отырған қалың қар, тіреліп қаптап келіп отырған қалың отар. Әйтеуір шама келгенше әрбір колхоз, совхоз, әр жеке отар алдынан шыққан азғана жем көмекке сүйеніп жылжи бер дегеннен басқа не айтамыз!..

Жарасов қанағаттанған жоқ. Ол Алтаевқа қабақ түйіп паразы күйде сөйледі.

— Сенің айтып отырған сөзің осы мыңғырған шаруаны бастап келе жатқан қиыншылықпен алысуды анықтап ойлаған кісінің сөзі емес. Мұнда жоспар да жоқ, жұртқа жөнді ақыл, басшылық та жоқ. Тек әйтеуір алдында дала, үстіңде аспан. Барар жерің Қаратау, одан әрі аудан. Бәрің де жапа-тармағай тарта бер дегеннен басқа айтқаның бар ма?

— Енді қайтем, басқа не айтам! Мұндай сұмдық күн болады деп, март ортасында Арктиканың аязы болады деп, Арқаның қалың қары болады деп кім ойлаған?..

— Бәсе ойламағансың. Қиыншылық келген күні маң-

дайың тасқа тиіп отырған сәттің өзінде алдағыны ойлау былай тұрсын, бүгіннің өзін ойлап отырған жоқсың. Не дедің? Құр стихияны атап әркім бет-бетіңмен тырым-тырақай тарта бер дедің. Осы да ой ма? Басшылық па?

— Қаратауға жетіп ілінбей көз ашылмайды. Енді не де болса, кім де болса солай қарап тарта берсін дегеннен басқа амал да, ақыл да жоқ.

— Не айтып отырсың?— деп Жарасов ашуланды да, қолындағы қарындашты столға періп қалды.— Қаратауға дейін 80 шақырым жер бар. Өзі буаз, өзі аш, түн басында аяз астында папа жоқ, бар отар қаптай жүргенде қырылғаннан басқа не қалды? Өзің қалай жоспарлансың? Қазір мына осы жердеп Қаратауға шейін неше күнде жеткізбек болғансың малды?

— Алты күнде жетеді деймін.

— Күніне 15 километр жүрмексің бе?

— Ия, түсте бір тынықтырып ап, не болса да жіті жүргізіп жететінін жеткізіп алмасақ, бар малды түгел осы арада жусатып қырып береміз бе?!

Алтаевтың мына соңғы сөзі Болысбаев, Досбаев екеуін де ыршытып түсіргендей болды.

— Не деп отырсың? Жаздың жылы күнінде қой 15 километр жүруші ме еді? Мына қарда не деген сөз бұл!— деген Болысбаевты Досбаев құптай жөнеліп:

— Атама, 15 километр дегенің не түк білмегенің, не түк ойламағаның! Сұмдық қой, Алтаев, мына сөзің!— дей берді.

Жақанов, Қызаевтар да бір-бір ауыз ызалы қыжыл сөздер айтты. «Сапдырақ», «жауапсыздық», «түк білмейтіңдік!»— десіп түйіле түсіп бұрқ-бұрқ етіскен-ді.

Мал дағдарысының үстіне осылай адам басының да амалсыздық қамауында ауыр дағдарысқа түскен аңғары айқын болды. Жарасов пен Есентаев өзара ақырын күбірлесіп сөйлесіп қысқа ғана бір байлауға қатар бас изесті. Содан кейін Жарасов: «Жол тапқан, алдағыны дұрыстап түйген сөз естімедік! Мынау ауа райының жаман құбылысы сендердің бәріңді де есеңгіреткен екен. Енді шопандармен сөйлескеннен басқа шара жоқ. Таңертең соларды жнып ап ақылдасқаннан басқа байлау жоқ!»— деп тұра берді.

Жұрт тарай бастағанда Алтаевқа соңғы тастаған бір байлауы бар еді.

— Сені құмды біледі-біледі деуші ек, Завотгон ет-

кенде сонымен етіп ек. Құмнан кетіп ең, берекең де кетіпті ғой. Отгонды ұйыстыра алмады деген осы. Әкесі өлгенді де естіртеді,— деді. Алтаевтың сөзін тыңдамай сырт айналып кетті.

«Шеген» совхозының адамы Жақанов жаңағы сөздерге пікір қосқан жоқ-ты. Оның өз ішінде тысқа шығармаған бір есебі қалды. Опысы кеше келген 12 машина бума шөп. Қазір сонысын ойлай отырып Жарасовқа жанаса берді де байлау емес, жай ғана бір ойлау есебінде жүре сөйледі.

— Менің жалғыз аңдағаным: табылған азыққа жемге сүйеніп барды салып қойды бөгелместен, күн-түн демей қоздар уақыт басталғанша Қаратау ішіне жеткізіп алу керек! Жеткізіп алу керек!— деп екі қайырып айтып өте берді.

Жарасов Қаратаудың етегі арман екенін өзі де біледі. Жаңағы сөзді сол көптің көкейіндегі бір жайды қайталағаны шығар деді де, жауап қайырған жоқ. Ал Жақанов жаңағы завотгошның жоспарсыз дағдарыстағы бытыранды ой-жайын таныған соң, енді не де болса өз қарамағындағы, өз басының міндетіндегі «Шеген» совхозының отарларына өз бетімен бөлек шара жасауға оңаша бекініп алған еді. Нақты не істейтінін ашпады, дәлден айтпады. Бірақ жаңағыдай, Жарасовқа естірте жанасалай сөйлеп кеткен сөзін өзінің келер күндегі ісіне «айтқамын» демек үшін өткел етуге байлап кетті.

Таңертең шопандарды шақырып ақылдасатын болған Жарасовтар жаңағы қызметкерлерді бүгін түнде Айгенеге қондырды. Жарасов, Есентаев, Ержанов үшеуі оңаша қалғанда Есентаев өз байқағанын енді қорытты:

— Мыналар күн райынан қорқу үстіне, шопандарға сүйеу болар сенімнен де айрылып қалған сияқты. Тіпті шарасыздықтан өзге ойлаған ойлары да жоқ қой!— деді.

Райком бюро мүшесінің бірі Ержанов қазір бұл үшеуі оңаша сөйлесетін шақта ақыл табу, байлау айту осы өздерінен шықпаса жаңағы адамдардан шықпайтынды аңдап еді. Бұлар құмнан кетіп, жылдағы әдет бойынша қой қоздағанша жіті жүріп, зырқырап отырып Қаратауға іліңеміз деген, оған ілінсе қойға, қозыға жылы жай бар!— деген оймен көшкен ғой.

Енді Қарабастың құтырған желі қарсыз болғанның өзінде ішінде төлі бар малды жөндеп жылжытпас еді. Ал мынадай сұмдық қар түсіп, онан да сұмдық аязды

боран қақап тұрған соң ес шығып, бас қаңғып қалған ғой. Тегі қайрат малдың ортасындағы шопандардың өзінде болғандай. Осындайда ақыл табатын да солар. Не де болса солардың өзімен отырып байласайық!— деген сөзді ол жұдырығын түйе, оң қолын сілкіте Жарасовқа ақ, қарасы ашық үлкен, қоңыр көздерін сендіре қадап, салмақты айтты. Жарасов та ендігі сенетіні шопандар екенін ойлады да кеше күні бойы өзі көріп өткен он отардың көп есті, сабырлы, төзімді Бәйтендей шопандарын есіне алды.

— Болды. Барды шопанның ақылына саламыз да, байлаудың бәрін, соларға жаңағыларды қосып, ортаға алып отырып шешеміз!— деді.

Шопандармен әңгіме онша ұзаққа созылған жоқ. Кешегі қиындық жайындағы сөздер мұнда және де айтылмай қойған жоқ. «Алға» колхозының өкілі Болысбаев кеше болған дағдарысты шопандарға сездіре отырып: «Жұттың қаупі күшейіп кетті. Бір қойды мың қой еткен, мың қойды бір қой еткен Қарабастың құдай атқан желі енді жай жел емес, ақ боран, ақырған аязға айналып тұр. Тағы да мал өлтіреміз бе, деген қауіп-қатерге іліндік. Осындай жылдарда, нақ осындай күндерде бұрынғы шақта не істелуші еді. Мына қартаң шопандар сондағы тәжірибені айтса!»— деді.

Жарасов бұл сөзді қостап:

— Бәсе, мұнда көп заманнан бері осы өңірде мал өсірген мынау Қосай ақсақал, Жақсымбет, анау «Қызыл-әскерден» Дәукеп, «Алға» совхозынан Садық ақсақал отырсыздар. Дәл осындай шаққа, осындай күйге құмнан қайтып кетіп, жол бойы бүгінгі қиыншылыққа ұшырағандарыңыз бар ма, сонда қайтушы едіңіздер?

Алдымен жауап берген Жақсымбет болды. Шүңірек көзді, ұрты суалыңқыраған, сақал-мұрты аз, селдір ғана, сүйекті ұзын беті, жағы қайрат таптықан Жақсымбет Жарасовқа жалт қарап:

— Қайтушы ек?! Байдың малын айтсаң мұндайға тап болса қырылатын да қалатын!— деп кекете күліп қойды.

— Соны айтсайшы!— деп қарсы отырған аласа бойлы, дөңгелек денелі қартаң шопан Дәулетбек нығымен, тізесімен ыргала түсті.

— Оның көргенін итке берсін. Бай бір борапдық де-

ген осы Қарабастың желінен дәл осындай талшығы жоқ жерінен тумай қайда туды дейсің.

Қазір «Шеген» совхозының қартаң шопаны ақсақалды Қосай және көсе Садық «Алға» совхозының үлкен шопаны қатар үн қатысты.

Қосайдың айтқаны:

— Байдың жолы өзімен, қырық жылдағы өз тәжірибеміз өзімен емес пе?— дегенде, Садық:

— Бай өз амал-айласын өздері істейтін. Біздің бәріміз бір тілектегі жұртпыз. Олар кейде бірінен бірі таласа тартып жеп, берекесіздікпен жұтайтын. Біз ақылмен, берекемен, есеппен іс етсек, бірігіп отырып жұтқа мал бермеуді өзімізше шешпейміз бе?!

Жарасовқа бұл сөз қажыр-жігердің үні секілденді. Есентаев та кешегі қызметкерлер емес, бүгінгі шопандар іштерінде ақыл есеп ойлар жұтпен күресудің шарасын айтқалы келген сияқты. Сол ойын Есентаев айтын та салды.

— Күш, көмекті жан-жақтап біз жеткізуге кіріссек. Мал басында сол көмекке сүйеніп, ақыл мен қайратты сіздер тапсаңыздар, береке деген сонда емес пе! Сөзді осылай сөйлескеніміз ақылдың алды болмас па?— деп қойды.

Жаңа алғаш шопандар қатарынан үн қатқан Қосай енді сол байлауға, дәл кеңеске ауысты.

— Бай шаруасына ит ұқсасын дестік қой жаңа. Өйкені бай малы мұндайда епкімнен көмек алмайтын. Байдың өзімен қоса аспауға қарап ұлнып да серейетін. Бізге міне анау облыстан сонау ауданнан лек-лек машина кеп, олар толы шөп, жем кеп жатыр. Адамға азық келеді. Бар керек көмек сендердің жолыңда, малдың алдынан шығады деп келіп отырсыңдар. Осында исолком, райком, совхоздар директоры, колхоздар бастықтары аңдыздап алдымыздан шықтыңдар. Енді отырайық та есеппе салып ақылмен іс етейік. Байға ит ұсасын дегеніміз сол — олардың малы мұндай қам мен қамқорлықты көріп білген бе еді. Өзгені қой да тек енді ретпен кезектеп отырып Қаратауға қарай малды дінкесін құртай, аш жүріспен бұрлықтырмай отар арғынан отарды саспай, бүлінбей жүргізіп, маңғыстатып отыршы. Мал өлтірмей-ақ, жұтқа жаға жыртқызбай-ақ мына Мырзабай дала-сынан шығып кетеміз!— деді.

Осыған бар шопандар түгел «жә» десті. Мұндай есен-

ке қалың малды көктемде, күзде таудан құмға, құмнан тауға аударыстырып дағдыланған «Алға» совхозының көк көз, сарғыш жүзді, рені сұлу келген толықша денелі Жора енді нақтылы сөзге кірісті:

— Жолдас Жарасов, Есентаев! Осы екеуіңіз аудан басшы азаматысыздар ғой. Осы қазір тура қолдарыңызға қағаз, қарындаш ал да жазуға кірісіңдерші. Біздің шаруаларымызды күнбе-күн кімнің артынан кім жүретінін кезектеп беріңіздер. Алдымызда, жол бойында Ұзақ ауданының «Көнекент» совхозының он шақты қорасы бар. Осы жолымыздың бойында. Сол әр қораға шөпті келтір де, жемді жеткізіп жи да қой. Бізге топырламай, бірің үстіңе бірің үйілмей алдыңғы бір отар түнеп өткен қораға артынан тез екіншің жетіп тынығып малыңды жемден, ұйықтатып тынықтырып алып көше бер, артқыға орын босата бер деде қой. Тек сол қораларға айтқан күннен бастап шөбінді, жемінді үзбей қатарымен жеткіз де отыр. Осы шопандардың бәрінің ойындағы тілегі осы. Аузындағы айтар ақылы да осы. Солай емес пе!—деп өз кісілеріне қарап еді.

— Құп, мақұл!

— Бәрекелді ақыл осы.

— Ойдағы сөз де осы.

— Аял жоқ, әрекеттің бәрі осы босын.

— Тек қана бөгей көрмеңдер!

— Қойдың іші жетіліп қалды. Құп тақау.

— Төл туа бастағанда не де болса Қаратауға, аудан иетіне ілініп алайықшы!— деген сөздерді «Шегеннен» Тәжібай, «Қазақстаннан» Жабағы, «Қызыләскерден» Шоңқа, Дәулетбек, «Алғадан» Құмар, Мәдеш ақсақалды бурыл сақалды бірнеше тәжірибелі, қайратты жүзді аға шопандар түгелімен үн қосты да «е» десті. Осыдан кейін байлау болды. Енді жолда қанша қора құдық бар. Аралары қанша километр екенін ретпен жағалай сұрап отырып, Жарасов қағазға жазып отырды. Қоралар саны жеткілікті. Аралары оншалық алшақ та емес екен. Бар қыыншылық көп малға жатарлық, түн боранда ық боларлық сол қоралар саны жеткіліксіз.

Есентаев пен Жарасовтың бар шопанға айтқан ендігі тың хабары сол баспана жағы еді. Осыны әңгіме аяғында Жарасов жартылай білдіруге бекінді.

— Біз аудан мен облыстан және әсіресе мына өз жерінде отырған Ұзақ ауданынан көмек күтіп отырмыз. Об-

лыс өз көмегін жіберуге кірісті. Ноянға жақын Арыс, Түркістан, Қентау бәрінен де мол-мол етіп палаткалар, жеткенінше киіз үйлер, азыққа, жемге қоса алдымыздан шықсын деп жатырмыз. Біз Қаратауға жылжумен қатар алдымыздан сол айтқандарымыз келеді де, жаңағы әр қораның қасына киіз үй боп, палатка боп мол-молдан тігіле береді. Қойдың арығы, суықтан ұшқаны болса, арамза қоздап қалатыны болса,— бұлардың бәріне де баспана табамыз. Әсіресе ең үлкен шарт жаңағы аталған шөп пен азықтың мынау «Көнекент» совхозы уәде қылған шөптің сол қораларға үзбей жетіп отыруында. Оны міндетімізге біз аламыз!— деді.

Мәжіліс аяғы осындай дәл-дәл нақтылы берік байлауға сайғанда шопандар көңілденіп кетті. Жақсымбет сирек тістерін ақсита қарқылдап күліп алды да:

— Мінеки, Қоңыраттың қай байы осындай елдік, тірек көмек көруші еді. Уә тіпті барлық облыс, Отан бізге көмекке осылай ақтарылып отырғанда, тәңірі, Қарабастың ит боранын да ит қымаймыз ба!

Мұның күлкісін Жора, Садық сияқты жастау, орта жасты шопандар көңілді қостаса да Шонқа мен Тәжібай онша еліге күліскен жоқ. Шонқа өзінің құрбысы Жақсымбетке:

— Әй, бейпіл ауыз қу-ай. Әп-сәтте асып та, тасып та төгіле берсең-ау өстіп. Тұра тұр асқақтамай. Тіл-ауызың тасқа босып. Осы сендейдің осындай тәкаппар сөзінен көреміз!— деп еді, Жақсымбет әлі де батыл сеніммен көтеріле күле түсті.

— Уа, сенемін, сенемін де серпемін. Елім-жұртым ақтарыла барып әкеп отырғанда әлі де сенше бүгежектеп, қорқақтап «тәубе-тәубе» деп жатайын ба Қарабастың желінің астында. Бермейміз малды. Қарабас түгіл мыңбас болсын! Айналайын Жарасов, тек жаңағы айтқаныңды орында да, осы мына қорқақ иттің аузына құм күйгізшы маған!— деді. Жарасов бұған сүйсіне қолын алып, нығынап қақты.

— Осындай сеніміңе, батыл қайратыңа айрықша алғыс болсып, Жақсеке. Иық түспесін, жасымасып жау жүрек көңіл. Керек те, керек осы да. Біз жеңбейтін қиындық бар ма еді. Солай демейміз бе, ақсақал ағалар!— деп Жарасов «бәрекелді, бәрекелді. Дегенің болсын!»— деп құптаған қарт шопандар үндеріне қатты күлген, сүйсінген күлкісін қосты. Кешегі жанып емес, бүгінгі

шопандар жиыны шопандардың өздеріне де әсіресе ауданнан келген бар азаматқа осындай күнде қажет болған асыл қайрат бергендей еді.

Осы байлаумен шопандарды және әр шаруа бастықтарын таратып жіберді де Жарасов сол сағатта «Көнекент» совхозына тартты. Есентаев, Ержапов екеуі ауданның бұл атыраптағы көп машиналарын жинастырып, сегіз тракторды көмекке қамдады. Енді жолдағы қораларға осы машиналармен, тракторлармен тұс-тұстан шөп тасып отыруға бұл жақтағы ауданның басшылары мен бар шоферлері кірісетін болды.

Жарасов «Көнекент» совхозына Баскентпен сөйлесіп алып жөнелген. Рациямен обкомда осы жақтың шаруаларының қамында әдейі шұғылданып отырған Әлім Ерімбетовпен сөйлесті. Ол обкомнан нұсқау Ұзақ ауданының бірінші секретары Есдәулетовке берілгенін айтқан. Жарасовтың өзіне Есдәулетов және де рациямен Ұзақ ауданы беретін шөп көмегін «Көнекент» совхозынан оның директоры Әбді Есеновтен алатынды айтқан болатын. Жарасов Әбдіні алғаш көргені осы еді. Директор Жарасовтың келуінен хабардар екен. Ол қонағын үйіне алып келді... Совхоз орталығы тегі көбінесе жаңадан салынған үйлер болатын. Қатар салынған жеті-сегіз ұзынша жалғыз қабат ақ үйдің ортадағысы Әбдінің пәтері екен. Жылы коридормен бір-екі қалтарыстан соң оң жаққа бұрылғанда төрдегі үлкен есікке кіргенде өзі жарық, жылы ұқмынша бөлмені көрді.

Әбді қонағын жас әйелімен таңыстырды. Қоңырқай жүзді, көтеріңкі қырлы мұрынды, ұзын қолаң шашты, үлкен кара көзді, сәл кішілеу аузының сүйкімді еріндері, әйтеке қана қалыңдау келген аса көрікті жап-жас әйел — аты Құндыз еді. Жарасовпен жұмсақ, жеңіл қолын сәмен ұсынып, ақырын сыбырлай, сыпайы амандасты.

Жарасовтың сәл таңырқауы бар еді. Өзі де, әйелі де қалана тәрбие алған жас өнерлі адамдар тәрізденсе де, мынау үлкен бөлмеде стол, орындықтар жоқ. Жерге кніз, кілем жайылған. Төрде көрпе. Аласа дөңгелек стол бар екен. Тегі бұл үй Есеновтардың қонақ қабылдайтын, ас ішетін бөлмесі тәрізді.

Ауданнан, көрші совхоздардан Жарасов сияқты жол жүріп келген жолаушы қонақты талай қабылдауға дағдыланған Құндыз Әбдіге айтқызбай-ақ ауыз үйге шықты. Онда самауыр, шай әзірлемек тәрізденді.

Жүріп бара жатқан сыртынан қарағанда да орта бойы, сымбатты сұлу біткен жауырыны, белі бар мүсіні пішініне сай ұзын шаштары ұнамды тоқыма кофтаның етегінен асып түскен қалпын осындай ұқыпты, жарастықты тік біткен әсем бойдың әсерлі жарастығы еді.

Жердегі кілем, қызыл-жасыл терезе шілтері таза. Дөңгелек стол үстінде қызғылты мол көкшіл шашақты дастарқан. Барқыт көрпелер, жаңағы жас үй несі — бәрі де Жарасовқа тыныш, жайлы бейқамдықты аңдатады. Суықта, қиын жолдарда, таусылмас ұзақ қарлы дала-ларда, жылуы жоқ киіз үйлерде, базалардың аласа, қоңырқай кішкене терезелі ескі саман үйлерінде соңғы бір-неше күндерін өткізіп жүрген Жарасовқа мынау үй рақат бір ұядай сезіледі. Өзінің де аудан басындағы еңбек жайын, үй іші мекенін, тыныш жайлы тоқ күйлі бейбіт күн тіршілігін еске түсіреді.

Аяқтағы калошпен киген үлкен қара пима, қолдағы қолғап, үстегі, бұттағы сырма спецовка Жарасовты жарастықты қонақ етіп тұрған жоқ. Өзінің онсыз да қарасұр жүзі қазір желге, аязға көп төселіп қарақожалақ боп кеткен. Соңғы күндер ол сақал-мұртын да қырған жоқ. Бас киімін алғанда қарасұрлау шашы сербніп, ұйпалапты, жартылай шұбатылып самайына, көзіне түсіп өзін өзі мынау жылы жайда келеңсіз кескінде сезінді. Бірақ бұл күйде оның көңілі ұзақ тұрған жоқ. Келген шаруасына ауысты. Ұзын бойлы, кең пықты, басы, беті кесек келген ақшыл-қызғылт жүзді Әбді келбетті бітімді жас еді. Оның беті, бойы мол пішілген, ірі бітімді бола тұрса да өзі әлі жап-жас. Даладағы жүрісте мұрны, бет ұшы қызғылт-қоңыр тартса да оның маңдайы, құлақ, мойны, нек асты, тамағы араулы, қымтаулы жүретін жерлері күн шалмағандай ажарлы ақшыл тазалық танытады. Мұның жүзіне қарай отырып Құндызды еске алады. Құндызға қарап көруші мұны да еске алады. Іштей кім де болса екеуі бір-біріне сай келген, көрікті, сүйікті жастар екен дегізгендей.

Сөйлеген сөзінде де Әбді Жарасовқа оңай ұғысатын достықпен жағымды келді.

— Есдәулстов хабарлады. Кеше Баскенттен жолдас Ерімбетов өзі де хабарлап еді. Обкомның бюросының тапсыруы, жолдас Карповтың да қатты бейіл аударып, күн сайын, сағат сайын қауіп етіп сұрап отырғаны осы сіздердің қойларыңыз. Ноян ауданының отарлары!—

деген еді.— Мен өзіміздің шопандардан және де естіген едім: құмнан бері шығып қапсыздар. Өз аудандарыңыз жырақта. Жүріп өтетін жолдарыңыз біздің совхоздың үсті екен. Сонымен сізге осы біздің үстімізден 70—80 километр бойына бар отарыңыз өтіп болғанша біз шөп беріп, қора-жай беріп тұруымыз керек екен. Енді нақты сөйлесейік. Қанша тоннадан шөп керек қыласыз?

— Шөптен біздің сұрайтынымыз 150 тонна.

— Таситып көлік кімдікі?

— Жиырма машина, жеті-сегіз трактор өзімізде бар. Көліктен сізді қинамайық. Тек қораларыңыз жеткілікті болмай ма деймін. Облыстан палаткалар сұрадық. Сіздерден, осы ауданнан қой қоздай бастаса лыпа болар деп ең болмаса қозылар үшін әр қораның басында 10-нан киіз үй болса!

— 5 те, 10-да көп. Ондай киіз бізде жоқ қой. Есдәулетов өзге совхоздардан әпермесе. Дәл бұл жеріңізге уәде бере алмаймын.

— Ал енді қораларыңызды атаңызшы?

— Өз малымыз да құмнан шығып келе жатыр. Қораны жартылай болмаса әрине сіздерге түгелдей бере алмайтынымызды түсінесіз ғой.

— Түсінейін. Бірақ біз жылдам өтіп кетсек қораларыңыз өздеріңізге тез қайтады ғой. Бізге молырақ беріңіз.

Осы кезде Әбді совхоз жерінің картасын әкеліп, дөңгелек стол үстіне жайды да қатарға блокнот пен қарындашын алып отырып, құмнан Қаратауға дейінгі Мырзabay даласын, Бабата үстін — Шашты Әзіз үстін алып жатқан өлкені қарындашымен дөңгелете сыза бір нұсқап өтті. Соған соң блокнотын Жарасовтың алдына тақай отырып жолдағы қораларды шетінен атап қағазға түсіре берді. Кей қоралар арасы 5 шақырым. Ол Жарасовқа жағады. Кейбіреуінің арасы 10—12 шақырымға дейін барады. Бұл тұста Жарасов бас шайқайды. Сөйте түсіп ол да өз блокнотына қоралардың бәрін атап жазып алды. Енді шөпті әр қораға Жарасов өзінің 20 машинасымен Әбді атаған 15—20 шақырым жерлердегі 3 базадан, «Көнекент» совхозының шөп базасынан тасытып тұратын болды. 3 базадан 50 тоннадан Жарасовқа шөп беруге Әбді бұйрық жазып берді. Оның біреуінде бөлім бастығы Керімбек Жанаев, екіншісінде соның інісі Асылбек Жанаев бастық екен. Әбдімен жұмысын бітірген соң,

Құндыз әкеп жасаған самауырдың шайын Жарасов асықпай отырып қапқанша ішті. Құндыздың кейде күйеуі айтқан сөзге қайтарған жауабы ақырын күлкі аралас, күлкісі сылдырай әдемі үнмен естіледі.

— Тоңып келген жолаушы досты тек шаймен ғана жөнелткелі отырсың ба?— дегенде, Құндыз аз қысылып, қоңыр жүзіне көркем қызғылт қап жүгірді. Сыпайы күлді де күйеуіне, айнала қарап қонаққа да көз тастады.

— Неге жалғыз ғана шай дейсіз? Ыстық ас та әзірлетіп жатырмыз. Сұрамай-ақ қонаққа бізді сараң деп көрсетпек пе едіңіз?— деді.

Жарасов сары майды баса жаққан майлы бауырсақты, шелпекті кезектей асаи отырып, қарбытып қалған еді. Ол қалжыңдап:

— Ыстық ас тағы бір келген кезегімді тосып қалсын. Әзір асығыстап алғыс айтамын да осы шайға мейлінше қанағат қылам. Тез жүрем!— деді.

Ауыз үйге бұлар шыққанда ас үйден тамақтанып алған ұзын бойлы, қызғылт жігіт шофер Жағыпар да киіне шыққан еді. Кеш бата бергенде Жарасов асығып қайта тартты. Базаға келе бере Есентаев, Ержанов үшеуі сол кеште бар қойлардың отарларын кезектеп көшірудің, ілгері қарай жылжытудың жоспарын жасап, кешегі шопандар мен шаруа бастықтарының бәрлеріне сол түнде нұсқауларды жөнелтіп жеткізіп салды. Осы күні, күндіз марттың 14 күні күн жылы болып қар ери бастаған еді. Сол сәтте қардың қалыңдығы 10—15 сантиметр төмен дегенін Есентаев пен Ержанов күндіз мал аралағанда байқап келген екен.

Үміт күдікті жеңе түскендей Есентаев мал арасында жүріп андап алған тәжірибесін Жарасовқа білдірді де:

— Қар төмен түсумен бірге жусан ашылып қалыпты. Жер-жерде мал өз аузымен де талшық табуға айналды. Бүгін, кеше осы арадан кеткен шопандардың көбінің қабағы күн райымен бірге ашылып үміттеніп қапты!— деді.

Ертеңінде Жарасовтардың хабарын алған колхоздар, совхоздар ілгері қарай жылжып, көшуге кірісті. Шынында бұл күні де күн жылы. Жолда қой баласы оқта-текте жылжи отырып талшық ететін Мырзабай даласының жусаны, еркегі, кей тұстың көкпегі қылтанақтап болса да қар астынан көрініп отырды. Атаған алғашқы қора-

ларға алдыңғы отарлар кешке барып ілінген еді. Бірақ осы түнде тағы да күн бұзылып, қатты аяз қақан кетті. Бұл өлір бұл шақта көріп білмеген 37 градус аяз болды. Әлі тек бір тәуірі қар жауған жоқ. Бірақ түн ішінде Жарасовқа жайсыз хабар жетті. Әбді уәде қылған бергі жақын тұстағы екі базада шөп болмай шығыпты. Ондағы Керімбек пен Асылбек бұдан барған машина, көліктерді шөп бермей бос қайырыпты. Жақын жерде болмай, ар жағындағы тағы 20 километр жердегі алыс базаларға сілтен, мына көліктер бара алмай қайтыпты. Түн болса ақырып тұрған аяз. Жем дегенді қой шөпсіз құрғақтай жемейді. Күндіз өзі жүріп арып, жүдеп келген, талып келген қой жемге аузы ілінбей, енді ілгері жүруге ашыққан, бұрлыққан күйде жарай алмайды. Әрі қоралар жеткіліксіз. Қойдың көбі көптен-көп отарлары бұл түнде далада жататын болды.

Жарасов пен Есентаевқа осы хабар жеткенде жамбастарына мұз батқандай ыршып тұрысты. Аяқ басталатын сияқты. Енді мал өлімі араласуы оң-оңай. Ұмтылу керек. Тынымсыз жігер, қайрат керек. Шоферлердің бәріне өздері жүріп, төрт сағаттан ұйықтап алып, машинаны сайлап, тегіс жүру кезегі бар екенін айтысты. Осымен ертең таңды тоспастан алакөлеңкеде шала ұйқы мен шала тынығудың бойдағы мең-зеңіп, ауыртпалығын сілке тастап, бар машинаны бастап, алыста аталған шөп базаларына қарай Жарасовтар асыға тартып берді.

Бүгін шөп іздеп шыққан үлкеп колоннаның жиырма шақты жүк машинасы, алты тракторы бар. Солардың алдында үш вездеходқа Жарасов, Есентаев, Ержанов үш бөліше мініп, қастарына екі-екіден жерді, жолды білетін базаның қызметкерлерін алды. Жол бойында «Қызыл-әскер» колхозының екі отары кездесті. Мұнда жақындағы шопандар кеңесінде болған Шоңқа, Дәулетбек Жарасовты таып, қойдың ажарын көрсетті. Жарасовтар өздері де байқады. Бар қойдың бүйірі солыққы. Ішсіз қойлардың жоны қырау, бауыры жарғау. Осыз да аса мемын түсті биязы жүнді қойлардың қыбырламай, тығыз мелініп тұрған бастарын төмен салған күйлері барлық шаруаның жүден, төмен түскен қабағындай. Қыбырсыз қойлардың жалғыз тірлік белгісі сирек қағылған боз кірпік арасындағы мағынасыз, үмітсіз, шарасыздықпен сүзіле қараған сарғыш, бозғыл көздерінде. Бар тірлік тек сол бозарған мүләйім көздерде. Алдарына әр

жерге жалдап төккен арпа, жмых. Бұл қойлар жесе өлтірмеу ғана емес, тоғайтатын да, күйлендіретін де азық болар еді. Амал не, шөпке қосып бермесе жемейді. Азықтың қымбаты осы болғанмен ауданнан бері қарайғы бар ійаруашылық басшы орындары мұндай жемді әр жерге жеткізіп-ақ жүр. Бірақ кемде-кем шөп, шөпсіз бұл желінбейтін болған соң шопандардың зығыры да қайнайды, амалы да құриды. Қойының жүдеу бүріскеп күйін, өзінің жүдеу қабағынан, сұрлапған жүзінен айқын байқатқан Шоңка Жарасовпен бірге қой ішін аралап шықты да: «Тілеуі құрғыр не қылған мал екенін, жаныңды ап қалатын осы, осыны кеміріп өлсеңші»,— деп тұрып кейбірінің тұмсығына піскетіп, аузына да тығатын. Пысқырынып сілкеді де тастайды. «Шөп бермесең, жемеймін» деп тұр мінекей. Түнде баспана жоқ, ішіне түскен ас жоқ. Хал жаман боп тұр, шырағым Жарасов. Тек жолың болсын, тез ғана, тез ғана жеткіз. Шөбіңді ғана жеткізе гөр!»— деген тілекті қатты қысылып, қиналған үнмен жеткізді.

Дәулетбек Ессентаевқа да өз отарын көрсетіп, ішінара панар тоқтылардың бүгін түнде алтауы өліп шыққанын айтып берді.

— Есіл мал, алты ай жаз, алты ай қыс аялап баққан еңбектің соры ма неқысып. Тез көмекпен келмесеңдер оңай шашылып, төгілгелі тұр. Қойда күй болмаған соң, өзімде де ұйқы жоқ. Жаман төсегім түн бойы қасқырдың суық ішіндей бір жылымай да қойды. Жүз аунап, қырық құбылдым. Мынау аяз қойды ғана қинап тұрған жоқ. Өстіп міне өзімізді де аркадан бүріп бүрсеңдетіп тұр. Қолдарыңнан келсе, құдай тілеуің берсін, осы бүгін оралыңдар. Көмектеріңді осы арадан тосамыз. Мынау бұралған күйде аузы шөпке ілінбей тұрып, мына малды ілгері айдағанды қоямыз. Қыбыр етіп жылжымаймыз мүлдем!— деген еді.

Ессентаев бұл сөзді Жарасовқа айтып келіп шопандармен осы арада атүсті сөз байласты. Отарды ілгері көшірмей, азық көмегін осы арадан тосып алуды мақұл көрісті. Жол бойында осылай кездескен «Қазақстаншың» аға шопандары Жабағы мен Жақсымбетке де, «Алға» қолхозының шопандары Құмар мен Мәдешке де осы байлауды айта отырып, көп машиналы көліктер Мырзabay даласынан Алатауға қарай, көсіле созылған Ақтаудың қатпарлы сілемдеріне қарай жол тартқан.

Осы барған бетте шөпті бар машинаға тиіп алып асы-

ғыс қайта қайтқанда түс ауған кез еді. Бұл 15-ші март күні болатын. Алда келе жатқан үш вездеход арттағы жүк машиналарынан ұзаңқырап кетіп еді. Енді дәл түс кезінде бұзыла бастаған күн райы қазір он-оңай құтыра соққан алай-түлей дауылға айналды. Қар аспаннан жауған емес, құйыла төгілгендей. Жарты-ақ сағаттың шамасында аяз да қатайып кетті. Жер-көк көрінбей, айнала дүние ысқыра үскіріп соққан сұрапыл ақ дауыл болды да айнала үйіре ұйтқи төгілген ұсақ қныршық құмдай. Қар жерге қалың түсіп, нығыз түсіп күн өзгеше бір сұмдық апат күйге айналды. Үш машина бірінің ізін бірі зорға ғана көретіндей. Жол қайда, барар бет қайда, аңғару қиып. Сәл уақытқа ғана токтасып үш машина адамының байласқаны ұдайы машина сигналдарымен үн берісіп, бірінен бірі үзілмеу. Бірақ барған сайын жол жоғалып, қар қалыңдап, жүріс ауырлап кетті. Қайта қайта тоқтап жүрген жүріс өндімеді. Артта шөп тиеген көп машина сигналсыз, белгісіз қарасы үзіліп ол қалды. Осылай етіп тағы бір километрдей жол жүргенде алдыңғы машина қалың қарға оңқа түсті де жылжи алмай тұрып қалды. Оның ізімен келем деген машиналар және де кеудесінен тірелді де тұрып-тұрып қалысты. Үш машинадағы шоферден басқа Ержанов, Есентаев, Жарасовқа қосылып және ауданның базасындағы жол көрсете шыққан Малдыбай, Жұматай дейтін базаның қызметкерлері қосылды да осы бес адам енді жаяу, алдағы елді іздеп ақ боран ішіне әлек жүріске, жаяу жүріске бекінді. Шоферлерге бір машина ішіне жиылып қымтанып отыратын ауыр киімдерді қалдырып, азықтарды да сол алдыңғы Жарасов машинасына әкеліп жиып беріп, бес кісі жаяу, Жарасовтар шоферлермен коштасты да жүріп кетті.

Осы жолда жақын жерде бұрын колхоз болған, қазір «Көнекент» совхозының бөлімі, бұрынғы Жданов атындағы колхоз болатын. Қазір Жұматай мен Малдыбайдың болжауынша бұлар Бүркіттің жонында тұр. Бұдан әрі күн ашық болмаса мынау боранда жол еңіске ауысқанда қия бетпен, жартасты жағалармен жүретін болар еді. Айнала көрінбейтін болжаусыз, мынау ақ түтек ішінде машиналардың ілгері қозғалуы да қатер. Оның үстіне аспанды қаптап алған қарлы дүлей қалыңдығынан ба, күн сәулесі де күңгірттеніп кетті. Кеш батып қалған болу керек. Мұндай ақ боран аласұрған қарлы дауыл шағын-

да қалың ұсақ қар қамауында адам тегінде күндіздің түнгіге айналған шағын айыра алмайтын кез болады. Қазір машинада бөлініп ілгері жүрген шақта бес жаяуға мезгілдің кеш екені, түн екені танылмайтындай бола берді. Қозғалу қазірде де жаяу күйдің өзінде де соншалық қиын. Қатты боран тегінде бетті қалай бұрсаң да алдыңнан ақыра қарсылай ық бермей, ырық бермей ұрып тұратыны бар. Жүргінші бесеуі бәрінің алдындағы Жұматайға ілесе жүргенде жиі-жиі сырт айналып, қырындай қозғалып, бас пен бетті төмен тұқыртып, аязды үскіріктен ықтай жүргісі келеді. Жаяулаған соң кейде дененің тоңғаны білінбей, бірақ бет, мұрын, нек қайта-қайта қатандап, мұздап шыдатпай шымын береді. Соны уқалаған қолдар да жалаңаш күйде ілезде тоңады. Саусақтар ұны шапшып, күйгендей боп шыдатпай, қол сырты ағаштай мұздай береді.

Осындай әлекпен зорға алыса баяу жылжыған жаяулар өте көп тынымсыз жүріске түсті. Бір сәтте қар алмаған қара үскірік жел бұл тұстағы қарды жалап-жұлып әкетіп тұрған бір мұрыншақ қара тастың тұсына барлық топ жеткенде Жұматай алда тұр еді. Осы арада ол өзінің мына топты тек желге ғана сеніп, сүйсініп бастап келе жатқанын аңдатты. Және жер топшысын дұрыс болжап келеді екен.

— Мынау Құсмұрынның қара жартасы ғой. Бетіміз тура екен. Енді Жданов атындағы колхозға дейін үш километрдей жол қалды!— деді.

Бұлар сонша ұзақ жүрген болатын. Машинадап осы жер қанша деп Жарасов сұрап еді.

— Ол да үш километр. Мұндайда жүріс өңди ме?— деген Жұматайдың хабарын естігенде Жарасов сонша түңіліп:

— Не дейсің? Барлығы үш-ақ километр ме?— деп сағатына қарады. Есентаев екеуі бастарын түйістіріп тұрып, сіреңке жағып, сағатты қарағанда: «Қазір тоғыз болған екен. Машинадан кетерде сағат бес еді. Төрт сағат жүргенде омбылап, жолсызбен баяулап шұбыра жүрген топ үш-ақ шақырым ғана жол жүріпті. Енді алда тағы үш шақырымдай жер бар. Шаршаған, тоңған, әл бітіп қиналған ауыр жайдың бәрін ауызға алғаннан не пайда?» Жарасов Отан соғысында 1942 жылдан 1945 жылдың август айына дейін бар соғысты басынап атқарып өткен шынығудың өткелі бар еді. Сонысын темекісіп

тарта тұра осы аз толас үстінде еске түсірді де сілкіне ширғып, кажырланып алды. Есентаевқа:

— Бұ бас пені көрмеген бас. Бізді Отан соғысы мұндайдап жасқанатын етіп тәрбиелеген жоқ. Төзімнен басқа шара жоқ. Білесің ғой!— деп қалды. Есентаев та Отан соғысында көп айлар кешірген жазды күнгі батпақ көлде, қысты күнгі үскірік қатты аязды жолдар мен күндер, түндерді кешірген шыныққан денесі бар күжірлеу жоны ұзып бойлы, күшті арқасы талай ауыртпалықты көтерін үйренген командир болатын. Танкіде соғыстың көп кезін кешірген Жарасов от пен суды кезек кешіп өткен шыдамын өзге жолдастарына да жақсы аңғартты.

— Жұматай жолдан адаспасың. Біздің аяқтар кері баспасың! Тарт енді. Жетпей қоймаймыз «Ждановка!»— деп тұрғанда тоқази бастаған бойың сәл бірнеше рет секіртіп ширатып алды да Жұматайды жонынан түртіп: «Бас, тарта бер, енді тек жітірек жүр» деді. Осымен жеті сағат жол жүргеннің соңында алты-ақ километр қарлы боранды қамал кешуді кезіп өткен бес жолаушы Жданов атындағы колхозға жеткен еді.

Жұматайдың білетіні осындағы завмагтың үйі еді. Әлі жатып болмаған үй іші, аязды киімдер үй ішіне бу атып, даланың, түпнің суық аязымен бірге кірген, өндері қашқан, түстері суық, бес жолаушыны әуелде әлдеқандай суық жүріспен келген, инеті жамап топтай көріп қалып еді. Қазақша кемзал-бешпет, үстіне ақ шәлі тартқан, аласа бойлы, ашаң жүзді, орта жастағы үй иесі әйел:

— Ойбай-ау, мыналар кімдер еді? Не қылған адамдар өздері,— дей бергенде биік төсекте демалып жатқан мұртты, шокша сақалды қызғылт сары завмаг Бейсен: «Ақырып, жә! Бөтен кісілер емес!— деп орнынан көтеріліп беріп:— Ә, Жұматаймысың, Жұматай!»— деп өзінің жерлесін алдымен тапыды.

Бұл үй үлкен самауырды тез қайнатып әкеліп қою шайды қопақтарға ұзақ ішкізді. Бірнеше кесені жылдамдатып ішіп алған соң ғана Жарасовтың тілі шыққандай еді.

— Ойпыр-ау, бағанадан сөйлеуге, тіпті қозғалуға мұрша болмай қапты-ау. Енді ғана аузыма сөз келе бастағаның қайтерсіз, Есентаев, сен тіліңді жібіттің бе? Ержанов, сенің де тілің қатып қалған жоқ па?— деп енді-енді жылына бастаған жолдастарың, үй ішін жадыратып күлдіре түсті.

Осы колхоздан завмагты жіберіп, бір топ адамды азықпен әлді аттарға мінгізіп, беріде, арыда қалған машиналарға жөнелткенше бұлар тыным алған жоқ. Ертеңіде Жарасов салт атқа мініп «Көнекентке» тартты. Ауданға, облысқа ендігі халдың қиындық шындығын айтып сөйлеспек еді. Шапқылап отырып асыға келсе де «Көнекент» орталығының рацямен сөйлесетін уақыты өтіп кетіпті. Ертеңге шейін тосуға аял жоқ. Сол сағатта асыққан бойда түнделетіп отырып ендігі жақын жер Сарбастағы ауданның штабына кетті. Келе облыспен жалғасқанда обкомда отырған Жайлыбеков Алмасбекпен сөйлескен еді. Мұндағы бар қиыншылықты жасырмай айтты да, ендігі күтетін көмек палаткалар мен шөпті мол табудың, соны таситын машиналардың трактор мен бензовоздың көп керек болатынын айтты.

— Күн борап, жол жамап, қар қалың. Мал жүдеу. Енді отарлар осы отырған жерлерінен ілгері жылжу қатер. Алдымызда 20-март. Ал 20—25-нен қауырт оқот басталады. Қоздауға жараған қой енді төгіп жіберуге тақау. Сол қойдың қалған күнін титықтату мүмкін емес. Қозыға, әлсіреген қойға қора жеткіліксіз. Жалғыз пана сол палатка, палатка!— деген.

Алмасбек жай салмақты үймен мұндағы бар күйді обкомның тегіс біліп отырғанын, қам етіп жатқанын айтты да жақын күнде Әлім Ерімбетов қастарына жетеді. Жүз тонна жем, сол жақтағы бар базадан шөп қамтамасыз етіледі. Әлім мұнда облыстың барлығынан палаткалар жиінеп, осы қамдарды әзірлеп сіздің екі ауданның көмегіне бола аттанды. Сол жеткенше бар қам-қарекетті істеп, мал өлтірмеуге бекініп бағыңдар!— деген еді.

Обком секретары аузынан естіген нақтылы деректі көмек жөніп және көңілге сүйеніш боларлық ақыл, демеу, тапсырма — бәрі де Жарасовқа іштегі тірек нығая түскендей жұбаныш берді. Бірақ енді бұл жердегі жайды Айгенеге келіп жаңадан Есентаев, Ержанов үшеуі бас қосқанда аса жайсыз бір күй алдынан шыға келді. Осыдан үш күн бұрын «Шеген» совхозының директоры Жақанов энеугі ұшырасуларда байлаған сөздердің, шаралардың бәрінен бөлек ойда жоқ ерсі әрекет жасапты.

Жақында он екі машинамен сол совхоздың малына аудандағы базалары жіберген буулы шөп келіп еді. Оның үстіне осыдан төрт-бес күн бұрын жылымық болып қар жұқара түсті. Осы күйлерге сеніп, ол бар Ноян ауданы-

ның малына арналған шопандар кеңесінің байлауын қағып тастапты да, өз совхозы бойынша елден бөлек өзінше есеп ойлапты. Өз бөлімдеріндегі аға шопандарға бұйрық берген де төрт күннің ішінде Қаратауға жетіп алуды шарт қып қойған. Шопандар алаңдамасын, үйлер көшіп-қонып, үй іштері мазаланбасын. Сондықтан өрескел сорақы байлау басына келген де бұйрық берген. Шамасы он бес отардың бар шопандарының киіз үйлерін, балашағаларын, шөп алып келген он екі машинаға бір-ақ сағатта салғызған да Қаратауға қарай жөнелтіп жіберген. Шопандарға әр отардың алдында шапаға тиелген пішен жүріп отырады. Қойларды сонымен жіті жүргізіп күндіз-түн демей асыға жылжи беру керек, деген. Өз есебі бойынша үйлері ілгері кеткен соң шопандар асқа, отынға, түн баласында, кейде күндіз үйде қопақтап жатуға айналмайды, аялдамайды. Азықтарын қоржындарына мықты етіп салып беріп, төрт-бес күнге шопандарды малынан үзбеу керек.

Осылай болса әр отар үрдіс жүреді. Күн жылынып қалды. Қар жұқара малдың жүрісі жеңілдеді. Енді күн санап тәуір бола беруі мүмкін. Прогноз деген былшыл, ол адаса береді. Бұл жақтың ауа райын қасымызда отырып, өлшеп отырған метеостанция жоқ. Жылда бұл кезде қар кетіп қалатын. Бұл өңірдің әдеті күн райы түзеліп, жыл келе бастаса қар екі-үш-ақ күнде ағыл-тегіл кетеді де бітеді. Қайта осындай жұқарып келе жатқан қарды суын етіп отырып, мал қоздайтын уақытына дейін жайлы мекеніне жақындап, Қаратаудың ығына, етегіне барып ілініп қалады, деген. Осы есепті өзінің завотгоны анау он екі машинамен пішен жеткізген, Нау дейтіп шаруа адамымен ақылдасып, Жақанов жұрттан бөлек оқшау байлау жасайды.

Жарасовтарға мұны айтпайды. Өнеугі шаруалар бастықтарының Жарасовтармен алғаш кездескен сағатында бұл осы жоспарын сездірген болатын. Өзі ішінде бір есептен Жарасовқа сонда аңғартқаным бар дейді. Екінші барлық аудан малы шұбала қаптай жүргенде ол жүріс аяқты байлайды. Күші бар, өздігімен Қаратауға тез ілініп қаларлық мүмкіндігі бар шаруалар жіті жүріп кетпесе барлық совхоздар мен колхоздар бірге ошарылып жүріп малтығып қалып әрі құмнан кетіп, әрі Қаратауға жетпей екі аралықта ұшы-қиыры жоқ Мырзабай дала-сында тоғышарлықпен қойды қырамыз. Өз шаруамызды

сол азғана өз шөбімізге сүйеніп аз күн ішінде алып шығып кетеміз деген.

Енді бүгін Айгенеде кешке Жарасов, Есентаев, Ержановтан естуі бойынша үйлер кетіп қалған болса да отарлар соңғы күндердегі құтырып соққан ақ боран, ақырған аяз астында ілгері тапжыла алмай, қамалып қалған. Малда күй жоқ болғанда, күндіз-түн мал соңындағы адамда үй жоқ. Ақ боран астында қой ішінде қанғып қалған панасыз шопандар не болары белгісіз қатер күйге түскен.

Түн ортасынан тұрған Жарасов, Есентаев атқа міне қойшылар күйін білуге «Шеген» совхозының жақын бөлімі Тасбұлақ фермасына қарай шапқылап еді. Қойлар жүдеу, қойшылар дір-дір тоңған. Қойындарында тек таба пан. Су орнына қар жеп жүр. Суық дәл осы кезде 30 градус еді.

Жарасов шопандармен ұшырасқанда өз ішінен жерге кіргендей қысылды да, ұяла қиналды. Мұның алдынан ұзын таяғына сүйеніп қалың қызыл сеңсең сары тонының биік жағасына мойнын, иегін тыға қалың қара бөркіш көзіне шейін баса кие Қосай шал тосып тұр еді. Оны иектеу ұзын тұмсығынан таныған Жарасов сәлем беріп, қасына аттан секіріп түсіп келіп қолын алды. Қосай өзгені айтқан жоқ.

— Қырылды ғой мына мал. Есіл асыл адал мал не жазып еді, осынша. Дәрмен болмай осылай кеткені ме мына дәулет! Біткені ме, қарағым Жарасов-ай! Қысылдық қой!— дей берді. Иегі дірілденкіреп, қоныр сұрлау боп оңа түскен ұзынша көздерінен түйір-түйір сұп-суық жастар шықты.

Шопандар жәнінен Қосайдың бар айтқаны бәрінің де малды тастайтын кеуілі жоқ. Қойындарында таба пандары жеткілікті бір тәуірі. Сол болса әзір шидайды ғой, қайтеді. Малды айтсайшы.

Жарасовтың уайымы қазір әсіресе адам жайы. Ол соны үздіксіз ойлаған күйінде: «Бар шопанның киімдері қалың, жылы ма екен? Үсіп қалып, ұшып қалып жүрмес пе?»

— Кім білсін. Қысқа бәрінің де қамы жақсы. Өн киім кимеген шопан жоқ қой. Алпыс бестегі шал мен екен — мен де әзір тоңып жаурайын деп тұрғам жоқ. Бел шешпегеніме он күн болса да ойым өзімде емес.

— Қайран, Қосеке-ай! Советтің ер-азаматы өзің еке-

сің ғой. Көңілге мына сөзің медеу ғой. Бірақ бар шопан бәрі бірдей киімі жылы, дене бойы күйлі деп сенсе алмай тұрмын. Енді не де болса қастарыңда, күндіз-түн қамдарыңда болармыз. Үй де, ыстық ас, жылы жай да тез болады. Өз үйлерің көшіп кеткенмен тезбе-тез бұл жақтан соны ұйыстырамыз!— деді.

Қосай үйлері көшіп кеткен отардың үлкен шопандарын санап еді. Жарасов бәрін де сол арада қағазға түсіріп алды. Олар он бір отардың сілемі боп саналды. Қосай, Сәлмен, Даубай, Жетпісбай, Кенже, Тәжібай, Доске, Есен, Әжібай, Сейіт, Базар,— деп Қосай санады да өзінің малы жатқан жазықтан бір шетін анау Ақтаудың сілемі қойтасты ақ адырға дейін созылып жатқанын көрсетіп берді. Жер шаршысы көңілінде сайрап тұрған Қосай қалың сіреу қар басқан ақ дала, ақ жұмыртқа төбе, жота белдердің барлығын Тасты, Сартөскей, Жылаңды, Қоянды, Сарбастау, Көксала, Жамбас, Бүйрексай деп шеттерінен шұбыртып айтып берді.

Жарасов енді тезінен Жақановты көрмек еді. Соған қасындағы жолдасын шаптыртып жіберіп, өзі ендігі істейтін шараларын есептеп іштей байлап алып, асыға шапқылаған күйде Айгенеге келді. Жақанов осында екен. Жарасов оны көргенде жаңағы Қосай шалдың негі дірілдеп, көзінен мөлт-мөлт жас төккен жүзін көз алдына келтіріп алған еді. Жақановқа амаңдасқан жоқ. Созған қолын алмады.

— Ар қайда? Адам деген ар-ұят бар ма, сенде, жоқ па?! Неге алдайсың? Әнеугі шопандармен өзің боп, бәріміз боп бас қосқан байлауға көнбесең адамша, еркекше неге сол жерде ашып айтпайсың. Не істеп отырсың бүгін. Бүгін күн 30 градус. Қойшыларыңды көріп келдім. Жегені қар, дір-дір қағып өлімші күйде, мал ішінде жүр. Онсыз да он күннен бері бел шешпеген шалдарың жүр. Енді міне бүгін үш күннен бері отыздан аса қойшының он бес отардағы сегіз мың малдың, отыз қойшының басында пана жоқ, малында күй жоқ. Енді мал ғана емес, адам қоса қырылғалы тұр. Не істедің? Не деген сұмдық іс істедің сен!— деп Есентаев, Ержанов екеуінің көзіңше алқынып тұрып қатты ақырып, тамағына қайта-қайта ашу қайнап тастай тығылып булығып сөйлеген еді. Бірнеше рет бұған жауап айтқысы кеп:

— Мен сізге айтқамын. Мен әнеугі алғашқы кестесте айтқамын. Өз есебім бұл емес еді, кәйтейін. Аязды мен

әкелдім бе? Қәйтейін!— деген үзік-үзік жарым сөйлем Жақанов сөздерін жаңағыдай қайнаған ашу үстінде Жарасов тыңдаған жоқ. Кейін ол шешініп бар ызасын, каталдығын айтып таусып болған соң, Жарасов үндемей теміксіні қайта-қайта тартып, Жақановқа сырт беріп отырып алды. Осы шақта Жақанов ақырындап Есентаев пен Ермановқа айтқан боп өзінің неліктен үйлерді көшіріп жеткен бөлек есебін айтып жатты. Жарасов Жақановтың көзінше рациямен Баскентке жалғасуға кірісті. Оның сұрағаны Карповтың өзі еді. Мұндағы халдың ендігі қиындығы әсіресе «Шеген» совхозына төнгенін осы сәттердегі қақап тұрған аяз астындағы бар шарасыздықты Жарасов Карповқа жасырмастан түгел айтты. Жақановтың есебі тез өтіп кету мақсатынан туғанын, бірақ күннің бұзылып, шопандардың енді бір тобы қалың қоймен ең қиын дағдарыста қалғанын, ең тығыз көмек, ең жақын жерден берілмесе Ұзақ ауданы барлық орталығымен, жақын совхоздарымен тезінен көмекке келмесе болмайтынын айтып еді. Карпов бұдап қанша палатка керек екенін, қанша киіз үй мен күтуші әйелдер, ас пісірушілер керек екенін, қандай түрлі азық керек екенін, қанша машина шөп қандайлық кезекпен жетіп отыру қажет екенін, нақтылы цифрларды қайта-қайта сұрап, әуелі тек көмектің, тез көмектің түрлерін түгел жазып алды. Содан кейін айтқаны: «Қазір, келесі сағаттан бастап Ұзақ ауданының бұларға жақын «Көпекент», «Калинин» совхоздарынан киіз үйлер, темір пештер, көрпе-жастықтар, әр үйде ас пісіретін күтуші әйелдер жөнелту жөнінде Есдәулетовке, екі совхоз директорына бұйрық берілетінін айтты. Және өзі осы сағатта Арыс пен Ноянның орталығымен, Шеген қапалымен, Түркістан, Кеңтаумен түгелдей жалғасып, бәрінен Ерімбетов Әлімнің керегіне, көмегіне машиналар, тракторлар, палаткалар, киіз үйлер және бар машина толы буылған шөп, жем осы түнде жіберіліп жатқанын айтты.

Бұл жайды Карпов Жарасов үшін әдейі толық санады. Облыстың мал басындағы, жүт астындағы шопандар мен барлық қызметкер атаулының бәріне де мол көңіл бөліп, солар қамын үздіксіз ойлап отырғанды таптыпак. Мұндағы жұрттың көңілін орнықтырмақ. Барлық облыс, Отап осы жұрттың көмегінде, қамында қатты шырғып ойлану мен әрекет етуде дегенді Жарасовқа жеткізе айтты. Өзі аш, жаңа ғана аяздан шырғып келу үстіне Жақановпен

қанын бұза, жүрегі аузына тығыла қатты сөйлесіп алған Жарасовқа Қарповтың жаңағыдай сөйлеген, жеткізген бейілі, әкелік қамқорлығы, дос тілектестігі өзгеше әсер етті.

Қарпов сөздерін тыңдап отырған Жарасов бойы қызып, жүрегі бір түрлі жылынып, алдында аяздың суығы қысып тұрған жүрегі енді жылынып, жақсы бір мейірлі күн, дос көмегін сезгендей болды. Бір түрлі ысынып толқыды. Үміт пен сенімді салмақты қамқор үнмен анықтап мұның көкейіне қондырған Қарпов Жарасовтың ішін ысытып, жүрек қақтырып, сүйінішті сүйеу берді, ашық сүйеніш жұбаныш еді.

Қарповтың ең соңында әдейілеп тұрып: тыңдап ал, ұғып ал деп ендігі қадағалағаны шопандар жайы.

— Жарасов, біліп қойыңдар. Қой өлмесін әрине, бірақ бәрінен де шопан, шопан өмірі барлық басқа қазыпадан, қымбаттап ең қымбатты, ең ардақтының өзі. Мен бұл өңірде бұл жұт жаманшылық үстінде, осы жау стихия үстінде шопандардап геройлығы, адамдығы және советтік отаншылдығы артық асыл адамдар бар деп білмеймін. Бұл партияның, қала берсе бар совет халқының, Отанның бағалауы, тануы. Мұны мен қызыл сөз үшін осы түнде бір сезімшілдіктің арзан қызыл сөзін ақтару үшін айтып отырғам жоқ. Есінде болсын, барлық аудан қызметкерлері, барлық шаруа бастықтары, біліп қойыңдар. Бірде-бір шопан қаза болып жүрмесін. Далада қатып, аяздан өлу ғана емес, суық өтіп өкпесі қабынын ауруға шалдығып, панасыздық салдарынан саушылығынан айрылып, азап шексе оның бетін көрсетпесін, бірақ өлімге жетсе, сол шаруалар басында жүрген бар жауапты адамдар өз бастарыңмен жауап бересіндер. Бұл менің обком бюросының атынан кесіп айтатын сөзім. Әуелі партбилетіңмен жауап бересін. Содан кейін сот алдында, барлық советтің әділ заңының бар қатал бұйрығы бойынша жауап бересіндер!— деді.

Бұл сөздерге келгенде Қарповтың үні әрбір сөзін қорғасындай салмақпен ауыр-ауыр үзіп-үзіп тастаған еді.

Жарасов өзінің нығынан бұл сөздер тұсында жүк үстіне жүк, зіл-зіл салмағымен баса түсіп жатқандай сезінді.

Ертеңінде аяз азаймады. Боран бәсеңдемеді. Қарабастың желі бұл күнде жеміт жаудай қадалып тұр. Ажалдай ақыра төніп тұр. Келесі күн машиналарды жүргізбей

оларды сүйреген тракторлардың істері өндімей мал атаулыға қолға түскен шөп, жем, азық болар-болмас себездеп шашқанда өте аз-аздап қана жетті. Осы күні Жарасов алған хабар бойынша отар басына кемінен жетіс, сексен, жүзге жуық қой қырылды. Аязды ақырған қалың қарлы ақ боран 18-19-20-21-март күндерінде бәсеңдеген жоқ. Түп баласындағы аяз 30 градустан бір төмендемеді. Бірнеше отарлардан хабар болмай, қатынас үзіліп кетті. Бұл 19 күнгі түстен кейінгі хал еді. Дәл осы шақта түс ауа бере Ұзақ ауданының орталығына Қарпов аттандырған Әлім Ерімбетов алпыс машинамен жаңа келін жеткен еді. Аудан орталығы Ұзынқорғанға келе сала рациямен Жарасов, Есентаевты, Ерімбетовты аудан орталығына шақыртты.

4

Пилот Петро «ЯК-12» самолетіне азғана жүкпен Әлім Ерімбетов, Жарасов екеуін мінгізіп алып Қаратау бөктерінен құмға қарай созылған ұзыны да, ені де ұзақ ақ далаға бет алды. Бұлар отарларды жағалай шолып, көбінесе Ноян ауданының қойлары жатқан өңірлерді әуелі төмендей жағалап бір шолды. Қайта бір айналыста шетірек бір отардың тұсында осы жерге қону керек деп Әлім белгі етті. Петро төмендей түсіп қонарлық жерді баяулай төне қарап іздеумен болды.

Екі аудан басшыларымен Ұзынқорғанда ұшырасқан Әлім Ұзақ ауданының Есдәулетов бастаған қызметкерлеріне әзірше өзінің Ноян ауданымен істес болатынын айтқан.

— Сендер өз ауданың, өз жеріңдесің. Ноян ауданы болса өз жерлерінен жырақта, өз базаларынан алыста. Менің көмегім ең алдымен соларға арналады. Обкомның, жолдас Қарповтың нұсқауы да сол!— деген.

Өзімен келген елу машина толы шөп пен жемді Ноян ауданының отарларына тұрған-тұрған жерлеріне жеткізу шарасы сол түннің өзінде таң атқанша істелген-ді: 15 машина палаткалар мен адам азығын әкелген. Оларды да отар бас сайын тез таратып жеткізу Есентаев пен Ержановқа тапсырылды да түнде шоферлерді тамақтандырып, тынықтырып алып, анау екеуі қалың қарлы, қиын жолды ақырындан мимырттақ жылжыса да отарларға жетуді мақсат етіп тартып кеткен-ді.

Бұл күнде марттың 20-нан асып қалғандықтан енді

қой қоздай да бастаған. Ілгері қарай жылжу ойдап шығарылды. Борап мен аяз мал атаулыны осы Мырзабай даласының шетінде әзірге аяғы жеткен орындарында басты да қалды. Ендігі шара қоздайтын қойға, азған арығына пана боларлық палаткаларды тігіп беру. Сол палаткалардың бірен-сараны Жарасовтың өз ауданына Қасымов жіберген алғашқы бір тобы кей колхоздардың отарларына берілген-ді. Бірақ не көп, отар көп, қой көп. Сондықтан палатка мұқтажы ұшап теңіз. Қазір Ұзақ ауданы, Ноян ауданы жұт жаһы, мал күйі дегенді облыста отырып ауызға алған атқару комитет, обком, ауылшаруашылық бөлімі, совхоз трестері бәр-бәрі осы күндерде айтатындары «палатка, палатка» болатын.

Ноян ауданына жақын Кентау қаласы, Түркістан, Арыс, Шәуілдір аудандары, тіпті Қазақ темір жолының осы облыс жерімен өтетін жол бойы үлкенді-кішілі станциялары, Шегендей канал қазушылар орталығы бәр-бәрі Қарповтың арнай күнделетіп берген бұйрықтары бойынша сол палаткаларды жинаптып, Әліммен бірге аттаған 15 машинаны толтыра жіберіп, кейінгілерін тағы да үздіксіз машиналар топтарымен Нояннан тізбек-тізбек Мырзабайға қарай аттандырмақ боп жатыр.

Әлім Ұзынқорғанға келіп түскен сағатта Қарпов телефонмен «Шеген» совхозының 15 отарындағы қойшылар халінің қауіпте қалғанын әдейі арнай білдіргенде түнде Жарасовқа айтқанындай өзгеше жауаптылықтың, ең ауыр міндеттің бастысы осы деген. Бар күшті салып бар қызметкерлерді жұмсап, сол баспанасыз қалған 30 шопанды ең алдымен өзің тап! Соларға палаткамен қоса өздері тұратын киіз үйді Ұзақ ауданына жақын екі совхоз «Қалың» мен «Көнекентен» осы бір суткенін ішінде жиғызып тапқызып тез тығыз аттандыр. Шопандарға азықты да өзің қолма-қол жеткізіп, мүмкін болса бар шопанмен, сол 30 шопанның бәр-бәрімен ауызба-ауыз сөйлес. Күйлерін біл. Жаурағандарын жылындыр. Науқас болып, суық тигенің болса Ұзаққорғанның, Көнекенттің дәрігерлік қызметкерлерін бар дәрігерлерімен, санитарлық күш-көмектерімен және де тез ертеңгі таңертеңнен қалмай аттандыр. Олар мінген машиналарды жолда бөгелтпес үшін әр тобының қасына мықты, сенімді тракторды, бензовозды қосып бер!— деген.

Баскентте отырып Қарповтың мұндағы малдағы адамдар топтарына арнаған ойы, қамы кейбір осы арада

отырған Ұзақ ауданының немесе Ноян ауданындағы совхоз, колхоз бастықтарының бастарына да келмеген нақтылы, дәл басқан оғатсыз анық қажет істер мен қамдардың ең тығызы, ең қымбаты еді.

Бүгін «ЯК-12» самолетпен Петроға міндет пен сепім артып, напасыз шопандарды іздеп шыққан Әлімнің алдындағы міндеті анық ашық болатын.

Петро алғашқы отар тұсына Әлім қон деген соң, көп сақтықпен бірнеше айналып жүріп, көп жазаңдау бір ұзындау созылған жоңсымақ жерге жайлы қонды. Өзі әлсіреп жүрген қозылы қойлар үркіп қақтықпасын, қипалмасын деп Әлім Петроға дәл отардан кем қойса жарты километрдей жырақ қонуды тапсыратын. Бұл жайлы скеуі ең алғаш ұйып шықпай тұрып та айтысын, келісіп алған. Петро дегендей шеткі отарға қолайлы жердеп кеп қонды. Өзі және Әлім мен Жарасовқа көмектесіп, машина ішіндегі азықтап, пәннан жеке бір түйіншек алып, қалың қарды Әлімдермен қатар басып қойшыға қарай жүрді.

Түйесін тұсап қойып, қойдың шетінде ұзын биік иіріп жүрген Сәлмен шопан бұларға қарсы жүрді. Биік, ұзын тұмсықты, сақал-мұрты сирек, ашан жүзінде ажымды ұрттары сола түскен, мойны ұзындау, жағы да атжақты келген үлкен көзді Сәлмен қатты үнмен ажарлы амандасты. Әлім мен Жарасов бұл шопанмен қол алысып амандасты да әуелі өзінің саушылығын, үсімей, суық тимей депі сау тетік жүрген жайын қадағалап сұрап еді.

— Өз депім сау ғой. Үйренген дала, ет үйренген қыс емес пе! Тек мен төзгенге қой төзбей жатыр. Тындасаң соның жайын тыңдашы!— деп салғаннан сөзді өзінің отары жайына бұрды.

— Ішетін асың қалай, ұйқың қалай?

— Нені қорек қып, қалай тылығып жүрсің?— деп Жарасов пен Әлім скеуі қатар сұраған сөзге айтқаны:

— Жегенім нан. Тыным алатын жерім қойдың ортасы. Қой жусағанда бірге жусап, қой өргенде бірге өремін. Мынау үлкен сары тон киімім де, үйім де, көрпе-төсегім де, баспанам да болып алған жоқ па!— деп өз жайын қысқа айтты да:— Азаматтар-ау, қой өліп жатыр. Әр жерде қалып жатқаны да бар. Үстінде асыл жүнді терісі бар.— Арық болса да соңысы керек болар деп Әлім жеткен жерлерге кейбіреулерін сүйреп апарып бір араға үйіп жүрмін. Қар басып, қарасы жоғалып кетсе кейін табыл-

май қалады. Соларды алдымен алғызсаңдар екен!— деді де ойындағы ең алғашқы шаруа қамын айта бере:

— Апыр-ау, есім шыққаны-ау, өздерің кімсің, азаматтар? Самолетпен тура осы мені іздеп келдіңдер ме? Жоқ, машинасы бұзылып қондыңдар ма?

Жарасов күлді де:

— Сәлмен-ау, мені танымай қапсың ғой!— дегенде, Сәлмен жалт қарады.

— О, жолдас Жарасов, Жарасовым екенсің ғой өзімің!— деді.

Мұның отарына Жарасов бірнеше соғып кеткен болатын. Енді Жарасов Әлімнің жөнін айтып обкомның секретары әдейі сіздерге көмекке келді. Самолетпен жүргеніміз, іздегеніміз сендерсің!

— Кімдер? Қайсымыз?

Ендігі жауапты Әлім айтты.

— «Шеген» совхозының үйлері көшіп кеткен өзіңдей он бес отарын әдейі самолетпен іздеп шықтық қой. Сендердің жайларыңды анау Баскентте отырып, партия мен үкімет біліп, ойлап, қиналып отыр. «Алдымен соларға жетіңдер! Тез көмек апарыңдар!»— деп бізді жіберді. Мынау сол ала келген сәлем-сауқатымыз. Алдымен мынаны алыңыз!— деп үшеуінің қолындағы үш бөлек көлемді түйіншек бума, қағазға ораулы сары май, шұжық, үлкен нан бөлектерін берді.

— Машина жүре алмайды. Аттың жүрісі шабап. Содан соң әдейі самолетпен осы бүгін-ертең ішінде бар үйсіз қалған отыз шопан, он бес отарды түгел аралап шықпақпыз!— деді. Қойды осы арадан жылжытпа деп сөз байласты. Кейін палаткалар және Сәлменге, көмекшісіне баспана болатын киіз үй, Қалинни атындағы колхоздан жіберілген ас істейтін әйел дәл осы араға келетінін айтты.— Шөп пен жемді де қойларыңды қалың қарда шұбыртпай осы өздерің қазір тұрып жүріп қалған аумағыңда ғана жеткізіп тамақтандырамыз,— деді.

Қағазға Сәлменнің жайын, жөнін жазып алып, енді екінші отарды іздеп тағы жөнелісті. Келесі үш сағаттың ішінде дәл төрт отарды осылай үстінен айналып, аз үйіріліп ұшырды да Петро жарты километрдей жерде өзі қонатын аз алаңға жазбастап, қиналмастан қона қалады. Төрт рет қонып ұшқаннан кейін Әлім Петроға сүйсінді де:

— Қымбатты Петро, сіз Қаратау мен Мойынқұм ара-

сындағы, Мырзабай даласындағы бар өлкенің батыры, сахраның қыран бүркіті болып алдыңыз. Бұлай ұсақ, осылай қонсақ біз бар отарды да бүгін-ертең түгел түгендей шығармыз!— деді.

Ықшамды, орта бойлы, домалақ мұрындау, жағы қалыңдау келген, қою қасты, үлкен сарғын көзді Петро ашпақ, ұсақ тістерін ақситып күліп алды.

— Отанымызға қызметтеміз!— деп күліп қойды да.— Мен жаз бойы шегірткемен көп алысқан тәжірибем бар еді. Бүгін соның керекке жарап тұрғанына өзім де ырзамын!— деді.

Ендігі бір отарға қонбақ боп шүйіліп келгенде жер шоқалақ, жарықбас екені аңғарылды. Петро қойдың үстің сыза алысты да, жақып жерді де орағыта айналып қарап шыққанда бір азғана тегістеу пішіндік сияқты жер бар екен. Ар жағы шұқанақ. Ол жардың асты кеп сулы бұлақ. Петро бекінді де қонамын деді. Сөйтті де келіп ештеп, сызыла кеп қонды да біраз қалың қарды бората жосытып барып тоқтай қалды. Енді самолеттен түсіп қараса бес-ақ метр жерде терең жар, оның асты бұлақтың суы екен. Осы бұлақ басында бір мола тұр еді. Ескі болса да төбесін бүріп салған бұрынғы шақта белгілі болған мазардың бірі болуға лайық. Жүргішілер өз бастары үлкен апат қатерден аман қалғанын жаңа аңдап, Әлім қалжыңдады:

— Мынау мола тегін емес. Қаратаудың бауыр сыртында не көп әулне көп. Бізді ажалдан аман алып қалған да осы әулненің киесі. Жарасов, сенің бұрын әулиеге түнгенің жоқ шығар. Уыз қолыңмен алғаш байлаған әлемің сол болсын, шұлғауыңды мынаның басына байлап кет!— деді.

Бұл жерде қой қасында жүрген Жақсымбет еді. Ол Жарасовты таныды да, әнеугі айтқан сертін салған жерден есіне алды.

— «Жұтқа мал бермейміз!» деп пе едім әнеугіңі, жолдас Жарасов. Айналамда өлтіріп жатқандар болса да мен осы бір бұлақ пен шұқанақты алақандай ши қорықты тауып алдым да, осыған жабыстым да қалдым. Тілеуің бергір, қар астында құрағы, миясы, сәл қияғы бар бұрынғы бір ауыл қонысы екен. Осыған жеттім де қыбырламай жатырмын. Әйтеуір әлі өлтіргенім жоқ. Енді міне жаңа ғана өздерің жіберген палатқалар, әні бір киіз үй кеп тігіліп жатыр. Жем мен шөп те келеді

деп хабар әкелді. Қалниин атындағы колхоздан жібертіпсіндер ғой. Қазір бойым сергіп, мүлдем еңсем көтеріліп қаппын!— деді де келгендерді сөйлетпей:— мына кісі обкомнан келген Ерiмбетов жолдас қой!— деп Әлімнің қолын алып қос қолдап, оның қолын ұзақ сілкіп, бүгін көңілі жайлаңған алғыстай ажар аңдатты. Анығында жақын жерге палатка келіп тігілгелі жатыр. Кішілеу киіз үйдің қызарған керегесін жайып, шаңырағын көтерiн жатқандар да енді байқалған еді.

Түс ауғаннан кейiн Әлім, Жарасов екеуі тағы да үш отарды танды. Осының соңғысында жүрген аға шопан Әжібай өз қамынан бұрын басқа бір отардың қойшысын ең алдымен қауiн етiп ауызға алды.

— Қомекке кепсiндер, рақмет! Жегенiмiз қар. Малдың өліп жатқаны бар. Баспана кетiп қалды. Бір есентен кішкене балалары бар кейбір үйдің мына аяз, ақ боран астында отын-су таппай күйзелгенiнше кеткенi де мақұл ма дедiм. Бірақ күннен күн, түннен түн өтiп, дұшпандай ақырып тұрған аязды аспан астында бір күн емес, бір түн емес, апта бойы азып-тозып жүру шынып айтам, қинап та жүр, шошытып та жүр!— дедi де еден шошығанын сұраған Әлімге:— Өзім емес, осында бір отарда қойға биыл келген немере iнiм Медет бар еді. Оқу бітірiп, опжылдықты бітірiп келген. Соғыста өлген жалғыз ағамның жапа-жалғыз баласы еді. Міне үш күннен бері содан айрылып тұрмын. Өзгелің бәрiнiң қайда жүрген аңғары байқалады. Біреу адырда, біреу далада. Біреу кейбір кездескен құдықтың басында қалғанда со бала, құдай құдіреті, міне үш күндей жоқ боп кетті.

Әлімді бұл хабар қатты үркіттi.

— Аты кім? Сен біліп пе, ең?— деп Жарасовтан сұрады.

— Аты Медет!— деп Әжібай бұрыл сақалып шенгелдеп ұстады да, төмен қарап даусы қалтырап негі кемсеңден сөйлей алмай қалды.

— Іздеу керек. Қазір біз енді соған аттанайық. Жарасов, сен машинамен шық. Мен сені Сарбастауға түсірейiн. Машинамен сендер іздендер. Самолетпен мен іздесiмін. Ығып кетті ғой. Әлде бораңда ығып кетті ме екен қойымен!— деп Әжібайға қарап еді.

Енді жерден басып сілке көтеріп алған Әжібай қалың кара бөрік астынан қатты түйілген қабағын ашыңқырай

түсті. Бояуы онған қоңыр сарғыш көздері қызарып былшықтанып тұр еді.

— Соның рас, ығып кетті. Қой ықты да бірге кетті ғой. Мал жаюдың жөпіп білмейтін қалада өскен, оқудан келген жас бала, атамыз Далбадан қалған жалғыз жас еркек ұрпақ еді. Өзімде қыздан басқа туған жоқ. Жақсы оқыған, жібектей есілген бұл өңірге бітпеген асыл бала алтыным еді. Іздей көріңдер, азаматтар. Тілеуім кесілді ме деп тұрмып. Өзі аш, өзі аяздан қатып қалды ма, не болды!— дей берді.

— Ақсақал, назаланба!— деп Әлім өзінің күйлі, ашық үнімен қартқа өте жаны ашып үйіріле сөйледі. Кішілеу аузының лебізі және үлкен дөңгелек көкшілдеу көзінің достық жылы нұры Әжібай шалға қазіргі сәтте бір түрлі сенімді, шынышыл, бауырмал үн болып аңғарылды.

— Айтшы, қарағым. Солай деші, құтқаршы.

— Құтқарамыз, Әжеке. Енді бізде сол Медет баланы таппай күндіз де, түнде де тыныштық болмайды, Әжеке. Қинала көрмеңіз. Оңсыз да аяз мынау, панасыз мал күйі мынау. Азабың аз емес. Жаныңды қинама. Бізге айттың, жеткіздің. Болды. Ол баланың ендігі ағасы да, әкесі де мына менің өзім деп біліңіз!— деп шалдың бір қолын қысты да, бір қолымен арқасынан аймалай күшып, нығынап қағып қойды.

— Ал мынау облыстап біздің сізге әкелген дәміміз. Осыны, мына сары майды қарбытып жеп хал жиып ал. Біз қазір Медетті іздеуге кеттік!— деді.

Айтқанындай күн батуға екі сағаттай қалғанда Ноян ауданының базасы Сарбасқа шапшаңдатып кеп Жарасовты түсірді де, өзі қайтадан Ержановты қасына ертіп, жершіл Қожақметті тағы да ертіп алып: «Қыран Петро, сұңқар Петро, жайды білдің ғой. Ендігі әңгіме адам өмірі жөнінде. Күн батқанша осы маңды тездете бір орап, шарлап қайтайық!— деді.

Жарасов пен Есентаев жылы киім мен мол азық алып, вездеходқа мініп Медетті ізден жолсызбен төбелерді, далаларды, кейбір жыра, құр аршаларды жағалап түн ортасына дейін машиналарын жиі-жиі үн салғызып, жарықты жан-жаққа бұра дабырлай түсіп, кей тұстарда мылтық та атып, осы өздері жүрген құлан елсіз, жансыз, қыбырсыз далаларда, аяз астында үн беруге жарарлық жан атаулыны іздеп бақты. Бұл түні Әлім де, Жарасов та ештеңені таппай қиналып, қысылып қайтысты.

Дәл сол кеште сағат тоғыз шамасында Баскенттен Қарповтың өзі Әлімді рацияға шақыртып ап сөйлескенде ең алғаш сұрағаны: жоғалған шопан Есенов Медет табылды ма, жоқ па? Ең алдымен соны айтшы!— деген еді.

Әлім самолетпен, машинамен, салт атпен де жағалай кісі шалтырып, соның ішінде өзі де, Жарасов та қоса іздеп, күн жарымдай іздеп әлі таппаған жайларын айтты.

Қарпов үнінде қатан, қысқа айтылған тапсырмасында шопан Медет туралы өзгеше мазасыз қысылған ойда тұрғанын аңғартты.

— Мен өзіңе де он қайырып айтқамын, Ерімбетов. Жарасовқа да аз айтқам жоқ. Арктиканың мұзында, мұз мұхитта жоғалып қалған адамды да қоймай тауып жүрген біздің Отан. Айтуға да ұят. 500 қоймен, қойдың аянымен өзінің туған жерінде жүріп боран болды, суық болды деп жігіт адасып өлсе, көмек көрмей шопан қаңғып өлсе сені мен бізге содан үлкен қорлық (позор) жоқ. Соны тірідей аман-есен тапшасақ, сенің де, менің де бағамыз сынық грош!— дегеннен басқа сөз жоқ. Ертең кешке маған дәл өзің шопандардың бәрі туралы және есіресе арнаулы Есенов Медет туралы ақпар бер!— деді.

Бүгін кешке жақын Сарбастауға келерде Әлім «Шеген» совхозының кеше өзі аралап өткен үйсіз қалған шопандардың бірнеше отарларына соққан болатын. Ұзақ ауданы орталығына алғаш келген сәтте аудан басшылығымен және «Калинин», «Көнекент» совхоздарының басшыларымен жасасқан уәдесі бойынша бүгін түстен бері мұндағы үйсіз шопандардың бәріне киіз үйлер келген екен. Әрбір үймен бірге ас, ыдыс-аяғы, үй күтетіп, ас пісіретін жәрдемші әйелдер келіпті. Анау жолда аудан мен облыстың бұйыруы бойынша Ноян малына қорадай, пішендей көмек беретін міндет алған «Көнекент» совхозының директоры Әбді бүгін ерекше ширақтық, жауаптылық жасапты. Ол соңада Жарасовқа уәде қылған 150 тонна пішенді атаған бөлімдерінен бере алмай Ноян ауданының қойлары алғаш әлімге ұшырағанда, сол уәделі шөп мезгілімен жетпегендіктен ұшыраған болатын. Әбдіні ол жолда өтірік айтқызып, ұятқа қалдырған жалғаншы бөлім бастықтары кім екенін Әбді ауданға, Жарасовқа да, кейін мына Әлімге де білдірген-ді.

Әлім ол жайдың облысқа түгел мәлім екенін Қарповтың сол тұста осы Әбдіге өзгеше ызаланғанын Әлім жа-

сырмай айтқан-ды. Енді мына тұста кеше міндет алған Әбді «Калинин» совхозынан жіберілген киіз үйлер жеткеніне қарамай өз совхозынан 15 киіз үйді тығыз тапқызып алып, ыдыс-аяқтарын, азықтарын түгендетіп әрбір үйде бара сала жағатын азын-аулақ отынды да салғызып, әр үйге екі-екіден адам шығартқан. Біреуі ас пісіретін әйел, біреуі отын-суды қамтамасыз ететін және қоздаған қойға, жас қозыға, шопанға қосыла көз болатын жас адамдар. Көбінесе еркек қызметкерлер болған-ды.

Сонымен қатар Әлім алып келген 15 машина толы палаткалар жаңағы үйлер жеткен отарларға ілесе барып, олар да тігіліп қалған. Қоздап қалған қойлар да осы бүгіндер аз емес еді. Енді үлкен-үлкен палаткалар кем қойғанда 250-300-дей қозыларды сыйғызатын папа-лыпа боп қалыпты.

Әр отардың жапында бүгін кешке үйлер тұрып, онда от жапып, түтін түтегені қой шетінде жүрген он күннен бері ыстық ішпеген, он бес күннен бері бел шешпеген шопандарға анық бір аязды күннің ортасында көктем лебі ескендей жылы тиді. Көп қойшылардың қабақтары ашылып, көңіл кейістері, жүз кірбеңі сәл де болса жадырағандай.

Бір отарға тоқтамай вездеход машина мінген Сәлім түс ауа жүре бастап, кешке дейін он екі-он үш отарды аралап өтті. Бәрінде де білмегі, сұрағаны: шопандардың көңілі, саушылығы. Қазіргі жеткен көмектің жетістігі мен кемшілік жайлары ғана. Осы отарлар орта тұсында Сәлімге Жақсымбет ұшырап еді. Сирек сары тістерін ақсита ашып, сары тонын құлағына көтере қаусыра түсіп, киіз үй жапында тұрып жусаған қойын көрсетіп қойын, Жақсымбет Әлімді үйге шақырды.

— Кешегі келгеніндей емес, қу дала, қу медпен ақырған асқан асты емес. Енді міне үйіме келдің, қол келдің. Кір, міне, жайымды көр!— деп Әлім мен шофер екеуін қос қолдан амандасып үйіне кіргізді.

Үй ішінде бір әйел басына қалың шәлі ораған қалпында босаға жаққа айналып нан илеп, кіргендерге сырт қарап отыр еді. Жақсымбет қарқылдап ащы даусын дабырлата көтеріп күле кірді.

— Айналайын, жасым алпысқа келгенде жаңадан міне үй жаңғыртып, басыма отау көтеріп бердің. Біздей егделердің арман ететін осындай жаста тағы да бір үйлендірген шағын ба деймін. Мына жағымна мінекей жетіс-

тіре түсіп мынау отырған жас піс келіншекті де бір-ақ әкеп беріп қойдың!— деп қарқылдап еді. Сырт қарап отырған әйел енді бетін бұрып тамсаңды да: «Дәмесің, дәмең құрғырдың! Далада серейіп қатып, жемтік боң қалмай осыған жеткеніңе неге шүкірлік етпейсің. Саған әлі тоқал да керек пе өлмелі шал басыңмен!» деп үйдің ішін көңілдендіре күлген әйелдің аузында бір тіс жоқ, екі ұрты қатпар-қатпар ажым еді.

Бұның түсіп көріп Жақсымбеттің қалжыңып ұғына түскен жас шофер Жәнібек қарқылдай күліп еді. Жақсымбет тонының ұзын жеңіп кемпір жаққа сілтеп, бұлған:

— О, арман қара, құрып қалғыр. Мен әдейі жас келіншек олжа таптым деп мына обкомды алдайып деп отырсам, онысы несі екен аузы опыраңдап. Мені жеп қоятындай жалмаңдап. Илс, ана панынды!— деп өз әйелімсітін, қоразданып, құнжыңдап қойды.

Әлім көзінен жас аққанша күлді. Жақсымбетті арқасынан қағып:

— Бәрекелді, Жәке! Жігіт болса өзіңдей болсын. Қиындық болса қайтеді. Аузынан әзілі кетпеген азаматтық осы десенші. Мен осыныңызды бар шопанның бәрінің де қайрат-қажырының белгісі деп, не қиындыққа болса да мойымайтып, көнбейтін халық қайсарлығы деп қуанам!— деген еді.

— Ой тәйірі-ай! Өзімнің туған жерімде, өз малымның ортасында тұрып жүріп, марттың аяғында қараспан қаңсылыады деп, бірнеше күн бұзылған аязды аспан әуілдеді деп құтым қаша ма?! Айтқам әнеугіде. Бар облыс, бар ел Отаным арқамнан тіреп отырғанда жыласам, жидісем құдай алыс да мені! Тек әлгі бір баланы жерді білмейтін байғұс қой. Туғалы ала қағаздан басқа не көрді дейсің! Тек сол жол-жөп білмейтін баланы ғана тауып ала көріңдер. Болмаса Ноянның шопаны қырылып қапты деп бірдің өзін дүздей қып қырта беретіндер болады. Соны ғана іздеп тап, айналайып Әлім!— деп қамқорлық ойып енді өздерінен гөрі сол адасумен табылмай жүрген қойшы Медетке аударған-ды.

Келесі күні таң біліне Әлім Петроны тағы да осы өңірді сүзуге салды. Мырзабай даласы Уілдек, Бүркітті, бір жағы Ақтау, бір шеті құмға қарай ыққан қой кетсе кетерлік Мойынқұмға қарай ойыса ұшып көп атырапты шарлады. Тіпті «Жуантөбе», «Тасты» совхоздарының бергі шеттеріне дейін шарлап та қайтты. Түсте уәде бо-

йынша Жарасов, Ессентаев екеуімен ұшырасты. Олар өздері де және салт атпен айналаға шаптырған жөн білетін, жерді жақсы білетін Қожакмет сияқты кісілерді де көп жүріске салғанмен ешбір із-дерек таппады.

Әлімге осы хабарды білдірсе де, бұл жұрт іздеуден тоқтамақ емес. Түскі аз ыстық асты іше сала кешке Айгенеді табыспақ болып жан-жаққа өзді-өз беттерімен Медетті іздеп жөнелісіп кетті. Дәл осы жолы Жарасов, Ессентаев екеуі бұрын бір араламаған оша алыс емес Бүркіттінің сілемі боп бері келетін бір адырды бетке алды. Күн бұлыңғыр. Соғып тұрған қатты жел, суық ызғырық аязын бәсеңдеткен жоқ. Бұл сағаттарда да Қарабастың желі шығыстан Алатау, Ақтауды асып Мырзабай жазығына шығарда құтыра соғып тұр.

Жол оңай емес. Жазықтан адырға кіргенше машина «ГАЗ-69» зорға басып, өте баяу жүріп келген еді. Адыр шеті биік төбелер емес екен. Соның кей жерде тұтасыңқыраған жоталарын басып жүріп отырады. Жалаңаш беті ашық төбелердің бұдырсыз жоталары кей жерлерде қара топырағы, қиыршық тастары, домалақ бұдыр тастары көрініп, машинаға бөгет жасамай, қайта қатқак қары аз жеңілдеу жүріске жол бергендей болады. Кейде жотадан ұзап кетпей қиялай жүріп, тау арасындағы бұндай жүрістерге машықтанған Жарасовтың шофері Жағыпар бар бейілін салып бүгінгі жауаптылықты Жарасовпен қатар ұғынған қамқор саналы әрекет етті. Бұлар осы адыр ішіне қиялап, кейде жоталап, кейде бөктерлеп, бірде өрлеп, бірде құлдап отырып қалыңдай батып кірген еді.

Бұдан бұрынғы үш күн бойғы іздеуде дағдыланған мерзім бойынша Жағыпар машинасын анда-санда ұзақ боздатып сигналдап қояды. Бір кезде сайда, ықта келе жатқан қалыпта Ессентаевтың құлағына болар-болмас бір ызың естіледі. Ол машинашың артқы есігін ашты да басынан құлақшынын алып жел жаққа қарай тағы тыңдай берді. Енді Жарасовты, Жағыпарды нықтан қағып: «Тоқта! Тоқташы!»—деп қатты дауыстап, өзі машинадан ытқи шығып желге құлақ салды. Әлі үнсіз. Сергек, жіті қозғалысты Жағыпар да машинадан атқып түсіп тың тыңдап тұр еді. Екі жақтан екеуі бір-ақ сәтте:

— Үн шығады!

— Адам үні шығады.

— Айғай шығады!— дескенде Жарасов та жерге сескіріп түсті.

— Бұл жақта шопандар жоқ. Малсыз да елсіз өлке. Қәне тағы тындаңдаршы!— деп тұра қалып еді. Енді сол өзі де есітті. Анық бір ызыңды үн естіледі. Жағынар есеңдеп тұрып:

— Өзі бір үзіліп, бір басымдай түседі.

— Тап мына жақта адам үні бар.

— Осы адам үні.

— Бір үзіліп, бір созылып шығады.

— Әлде ұлыған қасқыр үні бола ма?

— Жүрейікші не де болса!— деді Жарасов. Өзі айналып машинадан шопандарға деген бөлсек түйіншек азықты алды. Енді үшеуі де машинаны тастап үн шыққан жаққа қарай жүре жөнелді. Алдары өр еді. Жолда қалың қар да бар екен. Үшеуі де бірінен бірі қалмай белуардан қарға бата омбылай, жақын белге шыға берді. Төбе басынан жаңағы дыбыс және анықтала түсті. Енді анық шырқаған адам даусы екені аңғарыла берді. Алда тағы бір төбе бар еді. Үшеуі енді жіті басып сол нек артна төбеге шыға бергенде ар жағында құлдилай түскен шұқыр сай екен. Соның арғы беткейін ала тырмысып жайылып жүрген қой көрінді. Енді бір сәтте бұлардың көзіне арғы бетке көтеріліп бара жатқан қойшының жоны көрінді. Ол айғайын үзген жоқ. Бұлар енді аңдаса сол адам ән салып барады. Үшеуі біріне бірі жалт қарасып, үнсіз сүйсіне күлген жүздері аңыра тұрды да қатарынан бір-ақ аңғарысқан жайлары болды. Осы бара жатқан ұзын бойлы, сұңғақ біткен жас қойшы Медет, айтып бара жатқан әні мынау үшеуіне де сондай тапыс. Өздері түгел білетін есі Ноян ауданы былтырдан бері түгел сүйіп жырлайтын кәдімгі Шәмші Қалдаяқовтың әні «Ақмаңдайлым» екен.

Үш жолаушы ойда жатқан қойды үркіткендеріне қарамай қуана айғайлай жүгірісті. Қойшы Медет артына салмақпен бұрылып қарап, енді әнін үзіп аңырып қалған еді. Жарасов жете беріп: «Уа, сен Медетпісің?»— дегенде анау: «Ия, Медет мен!»— дей бергенде, Жарасов:

— Айналайын-ай, амансың ба?!— деп құшақтай алды.

Есентаев та мұны аймалап арқаға қағып құшақтап, қысып-қысып алды.

— Аман болғаның қандай жақсы еді.

Жігіттің өңі жер беттеніп өзгеше тотығыпты. Қатты жүдеген екен. Жас терісі ажымданған беті жиырылды да аппақ кесек тістерін ақситып ашып сөз қатпай күле берді. Жарасов сол сәтте таңырқаған қуанышын ірке алмады.

— Сені өлі табамыз десек әніңмен бізді өзің таптың ғой. Әнің тапқызды ғой бізге. Жә, өзгең өзге, осы жаңағы әнің не?

— Соны айтшы!— деп Есептаев та сиптеледі.

— Бәсе өзі «Ақмаңдайлым!».

Жігіт бұған жай, баяу жауап айтты. Даусы ақырын.

— Құмнан көшер алдында радиодан естіп, жаңа ғана үйреніп алып ем. Кейін соны ұмытып қап, бірнеше күннен бері есіме түсіре алмай қойып ем. Кеше со өзім қажып, талып жүргенде жаңағы әң қайтадан өзі кеп аузыма түсті. Соны кешеден бері айтқан сайын бойым көтеріліп, ішім жылынып қалады. Аға, не дейсіз, сондай серігім боса не дейсіз. Айтқан сайын өзін ұмытып қалмайын деп айтам. Және жалғызсырамаймын!— деп еді. Енді осы жайды айтып тұрған тұзу, сұңғақ бойлы, көтеріңкі қырлы мұрынды, үлкендеу ажарлы қоңыр көзді Медет Жарасовқа өзгеше ыстық, бауырындай көрінді. Тағы да құшақтай алды да бетінен сүйді. Бұл жолы ұн қатқан жоқ. Тек Жарасовтың кеудесіне Медетті құшақтағанда батыңқыраған қатты бір бұлтық бар тәрізденіп еді. Наны ма екен десе кітап екен. Қойнына салып оқып жүрген қазақ тілінде шыққан «Нағыз адам туралы аңыз» атты кітап еді.

Медеттің таба наны азайып қалған екен. Тіпті бітуге тақау. Ал мұның алдындағы 600 қойынан бір қой да өлмейті. Ол алғашқы боранда қойымен ыға жөнеліп билей алмай, қайда, қалай кеткенін аңғара алмай тек қойдың ортасында қойын және тоқтата алмай ықтап келе жатып осы бір шұңқыр сайға кездесіпті. Өзі тіктеу ғана қолат болғанда қойтастары бар екен. Арасында ығы көп. Бұта, көде және бар. Кей жерінде бозқараған, еркек жусан, тағы бір тұстарында ыраң, селеу тәрізді әр атаның ұлы қойға талшық жем бар екен. Қойдың өзі де осы сайға шұбырып кеп кіреді де үйіліп жатып алады. Сонымен әйтеуір күн ашылған соң ел, жұрт бір тауып алар дедім де осында жаттым да қойдым. Түнде қойдың ортасында жатам!— деп күлді, күндіз панымды жеп, қарымды асап, жаңағыдай әнімді сала жүрем!

Жарасов пен Есентаев енді машинадан әкелген азықтарын Медетке ұстата берді де тезінен осы араға өзіңе үй де келеді, көмек те жетеді!— дей берді. Ол көмектің қандай болатынын да айтысқан еді.

Қеш бата бере сол күні Айгене үстіне Әлім мен Петро да қонбақ боп орай ұшып жеткен еді. Түс ауа бұлар да жәпе де көп жерді шарлап Медетті іздеген болатын. Енді Жарасовпен байласқан сөз бойынша Айгенеге келіп, сонымен бас қосу, ұшырасу керек.

Петроға бұл атырапта алғаш ұшырасқан қиын шақ осы болды. Айгене сай бойында тараң өлкеге орналасқан базаның бірі. Петро бір шүйіп, қайта көтерілгенде қонудың самолет үшін қиын екенін анық аңғарды. Қопатып жер өте тар. «Тағы бір айналып көремін!»— деп Әліммен тілдесті де тағы бір-екі рет төмендеп барып қайта өрледі. Әлім: «есебін тап та қон!»— деген еді.

Айгененің самолет қонарлық тегіс алаңы 30—40 метрдей-ақ жер екен. Самолет қонса да құмға тіреліп, тоқтайтын болады. Кейін бұл арадан жүкпен, бірнеше адаммен ұшып шығу қиын. Ертең ұшарда бұл арадан Әлім бірге мініп ұша алмайды. Петро жаңа Айгенеден 5—6 километр жердегі бір тақыр алаңды болжап алынды. Ертең Әлім тегі бұл арадан ұшқан самолет соған барып қонғанда Айгенеден ат-көлікпен барып отырып, сол жерден самолетке мінеді. Бұған Әлім көнді де енді ескеуі де тәуекелге бекініп, ұшқыш, қопғыш «ЯҚ-тің» Петроның батыл епті қолына бағынған моторға ерік берді. Айтқанындай 40 метрдей ғана тегіс алаң бар екен. Соның шетінен дөңгелегі тиген самолет екінші шетіндегі құмға жүріп барып баяулаған жүріс болса да тіреле, көміле барып, зорға тоқтады.

Әлім Петроны құшақтап арқадан қақты да: «Бүркіт-тің өзісің! Бүркітше қияға ұя салып ұшып та, қонып жүре аласың! Петро, мені де өзіңмен қоса бүркіт етіп жібердің!»— деп еді. Петро жерге түсіп самолетінің кеудесі құмға батыңқырай тоқтағанын андап тұрып:

— Бұл бүркіттің басы батпаққа батып жатқаны мақтан емес болды. Енді тек артымен жылжып мынау қақпаппан басын құтқарып алуға жарағай-ақ та!— деген еді.

Айгенеді он шақты жеке қора жайлар болатын. Самолет келіп қонған соң, бұл жерге жаңа ғана келіп түскен Жарасов пен Есентаев Әлімді қарсы ала келгенді.

Бұл кеште ұшырасу Әлім осы атыранқа келгелі болған ең бір көңіл ашар ұшырасу еді. Медеттің табылғаны Әлімді ырза қылғаны сонша, ол Жарасов пен Есентаевты қайта-қайта қолдарын сілкіп, екі жағына алып құшақтай түсіп, арқаларынан қаққан. Аналар қалай таңқандарын айтқан еді. Бұлармен бірге жүрген қазақша білетін Петро қай жерден Медеттің табылғанын аңдағанда сабын соғып дабырлай сөйледі.

— Жолдас Ерiмбетов, айттық па бағана, осы таулар арасында бiр жер қарлы емес, сарғыштау. Нелiктен солай деп едiк қой. Бiз ол қойдың үстiнен ұшқамыз!— деген.

— Рас, бүгiн ғана емес, бiз кеше де ұштық, ол төбелердiң үстiнен. Бiрақ тастың түсi сондай ма екен, болмаса жердiң борбастағы сондай ма!— деп ашық андай алмай өтiп кете берiп ек. Жылдам өтiп кетiп жүрiемiз!— дедi. Жарасов бұл күйге әбден түсiнетiнiн айтты.

— Сай сондай тар ғана. Ұзындау созылған қорадай болымсыз қолтық. Әрине оның үстiне жылдам ұшқан самолет ештеңенi байқатпай ағып өткен болу керек!— деген.

Есентаев Медеттiң айтқанын да естiрттi. Қойшы жiгiт үстiмнен самолет соңғы күндер ұшып өтiп жүрдi. Бiрақ оның қонатын мүмкiндiгi жоқ та, менiң белгi берер мұршам болған жоқ!— дептi. «Жылт етедi де лып етiп өтiп кетедi. Тау асып, тасаға түсiп кетедi. «А» деп үн салуға да келтiрмейдi» дептi. Осындай әңгiмемен дабырласып жақып қораларға тақағанда Жарасов бүгiн Әлімдi «осындағы бiр жақсы үйге сiздi қондырғалы келемiз. Кiшкене көңiл жайланып, тәуiр ас iшiп, жақсы тынығып алайық!»— дедi де, шеткерiрек бiр қораға әкелiп, қараңғылау даланға кiргiздi.

Үй кеп, екi бөлмелi. Iшi жақсы, жарығы үлкен лампалары бар. Өзi сондай жылы, жайлы екен. Қонақтарды төргi бөлмеге кiргiзген үй несi ұзын бойлы, қарасұрлау, таза киiмдi әйел едi. Ол сыпайы амандасып төргi үйдiң есiгiн ашқанда арғы босағада қонақтарды түрекен күтiп тұрған зор кесек денелi, шоқша бұрыл сақалды, қызыл күрен жүздi үй несi жақсы шыраймен жылы амандасып, Әлімдi өзi тапп сала өз қолымен шешiндiре бердi.

Жарасовтың тапыстыруы бойынша бұл адам осы Айгенегедегi белгiлi ащы, өзi мерген, өзi қақпанның осы тау сахраның бұл да бiр қыраны есептi адам дедi. Аты Жақ-

сымбет деп таныстырылған бұл кісінің әйелі осы Айгөнедегі кооператив магазинінің сатушысы Зейнеп екен. Қонауар үй иелері тезінен дөңгелек аласа столды ортаға қойып дастарқан жайып, қайнап тұрған сары самауырдың ыстық шайын, неі шыққан мол табақтағы қуырдағын қойып, асқа отырғызды. Жерде көнелеу кілем, жаңа жақсы алаша, қалың қызғылт, қоңыр текеметтер бар. Кең бөлменің сол жақ терезеге қарсы бітеу қабырғасында оюлы тұскиіз, әдемі жиылған баршау төсегі тұр. Бір қабырға қонақтардың сырт жағындағы есікке қарсы бітеу қабырға төменнен төбеге дейін сәнмен қатарланған сандықтар, олардың үсті қатар-қатар жиылған әр түсті қыжым, атлас, дүрия көрпелер, қалың, таза жаңа көрпелер. Соғардың үстіне тікитте қойылған әр тысты, алуан гүлі мол жастықтар.

Әлім әнші болатын. Оның көзіне алғаш осы бөлмеге кіре бергенде түскен екі музыка аспабы үнемі ойында отырды. Біреуі келісті баян, тағы бірі үкілі домбыра. Әлім әлі сұрамаса да ішінен бұл үйде осы аспаптарды тартатын кім екен деп қалып еді. Шай іше отырғанда Зейнепке мойнын бұра беріп Жақсымбет ақырын күбірледі де:

— Келмеді-ау, бұ қайда бөгеліп жүр екен?— деген сұрауына Зейнеп өз ойында отырған дәл сондай күдік сұрауын қоса айтты.

— Осыша кеш батқанша неқып жүр екен?! Қайда жүрсең де тым құрса мынау боранда, аязда, далада түнеп қала көрме. Адасып кете көрме!— дегенді көп айтсаң бір көнбейді. Кешігіп жүргенін қарашы!— дей берді. Енді біразда Жақсымбет: «тоқташы» деп әйелін бөгеп тысқа құлағын елең еткізіп еді. Сол кезде тыстан тықыр естілді. Аттың дүбірі де, жаяудың жүрісі де, жерге түскен ағаш па, жүк пе — бәрі де неқыса біреудің келгенін аңғарта берді. Енді біразда арғы есік, сыртқы есік ашылған еді. Зейнеп бергі есікті асығыңқырап барып өзі ашты. Сол кезде қонақтар отырған бөлмеге мойнында сылдырмақ қарғысы бар, шашақ құлақты екі көк қасқа, шашақ құйрық тазы сумандай кеп қатар секіре кірді. «Ә, келген, келген екен ғой!»— дей берді Жақсымбет. Осы кезде ауыз үйден жіңішке болса да үнді жас дауыс шықты да: «Әке, әке, бері шығыңызшы!»— деген еді.

Қонақтар үйде қалып, Зейнеп те, Жақсымбет те ауыз үйге шыға бере: «Айналайын, келдің бе. Ойбай-ау, мына-

уын не? Қуатым-ау, мынауың қалай. Сәулем-ау, мұны қалай алып келдің?»— дескен әке мен шеше екеуінің бірдей қатар таңырқай қуана, сүйсіне шыққан сөздері сөйледі. Дабырлары жетіп жатты. Бұлардың дауыстарының арасында ашық әсем үнмен көтеріле күліп тұрған бір жастың үні келді. Аздан соң мәлім болды. Зейнептің үйге кіріп айтуымен төрде отырған төрт еркек Петро да қосыла ауыз үйге ұмтыла шығысты. Қараса ауыз үйдің есігінен ашық полға көлденең созылып түскен үлкен көк қасқыр жатыр. Анық, мол қылшықты, қалың түбітті қабандай көкшулап, арлан қасқырдың өзі. Соның қасында жалғыз ауыз мылтығын құндағынан жерге қойып, жіңішке ақсаусақтарымен темірінен ұстап тұрған сұңғақ бойлы, үлкен көз, қыр мұрынды, қазір екі беті суықтап әдемі, жұқа қызғылт рең алған, аппақ тістері ашыла күліп тұрған жас жігіт көрінді. Таныса келе бұл жігіт емес, осы үйдің мынау шар тартқан әке-шешенің жалғыз қызы (еркекшора) Сағадат боп шықты. Ол әкесіндей аңшы, әкесінен де бетер мерген. Үнемі ат үстінде жүріп өскен осы үйдің мырзасы деп аталатын қызық бір ерекше жас боп шықты.

Жұрт асқа қайта отырғанда Сағадат үлкен ағайлардан сәл қызара түсіп ұялыққыраса да әңгімесін, бүгінгі көрген-білгенін жақсылап айтып берді. Ол әкесі қойған Үілдектегі қақпандарды аралай барған екен. Бірақ қақпанға мынау арлан бөрі артқы санынан түсіпті де тірсегінен ілініп, кете алмай тұр екен. Сағадат күле түсіп енді жылынған соң, ақшыл тартқан жүзімен ұдайы сық етіп күліп қойып, әкесіне қарап сөйлеп отыр.

— Әуелі жерге түсіп, тұмсықтан мылтықтың дүмімен ұрайың деп ем. Біресе бұлай, біресе олай ортқып ұрғызбай қойды. Және ұрып өлтіре алатын емеспін. Бір жағынан атым үркіп осқырып, беліме іліп алған шылбырымен өзімді тартқылап кейін сүйреп күш алдырмай қойды. Қасқыр жұлқынып жатыр. Содан құтылып кетеді екен дедім де мылтықты қос өкпесіне қадай бере періп қалдым. Қылжалаң етіп жығылды. Бүйірін қауып жығылады екен. Басы қылжалаңдап, аздан соң тістеген өкпесін тастады да басы жерге сылқ ете түсті. Содан таспен тұмсықтап ұрдым-ұрдым да қанжығаға байлап ап жүрейін десем ат өңгертетін емес. Ұзын шылбырмен екі аяғын мықтап тұрып буып, қанжығамдағы арқанды тағып алдым да сүйрете шапқылап алып келдім!— деді.

Әкесі сүйсіне отырып сәл ақыл айтты:

— Қасқыр өлмей тұрып жерге түскенің оғат екен. Жаралы қасқыр ашулы күйде адамға да ұмтылады!— дегенде, Зейнеп:

— Астаныралла, қойшы. Құдая тәубе, өзін қауып ала жаздапты ғой. Айтам ғой, бұл осындаймен бірдемеге ұшырайды!— деп әрі сыйынып, әрі қызын кінәлай ұрса түсіп, қабағын түйе қызы мен еріне кезек қарап қалған еді.

Сағадат әкесіне орынды жауап берді.

— Оны білгем жоқ. Бірақ торы атты білесің ғой. Ат үстінен оқ шығартпайды. Жерге түскенде атамын деп түскем де. Әйтпесе өлтіре алатын емеспін. Қалдырайын ба қақпандағы қасқырды!— деп шешесіне қарады.

Әлім бағанадан Сағадатқа қатты сүйсіне қарап отырған. Енді өзінің үні зор даусымен Сағадатты мақұлдап күліп жіберді.

— Сөз-ақ. Қарындасым, қандай азамат едің!— дегенде Есентаев, Жарасов екеуі де: «Жігіт, азамат! Міне жас болсаң осындай бол!»— деп те қойған еді.

Сағадаттың табысы, әңгімесі өзгеше оқшау, өзге қыздардан бөлек өмірі, дағдысы, өнері үй ішінде бірталай уақыт сөз болысып еді. Бұл шақта Сағадат үндемей өз жайындағы кей әңгімелерді ашық, сүйкімді үнмен сықылықтай күліп тыңдап қояды да, сөз қатпайды. Шайдан соң ол ауыз үйге барып ұзын көйлек киіп, түйген бұрымдарын түсіріп, ұзын шаштарын төгілтіп төргі үйге жуынып алған күйде жаңа ажармен кірген еді. Бұл шақта Жарасов пен Есентаев Әлімге де, Жақсымбет, Петроға Медеттің табылған жайын, жерін әңгіме етіскен болатын. Оны сүйсініп мақтау үстінде Есентаев өзі сондай әнші, айтқаны Шәмші Қалдаяқовтың әні «Ақмандайлым!»...

— Бір түрлі сұлу да, берік қайратты қажырлы жас. Жоғалып кетіп аяз астында, күн мен түн бойы он шақты күндей жалғыз жүргені жеңбеген, қажытпаған, бір сұлу сабырлы жас екен!— деп Жарасов Медетті сүйсіне мақтады.

Жақсымбет бұл хабарға анық сүйсінді.

— Шынайы азамат мынау екен. Өзі және ән сап жүр дейсіз бе?

— Ән салып жүр.

— Әнді тамаша шырқатып жүр.

— Тағы және кітабын да оқып жүр.

— Қойнында романы жүр!— дегенде Жарасов пен Есентаевқа кезек қарап аңыра қалған Сағадат:

— Қандай кітап екен? Өзі оқыған шопан екен ғой?— деп ашық жүзін көтеріңкірей хабар тосты.

— Оқып жүргені «Нағыз адам туралы аңыз». Оқыған жас. Тіпті онжылдықты бітіріп, әдепті осында келген. Өндірістік практика атқарып жүрмін, жоғарғы оқуға барып түсемін дейді!— деген хабарды да Есентаев Медетке сүйсінген қалпынан аумап жеткізген-ді. Жақсымбет енді тағы бір жайды білгісі келін:

— Мұның борашпан тығылып қалғаны қай сай екен?— дегенде, Жарасов:

— Осы арадан туралай есептесе қанық емес. Шама-сы 12 километр мөлшеріндегі аласа қоңыр адырлар, қойтасты адырлар арасындағы бір тар қолтық. Екі жағасы тіп-тік. Ұзынша жіп-жіңішке бір сай. Қызық қолат!— деген еді. Соны аңдай бере ең алдымен Сағадат:

— Уа, ол Қасқырсай!— дей бергенде, Жақсымбет те:

— Бәрекелді, Қасқырсай екен ғой. Бәсе онда пана да бар. Қар астында бір қора қойға біраз күн талшық болатын әртүрлі бұта-көде көр-жер де бар...

— Онда бозқараған да, қалың шығатын ыраң да болатын,— деп Сағадат үлкен тәжірибелі ер адамдардай жер жөніндегі байқағыштығын да аңғартты. Осы кеште Сағадаттың екінші сыпаты Әлім, Жарасов сияқты қонақтарға тағы да ашылды. Ас алдында енді баян мен домбыра тартатын анық несі Сағадат екенін жақсы аңдаған Әлім Жақсымбет пен Сағадатқа кезек қарап әзіл айтты:

— Бүгін бір жақсы кешке сіздердің мына қонақжай жақсы үйіңізде ұшырасқалы біз мынау аязды, боранды суық күнді ұмытып отырмыз. Өздеріңізбен, үй несімен мәжілістес болу бізге сонша бір жайлы жағдай болып отыр. Бейілдеріңізге, сый-құрметтеріңізге ырзалықты әлі айта жатамыз. Ас несімен тәтті деген нақыл бар сияқты. Мына, осы мына біреу баянға қарай түсіп: баян баяншысымен тәтті. Осы баянға «неңді тапшы» дегім кеп отыр. Сол осы мына менің қасымдағы жолдастарымның да тілегі сияқты. Жә, осының несі әкесі ме, баласы ма?— дегенде үйдің іші жамырай күліп қалды.

Сағадаттың үні созыла күйлі күлкімен ашығырақ естіліп еді. Әлім өзі де үлкен көзін жоғарылай қаға түсіп сүйкімді кішкене аузымен күлкісін де қатар естірте отырып:

— Қалайда үйреншікті қолдың біреуі бағанадан бізге телміре қарап тұрған осы баянды алса не етер еді?— деп тағы да сыпайы сөзіне, орынды тілегіне үй ішін сүйсіндіре күлдіріп қойды.

Енді біразда баянмен Сағадат үні белгілі тілдің тұсында әсіресе төменгі жіңішке тілдің үніне қосыла сызыла шықты. Осыдан кейін ас жасалғанша Сағадат талай әндерді әдемі айтып берді. Бұл Абайдың «Айттым сәлемін» айтады екен. Раднодан естіген Розаның репертуарын білген екен. Енді бір кезекте қонақтарды тағы да сүйсіндіре түсіп ол «Ақмаңдайлымға» ауысты. Барлық айтқан әнін өзінше үлкен сезімді салмақпен, баппен қысылмай, асықпай, кең қайырып, бар нақыс ырғағын баянда да, өзінің үнінде де дәл келтіріп жақсы айтты. Ән айтуында қалада жүріп өскен театр, филармония музыкасын тыңдап өскен, сап концерттерде көп болып, өз құлағымен тыңдап үйреніп өскен өнерлі жас екені аңғарылады. Кейін сұрасқанда Сағадат жетіжылдықты аудан орталығында оқып бітірген екен. Ол аудан орталығына келіп жүретін үлкен артистердің, үлкен көп концерт топтарының ән-күйлерін шынайы өз құлағымен естіп, ұғынғаны рас.

Бүгінгі кеште бұл өзгеше жастың бір жағы сонша сирек ұшырайтын әлдеқандай амазонка тәрізді сыпаты білінді де, сонымен қатар көп қазақ қыздарының жетіжылдықтан соң оқи алмай әлдеқандай үй ішілік себептер тұсап, бөгеп қалатын жабайы жалпы қиыншылығы да мәлім болды. Бұған ілгері қарай оқу шарт екенін, Баскентке келсе жетіжылдық оқумен таңдаған техникумға түсуге болатынын және түсіруге көмек ететінін Әлім өзі серт етті. Оқуға шақырды да. Ас үстінде Медет тағы еске алынып, әнімен қоса аталған еді. Бұл кезде Сағадат сол шопанның мынау үлкендерді анық ырза қылған еңбегіне, мінсізге өз ішінен ең алғаш анық қатты көңіл аударды. Бұларға айтпаса да енді бір ацға шыққан шағында сол шопанды барып көріп, қолдан келгенде бір пайдасын тигізіп, көмек етіп кеткісі келген ойды сезінген еді.

Келесі күні елең-алаңнан тұрған Әлім мен Жарасовқа Ержанов келіп жаңадан тағы да бата түскен қиыншылықты айтып келді. Ноян ауданы Қасымовтың уәдесі бойынша жем жіберіпті. Барлық отарлар жемді алып жатыр. Бірақ пішен тағы бітуге айналды. Күн аяз, қар әлі

қалың. Жайылыс жоқ. Пішпенсіз өзі қоздап қалған қой өлімге басты. Барлық отарлардан әсіресе «Шеген» совхозының 30 отарынан тегіс хабар алынғанмен қоздап тұрып өлген, қоздай алмай өлген саулықтар сапы бар жерде де көбейе бастады. Осы хабарды әкелген Ержановтан Әлім Шаудың хабарын сұрады, 17 машинамен «Тасты» совхозына құмға жіберген Шау қайда? Хабар бар ма?

— Хабар емес, өзі келді. Екі күн жүріп жете алмай бар машинасы жолда малтығып, бүгін түнде қайтып келді.

— Туу, құдай атқан екен ғой!— деп Жарасов ыршып түскендей болды.

— Сол бір шалағай, қолынан түк келмейтін адамды тағы да жіберіп. Сеніп отырғанымыз сол еді. Әрі шөп әкелмей, әрі машиналарды бөгеп, қырсық қой мынау!— деп орнынан атқып тұрып, не істері мәлім болмаса да асығып, сыртқы киімін кне бастады.

Есептаев пен Әлім де ешнәрсені байламаса да қысылған, қиналған ойдың үстінде есепсіз бір қозғалыс ретінде қатар киіне беріскен.

— Жолды біледі деп жіберіп ек!— деп жатыр Есептаев.

— Жол білгені бар болсын. Қазір тез басқа бар машиналарды қамдатыңдар. Енді «Тасты» мен «Жуантөбе» екеуін де көріп, көзіммен көріп және біразға жететін шөпті қарбытып мол етіп әкелу үшін мен өзім жүремін!— деп Әлім байлау етті.

Бұлардың қысқа кеңесі тыста машина мен тракторлар тұрған колонналарға жаяу жүріп келе жатқанда үзілген жоқ еді.

— Олай болса бензовоздар әзір болсын!— деп Жарасов барып қайтыстың үлкен қамын айтты. «Ол жақта бензин жоқ. Өздеріңмен ала кету керек. Мұнда тың тұрған екі трактор бар, сол қоса жүрсін!» деген кеңесті Ержанов айтып еді.

Колоннаға келгенде Ұзақ ауданының райисполком бастығы Құрманов «ГАЗ-69» машинасымен жаңа келген екен. Одан жай сұрағанда Әлімге Ұзақ ауданының қиыншылығын білдірді. «Бұл аудан өзі де шөбін бітіріп, енді «Көпекент» совхозы қойды өлтіре бастапты. Аз емес, көптен өліп жатыр. Қиындық үлкені біздің ауданның өз басына келді!»— деп Құрманов Әлімге шыпын айтты.

Әлім бұдан:

— «Тасты» мен «Жуантөбенің» қайсысының шөбі көп? Қайсысына барса Ноян мен Ұзақтың екеуіне де жетерлік шөпті бір жерден алып қайтуға болады?— деп сұрап еді.

Құрманов түнде «Тастымен» сөйлесіпті. «Қанша болса да шөп бере аламыз. Тек көлікпен, мол көлікпен жетудің қамын ойлаңдар!»— депті. Айнала қиыншылық. Әлім келгенмен жеңілдік түгел келген жоқ. Рас, адам басы қауіптен құтылды. «Шеген» совхозының барлық отарына сол қатарда Медеттің отарына да үй тігіліп, палаткалар тұрғызып болған-ды. Бүгін түнделетіп отырып, кешегі Жарасов пен Есентаев кешке қамдатқан үйі, палатка, азық, адам көмегі, ас пісіретін бір қартаң әйел — бәрі де бүгін таңертең Медеттің отары жатқан Қасқырсайға орнапты. Осымен ең соңғы қатардегі аяз астындағы панасыз күйде қалған шопан құтқарылғандай.

Бірақ Әлім келгелі күші мен талабының бәрін сол адам жайында, әсіресе «Шегеннің» панасыз отарларына салғанда екі ауданның өзге шаруалары қатал қыстың әлі айықпай тұрған аязынан құтылған жоқ. Қайта қой қоздай бастағалы соңғы бес-алты күн ішінде қысыла түсті. Қиындық жас қозы туып, өле бастағанда барлық шаруа басындағы шопандар мен аудан қызметкерлерін тегіс түршіктіре бастады.

Әлім енді ойласа шарасыздық зығырды қайнатады. Әлі нықтап басып тұр. Құрманов пен Жарасовқа сәл тоқтай тұрыңдар деді де ішіндегі байлауын әзір ойда сақтап Баскентпен сөйлесетін рацияға келді. Жаңағы өзі біліп тұрған айналасындағы екі аудан адамдары бұдан бір көмек күтіп тұрған халдың бәрін Әлім Қарповқа толық айтты. Қарпов бұдан: «енді не істемек ойың бар?»— деп сұрап еді. Қиыншылықты Қарповтың өзі толық сезіп, Ұзақ ауданынан Ноян үніп шөп көмегі тию былай тұрсын, оның өзіне шөп керек бол қалғанын түнде «Көнекент» совхозынан, Әбдімен өзі өз бетімен сөйлесіп, Есдәулетов айта алмаған, жасырған ауыр шындықты өздігінен біліп айтты.

Бұл аудан секретары Есдәулетов Қарповқа берген жауабында совхоздың директорларын кінәлапты. Олардың аржағындағы бөлім бастықтары айыптап жамап-дапты. Солардың берген теріс, жалған ақпары қазір райкомды да өтірікші етіп қинап отыр депті. Ал өзін

берген азық пен шөп жеткілікті деген хабарларын қайда? Ол сенің өз көзіңмен көріп, обкомға, облыс басшылығына анықтап біліп берген нақтылы деректі хабарың емес пе еді?— деп сұраған Карповқа азық, пішен бар еді. Жеткілікті еді. Соны «Көпекент» совхозындағы бөлім бастықтары сияқты жергілікті жауапты адамдар шашып, босқа үлестіріп, трапжерит етіп қойыпты!— деп жауап беріпті.

Әліммен әңгімеде Карпов бұл жақтың шарасыздығын кезек айтысып тұрып білген соң енді Ноянның ауданы жасарлық мүмкіншілікті Әлімнен сұрап еді. Әлім: «Ол ауданның секретары Қасымов айтқанын істеп тұр. Қолынан келгенін жасап жатыр. Ол өз міндетіне алғаны жем еді. Онысының бәрін бір Ноян ауданы емес, Ұзақтың «Көпекент», «Қалинин» совхоздарына да жетерлік жәрдем етіп жіберіп тұр!»— деді. Ал пішенді сонау Ноян ауданынан тасу, сошшалық алыс. Машина, күш-көлікті Қаратаудан асырып жүрудің өзі және бейнет. Шөп өзгеше қымбатқа түсетін сияқты. Сондықтан ендігі жалғыз шара — құмдағы «Тасты» совхозына барып, төтелей жүрсе ол 120 километрден артық емес. Бар машина күшіп, бар санын енді жинап алып соған ғана бару керек.

Карпов енді осыған «мақұл» деп тоқтады да, барлық осы істі тыңғылықты етіп айтқандай орындан шығатын, әрі қажырлы уәдеде тұратын мықты адам керек деп еді. Сондай сенімді адамды тап та, қазіргі сағатта жөнелт. Бүгін кешке маған обкомға хабар ет!— деген еді. Соңғы Карпов айтқан жайларды ести тұра нық, берік байлауға бұрып келген Әлім қазір жауап айтты.

— Осы жолға қазір мен өзім жөнелемін. Мұндағы шарасыздық ыза қылғаны сонша, енді мен өзім жүріп, өзім барып сол керек шөпті өзім алып келмекке бекіндім!— деді.

Карпов мұнысын ырзалықпен мақұлдады. «Тек Жарасовқа айтып кет. Сенің қалай, қайда жүргеніңді обкомға хабарлап тұрсын!»— деді.

Рацнямен сөйлесіп, бар байлауды жасап шыққан Әлім екі сағат әзірлік жасатты да, сол шақта 40 машина әзірлетті. Қатарда екі трактор, үш бензовоз бар. Өзі Курмановтың «ГАЗ-69» машинасына мінді. Сөйтіп колоннаны бастап, жолға түсті.

Бүгін Әлімнің Жарасов мәслихаты бойынша машинаға қасына алғаны Қожақмет. Бұл өңірдің қыста-жазда,

күндіз-түнде, ақ боран, ақ жауында адасу дегенді білмейтін сахраның көреген көзі. Соның өзі жылы киінген күйде Әлімнің, Құрмановтың қасына отырды. Бұлар бар машина шоферлерінің жасасқан уәдесі бойынша алда жүріп отырады. Кешелер Шау адасқан, жүре алмай қайтқан дағдылы машина жолымен жүрмейді. Оның орнына Қожақмет жақсы білетін түйселі керуен жолы бар екен. Әлім сол жолды анықтап бастап-аяғына дейін, «Тасты» совхозына дейін баратын өңбойын сұрастырып алды да шофер Әутәлікке дәл сол жолмен тарт деді.

Қожақметті алдыңғы орынға, шофердің қасына отырғызды. Осы тартқан бетте жиыны 114 километр жолды арттағы бар колоннасымен бөгелмей жүріп отырып, сол күні «Тастыға» жетті. Арттан келген шоферлермен түгел «Тастыда» бас қосып, бұл жетудің жайын аңғарысты. Соңғы машиналар қиналып, тракторлар сүйреп зорға өткізген жерлер болыпты. Қайтыста бүгін түн суық болмаса, жер мықтап қатып қалмаса бүгінгі келген жолмен жүре алмаймыз. Жүкті машиналар артқы қатар емес, алдыңғы, ең алғашқы жүкті машинаның өзі де батып қалатын болады. Сонан соң 40 машинаны 40 күн сүйрейтін күйге ұшыраймыз деп соңғы он шақты машинаның шоферлері Әлімге мәлім етіпті. Бұл жұрт тамақтанып, тынығып алып кешке «Тастының» үйген мол маяларынан бар 40 машинаны толтыра нығыздап басып, ұзын арқандармен мықтап тартып тиеп алысқан еді. Ертең қайта жүретін жол бар. Түн, бүгінгі түн аяз керек. Осы кеште бұлар Әлім мен Құрманов, Қожақмет үшеуі Мойынқұмның осы Мырзабайға дейінгі шет өлкелеріндегі өзгеше қырсық қиындықтар жайларын айтысты. Бүгін анықталса, бұл маңайда борбас, ойылма бос топырақты жерлер көп. Құм деген оңай. Бір жағы құм, кейде қарлы болып жатып, аязды күннің өзінде кей тұстарда борбастақ жер ойылып кетіп, мны шығып жататыны болады. Ендігі қайтыстың қаупі Әлім мен Құрмановтың барлық ойын, сезімін, тіпті қиялын да дегендей өзіне бұрып алған еді.

Осы түнде бұл скеуі кезекпе-кезек далаға шығып ауа райын, күн жайын бағумен болған. Бірақ қырсыққаңдай дәл осы түнде күн жылынып, талайдап болмаған желсіз, жылы көктем түні түнды да тұрды. Алдағы күн не сыбаға тартары белгісіз, жантайған күйде бұлардың бәрі де кезек-кезек күрсіне береді.

Түндегі қонақтарды әнімен, сыйымен құрметтеп жөнелткен аңшы Жақсымбеттің үйі күндіз өз әрекетіне кіріскен. Екі тазыны ертіп Жақсымбет кешегі Сағадат мінген торы атқа мініп түлкі қарап кетті. Жуастау көкбестіге мінген Сағадат қанжығасына бір түйіншек байлады да адырға қарай кетті. Қасқырсайда басына үй тігіліп, түсте он күннен бері бірінші рет ыстық ас, жақсы шай ішкен Медет снді түстен кейін қойын қарсы бетке ақырындап жылжытып шығарып, өзі жотаға тамап ақырын аялдап келе жатыр еді.

Айгене жақтағы белдің астынан ән шығады. Тақап келе жатқан әдемі, таза шырқау ән. Енді біразда аңыра тұрып қайран қалды. Әнді бұл тапп кетті. Әсем бұралып, пәзік оралып, жібектей үйіріле қайырган ырғағы мәлім «Ақмаңдайлым» әні. Көңілденген, кешеден бері сергіп бар жап денесімен қайта сілкініп, бұрыпғы жарқын, қызықшыл қалпына келген Медет снді өзінен өзі күліп ән шыққан жаққа аңыра қарап қалды. Ән тақап келді. Енді бұ да әннің қайырмасына бел астындағы әуенге өзінің еркекше зор, таза даусымен қатты басып қосылып кетті. Сөйткенше арғы ән үзілмей, бұның әні де үдей екі дауыс әсем жарастықпен қосыла берді. Сол шақта белгісіз ән несінен бұрын көктөбел аттың ауыр жүріп, өрлей келе жатқан құлағы мен кекілі, маңдайының төбесі ғана көріне берді. Енді бір сәтте басында сусар бөркі бар, үстінде ақ елтірі ішігінің жағасы қайрыла қаусырылған ақ сұр жүзді, күлкілі пішінмен әндетін келе жатқан әйел дауысты жас бала жігіт көрінді.

Бұлар амандаспастан әндерін ірікпей біріне-бірі тақап келгенше сүйікті ырғақты соза беріскен. Соңғы екі қайырма жолдары снді екі үннің әдемі қосылуымен аяқтай берді.

...Жақсылықтың жоқ, сәулем, ерте-кеші,
Жадырашы, назданың, еркелеші!..

десумен қатар ат үстіндегі жолаушы жіңішке ұзын ақ саусақтарын Медетке қарай үнсіз соза берді.

— Сен Медетсің ғой? Аманбысың? Бар жайыңды Жарасовтардан естіп келіп, әдейі саған амандасып тұрған Айгенедегі әйгілі комсомолка Сағадат!— деп күліп қойды.

— Сағадат! О, мен атыңды көп естігем. Мерген екеніңді, аңшы, әнші екеніңді — бәрін білемін. Тек сен туралы әлі жазылған роман ғана жоқ. Ал аңыз, ауызша аңыз, осы өңірдің Мойынқұм мен Қаратаудың бар өлкесін алып кеткен. Соны жақсы білетін Нояп ауданының «Шеген» совхозы комсомолдар ұйымының мүшесі Медет Есенов! — деді.

Бұлар қой шетінде оңай танысып, анық ашық тілектес жастарша жайларып жасырыспай кезек айтысты.

— Қорықтың ба? Өлемін деп қорықпадың ба? — деп те Сағадат сұрап еді.

— Қорқуымнан ыза болуым көп болды. Осындаймен өлсем ит өлімі емес пе, деп ызаланып ем.

— Аштық қинамады ма?

— Онша қатты ашыққам жоқ. Көпте не көп тастай боп қатып қалса да бір қапшық таба наным бар еді.

Сағадат сықылықтап күліп алды.

— Енді қайтып таба панды жемейтін болған шығарсың?! —

— Жоқ, таба нанға өмір бойы қарыздармын. Тірлігіме ортақ болды. Неге қарамаймын. Кеше сары май тигелі көме-көме батырып, тағы да құлшына-құлшына асадым.

— Тамақсау екенсің ғой! Болмаса кеше саған сары май да, шұжық та, жақсы нан да әкелді ғой Жарасовтар. Соның үстіне тағы қомағайланып таба нанышпа да аузыңды үзбепсің ғой! — деді.

— Ендігі арманым — әрине тамақ емес.

— Мен айтайын ба?

— Айта қойшы!..

— Моншаға бір түсіп, іш-киімдерді бір ауыстыру болу керек! — деп көптен бір жақын, таңыс достай жылы қараған Сағадат Медетті есіркеген күйде жымнып тұрып атының қанжығасынан бір түйіншекті шешіп алды.

— Мынау саған бір пар ішкі-киім. Ал қазір соны ауыстырып ки. Және осында мен, сен оқитын бір роман да әкелдім. Мә, «Үш мушкетер!» Оқын па едің?

— Жоқ. Естісем де оқыған жоқ ем.

— Ендеше күннің қалай өткенін білмей қаласың. Осыны оқи бер. Ал енді бір-екі күнде мен үйден рұқсат сұрап келем де сенің орнына бір күн қой жаям. Өзіңе атымды берем. Сен біздің Айгенге барып моншаға түсіп қайтасың! — деді.

Түс ауғанға шейін Медеттің қасында жүрген Сағадат бұл сайдың Қасқырсай атанатынын, осы сайда бұрын қалың бір шеңгел өсіп, соның түбінде қасқырдың үлкен апан іні болғанын айта бастап еді. Медет бұл жайды тыңдап алып:

— Не дейсің? Бәрекелді!— деп мәз бола күліп алды.— Мен осы сайға келген соң үшінші күнде қар үстімен келе жатып, оқыс бір орға құлап түсіп кетіп ем. Қарасам бір кісі сыйғандай жер күркұдық сияқты. Терең жыра екен. Түндерде мен қатты жел аязда сол жыраға қойды жағалай піріп, өзім жыраның ішіне түсіп, жылынып жататын едім.

Сағадат тағы да құрбыша әзілдей күлді.

— Ендігі қасқыр сен боп кеткен екесің ғой. Бұрынғы қасқырлардың бүгінгі нәсілі болған екенсің ғой!— деп сықылықтай күліп еді.

Медет біраз ойнақыланып сұңғақ бойлы, сұлу жүзді қызға қасқыр болып екі қолып арбитып, жауырынын күжірейтіп, тісіп аксита «аф-аф» деп тап берді. Бұл екі жас осылай алғашқы ұшырасудың өзінде екеуіне де жеңіл тиген әзілдес құрбы халдеріне келген еді.

Әлімдердің қайтыс сапары түнде ойлаған күдікті түгелдей расқа шығарды. Кешегі келген жолмен жүруді қойып, Сарысудың «Құмкент» совхозының жерінен жүріп өтетін бір жолы бар екен. Айтушылар сол тың жол және тәуір десті де бар колонна шоферларымен сөз байласып, бет белгілесіп алып, Әлім, Құрманов, Қожақмет алға түсіп жүріп кеткен. Егескендей бұлар жүріп, жолға шыққан соң бір сағаттан кейін тағы да Қарабастың желі құтыра соға бастады. Күн қатты суып, тез аяздап кетті. Соған қарамай жол үстінен ауыр қырсық бөгет шықты.

Жолда Сарысудың бір жүк машинасы батып жатыр екен. Ішінде адам жоқ, үсті толған өлген қойдың өлекесі. Машина төрт дөңгелегімен қар емес, борбас жердің желімдей сүйкылт-сұргылт лайына батыпты. Жолдың неше алуан пәлесін көріп, көзі қапқан дағдылы Әутәліл бұл машинаны ұстап жатқан кесір үлкен қырсық екенін алыстан сезіп, бас шайқап, жолдың бұл тұсынан сдәуір шеттеп бүйректтей бұрылды да, бұл борбасты айналып өтті. Бірақ ілгері жүргенде жарым километрдей-ақ ұзай бере машина лық-лық етті де жүріп келе жатқан қалпынан ұрып жыққандай солқ етті де тұрып қалды. Төрт дөңгелегімен бірдей лай-миға батыпты.

Жерге түскен адамдар және де аяқтары қар астындағы миға кіре-кіре берді. Нағыз оцбаған борбас лайдың өзі боп шықты. Бұл осы атырапта кей-кейде шығып қалатын жердің іріңіндей қара жердің жара жері, іріңді жарасы.

Ең әуелгі сезім сондай бір жиреніш болғаны не керек. Кейін сол сәтте Құрманов бұл жақта көп жүрген тәжірибесі бойынша ендігі жайдың аса қатерге түскенін білдірді.

— Құм дейміз, құм ғана ма бұл жақта? Қызылқұм, Қарақұм тәрізді емес. Осы Мойынқұм жағалауының дәл осы қырсығы анық үлкен сордың бірі. Көрші, міне аязда да қатпайды!— деген.

— Бәсе, қақап тұрған аяз мынау. Шілде күндей не қылған сұп-сұйық лайсаң. Машина шығу былай тұрсын, өзің мына қырсық түгел сорып кетпесің!— деп Әлім, Қожақмет екеуі батпақтай-батпақтай машинадан шет шығып зорға дегенде аяқ батпайтын қатаң жер тапты. Шофер мен Құрманов та бұлардың қасына келді. Осыдан біржарым сағат бойында алды-артынан күткен көлік машиналардан белгі болмады. Машина дөңгелектері үштен біріндей батып, содан әрі терседеген жоқ еді. Аяз шыдататын емес. Мұндай қатты суық соңғы күндерде болған да жоқ еді. Желі бір жағынап бетке мұздаған темір басқаңдай қарып жалап, әрі күйдіргендей, теріңі сыдырғандай апшыны қуырып барады.

Әлім мен Құрманов біріне-бірі «мұрнының ұшы ағарды, бетің ағарып барады, уқала!»— десіп төрт жолаушы ендігі аязбен, қабаған иттермен алысқаңдай, жұлысып беттерін уқаласу, қолдарын ысқылап, денелерін ширықтырып көреді. Қазір уқалаған бет сәл жылынғандай болады да, енді біразда ағаштай қатайып сезімінен айрылып бара жатады. Далада тұра алмай машинаны ықтап тұрайық десе, оның айналасы батпақ. Бұлар халі үлкен қиындыққа түсті. Енді не қыларды ақылдасқанда шофер Әутәліп кеңес айтты.

— Төртеуіміз бірдей осы арада тұрып ұшып қалмайық. Мына Әлім ағай, Садық ағай екеуіңіз,— деп Құрмановқа негіз көтеріп,— жаяу жүріп ел іздеңіз. Осы маңда сексеуіл байқалып еді. Біз мына Қожекең екеуіміз сексеуіл сындырып әкеп, соны жағып жылынып жан шақырып отырармыз. Колонна қайда? Содан олар да батып жатыр

гой. Тым күрсе бір трактор жеткізіп көріңіздер!— дегенде, Қожақмет те ақыл қосты.

— Бағанағы бір әзірде біз жол қасындағы жалғыз үйден өттік қой. Сол Сарысудың бекеті. Сонда ат та, түйе де бар. Әуелі өздерің сонда барып жылыныңдар. Содан көлігімен колонаңа тауып көріңдер!— деген байлау айтты. Әлім біраз ойланып тұрып:

— Ендеше, Әутәліп, сен көрген сексеуіл қай арада? Әуелі соған жетейік. Екеуің емес, төртеуіміз болып, сексеуіл сындырып осы араға соны жеткізіп көрейік. Сөйтін сендерге сенімді жылыпатын жағдай жасап, біз кетсек содан кейін кетейік!— деген. Осы байлау болып төртеуі жолдан шығып бірінің ізін бірі басын шұбырып оң жақтағы құм белдің орта тұсына қарай тартты. Сол бетінде олар бір сағаттай жүріп шашырай шыққан жеті-сегіз кәрі сексеуіл селдір тобына жеткен еді. Енді обком секретары, райисполком председателі, шофер деген айырмыс жоқ, бұлардың бәрі бойдағы күштерін, бар қайрат-қажырларын бір білектей қосты да, алғашқы бір сексеуілді әуелі бұтағына төртеуі салмақ салып асылып сындырып ап, сол бұтақпен кәрі сексеуілді ұрғылай ырған басқылап зорға дегенде сындырып алды. Алғашқы сексеуілді жеңіп алу кейінгі істерін көп оңайлатты. Сексеуіл атаулының ұрғылай берсе опырылып сына беретін өзгешелігі бұларға қазір аса бір мейрімді жақсылықтай болған-ды.

Алғашқы сексеуілді жыққан жерде Әлім өзінің үнді зор даусымен сақылдап күліп жіберді.

— Қайран, байғұс сексеуіл-ай. Өзге ағаштай емес, осындай бір көңілшектігің бар-ау. Опырыла кеткенін қарашы!— деп жолдастарын күлдіре жүрді.

— Бәсе, төрт бірдей азамат кеп мойнына асылған соң қаттылығы неғып шыдасын, мейірімі түсіп кеткенін көрмейсің бе?— деп Садық Құрманов қоса әзілдеді. Қожақмет қалған сексеуілдер түрлеріне қарап алдыңғылардың әзіліп ендігі ойындағы есепте қоса соза берді.

— Өздерінің ақсақалы осы сексеуіл екен. Үлкені бізді қабылдаған соң қалғаны да жақсы қарсылар. Енді осы сексеуілдің өзімен міне біреу осыған жасы тетелес болу керек, тағы бір көрісін ұрғылап көрейік. Сексеуілмен сексеуілді ұру тегінде балтамен қарағайды шапқаннан әлдеқайда оңай. Бұлар сексеуілмен алысып жүріп бет-мұрындарын да ұмытқан жоқ. Аяз ұмыттырмады. Әлі де аз уақыт болса жалап, қарып күйдіре береді. Бірақ ұлы

денелері сексеуілдермен алысу үстінде жылынып қалған еді. Аз уақытта бұлар төрт сексеуілді құлатып алды да, соны көтеріп, кейбір алып жүрулеріне ауыр болатын жуантық түбірлерді осы арада қалдырып, әрқайсысы бір-бір сексеуіл арқалап машинаға қайта келген.

Бензин құйып от тұтатқанда құрғақ қатты сексеуіл және де мейірленіп жана бастады. Енді машина басында қалатын адамның қамы істелгендей болып еді. Осы шақта Әлім байлау айтты.

— Жә, енді екеуің осында қаласың!— деп Әутәліп пен Қожақметті үлкен сұрғылт көзімен көздеріне қарап барлап өтті.— Азық машинада. Шыдай тұрыңдар, амал жоқ. Тек үсіп қала көрмендер! Біріңнің бетіңді бірің күзете отырыңдар!— дегенде жас жігіт Әутәліп:

— Енді бізден уәйім етпеңіздер. Тарта беріңіздер!— деді.

Сонымен Әлім мен Садық екеуі әлі де қақап тұрған аяз, қатты қара дауыл астында кейін қарай жол жағалап жаяу тартып кетті. Бұлар жолда бекеттегі жалғыз үйге келгенде қартан шал мен науқастау әйелі бар екен. Екі жаяу жолаушының ажарын көрген үй адамдары шай қайнатып, ыстық шаймен бұлардың беті-бойын жылытты.

Енді біразда кеш бата бергенде осы үйдің түйесін алып екі жауапты қызметкер сол түйеге мінгесіп, колоннаны іздеп тағы да кейін қарай жол тартты. Әлім Отан соғысын Садық сияқты көп жылдар бойында басынан атқарған. Бұл Балтық теңізінде әскери кемеді қысқы аяздарда әскери флот жауынгері боп көп істеген. Фин түбегінің қатты желін, суық толқынын, әсіресе қысқы тау-тау мұздарын талай шақтарда жаяу да, көлікпен де кезген болатын. Бергі уақыттағы жайлы тұрмыс, жылы пәтер, жұмсақ орындық, төсек, жайлы кабинет бәрінде жүріп-тұрғанда ол бұрынғы шақтың бастан кешкендерін ұмытқан емес-ті. Қайта осы облыста жауапты қызметте істеп жүріп, жазғы ыстықта, қысқы суықта Қарабастың осы қарабасқыр сұмдық желінің астында күн-түн демей жүре беретін. Өзің аңда-саңда осындай қиыншылық күйге өз еркімен біраз тастап қоюға әзіргі қажырлы сау депесімен қажет көретін. Қазір түйенің алдына өзі мінді де, қара інгенді баяғы бала кездегі дағдысы бойынша қос қабырғасына тепендеп, кезектеп тепкілей түсіп жиі-жиі «атшу-атшу»— деп жіті жүргізіп кетті.

Осы күннің кеші батып, түнге айналған шақта ғана

ол Садық скеуі отырып қалған жерлерінен жаңа құтылып келе жатқан колоннаға ұшырасқан. Қайтыста түйені кемпір мен шалға алғыспен қоса табыс етіп, енді бар колоннамен алғашқы машина отырған жерге қарай тартқан.

Әутәліптер қалған жерге тақалғанда алдыңғы машиналар кешегі күндізгі жеңіл «ГАЗ-69» деп жырақ жерде бөгелді де, бірі артынан бірі отырып қала берді. Сонымен түн бойы бұл колонналардың айналасында барлық шоферлармен бірге Әлім мен Садық тынымсыз ауыр азап бейнетке түсті. Таңға жақып суық дәл 40 градусқа жеткендей анық ақырған сұрапылдың өзі болып еді. Кешеден бергі тоңудың арты Әлім мен Садықты қатты қажытқан-ды. Соған қарамай ол скеуі оң жақтағы кешегі сексеуілді тапты. Содан кеше құлатылған, бірақ алуға ауырсыған жуан екі сексеуіл түбін скеуі де нықтарына «ап» десіп көтерісіп алып, енді әлі де айқын жатқан кешегі өздерінің ізімен алда көрініп тұрған Әутәліптің машинасына қарай тартқан-ды.

Бұлар машинаға тақап келгенде алдан, аудан жақтан бір «ГАЗ-69» жүріп келіп жырақтау тұсқа тоқтаған еді. Соның артында екі трактор келеді скеп. Сексеуіл арқалап Әутәліптерге Әлім мен Садық тақап келгенде бұлардың алдынан елең-алаңда күліп қарсы шығып тұрған Жарасов тап болды. Оның көзіне ала-көлеңкеде Әлімнің бет-аузы мүлде қабарып, қарая түсіп, көкшілденіп үсіп, ісіп кеткендей еді.

— Ойпыр-ау, барсыздар ма?! Беттерің үсіп кеткен жоқ па?— деп Жарасов Әлімнің нығынан, құшақтал сексеуілді ала беріп еді. Әлім қуанып, саңқ етіп үн қатты.

— Ой, айналайын, Жарасовпысың? Қайдан ғана жеткен едің? Мұндай керемет, көмегің қажет шақ болмас тірлікте!— дей берді. Бұлар жайды аңғарысқанда Жарасовқа Әлімнің алдынан баруды және де Карпов түнде бұйрық еткен скеп. Сонымен Жарасов бұлардың жолда батып қалғанын біліп, екі трактормен осы жақтан шығыпты. Енді біразда таң әбден ата бергенде бұлардың үстіне таныс самолет «ЯК-12» және келіп төмендей орағыта берді. Екінші айналып оралғанда машинадан 100 метрдей жерге бір түйіншек тастады. Жарасов барып алғанда түйіншек ішінде шұжық, сары май бар және хат бар скеп. Онда Петров жазған сөз: «Осы жерде обком хатшы-

сы бар болса тұрған тобыңыз машинада шеткері елу метрдей шығыңыз!»— депті.

Бұлар Петроға Әлімнің мұнда бар екенін ұшқыштың өзі тілеген белгіні беріп мәлім етті. Петро содан кейін тағы бір айналды да, қайта ұшып кетті. Ол Жарасовтың және көмекші тракторлардың Әлімдердің алдынан жеткенін анық біліп аңдап кеткен еді. Кеше кеш батқанға дейін ол «Тасты» базасынан бері шығарлық үш тарау жолдың өзге екеуін барлап алған. Ол жақпен керуен жолымен де, дағдылы үлкен жолмен де Әлімдер колоннасының шықпағанын түнде Жарасовқа білдірген болатын. Енді Әлімдер қайтарлық жалғыз ғана жол осы Сарысудың Құмкентті басып жүретін жолы ғана қалған. Сол себепті Жарасов әдейі осы жолмен алдынан ұшырасамын деген есеппен шыққан еді. Ал Петроны да бүгін ерте Сарбастаудан ұшырған Баскенттен обком секретарын тауып біліп, хабарын тез білдіріңдер деген Қарповтың тығыз пұсқауы болатын.

Алдан келген тың тракторлар екеуі де аса мығым, әрқайсысы 100 аттық күші бар тракторлар еді. Солар Әлім мен Жарасовтың көзінше бүгін түске дейін барлық 40 машиналы колоннаны осы тұстағы ми бейнеттен талмай жүріп тартып алып шықты. Кей уақыттарда үш жүк машинаны біріне бірін жалғастырып қойып, тұтасынан сүйіреп алып шығып жүрген шақтары да болды. Жарасов осы әрекеттердің бәрінде талмастан жүрген еді. Әлім мен Садық бір шақ тоңған, талған күйде алдыңғы шыққан жүк машинаның кабинасында сәл дем ала отырысып еді. Жарасов оларды әдейі отырғызып кеткен. Бірақ өзі сол жарым күн үздіксіз жағаласқан ауыр бейнет үстінде ылғи жаяу жүріп еді. Енді машиналар көбі шығып, соңғылары қалғанда аңдаса оң жақ аяғы бас бақайы тұсында соншалық қатты ауырып қинай бастап еді. Амалсыздан бір машинаның ығында отырып, етігін шешіп көрсе сүйелі езіліп қанапты да, аяғының бәрі қапға толып кеткен екен.

Әутәліп пен Қожақмет және мұның өз шофері Жағыпар үшеуі сексеуілді лапылдатып жағып, аяғын тазартып, Әлімдегі азғана аптешаның бинті, йодымен ауру саусақты аяз астында, қар үстінде сәл тазартып емдеп алып, етікті қайта киген. Өзі ақсай жүрсе де Жарасов соңғы машиналарды батпақ тұтқынынан ашықтап құтқарғанды көріп алды да, енді Әлім мен Садықты өз ма-

пиінасына отырғызып алып бар колоннаны бастап алға қарай тек кеш батарда ғана тартып кетті. Осымен пішен үшін алысқан ойда жоқ ұзақ әлек, қиыншылық соңы аяқталғандай еді. Өйткені 40 машинамен тұтас жеткен қалың шөп Ноян ауданынан үздіксіз жетіп жатқан жемге қосылып, енді екі ауданның да қой баласын аштықтан өлтірместей қамтамасыз еткен еді.

Әлім мұнда келерден бір күн бұрын Ұзақ ауданына самолетпен Қарпов келіп түсіпті. Әуелі Ұзынқорғанда болып, содан Есдәулетовты ертіп бүгін ерте шыққан күйде «Қөненкент» совхозының орталығына келген екен. Сол араға Әлім мен Жарасовты, Құрмановтарды шақыртыпты. Өзімен бірге ерте келген он бір адамы кеше таңертеңнен бүгін түске дейін екі ауданның көп отарың, бірнеше совхоздар мен Ноян ауданының колхоздарына шейін аралап қайтыпты. Әуелі Қарпов солардың хабарың үндемей тыңдап, әкелген ақпарларын қағазға өз қолымен түсіріп отырды. Бұл келгендер ішінде облыстық совхоздар тресінің бастығы, облисполком мен обкомның ауыл шаруа бөлімдерінің орынбасарлары, қаракөл тресінің бастығы, орысша, қазақша екі газеттің тілшілері және Алматы республикалық газетінің тілшілері де бар болатын.

Осы адамдардың бәрі де қазір обком үшін қажет болған бір деректі жиіңасып келді. Қай жерде, қанша мал өлген. Бүгін өліп жатқан, мал өлтіріп жатқан отарлар бар ма? Әлім келгенше Қарповтың қолына жиылған дерек бар еді. Әуелі Қарпов Есдәулетовты сөйлетті. Есдәулетовтың есебі екі ұшты боп шықты. Ол өз ауданынан өлген қой саны 5 мың деп еді. Қарповтың қолында отырған бүгін жиылған деректер бойынша Ұзақ ауданынан өлген мал саны 11 мыңға жетіпті. Қарпов Есдәулетовқа тағы бір пәрсені ескертті.

— 25 мартқа дейін аудан бойынша 2 мың 500 мал өлген!— деп хабар берген едіңіз. Жаңа маған 5 мың өлді дедіңіз. Ал міне анығы 11 мың боп отыр. Мұндайлық қайшылық себебі не? Неліктен дәл хабар бере алмайсыз?

Есдәулетов сәл кібіртіндеді де, енді қорку мен қысылу аралас қалыпта сөйледі.

— Нил Петрович, аудан бойынша алты совхоз бар. Соның бесеуінен өлген мал жоқ. Бар шығын осы бір ғана

«Көнекент» совхозыныкі. Бұлар соңғы он күн ішінде сонша көп өлтіріп жатыр да. Күн асқан сайын кешегі хабар өтірік боп шығады. Ал өлтіру себебі не екенін осы арада өзіңіздің көзіңізше бәріміз бірге анықтау қиын емес!— деді.

Карпов мақұл да, теріс те деген жоқ және үндеген де жоқ. Әлімге қарап, қысқа ғана бір жайды баян етті.

— Мен осы келгенде жұттың анық жүзін бетпе-бет ұшырасып көрмекке келдім. Өлген малдың дәлі қанша? Қандай күйде өліп жатыр? Және сол мал қасындағы бүгінгі жағдай қайсы? Қандай? Соны білмекпін. Бұл бір. Екінші, осы жұттың себебін білгім келеді. Соған жалғас көп есіту, көп әңгімелеу нәтижесінде бір білмегім — осы екі ауданның жұты тек биылғы жылдың қысының соңы ұзап, аязы, желі қатты болып, бораны құтырғандықтан жұтқа ұшырап отыр ма? Яғни март айы қарлы суық болса, келесі жыл да, арғы жыл да осылай өлтіре береміз бе? Жалпы жұтты жеңудің, мүлде жоқ етудің түстік облыста мүмкіншілігі бар ма, жоқ па? Сол жайларды осы жақтағы мал мен адамды өз көзіммен көріп аңдасуға араласпақ болдым. Мен енді мал басындағы жағдайды көремін. Менің қасыма мына Есдәулетов, Жарасов екеуі еріп жүрсіп. Ерімбетов, сен өзіңнің осыған шейін істеп келген істеріңмен айналыса бер!— деді.

Әлімді Ноянның малына қайта жіберді. Өзге жұрттың бәрін де бас-басына жұмыс тапсырып, үш күннен кейін осы араға жиналып, Карповты тосуың, өзіне ұшырасуың сұрады.

Есдәулетов, Жарасов екеуін қасына ертіп алған Карпов жұтқа ұшырап жатқан малды да, шопандарды да көрмек боп сол сағатта жол тартты. Әуелі Көнекент жеріне жақын жатқан Ұзақ ауданының «Калинин» совхозына келген. Жол бойы бірнеше шопандарға кездесіп сөйлеседі. «Көнекент» совхозының бір отарына келгенде жасы 67-ге келген ұзын көк сақалды бір шопан жылап жіберді.

— Жәрдем көрмедік, қайдасындар!— дегенді қатты дауыстап Карповқа қарап айтып еді. Карпов Есдәулетовты көрсетіп:

— Мына кісі келіп жүрген жоқ па?— деп еді, шопан танымай шықты. Осыдан жақын жердегі бір қораға тақай бергенде азғана шөпті қораның төбесіне үйіп салып, қора ішіндегі өзінің жиырма қойына беріп, қора сыртын-

да жатқан совхоз қойына шөп бермей, аш ұстап отырған жағдай көрінеді. Осыдан кейін Ноян ауданына ауысқанда Қосай, Жақсымбет, Жетпісбай, Тәжібай, Даубай сияқты шопандар Жарасовты шетінен танып, көңілді амандасты. Карпов бір-ақ сөзбен «Жарасовты қойшылар біледі екен» деді.

Бұл шақта шопандар далада жемді, шөпті, тұзды да жауып салып, арық малға суды жылытып та беріп, үлкен ретті шаруа істерін істеп жүр екен. Ал «Көнекент» совхозының жолда ұшырағандары тек өлген қойларын даладан тасып жүр. Жарасовтан Карпов колхоз малын көрсетуді сұрап еді. «Қызылжаскердің» Шоцқа, Дәулетбек, «Алға» колхозының Құмар, Мәдеш сияқты шопандарының малдары кездесіп еді. Бәріне де жұттан сіндігі қалған малды сақтаймыз деген сенім бітіп қалыпты. Карпов өзі сөйлесіп, шопандарға ырзалық айтты.

Бұл тұста да Карпов Есдәулетовқа: «Өз жерлерінде жүрмесе де мынау Ноян ауданы ақылмен алысқанды аңғартады. Солай емес пе, Есдәулетов!»— деп қояды.

Кешке Карпов қонған жерге бұрын Жарасовпен бірге қиындықтарды бастан кешкен Жақсымбет сияқты, Қосай сияқты, анада баспанасыз қалған шопандар Есентаевты ертіп Карпов қонған үйге келеді. Осы түнде «Көнекент» совхозының алауыз-кілауызының бәрі және де сыр береді. Карповтың үстіне сұранып, жеке бір кісі, кейде екі кісі кіреді де: «Жолдас Карпов сіз бе? Айтатын арызымыз бар!»— деседі. Біреуі өз атын жасырып: «Атым Олжабеков, өзім шопанмын» дейді. Шын аты ол емес Сарманов. Тағы біреуі атын өзгертіп: «Мен де шопан — Күшікбасев боламын» дейді. Осының екеуі де орысша білетін, ішкіш, жалаңдаған қу адамдар. Солардың артынан түстері тотыққан, киімдері жүдеу бірнеше кісі және де Карповқа арызым деп, қағаз үстіне қағазды бере береді. Бір сағаттың ішінде Карповқа бір уыс арыз жиналады. Кейбірі орысша, кейі қазақша жазылған. Карпов қасына хатшысын алып отырып, сол арыздарды түпкімен, таңертең де оқиды. Бар арыздың жамандағаны Әбді Есенов.

Мал қырған жалғыз ғана совхоз «Көнекент». Өзгелер өлтірген жоқ. Ендеше бұған айыпты кісі бар. Сол Есенов деседі. Осы арыздарды жіберіп отырған, өздері бұл түнде көрінбеген Керімбек, Асылбек дейтін ағайындар екі Жанаевтар. Олар Есеновпен қатар соның қайынағасы, сов-

хоздың полеводы болып істейтін Сыпатаевты қоса жамандайды. Директор Есенов соның тіліне ереді. Ал Сыпатаев өзіне артқан жауаптылықты ада қылмайтын, алдамшы қиянаткер, совет шаруашылығын жеп жүрген адам делінеді.

Осымен қатар Жарасов пен Есдәулетов және совхоздар тресі бастығынан Әбді Есенов жайын Карпов толық естиді. Жапатаевтар мен Сыпатаев араз адамдар. Былтыр осы аудан көлемінде жікшілдік болған. Сонда жік жасаушы райисполком Алмапов орнынан алынған. Мыналар екі жақ болып сол аудан арасында болған жайсыз жағдайды өздерінің жеке бас араздығына сылтау етеді. Анығында Есдәулетов айтуынша бұл екі жағының араздығы Есенов алған жас келіншегі Құндыздың себебінен туған болады. Карпов тағы да Қаратау асып, бұл жаққа келіп күзді күнгідей әйел халінің және де бір дұрыс қауым арасында болмайтын түйінді тартыс жағдайын білін ойлап қалады.

Ертеңіне Карпов шопандар жатқан жерлердің көбін және де аралауға кіріседі. Бұл кезде қар кеткен. Бірақ әлі қарасуық қатты, қыс ызғары кетіп болған жоқ. Бір шопанның үйіне келіп Карповтар жаңа ғана босанған әйелді көреді. Үстінде пальтосы, бас-аяғы қалың киім киген. Бауырында жас бала жатыр. Үйде темір пеш те жоқ, отын да жоқ. Бұған Карпов темір пеш әкелгізіп береді. Әйел аты Дәмелі. Ол Карповтың жөнін біліп, өте орынды наразы сөз сөйлейді. Карпов Есдәулетовтың өзін өз машинасымен жақып жердегі дәрігерге жібереді. Шопандардың осындай жағдайлары Карповты күйініш ойға салады. Енді Қосай, Жақсымбет сияқты қарт шопандармен қатар Медетті алғызып, сонымен әңгімелеседі. Оқу бітірген жастың бұл жағдайда тұруы, ұзақ еңбекке шыдауы мүмкін емес екенін Медет ашып айтады. «Жоғарғы оқуға түсу үшін өндірістік стаж алу үшін еңбек еттім. Бірақ өзіңіз ойлаңыз, адам қасқыр емес, өзіңіз осында көрген жағдайда тұрып-жүріп болмайды» дейді. Карпов бұл жайлардың бәрін үндемей түйеді. Қойшыларды көп сөйлетеді. Өзі ішіндегі ойларын Жарасов пен Есдәулетовқа да ашып, шешіп айтпайды.

Бұл отарларда пішен тасу үстінде тракторлармен көп еңбек еткен Егоров, Жұмаділов сияқты екі шофер Медеттің сөздерін қостайды. Осы арада жүрген, осы Сарыбастауда уақытша тұрып қалған сахра қырапы пилот Петро

да мұндағы тіршіліктің адам жайын ойламайтын топастықпен қалыптасқан тіршілік екенін қатты айтады. Сол бір кеште Карпов көп-көп шындықтарды естиді. Ауыртпаздықты да ұғынады.

«Көнекент» совхозының малды көп өлтіріп отырған себебін де осы адамдар көлденеңнен әділ оймен, қатты сынмен тынышыл жастар боп жақсы ашады. Мұның көбі жіктің себебінен. Жіктің бір жағы Есдәулетовтың өзінде деп бұрын осы арадан кеткен райисполком Тоқбаев Есдәулетовты айыптайтын. Бүгін Сыпатаев пен Жанаевтар кесірі малға тиді. Қандай сұмдық, сорақы жайлар. Бір ойлап қараса бүгін қырылып отырған он бір мың Ұзақ ауданының қаракөл қойының себепшісі, түп себепшісі жазықсыз жас әйел Құндыз. Ол өзінің сүйген, өзіне тең адамы Әбдіге тиген.

Карповтың артынан соңғы бір кеште іздеп келген Әлім Ерімбетов осы жайдан скеуден-екеу оңаша сөйлескенде көп күйді ірікпей баяндаған. Әлім өзі бұл кезде шопандар арасында айға жуық жүріп, үлкен өмір өткелінен өткендей. Қазір даусы қарлығыңқырап жуандаған, қолыбеті қап-қара боп тотыққан. Жұқа сұлу ерні жарыла түскен. Жарасов та сондай. Айдан аса жүріп, пеше түрлі бейнет кешкен. Осы жағдайда әрі ел таып, құмды біліп, шыныққанына, шонан өмірінің бар бейнетін бірге таығанына өзі дәп ырза.

Бір шақта бұлар Карповтың сұрауы бойынша далада сексеуіл шоғының жапында тоқып, қатып жан шақырған жайларын күле отырып баяндасады. Осы екі жас басшы қызметкердің екеуінің де өмірі бұларды біралуан жақсы әзірлеген тәрізді. Екеуінің де өмірбаянында Отан соғысы жылдарының тәжірибесі барлығы Карповқа бұларды көп жақындатты.

Карпов осы жолда көргендерінің бәрін әзірше сыртына сөйлеп те, байлау етіп те шығарған жоқ. Енді күп жылышып, қар тегіс кетіп, малдың көбі жұт құрығышан құтылғандай шақ еді. Ең соңғы күндердің деректерін тағы да жигызып аң, өзімен келген он бір қызметкерді шопандар арасында күп әбден жылынғанша жүріңдер деп қалдырды да, Әлім мен Жарасовты алып өзі Петроның самолетімен Қаратау асып ұшып, Ноян ауданының орталығына түскен еді.

Бесінші тарау

Түстіктің көктемi бiр сәтте дулап шыққан гүлдерiмен, неше нiстi сап алуан шөптерiмен Айсұлудың кiшкене бақшалы қорасын да жадыратып, безендiрiп келедi. Ең алғаш гүлдеген өрiк ақшыл-қызғылт гүлдерiн бныл көп төгiптi. Қатардағы шанталы, нәк, алма ағаштары жиi бүрлерi бөртiп қабара түсiп, жақын шақта кейi жапырақ, кейi гүлдер көрiктерiн дүшнеге жас күлкiсiндеi ашқалы тұр.

Қара топырақ, сызат салқын қалпын таңертең әлi кертiрген жоқ. Айсұлудың жеңiл жұқа үшкiр түмсық көкшiл туфлиниiң табаны астында сол қара топырақты жарыл, қаулай шығып келе жатқан бұл бақтың жылдағы ұсақ бедесi, райграсы, жауылшасы мыңдаған көздермен төменнен Айсұлуға: бiз де келемiз дегендей.

Айсұлу қолына қалың кiтабын бүктеп ашқан қалпында оқудан сәл көз тайдырып, бет бұрып, басын ендi бiраз жоғары көтерiп, өзi түбiнде отырған өрiк ағашының гүлдерiне ұзақ қадалып, үнсiз қарап қапты. Сол шақта ақкөк тартқан бетiнен әсiресе таңертеңгi көлеңкемен аппақ мойын көкшiлденiп тұрған қалпына шалқайған екi көзiнен аққан жастар тамып жылжи ағады.

Айсұлу тағы да бүгiнгi таңда ерте тұрып гүлдеген өрiк түбiнде дәл былтырғы осы күндi есiне алып отыр. Бұл өзiнiң астына аласа орындық қойып, қолына кiтап алып жайғаса бергенде Арман ұйқыдан жаңа тұрған қалпында жеңiл басып жүгiрiңкiрей келiп Айсұлудың аяғына шынтағын қоя жаптая кеткен. Шалқасынан жатып алып осылай өрiк гүлдерiн жерде жатып таңдана қарайтын да: «Мозанка, гүл мозанкадан құралған аспан, кең, мол, жақсы нiстi, мейiрлi аспан»— деп кәдiмгi сезiмтал, шабыты бар жандай, Айсұлу бұрын естiмеген қуантарлық сүйкiмдi үндер қатып, сырлар ашып едi. Көктемнiң көркiш сүйген алғаш соны сезiне, рақаттана шерленген шабытты бала жүрек, балауса жан демiн аңғартқан-ды.

Қыс бойы үйден шықпаған, ана қасынан ертелi-кеш ұзамай бiр ғана уайым, шер соңында ерiктi тұтқын боп қалған Айсұлу бұл шақта өзгене жүдген. Былтырғы күздiң ақ жүзiн сарғын қоңырқай тартқызған тотығынан бұл күнде ешбiр рең-ажар жоқ. Оның орнына саусақтарына шейiн аппақ боп сүйiрленген. Кең, шолақ жеңдi кофтадан көрiнген бiлегi жұмыр емес, сәл жұқалау дөн-

гелей біткен қалпында болар-болмас қызғылт аппақ. Маңдайы, бет-иегі, тамақ-мойны қазір тегіс, тұтас, бірақ аппақ, үлбіреген жүдеулікте. Осы шақта қырлы мұрнының үстіне созыла түскен түп-түзу жіңішке ақ сәуле маңдайы мен иегіне де мрамор реңіндегі жұмсақ қана ақшыл сәуле бітірген. Бетінде осы бақтың жазғы алмасы реңіндегі сәл ғана білінген ұлпа жұқа қызғылт рең бар. Көзінің астындағы көлеңке көкшіл қою тарта түскен. Шалқайған жүзін енді төмен игенде ұзынша сұрғылт-сарғыш нұрлы көздері үлкен нұр шырағын жандыра төңкеріледі. Бұл көздер, мынау көкшіл көлеңке қадірлі әзиз жас жапның жанына түскен ұзақ ауыр дерттің ізі сол жап көзіндегі. Ашық қарайды. Салқындаған, азап шеккен, сол азаптан ой түскен мұң нұрыш өз шұғыласындай таратады. Мұңлы, нұрлы шұғыла. Шекесінің жұп-жұқа терісі жіп-жіңішке боп бұрала түскен көк тамырдың екі ғана сызықтарып жасыра алмайды. Өзгермегенде қызғылт-қара, кей тұсы қызғылт ақтың тәрізді бөлекше рең беретін, қою, қалың ұзын бұрымдары өзгермеген.

Көптен бергі Айсұлудың мерзімі бойынша екі тал жуан бұрымның бір талы оң нығынан үлкендеу әдемі қызғылт құлағының жарымын баса нығы мен төсінен аса төмен құлап, қолынан да әрі асып, отырған кішкене орындықтың қатарына барып ұшығы көрінбей кетіп жатыр.

Таңертеңгі асқа Айсұлуды үйден дауыстап бірнеше рет шақырған Нұрбүбі енді есіктен бері шығып, бақшаға қарап еді. Алғаш гүлдеген өріктің түбінде былтыр осылай Айсұлу қасында Арман боп екеуі бірдей тамашалап өз бақтарына өздері сүйсініп отырған бір шақтарды Нұрбүбі де тани кетті. Оның жұқа желек астындағы самай шаштарына бныл бурыл көп араласқан. Ақсұр тартқан ашап жүзі маңдайында, екі ұртында, көз айналасында әлденеше тың ажымдар жиыпты. Айсұлудың қасына үнсіз келгенде қызының бетінде аққан жастың сәл білінген сорапын көрді.

— Айналдым жаным!.. Жан тірегім, ендігі жалғыз шырағым...— деп Айсұлудың басын құшақтап, жаңағы жас сорапынан сүйіп-сүйіп алды.

— Ана-ай, біз былтыр осы шақта, дәл осы күні қандай бақытты едік!— дегенде көзінен кесек-кесек тамшылар жерге тамып-тамып кетті. Шешесімен қатар күрсінді де, енді тұрып, үнсіз басып үйге кетті.

Тегінде бұл екеуі Арман жөніндегі іштің сырын, жан

сөзін бір-біріне көп айтыспайтын. Екеуі бірін-бірі аяғаннан да айтыспайды. Нұрбүбі көп уақытқа шейін Айсұлулық саушылығынан қауіп қып қорқып жүрді. Күндіз ол сарылып, қабағы түсіп, көбінше үміз жылай беретін. Ас атаулыны жөндеп ішпейді. Түн баласында да өзі оянған шақтарда Нұрбүбі Айсұлудың ақырын, ұзақ күрсінін жатқан шақтарын іштей қинала, уайым ете аңғара жүреді.

Шешесі жөнінде Айсұлу да дәл осындай күйлерді күн сайын аңғарумен, бағумен болатын. Сондықтан екеуінің де қайғысы кейде құпия, тереңдеп ішке түсіп кеткен ұзақ сары ауру, зәр ішкендей аяусыз қатал қасірет болған-ды.

Айсұлу үйдеп шықпайды. Барса баратыны тек осы әулінің ішіндегі әр ағаштың түбі. Дарбаза алдына шығудан ол мүлде үркеді. Сол жерде жаны аяулы Армань ауыр, қатал машина астына басылған. Ол ара жап-жақын жерде тұрған жау жер, ажал жері сияқты. Ойласа үйде отырып та жүрегі үркеді, жаны шошнды. Не деген сұмдық. Арманьның кішкентай күнінен ең алғаш аяғын аңыл-таныл басқап шағынан шаңдата, жүгіре ойнап жүрген өз жері, туған үйі, туғызған бесігі қасында қара жер қаттылық етіп, ажалына жетті. Ауыр машина дөңгелегі басқанда туған жер болып ол неге мейір бермеді, бейіл бермеді, жұмсақтық етпеді. Суынады Айсұлу жүрегі.

Сол дарбаза алдын ойласа қабағы түйіліп, есінен шығарғысы келеді. Соның орайына анасынан жасыра Арманьның кітаптарын жиі аударыстырады. Оның қолымен жазылған дәптерлерді бетіне басады. Кей қағаздарын көз жасымен сулайды. Қол жазуы соншалық ұқыпты, сұлу шығатын Арманьның дәптерлерінде қаламмен, қарындашпен жазылған беттердің бәрі де оның жас жүрегінің жаңа талап іздену, өсуінің айқын жақсы саты-сатылары еді.

Кітаптарды бетіне басып, үн шықпай тұншыққапдай сілейіп қалады. Бұл жайларды шешесі ауыз үйде ас әзірлеуде жүрген шақта істеуші еді. Дәл осындай Нұрбүбі де ендігі қалған жалғыз Айсұлудан жап азабын жасырады. Ол Арманьның жамылған көрмесін күнде бөлек ұстайды. Әр күні әр жерге қояды. Оның жастығының тысып да өзгертпейді. Соңғы күндердегі Арманьның нісі айықпай сақталып қалған болады да, жастанбай оңаша шақта бетіне, кеудесіне басып, кейде бүк түсіп көрпе мен

жастықты құшақтап, ашаң тартып жүдеген нықтарын дір-дір еткізіп, бүктеліп қалады. Ауыр қайғы жетімдік қасіретінің салмағымен жаншылып бүктелгендей.

Тек қана соңғы 20 күн ішінде Айсұлу Арманның кітаптарын ақтара жүріп, енді кітап оқуға ауысты. Қазіргі қалған қанаты, сыңар қанаты, жалғызы — қызы да, ұлы да өзі болған, бары болған Айсұлу кітапқа қарағанда сыртқа шығарып сыр білдірмей, сөз етпей Нұрбүбі іштен шүкіршілік етеді.

Бүгін шайдан кейін осы үйдің ендігі аға досы қартаң Таңат келіп кірді де, жиналмаған дастарқан шетінен отырып ақырып амандасты да, өзінің дағдысы бойынша Арманға арнап құран оқып, жалғыз өзі бет сипады. Құранды күбірлеп іштен оқытып. Осы сәтте Таңат амалсыз мәлімдеп, жайсыз хабар әкелді.

— Сот болады дейді. Жақында сот деп жатыр.

Нұрбүбі жаудың жайынан шыққан хабарды тіксініп, сескенгендей ести сала ызалы үн қатты.

— Үкімі бола ма?.. Сыбағасын ала ма?! Не деседі?

— Сыбағасы өлім ғой, доңыздың... Бірақ со бомай ма дейім!!..

— Неге?..

— Қайдам!. Толайым тегі шоферді мықтап жазалап, анау қара беттің өзін жеңіл жазаға бұйыра ма деседі.

— Неге олай болады?.. Айып сонда емес пе?!

— Сонда болса да соттың тіліп кім білген, мүлде. Астыртын не жүрмей жатыр дейсің!..

— Не жүреді? Не айтасыз?

— О қудың жақынынан көп неме жоқ екен ғой. Ағасы, пағашысы, аталасы, жерлесі де сотыңның астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшыратып көрінеді. Осы кім аманшыл білмеймін, пыркорол, сәдуәтіл, сот, тіпті анау арық-тоған жүргізу СМУ басы Бейсен, тағы басқа ауданның мен білмейтін кәпіратив сияқты толып жатқан кеңсесінің бәрі жеңушынан жалғаса ма, білмеймін. Біз білеміз бе? Жеңушынан жалғасып, тұмсық түйістіре бере ұғысып қоймай ма, түге! Ақыры, қысқасы сол сұмға жазаны жеңілейткелі бара ма деп көңіліме көп түйткіл кіріп қалды, келің.

Анасынан бұрын Айсұлу үркіп сілкінгендей болды. Өзіне де, анасына да оқыс ойда жоқтай ашу ажар бітті.

— Ағеке. (Ол Таңатты Ағеке деуші еді.)— Солай деп жалт бұрылып Таңаттың екі ұрты солған жүзіне жас-

қа толы көзімен қадалып қарап қалды.— Арман үшін кім алысады? Сіз беп біз болмасақ, кім жоқтайды Арманды!.. Әрі Арманның көзін жойып, әрі жеп-жеңіл құтылмақ па жауыз! Алысыңыз, Ағеке, ізденіңіз!..

— Қаяққа барып, кімнен ізденейін? Айтпадым ба жаңағы бар кенесесін.

— Жо, бары ол емес. Шын әділет табатын жерге барыңыз.

— Барайып... Бармай кәйтейін. Кеуліңде отырғаның кім? Айтшы тегі соны маған.

— Райкомға, партияға!.. Райкомның бірінші секретарына барыңыз.

— Мен партияда жоқпын ғой, тегі.

— Ол есеп емес, Ағеке. Партия жұрттың бәрін тыңдайды. Сіздей колхозшыны, біздей колхозшы жылауларды алдымен тыңдайды. Соған барып жаңағы естіп жүрген сөзіңіздің бәрін түгін қалдырмай айтып шығыңыз. Біз ізденеміз, біз алысамыз Арман үшін. Мен де, апам да алысады. Айтыңыз, бізді де шақыртып сұрасын.

Нұрбүбі де Айсұлудың сөзін түгел құптап, өтінішін қоса айтты. Таңат осымен енді бүгін райком секретарына бармақ боп Алтынсайға беттеді.

Таңат райком секретарының таңертең ерте жұмысқа келетін кезін біліп, кеңсе алдынап тосқан еді. Ауданның көп колхозшыларын түгелге жақын білетін бірінші секретарь Қөлбаев Мұқит Таңатпен жақсы амандасып, шаруасы барып білген соң өзімен кабинетіне ере кіргізді.

Үлкен, сұлу, ажарлы қара көзді, қою қасты, қоңыр сұрғылт жүзді Мұқит сұлу жігіт болатын. Шашты аласа алғызып, баса тараған, таңертең жылтыр ажары кетпеген сулап тараған белгі бар. Қалыңдау ерні баяу қозғалып, Мұқит ақырын ғана жөн сұрады. «Шаруаңыз не еді?»

— Шаруам өз жайым емес,— деп Таңат Мұқит көрсеткен қарсы орындықтың шетіне обнықырап отырды. Столды қолымен сипалап, көзін Мұқиттың жүзіне түйіле қаратып, басын еңкіш салып, қабақ астынан сүзінкірей қарап сөйледі.— Кеулімде сізге келем дегем жоқ еді мүлдем. Бірақ келмесе болмай да қалды. Өзіңе айтпай қаяққа барам.

— Айтыңыз, маған айтыңыз!— деген Мұқит папкасынан бүгін тексеретін, обкомға жіберетін бір есептерді алдына салып қиғаштай, соған қарай отырған еді.

— Айтам ғой, шаруам өзімдікі емес,— деп тағы да кі-

біртүктен, қалай бастарын біле алмай отырған Таңат ұзын бойымен иіліп көтеріліп, ырғала берді. Содан кейін барып жайды баян ете бастап еді.— Естіп атқан боларсың. Өлтіріп кетпеді ме сонда. Әлгі Нұрбүбі дейтін жесір әйелдің Арман дейтін жалғыз ұлын. Естіп пе едіңіз?

— Сонау күздегі оқиға ма? Шегін естігенім бар еді. Оны өлтіргендердің екеуі де тұтқында отыр ғой. Жұмысы сотта емес пе еді?

— Бәсе, міне біледі екесіз ғой. Соттасы сотта, жақында үкімі де болады дейді. Бірақ естіп жатқан сыбысқа, апқашты сөзге карағанда өлтіруші бұзықты жеңіл жазаға сая ма деген лақап тарап тұр. Кінәнің көбін шоферға аударып, қапіншер жауыздың өзі аз жаза алып, оңай босайтын аңғары бар дейді мүлдем.

— Бұл айтып отырғаныңыз жай көшенің алыпқашты сөзі емес пе, ақсақал? Сот болған жоқ, үкім айтылған жоқ. Алдын ала өздерің оңайды ұйғарып жүргендерің мақұл ма?! Ойлаңызшы қазір «сен жеңіл үкім айтасың-ау» деп сотқа бірдеме деуге біздің — көлденең жұрттың күн бұрып қандай қақымыз бар! Өзіңіз ойлаңызшы!— деп біраз үнсіз тоқырап қалған Таңатқа Мұқит бар шынымен ойлана және ой сала ұзақ қарады.

Таңат тегі сөзге және мұндай ырғасуға олақ адам болатын. Секретарьдың сөзін өз ішінен мүлде дұрыс көрді. Бірақ Айеұлудың қатты қадағалап, бұрын Таңат білмеген салмақты, күшті талап танытып сөйлеген, өзіне үміт артқан айнақ боп деміге, тұтана сөйлеген сөздері есіне қайта түсеті де, секретарьға бұрын әзірлен алған ең салмақты деген сөзін жаңа есіне алды.

— Үкім айтылған жоқ. Бірақ үкім айтылған қалған соң қайту да жоқ. Жаңағы мен айтқан күдік бойынша қылмыстыға жаза жеңіл кесіліп қалса, оның артын түзеу оңай бола ма, жолдас Мұқит. Мен сол үшін баласы мен бауыры өлген, қан-қаза көрген, бүгін қан жылап отырған колхозшы сорлы әйелдер өтінішін әкеп отырмын ғой сізге. Олар да, мен де жаңағыны естуіміз хак. Өзіңізге де, райкомға да, пыркорол мен сотқа алдын ала ескертіп қойсаңыз, кейінгі арты жеңіл болмас па!

Мұқит әуелі соттың ісіне араласу заңға сыймайды. Жол да жоқ, деген сияқты сөзді айтуға бір оқталды да, оны мынадай бар шынын әкеліп отырған айласы, амалы жоқ таза көңіл колхозшымен арбасқандай, немесе оны алдандырғандай айта салуды лайық көрмеді. Енді қайта

біраз ойланып отырды да өзі үшін де, Таңат үшін де тиянақты байлау айтты.

— Жарайды, мен бұл жайды ескерейін, сөйлесейін. Келіп еске салсаңыз теріс емес. Қайта дұрыс болған.

Осы сөзбен Таңаттың шаруасы бітті де кетіп қалды. Райком секретары кейін аудан прокуроры Саматовты шақырып алып бұл жайдан сөйлескенде прокурор көп пәрсені баяндады. Ол бұл іспен мейлінше мол да толық таныс тәрізді.

Ең алдымен Саматов іс жөнінде аудан соты Бекбаевпен және тергеушімен өз басы жүзбе-жүз сөйлесіп алғанын айтты. Қазір оның баяндауында райком секретары Мұқит өзі бұрын мүлде естіп білмеген жайларды ұғынды. Саматовтың айтуынша бұл оқиға Нұрбүбі мен Айсұлудың, Таңаттың білген-көрген, бастап кешкен шындығына, дәл халінен мүлде басқарак, өзгеше шытырман жайлар күйіне ауысқан еді. Болымсыз шыңға ұқсаған сыртқы бір деректер болса, соның бәріп болымсыздан, тиімдайдан жамап-жаскап, шеберлеп айдалап құрап, өзіңше желісі бір шындық болмыстың суреті жасалыпты.

Саматов бұл жайларды қабақ түйе томсара отырып толық бетті, бұғақты келген үлкен басын Мұқитқа тақай түсіп, әдейілеп сыр бөліскен кісі қалпында баяндады. Мұның айтуынша Сағит пен Айсұлу арасы тату жастардың оңаша келіскен сыры болады екен. Бірге өскен, көрісіп жүрген жастар болған соң кейде тату жүріп, кейде шәлкем-шалыс келісіп ұрысыл та қалады екен. Бірақ сонда да жақындарының үйінде және түн ішінде оңаша ұшырасулары болады екен. Былтыр жазда осы Алтынсайдың өзінде де бір кеште ұшырасып, артынап өкпелесіп қалысыпты. Содан кейін Сағит хат жазады екен, кешірім сұрайтын көрінеді. Бір емес, талай хат жазады. Бір хатында реніштері үшін кешірім сұрайды, қайтадан татулықты тілейді. Қыз қарсы болмаған тәрізді. Бұған өкпе де, қарсылық та айтпайды. Сағит кешкен екен деп ойлайды. Содан кейін ол өзінің алмақ болған инетін Айсұлуға тағы жазады. Қыз бұған да қарсылық білдірмейді. Содан кейін Сағит шешесі, інісі білсе қарсылық етер деп ойлайды да, бір түні алып қашпақ болады. Мұнысы әрине ақымақтығы. Бірақ осы күнгі жастарда кейде әке-шешеге ақыл салмай сүйісу мен тиісу бола беретіні бар ғой. Соған салады да «пәлен түнде барып сені алып кетемін» деп хат жазады. Қыздан тағы да жауап болмайды. Қар-

сылық сөз де болмайды. Тегі қыз көлген болу керек. Сонымен барын түнде екеуі машинаға мінгелі келе жатқанда бауыры оянады да төбелес салады. Сағиттың мұрнын қанатын, өлімші қыл қояды. Содан қашып, қыздан да айрылып, өздері құтылғанға мәз болып шоферға «бас, тарт!» дейді.

Ал қыздың бауыры бұлардың машинасына жабысып есікті ашаын деп, рульге жабысамын деп жағаласа береді. Машина жүріп кетеді. Жүк машинасының кабинасында отырған кісі арттағыны байқай ма, жүріп кеткен кабинаға, бортқа қақтығады да арпалысып жүрген қыздың бауыры өздігінен қағылып-жығылып машинаның астына түсіп қалады.

Міне қазір көп куәларды сұрастырып, тіпті почтадан Сағиттың қызға жазған хаттарының санына шейін нақтылап түгендеп алдық. Жаңағы айтқанның бәрі рас. Сол Сағиттың дегенінше дәл боп шықты. Ал мұны бұзық екен, ықтиярына қарсы тартып алам деп барыпты, үйдің ішін сабапты. Жігітті ұрып жығып, машинаның астына тастап, әрі бастырып өтіпті деп осында әуелде милиция, одан кейін комсомол шау-шу көтерейін деп еді, біз де соған басында көп мән беріп, қатты бастап ек, бірақ заңның аты заң, қылмыстың түрі қылмыс, айыптан айыптың, қылмыстан қылмыстың анықтай, ақтара келгенде айырмасы көп боп шығатыны белгілі ғой. Сырты, дақпырты мүлде басқа болғанмен бүгінгі сот қолындағы анықталып, екшеліп отырған қорытынды шындық осылай. Сізге өзім де кеп, болатын соттың жайып бір ескертемін дегем. Қысқасы, біз бұл істі ескерусіз тастағамыз жоқ. Қадала қарап, қатты бағып жүрген ісіміз. Бар жайы заң бойынша, лайығынша болады. Шығып кеткен кісі жоқ. Адам өлгені анық. Себепші болған кісілер қамақта. Үкімді халық соты халық алдында бар жайды жарыққа салып әшкерелеп отырып кеседі. Бұл тұста бір әлдеқалай лайықсыз нәрсе сотқа, жұртшылыққа жайсыз тиер жағдаят болады деп ойламаймын деген.

Мүкит бұл жайларды үнісіз тыңдау үстінде прокурордың жүзіне ойлана барлай қарап отырып еді. Ысылған, тәжірибелі жасамыс адам прокурор заң жөнімен ресми түрде бұл жайды бағалағаншап, талдағаннан басқа сыр аңғартқан жоқ. Бұдан естіген сөз бұндайлық жаңағы Таңат әкелген сөзден, жылаулар, үй ішінің күйікті өтініші тағы бір алуан. Бірақ заң сезіммен үнемі үйлесе бер-

мейді. Туған жандардың күйігі мен ызасы заң алдында баланың жылағанындай жеңіл салмақты боп кететін орындар көп. Мұқит сонда да өз ішінде жылаған жетімдер жағын көбірек ойға алып, солай бейімдей отыр еді.

— Кісі өлімі ойын емес. Әкесі Отан соғысында қаза болған бала жастың өлімі қандай жанға болса да қатты батпай қоя алмайды. Жылаулар шене үні партия мен үкіметтің жауапты қамқорлығында. Әрі адам өлтіріп, әрі оңай құтылып кетті деген сөз тегінде қай ауызбен айтылса да айналаға көп күдік қалдыратын, сотқа да, прокурорға да оңай салмақ салмайтын жайлар. Аса жауапты, армен қарайтын жайлар. Осыны мен саған өзгеше ескертемін. Іс сендердің қолыңда. Бірақ қадалушы көз халықтың көзі болады. Бұл естерінде болсын?!

Өзі білген, ұғынған дәрежесінде райком секретары арылып та сөйледі. Бар шынын да айтты. Және прокурордың ішінде басқа бір астарлы мінез әлдеқалай қалтқылар, түйін жайлар бар шығар деп аңдаған да, ойланған да жоқ.

Райкомның алдынан прокурор өтіліп алған соң жұрт аузында жүрген сыбыс хабар анықтала берді. Енді соттың күні келді.

Нұрбүбі, Айсұлу, Таңат үшеуі ғана емес, бұлардың колхозынан көп жастар, кейбір үлкендер де аудапдық сот кеңсесіне мол келінгі. Әрине, әсіресе залдың алдыңғы жағын, орта тұсын, екі бүйірін керней келген Айсұлу білмейтін адамдар көп. Мұның бәрі Сағит жағының неше алуан топтары.

Нұрбүбі мен Айсұлу білмеген, Таңат та көн сезбеген осы сот сағатының күнінің алдында талай күндер бойында құралған шытырман, қым-қуыт жайлар болатын. Сан ауыздар Айсұлу мен Сағит аттарын талай толқытып, жүз саққа соқтырып, толғаған-ды. Сол қатарда бүгін мынау сот залында ең алдыңғы қатарда отырған Сағиттың ағасы жуан шұбар Әбілмәжіп, оның киініп келген нұрлы семіз әйелі Әсел бір өзі емес, айналасында әралуан туыстарды Сағитқа тілеулес, арқа тірек ете келіп отыр. Сондайдың бірі анау отырған ашаң, арық жүзді, бет сүйегі шошайған, ұрты солған, үшкірлеу мұрны жылтырай сойдыған Бейсен дейтін осы ауданға белгілі, аса белгілі шаруа орны СМУ-дың бастығы. Ол Сағитқа пағаны есепті. Өз арық-канал жүргізетін СМУ-дың бастығы болғандықтан бүкіл бір аудан ғана емес, көрші аудандардың

да көп шаруа орындары бұған байланысты, байланысты ғана емес, жалынышты болатыны да бар.

Ауданды жерде не қымбат — құрылыс ағашы қымбат, шифер қымбат. Әрбір шеге, әйнек, темір шатыр, цемент дегендерде ұшы-қиыры бар ма?! Ал мынау барлық өсімдік-өнімдік дүниесі тек қана арық пен каналға, әр алуан плотинаға нық байланған аудандарда құрылыс үлкені осы СМУ-дың қолында. Ол Бейсеннің қолында деген сөз.

Ауданда райпотребсоюз Сағиттың туган ағасы Әбілмәжіп болса, нағашысы Бейсен болса, оның жерлесі аудан соты Бекбаев Әділ болса ол да Сағиттың, Әбілмәжіптің аталасы боп шықты. Ал прокурор Бейсенмен жерлес адамдар екен. Бұл аудан бұл облыстыкі болмағанмен осы ауданда ұшырасқаннан бері аралары аса тату болатын. Өзінен өзі осындай тордай тоқылып, қат-қаттап тұрған шақта неше алуан жіңішкелеу, жезқармақтау сыбыр-сыбыр күбір-күйбең жаңағы аталған адамдардың араларындағы өз-өзінен амалсыз туатын халдер болды.

Тоқылған тордай болып тоқайласқан «жағдаят» деп аталатын күйлер бір шетін райкомға прокурор тілімен апарып аңдатты. Тағы бір шетін соттың өз ақылдауы, ойласу ретіндегі талабы деп аталып районполкомға Әніскеге де мәлім етілді. Осымен бүгінгі істі жүргізіп отырған судья Бекбаев Әділ дәл осы сағаттағы мәжілістің алдындағы астарлы шарттардың бәр-бәрінен болашақ сот үкімін жақ игендей ініп, орап, сақтықпен де шеберлікпен және есенқор айлакерлікпен орап, шырман, баппен әкелген-ді.

Тергеу үстінде Нұрбүбі мен Айсұлу жылап, жасып, ұяңдық та істеген жоқ. Біріне бірі бұл жөнде арнаулы сөз айтыспаса да Арман үшін бар күшін, жан күшін жинандай түршігіп, қатуланып айтып қалу, талай қойып, қадалып айту скеуінің де мінезіне айналды.

Сағиттың шашы бұрынғыдай шашылып будыраған. Өңі бірнеше ай бойы көлсекеде отырғаннан тотығынан айрылып, бірыңғай қарасұр тартқан. Бірақ жүдементі. Ісінгендей қырыс қабақты бітік көздерін Айсұлудың нұр жүзінен алмайды. Басқа дүниеге қарамайды. Сот сұрағына жауап берген шақ қана болмаса, соның да әредігін тауып, бар тергеу бойындағыдай «көрейін де өлейін» деген тәрізді Айсұлудан бет бұрмай қойды. Айсұлу оған қараған жоқ. Жіреніші ішінде шала бүркелген оттай

лаулай түсіп басылады да, өз-өзінен «қарама жүзіме, жүзқара, не бетіңмен қарайсың!» дегендей түршіге береді. Сонан сайын Сағитқа ашулы жауаптарын ұдайы қатты қадады.

Бірақ тергеу үстінде сот пен бір заседатель Алтынсайдан келген кәсіподақ адамы қартаң қазақ шала оқыған кескіні бар аласа бойлы, ажымды маңдайын көп тыжиртып Айсұлуға бір сұрақтарды кезектеп бере берісті. Ол сұрақтары:

— Сіз мына айыпкер Сағиттан анау белгілі кештен бұрын хат алдыңыз ба?— деп бір сұрады.— Қанша хат алдыңыз? Почта арқылы алдыңыз ба, кісі арқылы алдыңыз ба? Дәл келетін күні хат алдыңыз ба?— деп те сұрады.

Ғажап, Тақаттың қайрап қалғаны судья мен жаңағы заседательдің осы үсті-үстіне берген сұрақтарының бәріне: «Жоқ, алғам жоқ» деудің орнына Айсұлу ұдайы хаттың келгенін айтып жауап қатып отырды. Сол жайға Айсұлудың мойнындауы Әбілмәжінді, Бейсенді және солар маңындағы көп әйел-еркектерді көңілдендіріп көтеріп жібергендей. Зал ішінде сыбыр-күбір, кейбір қысылған күлкі реңі кірген жүздермен қатар төрде отырған сот адамдарының бәрінде бірдей аңғарылды.

Бірақ Айсұлу хаттарының келгендерін айтумен бірге енді анық, қатты түршіге тұрып саңқ етіп кесіп тұрып сөйледі.

— Рас, хаттар келетін. Бірақ мен бір хатты да оқымай, алысымен жыртып-жыртып тастайтұғым. Алғашқы хатың да, соңғы хатың да оқымастан жыртып-жыртып лақтырып тастайтұғым. Мен білмеймін, маған жат, және алдында жаулық істеген, менен аулақ жүр дегемін де, жазда қолыма пышақ салған, жыртықын адам болған соң мен оны өз өмірімдегі ең жек көрген, ең жиренішті дұшпаным деп білетінмін. Одан хат алуды өзіме айып санар едім. Хатың оқуды қылмыс деп білер едім. Сондықтан да жыртытынмын.—«Неге жыртасың, жау болса да не айтқанын, қандай жаулық ойлап жүргенін білуге тырыспадың ба? Қолға алған хат болған соң, оны ашпайтын кісі бола ма? Ашса бірер жолын болса да оқымай ма? Мүлде оқымадым дегенің ақылға сия ма, шындыққа жата ма?»— деп судья мен жаңағы заседатель тақымдаған сайын Айсұлудың жинастырып, түйіліп тұрып берген басынша шын, барынша дәл, әділ жауабы жаңағы еді.

Ал Сағит өз жауабында бір-ақ нәрсені қайталай берді. — Мен әуелгі хаттарымда жазғы істегенім ішкілік үстінде істеп қалған қателігімді «кешір», «кешіре гөр» деп бес хат жаздым. Содан кейін жауап болмаған соң мен кешірді деп ойладым.

Шынында бұл өзінің жаратылысындағы қыңыр-топастығы адам арасының қарым-қатынасын мүлде тұрпайы ойлайтын өмір бойғы үстірт дүңктігі бойынша солай деп ойлағаны да рас-ты. Бұл тұста ол соттың жетектеуі бойынша қалған жауаптарын жаңағыға тіркеп сабақтап, өзінше заңды бір іс бастағанға ұқсап сөйледі.

— Кешірді деп ойладым да, баяғы алғаш көргеннен ойлаған байлауымды, талабымды айтып өтініп, тағы да үш хат жаздым. Ол хаттарда «маған ти» деп, «мен алайып» деп өтіндім.

Соттың қадағалай сұрауы бойынша Сағит жауап бере отырып «ол үш хатыма да жауап болмады, оны да көнгені деп білдім. Содан кейін екі хатты мен барамын да өзіңді машинаға мінгізіп алып қашып кетемін деп жаздым. Жұрт ұйықтап жатқанда түнде келемін, қоранда, сыпаңда жат дедім. Ал дәл баратын күні жаңа өзі «алдым» деген ең соңғы хатта бүгін түнгі сағат 1-де келемін де әкетемін дедім. Содан кейін келдім. Жауап айтпағаны тағы да көнгені деп ойладым. Хаттарды жыртып тастадым деген сөз, менің басыма кірген емес. Тым кұрса біреуін оқымадым деген сөзіне әлі де сенбеймін» деп ол жайды бір атқарды да, кейін прокурордың сұраулары бойынша соттың тергеуін және де өз жауабымен толықтыра отырып, Арманмен екі арасында болған төбелесті айтты.

— Арман мені сабады. Күші менен артық боп шықты. Мұрнымнан, бет-аузымнан қан кетіп, енді ұсталып қалады екем деп зорға құтылдым да, машинаға міне бере шоферға «тарт» дедім. Арман шофер жағынан келіп есікке, рульге жабыса берді. Мен ол шақта кабинада есім ауып қапсырап қалдым. Не болғанды білгем де жоқ. Шофер итеріп қағып жіберіп машинаны жүргізді де, біз қаша жөнелдік. Сонда машинаға, жүріп кеткен машинаға қалмастан жабысамын деп машинаның борты қағып, жігіт өз-өздігінен жығылып, машина астына түсіпті деп оны біз кейін естідік. Мен мүлде білгем жоқ. Шофер де білген жоқ деп ойлаймын деген жауаппен Сағиттың тергеуі біткен-ді. Бұл бар жауабын осы арада осылай желілеп

айтып отырған жоқ. Абақтыда соңғы күнде, сот болар алдында оған ұшырасқан Әселдің түгел тізіп, жолға салып айтып берген жауап-жобасын түгелдеп жеткізіп шыққан. Кейін сот кесік айтты. Прокурор бұған шофермен екеуіне қатты жаза тілеген болса да ол тілегін салмақты етіп дәлелдеуге орамы жоқ, орны жоқ, заңы жоқ кісі тәрзіденіп, кібіртік боп, әншейінде көп бола қоймайтын көрінеу олақтыққа ауысты.

Сот үкімі жазаның қаттысын шоферға аударды. Ол пәсі, іздеушісі жоқ, бұл жаққа жаңада келген жалғыз жігіт Жәует деген болатын. Сағит жөнінде соттың жалпы айыптау сөзі сырт қарағанда, қоюлау тәрзіденіп, салқып қатал айыптау сөздері сөйленіп келді де, аяғында оның айыбын жеңілейтер дәл деректер етіп Айсұлудың өзі мойнына алған хаттарды келтірді. Сонымен соттың өзінше мықты дәлелі бардай болды. Бұл оқиға қыз беп жігіттің екеулеп байлаған алмақ-түмек болған дағдылы салтағы байлау еді. Жігіт сол келісім бойынша алып кеткелі барған еді. Бірақ інісі біліп жанжал шығып, төбелес салып, Сағит өзі таяқ жеп зорға құтылады. Қызды тартып алып қалысады. Ал інісі өлгеннен кейін хал қысындаған соң қыз алғашқы сөзінен, байлауынан айнып, енді айыптың бәрін тек жігітке ғана аударуға шыққан, деп байлау жасалды. Сонымен Сағитқа бес жыл кесілді. Оның бірнеше жылдары, бірнеше кешіріммен көп кесіліп шегерілді. Тергеуде отырған айлары тағы есептеліп шегерілді. Сонымен енді Армапды өлтірген айыпкер, жыртқыш айуан Сағит енді бірнеше айда құтылып та шығатын боп кесім жасалды.

Айсұлу, Нұрбүбі залдан күңіреніп, жылап шықты. Осыдан кейін, келесі күні Таңат, Айсұлу, Нұрбүбі үшеуі бойларындағы бар жігер, намыс, ашуларын жнып жаңа байлау жасады. Айсұлу Таңаттың қолына үлкен етіп, бар әділетсіздік қиянаттың барша сұмдықтарын айтып, анасы мен өзінің атынан үлкен арызды Баскенттегі обкомға жазды. Екінші бір хатты сот үкімінің әділ еместігін түгел айтып шешесі мен өз атынан Алматыдағы Жәкеңе ұзақ етіп жазды.

«Арман аруағы осыны маған қарыз етеді. Әділет, іздегенім әділет! Тауып беріңіздер сол әділетті!»— деген зарлы, ызалы жан сөзін хатында Жәкеңе, аулында Таңатқа арнап айтты. Жәкеңе жазған хат өмір бойында Айсұлу жазған жүрек шерінің, оның шіміріккен санасы-

ның, жан жарасының хаты. Жас жанының шыңғырған, шырылдаған зары да осы хатта үн салып тұрған сияқты.

Осыдан бір жұма өткеннен кейін Айсұлу мен Нұрбүбіге ойда жоқ оқшау бір адам келді. Оны бұлар әуелі өз үйлерінде күтпегендіктен салған жерде танымай да қалды. Келген биіктеу бойлы, орташа толық денесінің кесек сымбаттылығы бар, беті толық үлкеп жүзіне жарасқан, ұқыпты таралған, қысқа қырқылған шашы жақында бұйраланған тәрізді. Оқымысты, тәрбиелі адам ажарын танытатын жүзіне қосымша ұнамды көзәйнегі бар. Ершіп сәл қызартқан. Қолында ұзынша жұмырлау қара лак сумкасы бар. Бұл әйел қақпадан кіріп, үй есігін ашып, Айсұлу мен Нұрбүбі екеуі қатар отырған бөлмеге кіргенде жүзінде сыпайы жымнаған күлкі тәрізді жылылық бар еді.

«Рұқсат па, мүмкін бе?» деп табалдырықтан аттап үйге кіріп сәл тұрып қалған, қалаша киінген және бар бойы, жүзі жұмсақ әдеп білдірген бұл келуші әйел өзі де үй ішінің адамдарын салған жерден тани алмай қалғандай көрінді. Бірақ екі жақтың алғашқы аялы бір ғана сәттің жайы еді. Келер сәтте Айсұлу екі беті ду етіп қызарып, орнынан атқып тұрып «Әсия апа, рақым етіңіз, Әсия апа!» дей берді. Нұрбүбі де тез есіне түсірді.

Әсия Нұрбүбімен қол алысып, көңіл айтты да енді Арманды ол ауызға алған шақта нығы селк етіп, басы төмен түсіп, екі беті дуылдап жылап жіберген Айсұлуды Әсия өз туған анасындай, анық ыстық бауырындай көріп, етті ұзын ақ саусақтарымен нығынап қыса құшақтай алды. Бауырына оның басын басып шанынап, маңдайынап сүйді. Қой деп жұбата тұрып жаңағы саусақтарымен Айсұлудың шашын ұзын бұрымдарып бойына соза сипап, сылап арқасынан да қақты. Отыра бере өзі де бірге үнсіз жас төгіп, көкшіл жібек кішкене орамалын алып, етті келген кішілеу тұңғық қара көздерін көзәйнегі астынан сүрте-сүрте берді.

Әсия бұл үйге көп жайды сырттан мейлінше біліп, қапып келген еді. Үй ішіне аңғартқанындай Әсия Алматыдан түстік облысқа Қазақ Жоғарғы Советі Президиумы жіберген бір командировкамен келіпті. Бұлар Алматыдан жиырма шақты кісі боп түстік облыста негізгі бір мәселе жөнінен біраз жүріп еңбек етіп қайтуға, деректер жинап келуге жіберілген екен.

Әсия әуелде Ленин ауданына келіп, осы колхозды ара-

лаған шағында Айсұлу мен Нұрбүбінің бұл колхозда тұрағынын білмейтұғын. Өзіне тапсырылған міндеттің бірі осы аудандарда әйел мәселесі, мәдениет, салт мәселесі, үй іші тұрмысқа мәдениет кіргізу жөні деп жалпы аталатын облыста, республика орталығында үлкен маңыз беріп көтерілген мәселенің соңында жүрген жабы бар. Ауданды жерде ол жөнде толық, анық түсініктер алу үшін бір жағы комсомолдармен, бір жағы әсіресе молынан мектеп айналасын, оқытушылардан, оқушы ересек жас комсомолдардан көп нәрсені сұрастыру Әсниның әдетіне айналған еді.

Жақындағы орта мектеп Алтынсарин атындағы казак мектебі болған соң Әсия сонда ертелі-кеш екі күндей ұзақ уақыттар арнап көп жайларды естіп ұғынып шыққан. Сонда Алтынсарин атындағы мектептің оқу бөлімін меңгеруші мұғалима Мәдина Мүслимовна және математика сабағын оқытушы оныншы кластың басқарушысы Саида Шәріповна сияқты орта жасты, байыпты білімді оқытушы әйелдермен Әсия көп сөйлескен. Көп нәрсені білген де, кейін өзі облысқа, Алматыға ала қайтатын деректердің, көңілді-көңілсіз жайлардың талайын солардың айтуынан хатқа түсіріп алған.

Жоғары кластың балаларымен де Әсия көп әңгімелесті. Тоғызыншы, оныншы кластың оқушы қыздары осы колхоз жастары Зина, Сара, Жәмила — бәрі де комсомолдар. Солардай тоғызыншы, оныншы класс оқушылары Әнуар, Аман, Сәду сияқты ер балалар комсомолдар тобымен де кейде жекелеп, кейде топтап екі күндей әңгімелескен.

Соңғы бір жұма ішінде осы ауданда, қала берсе осы мектеп ішінде, жақындағы бар колхоздарда көпшілік аузында жүрген бір іс бар екен. Ол осыдан бір жұма бұрып болып өткен Сағиттың соты жөнінде.

Мектепке келмес бұрын Әсия бірнеше адам аузынан сол соттың үкіміне сын айтқан сөздерді естіді. Кейде үлкен адамдар, кейде жастар, бірнеше қартаң колхозшылар бәрі де Сағит бір жасты, жазықсыз жақсы жасты әдейі өлтірген жыртқыш жауыз бола тұрса да жеңіл жаза алды. Сот кесімі әділ емес. Өлген бала сот адамдары ойлағандай бұрынғы ескі феодалдық көзқарасты жақтап, әйелдің азаттығына қарсы әрекет еткен қараңғы нанымдағы қартаң туыстардың көзсіз құралы болған емес. Тегінде Әсия осылай деп сөйлеген сөзді де ауданға келе

бере аз естіген жоқ-ты. Ал міне ендігі айтушылар сот үкімін көп ауызбен сынай береді. Наразылық бірінеп бірі шалғай әртұрғы адамдардың аузынан шығады.

Өлген баланың аты Арман деп айтылса да Әсия ол Арманның бұның өзіне мәлім Айсұлудың бауыры екенін де білмей келген. Тек мектепке келіп Мәдина, Санда сияқты жүздері де, мінездері де байыпты, салмақты, әділ, момын адамдар аузынан болған жайлар жөнінде бірталай әңгімелер естіген. Әсия бұл оқиғаның ортасындағы адамдар бір шақта өзі Алматыда демалыс үйінде көрген Нұрбүбі мен Айсұлу екенін есіне алған.

Айсұлу Әсияның өзіне сол күзгі көріністе аса жақсы әсер еткен жастық көркі, нұры әлі де көз алдында тұрғандай ұмытылған жоқ-ты. Бұл адамдардың және Алматыда Әсия қатты сыйлайтын аға досы Жәкеңнің жақындары екендігі тағы есіне түсті. Енді ол үй ішінің барлық қайғы-қасіретін сырттай білу үстіне есту ғана жеткіліксіз деп танып, мүмкін болғанынша сырттан да, жақынан да және кейін сол күйікті қазаға ұшыраған жандардың өзінен де толық ұғынып бар болған халге өзінің анық сенімді, деректі түсінігін ала қайтпақ болды. Мүмкін оның аржағында істің жөнін біле бара Әсия осы іске араласып, әлі тегі аяқтамаған тартысқа қатынасатын да бола ма! Онысын өз ішінде шешкен жоқ. Ал тегінде көзі жетіп тұрған әділетсіздік алдынан көлдең оралып, қиянат көрген әлсіз жақ мұның әділ, адал көмегін тілеп күреске шақыратын болса Әсия ондайдан бас тартамын, тайқимып деп ойламайды. Затында бір қорқақ емес, қорғаншақ, сақтық ойлағыш та, кейбір мансапқор әйелдерше жалтаң, ұсақ есенқор болмай тұғын.

Арманның өлімі жөнінде өзі тәрбиелеген жастарға ұстаз ғана емес, апа, ана тәрізді бұрыл шашты, үлкен кең жүзді, салқын ойлы сарғыш көзі бар мұғалима Мәдина соңғы сөзді Әсияны түсіне отырып шешіліп сөйледі.

— Арман осы опыншыда оқын жүрген балалардың ішіндегі аса мінезді, кітапты көп оқитын, ой шамасы жақсы өскен ең алдыңғы қатар сапалы бала, әрі жақсы комсомолецтың бірі еді. Ол қазақы ескі ұғым бойынша апамды күйеуге өз еркімен баруға жібермеймін деп тартысатын бала емес. Тіпті де ондай емес болатын. Және Арманның өзі ғана емес, одап екі жыл бұрын осы біздің мектепті бітірген апасы Айсұлу дейтін қыздың өзі қандай! Жоқ, жоқ... бұл жастар анық біздің өзіміздің ала-

қанамызда бар шынымен көрініп өскен өзіміздің таза жастар. Мұның сөзін қостаған Саида, кесектеу қатаң дауыспен ызалайна араласты.

— Тіпті ол балалардың шешесі Нұрбүбінің өзін де ескішіл, қызының ықтиярына қарсы зорлық ететін ана деп айтушының өзі жалақор. Біз білеміз, ол үйдің іші торғайдың балапандарының ұясындай сондай момын да, тату да ыстық ұя болатын. Мен білемін, бір-ақ пәрсені білемін, қияпат, оларды панасыз деп қияпат жасау әрекеті ғана болды. Ал сол қияпаткерді сот ақтап қапа отырған жоқ, жақтап та отыр.

Бұл мұғалімдерден оңаша жерде Әсия комсомолка Зипа, Сарамен, Жәмиламен сөйлесіп еді. Олар өз үйлеріндегі үлкендердің де соттың үкіміне наразы болып отырғандарын айтты.

— Менің әкем сотта болыпты!— деп бастаған Зипа қабағын түйіп.— Сонда зал толған сол жауыз Сағиттың жақындары жиналыпты дейді.

— Ол ғана емес,— деп Сара да өз естігенін мәлімдеді.— Соның бәрі Сағитқа ештеңе болмайды. Көп болса енді үш-төрт ай отырады да босап қайтып келеді деп, залда отырып сот үкімі айтылмай тұрып күбірлесіп отырғаны болыпты.

Жәмила да Арман үшін күйікті жастың бірі екен. Соның бәрін көріп отырған прокурор неге араласпайды. Әсіресе райком, райкомның секретары өзі сенімді үлкен адам. Социалистік Еңбек Ері анау Мүкіт аға неге осындай теріс, әділетсіз үкімге қарсы шықпайды. Мен түсінбеймін, комсомолдар, біз, не істеп жүрміз!— дегенде Әнуар, Аман, Сәду үнсуі де қатарынан ызаланған жас наразы үндерін айтты.

«Арман үшін күресу керек. Жәмила, сен дұрыс айтасың. Сот үкімі туралы біз осы мектептің жастары Арманның жолдастары райкомолға да, райкомның өзіне де керек болса делегация жіберуіміз керек!» деп Әнуар бастап еді. Аман салқыншақ, сабырлы үнмен:

— Делегация емес, менің ойымша біздің комсоргпен, мына Сәду мен ана завучымыз Мәдина Мүслимовна бірге барып сөйлесу керек.

Сәду бұған қарсылық білдірген жоқ. Әсияға білдіретін мектеп жастарының ойларын да, ұсыныстарын да Зипа, Аман бәрі де жеткізді. Бір пәрсені қайталап айта беру оның жаратылыстағы сараң сөзді байыпты мінезіне

артық сияқтанды. Сондықтан ол бір-ақ қана байлау айтты.

— Тіпті мақұл. Мәдһна Мүслимовна құн көрсе мен сіздердің атыңыздан жаңағы айтқан өзімізге мәлім бар жайларды, ойларды атаған жерлерге апаруға әзірмін!

Міне осымен Әсия Нұрбүбінің үйіне келгенде бұл үйдің қайғысы, қазасы жөніндегі айнала ел аузында қазір жүрген сөздерді, әр кеудеде керней жүрген бұларға мұңдас анық әділ совет қауымының ой сезімін, сөз байлауын мол ұғынып келген болатын.

Әсияға әуелі сот үстінде болған теріс сөз, жалған айдалар жайын бүгінде жақсы аңғарын алған Нұрбүбі өзі айтты.

— Айсұлуды ұялады, көп алдында жауап беріп көрмеген қорғаншақтық етеді дейді ғой құлар. Мұны хат алған, көп хат алған деп бір сөйлейді. Сұмдық пәле болатын күні соңғы рет тағы хат алған. Апау сұмның келетінін білген деп тұрып, төндіріп соған тіпті мені де, Айсұлудың өзін де «е» дегізбек болғанын айтсаңызшы. Бірақ, Айсұлу айналайын ұялған жоқ. Өзі қорғамаса өз басын әділетті кім айтсын. Баламнан сондай батылдық шығады деп күткен жоқ ем. Тура кесті де айтып берді. Жиренетұғым, оның хатын ашып көруге қолым кірленгендей етім тітіркенетін. Сондай былғаныштай көруім себепті одап келген хаттарды алатынымын да жыртып-жыртып лақтыратұғым, деп тұрып бетке соққандай жарып сойып айтып бергенде, бүгін міне шынымды айтайып, әкесінің де, кешегі қаза болған бауыры Арманның да жоқтаушысы бар екен дедім. Намысына сүйсіндім, жаным өскепдей боп қалды,— деп жылай отырып, осы сөздерін үзе-үзе, тоқтай-тоқтай сөйлеп, Нұрбүбі барды айтып шықты.

Әсия Айсұлуға мұндай сын үстінде сондай өз ішінен қуат тапқанын жақсылық деп бағалады. Бірақ Айсұлу ауыр мұңда. Бірталай уақыт үнсіз отырып қалып еді. Бір шақта Әсияға ұзын кіршікті, ұзынша сұлу сұрғылт көзін баяулай көтере қарап, өзек жарғандай бір шынын айтқысы келді.

— Мен ерлік, батылдық іздейін деп жүргем жоқ. Тек Арман үшін қолымнан келгенді, тілім мен ділім жеткенді етпейін де, тіпті өлейін деп те ойлай берем. Дүниеден, тірліктең біз жана көрдік, Әсия апа. Жүрегім жетім, ішім де өліп қалғандаймын. Тек бір соңғы Арман алдындағы

қарызды ада қылып, осы өмірден кетсем деймін,— дей берді де орамалын жұлып алып көзіне басып еңіреп жіберді.

Әсия оны бауырына қысып басынап сипап, өзі де оттай бұрқырап алай-түлей боп қалған еді. Қалың негі дірілдеп, жылаған аузынан бір-скі алтын тістері ашылды. Ол әуелі үнсіз күйде Айсұлуды құшып қысып отырды да ақырын бой жиып, салқын сөйледі.

— Ол теріс. Оның өте теріс... Айтпа сен ондайды. Сен бе екенсін өмірге керексіз жан? Ешбір адам баласына жазығы жоқ сондайлық жаны да, жүзі де, тәні де, бар өмірі де аһпақ таза сендей жас өмірге керексіз адам бола ма екен!.. Сендейлерді керексіз етсе, өмір өзі неменеге тұрады?

Әсия ішінен Айсұлудың сұлулығына біртүрлі тамашалайтын. Осы үйге келгелі қайғы үстінде бұрынғыдан да ағарып, бар жарастық көркі жүдеулік халінің үстінде өзгеше айқындап шыққан Айсұлуды Әсия бір түрлі ерекше тамашалап отырған-ды. Өзі жаратылысында эстет және одақтағы көп музей-галереяда дүние жүзінің бар шеберлері салған жас сұлу қыздар суреттерін есіне ала беретін. Айсұлуды көргенде Рафаэль ме, Рембрант па, Микельанджело ма, әлде Индия фрескаларының сұлулары ма, жоқ Жапонияның фарфордан жасаған сұлу қыз мүсіні — әсем статуэтка ма, сондай неше алуан сурет өнерінен, мүсін өнерінен бояулы қоңырқай түсті әлденеше портреттер, мадонналар, әулие әйелдер жүздері көз алдына келе беретін. Тегінде әйелдің сұлулығын, көркем әсемдігін, нәзік әсерлі жарастығын әйел бағалап тамашалағанда көп кітаптарда жазылмайтын өте шетін де нәзік бір аңдаулар болады.

Әсиядай көп оқыған және көркемөнер жағын өздігінен көп зерттеген іші терек, өз ішінде ойлы, әділ, аса таза сынышыл сирек қасиеті бар ана қалпындағы әйел жас нәзік Айсұлуды жазылмаған романның, бұрын суреттеліп көрмеген ғажайып ыстық жарастықты жас герой әйелін оқып танығандай ұғынған еді.

Бұл сезімдердің үстіне Әсия азамат, ол партияның, саналы үлкен ортаның жауапты өкілі. Мұның қазіргі Айсұлуға арналған қамқорлық, достық сезімінде партия мен үкіметтің жазықсыз жасты жазалы жыртықтап қорғау өзіне қарыз деп түсінген сана да бар. Ол осы күнде, осындай заманда Айсұлудай жас, советтің қызы,

социалистік семьяның аққанат көгершіндей жазықсыз сұлуы, азат сұлуы осындай қайғыдан жапа көреді дегенге өзінің, партия жұртшылығы атынан, азаттық алған совет әйелдері атынан барлық адамгершілік санасымен, қайраткер азамат санасымен ызаланады, ширығып тұрып намыстана ашуланады. Сол сезімге түйілген бір шағында Айсұлуға қысқа ғана, тартымды ғана және тоқтарлық бір-ақ сөз айтты.

— Сен оқығансың. Сен советтің жасысың!.. Сен Арманды сүйгенің шын болса, сол Арман үшін және мына қасында отырған қасиетті анаң үшін жаңағыдай сөзді жасық көңілдің жасып босаған сөзін айтуға ешбір правон жоқ!— деген сөзді Әсия нығыз зілмен айтты. Сонымен Айсұлудың көзіндегі жасты құрғата да білді. Және Айсұлуға:

— Кітап оқы, үзбей кітап оқы, бныл анаңның қасынан шыға алмайды екенсің, сол уақытта өз бетіңмен оқумен іздене бер! Өсесің және үйден шықпай, қартаң адамша, ауру жапша бүгіліп, бүктеліп ұдайы жасып жылап отыра берме, ол сағап ұят!.. Мына анаңды ол сүйеу емес, жүдете беру, қартайта беру. Оның аржағында мұны да өлімге қарай жақындата беру, қой мұны. Сенің жайыңды осы айналадағы комсомол жастардың бәрі жақсы біледі. Мен көп адаммен сөйлестім. Айнала жұрттың бәрі үлкен де, кіші де — бар мектеп түгелімен осы отырған екеуіңнің досың. Тығылма! Енді үйден шығып, жастардың жиынына барып, мектеп кітапханасынап кітап алып жүр. Ал анау екі мұғалимаң — Мәдина Мүслимовна, Саида Шәріповна сенің жайыңды және Арманның жайын бсы мынау отырған анаңдай сөйлейді де, уайым етеді. Соларға барып жүр. Бұ не бұл? Қара тұтқан дұрыс, ол бірақ көңілде, іште болсын. Ал сен жассың. Жас өмірің сенеп жастың тірлігін талап етеді. Оқы және былтырғы ниетің бойынша жоғарғы оқуға осы күзден қалмай бар да түс!— деді. Бүгін осы үйден Нұрбүбінің қолынан шай ішіп, ас ішкен шақтарда Әсияның бірнеше қайырып Нұрбүбіге де, Айсұлу жөнінде ақыл етіп айтқаны осындай ойлар, кенестер болатын.

Өзі Алтынсайға барып қайтып жүрген шақтарында бұл үйдің ішіне айтпай Әсия соттың ісімен де біраз айналысып көрді. Әуелі прокурормен сөйлесіп еді. Шығарар үкімін шығарып, мұндағы бар ісін бітіріп алған про-

курор Саматов бұл істің жөнінен Әсиямен сөйлескісі келмеді.

— Іс бұл арада шешілді. Тергеу орындары мен сот орындары заңға сүйеніп отырып, өздері таныған қалыпта барыпша әділ байлауып жасады. Ендігі инстанция — облыстық сот. Алыстан көлденең келген адамсыз. Ресми жағын айтсақ, сіздің жүрген командировкаңызға бұл істің қатынасы жоқ!— деген жайды да сездірді.— Және атүсті көшеден естіген сырт сөз әртүрлі алынқаштылар бойынша нені анықтап, нені сіздің аңдауыңызға болады? Партия мен үкімет сенген сот пен прокуратура орындары өз істері жөнінде жауаптылықты өзгесіз де біледі!— деп те қойды.

Әсияның сөзінде «әділет», «ар» деген, «совет семьясына папалық, қамқорлық» деген сияқты жайлар болып еді. Оған да үлкен басты, семіз толық бетті, сәл қанталаған үлкен сұрқылт көзді Саматов таңдана түскен болды. Әсияның жүзіне қырындай көз тастап, ақырын мырс беріп салқын кекесімен күлді де, жүзін қайта суытты.

— Сіз ауызға алған ар, әділет, әлсізге қамқорлық деген жайлардың бәрі советтің заңының мазмұны, жаны. Сіз бізге өзіміздің жұртқа беретін сабағымызды қайта оқуға келгеніңіз, сыпайылап айтқанда, нескромный болар!— деп те қыр беріп, жотасын көрсетті.

Әсия әр жағынан бұл адамды барлап көріп тынып шықты. Көзілдірік астынан қараған кішілеу өткір, тұңғық қара көздері прокурордың бітеубас, асқак, тұрпайы, тәкаппар қалпын түгел таныды. Бұл арада ештеңе өнбейтінін және аңғарды. Шала қолтасты да кетіп қалды. Прокурормен қысқа сөйлескен, тіпті ішкі ойын таратқысы келмеген Әсия райкомның секретары Мұқитпен сөйлескенде мүлде басқа мінезбен келіп еді. Мұнда ол райкомның осы үкім жөнінде айнала колхозшы мен жастар жұртшылығы не деп жүргенін тыңдауы, білуі керек шығар деген. Өзі мектептерде комсомол қыздар мен ұлдардың ортасында болып үлкен әділ ойлы мұғалімдерден көп нәрсе естігенін бір айтып өтті. Әсіресе соттың ресми тергеуі, мәжілісі, талқысы сырттай түптелген қалың томды делогоға неше алуан акт, протокол, сұрақ, тергеу, үкім атымен аталып құралған қағаздағы істің жолдары бар екені бір бөлек. Оған басқа өмірдің шыңдығы, жүрек ішіндегі тартыс, адамдық пен айуандық қақтығысы, жас

жанның әділ қарсылығы, ашу жиреніші, ешбір қағазға түспейтін шындықтар тағы да барып атап өткен-ді.

Милиция, прокуратура дәл деректері өз алдында даусыз күйде болған істер іздері есебінде тізіліп тұрған шығар. Бірақ осындай істер жөнінде тек қана прокурордың немесе жалғыз ғана судьяның өздерін ғана көріп, айнала адамдарды, ол адамдар ішінде қылмыстының жақыны, сүйеушісі, толып жатқан мықты, салмақты астыртын да, құпия да іздеушілері болуға мүмкін екенін ескермеуге бола ма?! Прокуратура ескермесе де халықтың көз алдында партия мен үкімет орындарының қак қасында бар жұртты түршіктіре, сұмдығымен шошыта жасалып отырған жауыздық райком секретарьларын, райисполком басшыларын кеңірек ойлаңдырса болмас па еді. Теріс, артық болар ма еді? Сіздер тек қана прокурормен сөйлесумен тоқырап қалмай айшалаға кеңірек көз салу, көбірек ұғына түсу, көбірек үнді тыңдай түсу, халық үнін тыңдай түсу дұрыс болмас па еді?— деген сияқты сөздерді Әсия Мүкітқа асықпай отырып, өзіне біткен алғырлық, батылдыкпен жүзіне салқын да, түршіккен де ажар шығара отырып сөйлеген еді. Ол Айсұлу мен Нұрбүбінің үйінде болып көп пәрсені жалақор емес, пәлсқорлық мүлде жоқ, тек жылаулар шыны ғана бар жаңдардың аузынан өз құлағымен көп естіп білгенін әдейі Мүкітқа қадап тұрып, оны біраз ұялтқандай: сіздің де білуіңіз керек еді деп те бір қойған. Сонымен қатар, жасырған жоқ, прокурор Саматовта болғанын, оның сөзіне өзінің наразы боп шыққанын және де айтқан.

Сона бір кезде прокурормен байыпты сөйлескен Көлбаев Мүкіт Әсияға шолақ мінез көрсетті. Бұл өзі герой, биялғы жылы мақта жоспарын жақсы бітірген. Мал шаруасын да, ет, сүт, жүн дейтіндерді Ленин ауданы түгел, декабрь ішіне соза келсе де, ада қып шыққан болатын. Облыс түгіл орталықтан келген Әсия болса да жаңағыдай, бірталай сын тере келген кісіге ол алғашқы ойына келген сезімінен асып барлап жауап айтқысы келмеді. Мұның алғашқы ойы Әсия партия, совет қызметкері болғанмен, екінші жағынан әйел қызметкер. Әрине ол жылаған әйел Нұрбүбіні, жас қыз Айсұлуды және өзі айтып отырған мұғалима Мәдинаны, Саиданы және комсомолка қыздарды бар еркектерден артығырақ, сенімдірек көреді. Ол Әсияның әзірге өзі де аңдамай отырған психологиялық табиғи заңды пәрсе. Соларша түршігу,

ұғынбай тұрып соларша, солардың нұсқауымен кейбір олардың сырттан айтатын ұшқары үкімі бойынша кінәлай сынау бәрі Мұқит үшін түсінікті де, көптеп таныс та. Осындайда болатын сыңаржақтық әйел ортасының өрекнуі тәрізді ұғылды.

Дәл осы ойдан басқа жайды өзі іс арасында отырып, толық аңдамаған және аңдау, барлау керек деп ойламаған Мұқит әңгімені созбай тоқырата кесіп айтты.

— Партия мен үкімет бізге бұдан үлкен мәселені де сепіп тапсырады. Сіз ауданға бірінші рет жалғыз ғана келіп алып, өздігіңізбен тергеу ісіне бас сұғасыз. Кейбір әйелдерден ұғынған ұшқары, біржақты сөздерді райкомға дәлелсіз, дерексіз алып келесіз. Заң орындарын және ауданның сепімді, жауапты, өздері жұртты жақсы білетін, тәжірибелі партия қызметкерлерін салғаннан сынай сөйлейсіз. Әділетті айтасыз, осы өзіңіздің осылай тергеуіңіз әділет пе? Осыныңыз не?!— деп Әсияға жауап айтып, жөнді түсіндіру орнына салғаннан қарсы дау айтты, тіпті қарсы кінә да тастады.

Әсия мұндай жайлар жөнінде Мұқит алуандас жауапты адамдармен сап рет кездесіп көрген, тәжірибесі барды. Және жаратылыста өзіне біткен адам таңығыш, естілік, іштей жүйріктік мерзімі бойынша бұлай сөйлеген кісімен салғыласудан пайда жоқ. Соны аңдады да сөзді Мұқит күтпеген түрде тоқтата қойды. Бір-ақ қана сөз тастады.

— Дәл осы жұмыс оңай екен, оңай тыңар екен деп ойламаңыз, жолдас Мұқит. Прокурорға да, СМУ-ға да партияның әділет күші жететін шығар!— деді де, тағы сөйлескісі келген Мұқитқа орнынан тұрып қол беріп, үндемей қоштасып шығып кетті.

Осы сапардан Баскент қаласына келген шағында Әсия Алматыдағы Жәкенмен телефонмен сөйлесіп еді. Ол Айсұлудың хатын алып аса қатты наразылықпен, ызамен жүр екен. Әсия барлық жайды өз көзімен көрін біліп қайтқанын айтты да:

— Мен бұл жайды тек қалдырғым келмейді. Обкомға да білдірмекпін!— деп еді. Жәкең мұның байлауына ыза болды да:

— Бәсе, мен сізден сондай ойға келерсіз деп күткен едім. Ал мен өзім Баскентке барсам деймін. Қартайған шағымда мен де арызбен әділет қумаққа, іздемекке бекініп тұрмын, қалай дейсіз? Осы іске менің септігім тиер

ме еді?!— деп өз байлауын Әсияның маслихатына бере сөйледі.

Әсия сол шақта былтыр күздегі Жәкең мен Қарповтың таныстығын еске алып:

— Жәке, менің де мұнда бармағым, осы жөнді түгел айтып білдірмек болған адамым жолдас Қарпов. Сіз опымен өзіңіз де таныс едіңіз ғой. Мен келуіңізді маслихат етемін!— дей сала, Жәкең де сол сәтте Қарповты есіне алған болу керек. Жетті, болды, Әсия Әлимовна. Маған бәрі түсінікті. Енді мен ертең Москва поезымен Баскентке жүремін!— деді.

Осымен соңғы күндерде Баскентте Жәкең де, Әсия да ұшырасып бас қосқан.

Соттың артынан Таңатпен бірге байланған сөз бойынша ол Баскентке келген. Өз бетімен Айсұлу, Нұрбүбі обкомға бар, облыстағы партия басшылығына арыз айт, өтінішімізді жеткіз деген сөздер бойынша бірнеше күннен бері Баскентте жүр. Бүгін ол обкомның секретары Алмасбек Жайлыбековке кірмекші боп келген. Үлкен үйлері мол, асфальтті, гүлдеген биік ағаштары мол, көлеңкелі салқыны мол, арықтары таза сулы Совет көшесімен әрбір үлкен үйге қарай түсіп ақырын андап жүрген Таңат обкомның екі қабат үйіне келген. Бұл үйдің тұрған жайы өзге, бұл көшедегі үлкен үйлерден сәл ішке тамап салынған. Алды жеңіл машиналар келіп тоқтауға, жүргіншілерін тосып тұруға қолайлы боп жайғасқан.

Үлкен көшедегі өзге биік, көрпекті тас үйлерден үлгісі, архитектурасы да сәндірек, сыпайырақ жасалған обком үйі Таңаттың көңіліне обкомға ең лайық үй тәрізденген. Көше бойында отырғызған ағаш атаулы гүлдеген кез. Мұнда өрік гүлдері, алманың ақ гүлдері, грушаның (пәктің) биік зәулім ағашты етегінен еңселі жоғарғы кең бұтақтарына дейін түгел тарай жатқан ұсақ ақ гүлдерімен түстіктің қаласын бүгінгі апрельдің шағырмақ бұлтсыз ашық күнінде жастық нұрға бөлейді.

Ағылып жүрген машиналар да аз емес. Бензин, мазут иістерімен қатар жаңағы гүлдеген ағаштар, төмендегі газондар толы гүлдердің неше алуан жібек талындай үзіліп-созылған, білінер-білінбес толқып сөнген иіс-лептері қыстақтап келген Таңаттың танырқай сезінген үздіксіз жайлары болатын.

Сылдырап аққан тап-таза арық суы да оны қызықтырып, сүйсіндірді. Ауданда, колхозды жерде арық суы қыстақтың ішінде, үй қасында аз болады. Болса лайлау, арығы қисық, тараң, көбінесе құр арна боп жатады. Және әсіресе Таңат келген түстікте көшелердегі топырақ, шаң қалың болғандықтан арық суында анық таза мөлдірлік те бола қоймайды.

Таңат Баскент қаласына, осы жайларды еске ала жүрген сайын, тамашалай, сүйсіне қарайды. Қенсе адамдары Таңаттай ерте тұрмайды. Бұл өзі түскен үйдің бар адамдарынан да әлдеқайда ерте оянып, қораның ішіне шығып, көлеңкелі жерде қаланың неше алуан үйін тыңдап, таңертеңгі қозғалыс-қыбырларын үндемей байыпты ғана бақылап отыра беретін.

Қазір Совет көшесімен обкомның үйіне қарай келе жатқанда да ол әр жерлерде ағаш түбіне тоқтап, көшеге, үйлерге, ағылып жүрген жаяулар, мен машиналарға көп уақыт көз салып тұрып-тұрып қалып ілгері жылжыған.

Бұған обкомның үйін өзі келген күннің ертеңінде өзі түскен үйдің несі қартаң әйел ертіп келіп көрсеткен-ді. Обкомның ішіне кіріп төменде тұрған милиционерге өзінің келген жайын айтып, обком секретары Жайлыбековке әдейі ауданнан арнап келгенін осыдан екі күн бұрын айтып шыққан. Бірақ Жайлыбеков бір ауданға кетіп әлі қайтпағ, обкомда болмай жүр. Бүгін соның қызметке шығады деген күні болған соң күндегі дағдысы бойынша елдеп ерекше, кеңселердің қызмет сағатынан әлдеқайда бұрын тұрып алған Таңат Баскент орталық көшелерімен жаңағы айтқандай өте жай жүріп, асықпай баяу басып келіп, обкомның парадный есігінен енді келіп кірген.

Тағыс милиционер бұ жолы оны бөгемей жоғарыға қарай шығатын кең, биік басқышты көрсетті. Бұдан екі күн бұрын осында обком кеңсесінде кеңірек бөлмеде екінші этажда отырған үш әйел қызметкерді көрген. Соның біреуі қазақ әйелі. Ұзын қара шашын желкесіне түйген, жұқалан, ашаң жүзді, бетінің сәл қызғылт күреңі бар, өткір кішілеу көзді Шалқарова деген әйел еді. Оған Таңат обкомның секретарына, Жайлыбеков жолдасқа арнап айтатын, ауызба-ауыз айтатын арызым бар деп бұрын да білдірген. Шалқарова осы Таңат сияқты колхоздап, ауданнан келетін ер-әйелдердің қартаң адамдарына

әсіресе ауыл-қыстақ адамдарына ұдайы үлкен ілтипат жасайтын. Қолынан келгенше бар жайды ұғындырып, бар жөнде көмек етіп тұруға талмайтын. Осы міндетінен әр кезде тапбайтын. Шалқарованың алдынан өтіп келген арыз, қағаз немесе осы Таңат сияқты ізденген еңбекшілердің істері секретарьдың қайсысына болса да елеулі салмағымен орнықты дәл жететін.

Таңаттан Шалқарова іс жөнін бұрын да сұрастырып еді. Бірақ Таңат оған ашылып сөйлеген жоқ, қайта шаруасын онша анықтамай, тартына көмескі қып айтқан.

Ауылдан келген қартаң ізденуші барымды бұған айттып қойсам жарамас. Өзі араласқан боп ісім әрі бармай қалар. Бәрін білсе ұстап қала ма! Сопадан, жырақтан келген соң не де болса ойға алған басшы адам — обком секретары ауданнан да, бұ жерден де кеңесшілер атап берген Жайлыбековтың өзін көремін. Өзінен бұрын онша ашылып, шешіліп сөйлемейін деп, Шалқарова бірнеше рет сұраса да ісі жөнінде тұйықталып шешілмей қойған.

Қазір ол үлкен бөлменің сол жақ бұрышына тақау тұрған Шалқарова столына тақағанда жас әйел мұнымен түрегеліп амаңдасып, орындық әкеп қасына отырғызды.

— Қазір жолдас Жайлыбеков келеді. Сіз кіріп сөйлессіз. Бірақ менен әуелі сіз туралы «кім екен, не жұмыспен келген екен?» деп сұрайды ғой. Соны айту үшін сіз маған барыңызды айтпасаңыз да, оны секретарьдың өзіне айтарсыз, бірақ тек қана не жөнімен келгеніңізді айтқаныңыз мақұл болар еді, ағай,— деп жылы сөйлеу үстіне, Таңаттың алдыңғы ұшырасудағы мұны қомсығандай ісін жасырған мінезін сәл кешіре күлімсірей түгел ұғына отырып, Таңат шалдың жүзіне «енді қайтер екен» дегендей барлай қарады.

Таңат әлі де сырдаң, қартаң көңілмен өзінің тартбақы бақал есебінен жаңыла қойған жоқ. Күлімсірей қараған Шалқарованың жүзіне о да өзінің кішкентай сұрқай көзімен күлімдей қарады. Ішінен: «сен білгенмен қолыңнан не келеді. Стол басында отырғанмен әйелсің ғой» — дегендей көне сенімсіздігі де аралас отыр. Бірақ жауап күткен Шалқарова бұған өзіне ұнайды да. Бір кісіні еріксіз сенімді бастайтын жылы жақындық, Таңат көп кездестіре бермейтін тартымды туралық бар сияқты. Күлген көзі тіпті жұмыла, сығырая беріп, ең әуелі Шалқаровадан өтініш алды:

— Өзің әйтеуір кіргізесің ғой. Жүзі жақсыдан түңіл-

ме деп, алдамайсың ба деп отырмын. Кіргізетін болсаң айтам. Алдамаймын депші өзің әуелі,— деп күліп қойды.

Шалқарова басын ілгері төмен изеп, беті ду етіп қызарып күлді де:

— Алдамаймын, ата, уәде болсын, айта бер!— деді.

— Ендеше,— деп Таңат жүзіне салқып салмақ жиды,— менің келіп отырғаным кісі өлімінің жайы. Азамат інімді, онышшы класта оқып жүрген комсомол інімді бір дұшпан өлтіріп кетті. Соны ауданда жақтаушы, қорғаушылары көп болып, жазадан құтқарып жатыр. Інімнің әкесі өзімнің туғаным еді. Ол кешегі Отап соғысында майданда қаза болған ер еді. Сол соғысқа кеткенде емшекте қалған бала, жалғыз ұл баласы — Арман болатын, міне соны өлтіріп кетті. Ауданда әділет тапнадық, өлген баланың шешесі мен жалғыз қыз апасы қайғыдан сарғайып олар да өлім шағына жетті. Мені әдейі жіберді, обкомға бар, әділет ізде деді. Сомен келдім. Ал енді көрсетші Жайлыбековты. Жеткен жоқ па осы айтқаным!— деген еді.

— Ендеше Жайлыбековты қазір көресіз. Тек сәл ғана күтіңіз. Ол кісі жаңа келді. Мен кіріп сіздің жөпіңізді айтып, ұғындырып шығайын. Ол кісінің уақыты аз болса да сізді қабылдайды деп білемін!— деді де, обком секретарына қарай беттеп кетті.

Жайлыбековке сөйлескенде Таңат ең алғашқы сөзін:

— Осы дүниеде әділет деген бар ма, жоқ па? Мен соны іздеген кісімін. Жоқ болатын болса «о бомайды» де де, үйіңе қайт де, мен қайтам да кетем — деп сөзіп бастаған болатын. Таңаттың қайран қалғаны Жайлыбеков бұл істі бұрын біліп қойған сияқты. Жаңа Шалқарова осында кіргенде бірталай бөгеліп еді, әлде сол жеткізіп айтты ма екен? Жайлыбеков одан да ұғынған, бірақ соның аржағында да біраз осы істің жай-жапсарын естіген кісі сияқты. Бұл да жылы жүзді, жасы жас, ажарлы болғанмен ажымсыз, ақсұр толық жүзінде кісіге айтқанына сендіретін бір тартымдылық бар екен. Үлкендеу өткір көздері Таңатқа аздан соң жылына қарады.

— Әділет іздеп келгенің мақұл екен, кәрия! Алдын ала айтайын: бұл жерден, обкомнан сол әділетті табарсыз да. Әуелі осыған келісеміз ғой. Сөзді сондай үлкеннен бастадыңыз ғой, солай емес пе?— деп барлық өңі-жүзі жылынып күліп алды.

— Шыпында сөзімнің басы сол екені рас. Ал шындық,

дұрыстық болады деген лебізін кеулімді ырза қып қалды. Бомаса мен мүлде әділет табылмайтын боп талай белден асып кеткен бе деп ем.— Жайлыбеков шалдың есті, сыншы ойының орамды тілмен сыпайы айтылып отырғанына іштей сүйсінді де, тағы да күле түсті.

— Ақсақал-ау, осы сіз көп түңілген сияқтысыз ғой. Соңша көп жерде болдыңыз ба? Кімдерден әділет таппай келдім деп отырсыз? Оны да атай кетсеңіз қайтеді?

— Әділетті әлбетте атайып. Бұяққа келгенде соны айтама демесең несіне кеген болайып. Бір деңіз, пырқоролдан таппадым, екі десем, аудандық ысполкомнан таппадым. Тіпті-тіпті ер кезегі үшке дейін деп, үшінші, райкомның өзінен де таппадым. Со бомаса ауданнан кетіп нем бар. Мұнда сенің алдына көп жүріп, келіп нем бар деймін де.

Осылай басталған Жайлыбеков пен Таңаттың сөзі сағаттан артық әңгімеге айналып еді. Бар жайды Таңаттың аузынан толық ұғынған Алмасбек әңгіменің аяғында жүзін салқындатып, сәл қабақ түйіп ойланды да, өз байлауын іштегі ызамен, қатты бір түршігумен жасаған еді. Әуелі Шалқарованы шақырып алды да:

— Мына қарттың жаңағы маған айтқан, оның алдында шет-жағасын өзіңізге айтқан ауызша сөздерінің бәрін қағазға түсіріп, жазып алыңыз. Орысша тексті Нил Петровичке беріледі. Сондықтан орысшаға да жақсы аударыңыз. Өзге жұмысты істемей-ақ қойыңыз. Қызмет аяғына шейін осыны дұрыстап жазып, мына кісі өзі атап отырған Ленин ауданының судьясын, прокурорын, райком секретарын түгел қалдырмай жазыңыз. Бүгінге мен сізді басқа жұмыстан босаттым. Тек қызмет аяғына дейін сол қағаздар әзір болсын!— деді.

Екінші бір байлауы қазір бөгелместен осы естіп-білгенін қолма-қол обкомның бірінші секретары Карповқа түгел мәлім етіп, сонымен бірге қосылып отырып, байлау жасау еді. Осы күні түскі үзілістен кейін Шалқарова Таңаттың арызын әзірлеп әкелген соң Карповқа телефон соғып сол қағазды жіберген Алмасбек өзі кейін жарты сағаттан соң кіріп еді. Карпов қағазды оқып, бар жайды ұғынып отыр екен. Әзір Алмасбек екеуі қысқа ғана нақтылы бір байлау жасады. Үш кісіден комиссия құрылсын. Соған облыстық соттың бір қызметкерін, профсоюздан бір адам және обкомнан Шалқарова қосылсын. Осы үш кісі ертең жүріп, бір жұманып ішінде сол ауданда болып,

колхоздарды, аудан орталығын және аталған кеңселердің бәрінің бастық адамдарын көрсін, мектеппен сөйлессін. Комсомолдардың, колхозшы куәлардың, жалпы жергілікті жұртшылықтың біраз адамдарымен де сөйлесін, толық, дәл, әділ деректер жиып келсін. Обком өзінің бұл іске үлкен көңіл бөлгенін осы комиссияны тез жіберумен танытады. Ал анық, нақтылы байлауды бар пәрсеге көз жетіп, бар жайдан дәл деректер жиылып болған соң жасайды, деген байлауды Қарпов Алмасбек екеуі бірге отырып жасады да, сөздің ең соңында Қарпов бір-ақ қана түйінді сөз айтты.

— Обком бұл мәселеге қатты көңіл бөледі. Себебі бұл бір әйел басының сөзі емес. Облыс көлемінде қазақ әйелінің мәселесінде ескілік қалдығы жөнінде облыстық партия комитеті көңіл бөлмеске болмайтын ауыр да, қиын да жайлар бар екені байқалып отыр. Соған көңіл бөлетін мезгіл мейлінше жеткен екен!— деген сөзді кең жүзіне бір толқу қызу қап ойнап шығып қатты үнмен салмақты қып бір-ақ түйді де, содан әрі сөйлеген жоқ.

Қазіргі сағатта Әсия Қарповтың кабинетінде облыс бойынша не деректер біліп, қандайлық ой қорытқанын обкомға, соның ішінде әсіресе Қарповқа өз аузынан баяндамақ боп келген еді. Өзі орталықтап келген, көлденеңнен тың көзбен қараған адам болудың үстіне қазақтың оқымысты, білікті, партия мүшесі мәдениетті әйел Әсия Қарповтың оның аузынан біраз жайлардың шыпдығын естуіне мейлінше лайық адам боп көрінген.

Былтырғы Алматыдағы екі жұма уақытты таудағы демалыс үйінде бірге өткізген шақтардап Қарповтың есінде қалған айқын шақтар, ашық әңгімелер әлі ұмытылған жоқ. Әсия сонда бұл шаққа дейін Қарпов көрген қазақ оқымысты әйелдерінің ішіндегі ең бір бөлек көрнекті, анық ішкі мәдениеті жақсы ашылып өскен совет әйелі боп танылған-ды.

Әсия өзіне біткен ашық, турашыл және адам ажарып аңдағыш жүйрік көңілімен Қарповқа көп басшы адамдардан басқарақ қарайтын. Бұ кісінде, Әсияның түсінігінше, іште жатқан берік таза адамгерлік қуат бар. Әрине сол қасиеті ұдайы көрінекке беріге шығып тұрмайды, ол бір еркектік салмақты қуат және көп тәжірибелі ірі саяси қызметкердің ұстамды, байыпты, үлкен тәжірибелі сыпатынан туатын мол қалыптанған кесек қасиеттей қазына. Көп сырласып, іштесіп сөйлеспегенмен Әсия был-

тырғы күздің өзінде Нил Петровичке көп нәрсенің шыңын сеніп айтуға болатын кісі. Бұл партияның үлкен өкілі және ұлттық республика жағдайында өзінің Ленин жолындағы ойлы большевик болған міндетін терең түсінетін, аса жауапты, ойлы адам деп білетін.

Мысалы осы облыстағы обком секретарьларының Әсия қадірлейтін тағы бір-екі қазақ азаматтары бар. Солай болса да Әсия өзінің қазіргі осы санар соңындағы ойын шын лениншіл басшы деп ең алдымен Қарповқа ғана сеніп айтқысы келеді. Бұл Әсияның қазір Қарповқа келіп алғаш әңгімелесе бастағанда ішінде отырған ойлары, түсініктері еді.

— Мен облысыңыздың бірнеше ауданын аралап, мысалы әйел жайын жеке бөліп сөз етсем, шыңды айтайын, Нил Петрович, сізді мен жұбата алмаймын,— деп бір бастады. Нил Петрович үлкен мөлдір қара көк көздерін қырындай бұрып Әсияға молынан ашып қадалыққырап қарады да:

— Ол сіздің міндетіңізге кірмей-ақ қойсын, Әсия Әлимовна. Сіз таныған шыңдық мен үшін бәрінен қымбат болар, соны ойлаңыз. Барыңша қатал да болса шыңдық болсын!— деп біраз оңдала бұрылып, Әсияны асықпай тыңдайтынын аңғартты. Әсия Қарповтың жақсы үтіктелген жаңа жұқа шұбарлау сұр костюмына, түзу сыпайы байланған қоңыр сұр галстугіне көз тастап, секретарьдың сырт ажарынан да тәрбиелі ұстамды тазалық аңғара отырды. Бұл кабинеттің жазу столы өзге кабинеттерден оқшау, басқарақ екен. Келушіге қараған сырт жағы сәл дөңгелене келіп, секретарьдың өзіне қараған жағы қысқалау, іштей ніле жасалынты. Телефондар тұратын кішілеу қатар стол беті және де ұқыпты етіп жабылған жасыл сукносы (шұғасы) бар, о да сырты дөңгелене, ніле жасалған сәнді орын.

Қысқасы, бірінші секретарьдың үлкен бөлмесі мүжілске жылатын адамдар отыратын терезе жақтағы ұзын столымен де және әсіресе секретарьдың өзі отырған жаңағы орын түрімен көрнекті мәдениетті орын-жайды бөлекше аңдатты.

Әсия мұндай көп көріністерді елегіш, аңдағыш мәдениетті әйел қалпымен қазіргі кездесу жағдайы, адамы барыңша орынды, жауапты ұшырасу екенін аңғартып отырты. Ол облыста көп нәрсені естіп, көріп, әдейі өз-

дігімен араласып, анықтап танып шыққан бірнеше көңілісіз күйлер бар. Соларды шетінен сапады.

Қазақстанның өзге облыстарынан осы облыста бөлегірек әйел халінің бұрынғы шақтағы ауыртпалығына өзгеше себеп болған кеше ғана өткен тарихтың аса ауыр жағдайлары бар. Бұл облыста ишандар, шайқы-қожалар, неше алуан медресе, мешіт, мазар түрінде мейлінше мол заман үстемдік құрған ауыртпалықтар бар. Мұнда тегін айтпайды, «Сайрамда бар сансыз бап, Түркістанда түмен бап, баптар бабы Арыстан бап» деген жайды Карповқа ұғымды етіп аударып берумен бірге қазіргі облыстың үш үлкен ауданы осы бір сәйлемде аталғанын ескертті, Арыстан бап Шәуілдір ауданында. Ноян ауданында кеше ғана Ақишап деген айталы, қатал, даңқты қазірет болған. Тіпті сонау Қаратау аржағындағы жырақтағы Ұзақ ауданының өзінде Баба түкті шашты әзіз, Бабата, Балықшы әулне дейтіп әлденеше әулне жайлар бар. Мынау тұрған Ташкенттің аржақ-бержағы, Орта Азия мұсылмандарының бәріне құдайдың әмір күдіретіндей кәрлі күдірет бұйрығын таратқан Қожахмет Яссаун, Ташкент түбіндегі Зеңгібаба мазары тәрізді бір облыс көлемінде бүкіл бір діндар мемлекетке мол жетерлік әулне-қазірет, ишап-пірлердің мекен-жайлары болған.

Айрықша атап, тарихына барып тереңдеудің қажеті жоқ. Бірақ осы орындардың бәрінде фанатик, дүмше, өздері обыр және қатал, оғар плутократияның әмірі жүрген. Сол ескіліктің ізі онай жоғалып, ажалдың торлары, шырмауық желі тұзақтары тез жыртылды да бітті деу керек емес. Әлі көп жанның санасында жаңалық талай осындай шырмауықтарға оралумен, тұсалумен қосқыртыстап, қос-қабаттап жүр. Соның себебінен көзге көрінбеген, іште тереңде жатқан таусыншақ та болса тегі лас жайлардан туған, туатын ойда жоқ жат мінездер шығып қалса, өріс алып қалып отырады, деген жинай ойлап жүрген бір жайларын алдымен айтып өткен Әсия Карповтың әлі нақтылы іске жеткенге шейінгі сөзді сыпшы ойлылықпен үнсіз барлап, салқын тындап қалғанын аңғарды.

Енді Әсия шұғылынан әр ауданда өзі көрген өрескел күйлерді тізе берді. Ең әуелі жетінші класқан әрі оқуға баратын қыздың саны бар ауданда бірдей өте азғана. Ол күйеуге ерте береді деген сөз. Ал сол жастағы қыз

дарды күйеуге бергенде әке-шешенің ықтияры, таңдау-талғауы көбірек орын алады деген сөз. Және сол тегін ғана болмауы мүмкін. Әке-шеше ықтияры тегін қоспайтын да кездер аз емес шығар деймін. Осы күнде өзінше айла-лы қулық түрге айналған негізі бұрынғы жамап әдеттермен — батамен, қалың төлеумен былық түрде аста-сып жатқан, қалмай жүрген қырсықтар болу керек.

Ерікке қонбеген әйелдің, әртүрлі айламен жазаға ұшырайтындары қырсық қазаға, үлкен трагедиялық қиындыққа шырмалатыны және де жоқ емес. Оның бір мысалын Ленин ауданында аға жақсы жас сұлу қыз Айсұлу басынан кешіп отырған жай екенін мен сізге кейінірек айтамын деді.

Карпов үндемей бас изеді. Аздап соң ғана отырып:

— Бұрынғы бір болған әйел басының ғажайып ауыр трагедиясын мен Бабатадан естіген едім, — деп қапа бір қойды. Әсия оны да біледі екен. Өз әңгімесін желісінен үзбес үшін тек қана: «Ия. Алуаның оқиғасын мен де жақсы білемін», — деді де Айсұлудың бүгін бастан кешіп отырған қаралы, қайғылы халін есіне ғана алды.

Карпов бұл нақтылы іс жөні екенін аңдады да, Әсияның сөзін бөліп:

— Сіз ол оқиғамен танысыз ба, сіз де сол ауданда болдыңыз ба? — деп сұраған еді.

— Мен мейлінше таныспын. Қолхозда да, қаза көрген әйелдің үй ішінде де, тіпті ауданның прокурорымен және райком секретары жолдас Көлбаевпен де арнайы сөйлесіп алып, біліп келген жайларым бар. Сізге осы мәжіліс үстінде толық айтам деген жайымның бірі сол, — деген сөзін естіген соң Карпов Жайлыбекөвке телефон соқты да қазір келуін сұрады.

Әсияны тыңдау үстінде Карпов қазақ аудандарының Ноян, Ұзақ, Шәуілдір, Келес және тіпті түстіктегі мақталы үш ауданның өзінде де әйелдер босанатын үйлердің жоққа тән екенін еске алысты. Содан әрі Карповтың өзі облыста қазақ әйелінің халі бұрынғы көшпелі тіршілік қалдығын сақтаған киіз үйге байланысты және бүгінгі мал баққан шаруалардың көшіп жүретін бірінен бірі шанжау, шалғай аз үйлер боп шашырап жүретін жағдайына байланысты мал өсіретін аудандарда әйел халінің көп қиындығын өзі есіне алды.

— Оларға жалпы медицина, дәрігер көмегі аз. Таза-лық сақтау гигиена-санитария жағдайы өте төмен.

Сондықтан көп балалардың кейде беттерінде қотыр көресін. Бастарында қотыр жүрген балалар бар. Айтуға да ұят, тіпті монша, қарамоншаның өзі алтыннан бетер қымбат шаруалар күйі бар. Ол бір сала көп уайым ойлататын жайлар,— деп өзінің ішінде көптен байқап тұйып жүрген тағы бір нәрсені бүгін Әсия сияқты оқымысты қазақ әйелі аузынан шыққан әйелдер жөніндегі аса салмақты қамқорлық ойларды ести отыра өзі де бірталай тың жайларды қосты. Бұл ойларының ішінде қиындық, қиынсыздықты санау ғана емес, соларды жеңу шараларын, қамдарын қоса ойлаған іскерлік жігер де аңғарылды.

Ендігі Қарпов сөзінің тұсында жаңа шақырылған Жайлыбеков келіп кіріп, Әсиямен ақырын амандасып, үсіз тыңдаушы боп Қарповтың аузына қарап қалған еді. Қарпов оған орын көрсетіп, қолын үндемей созды да Әсияға қарап сөйлей берді.

— Көшпелі мал баққан жағдайдың қиыншылығын атадық қой. Оның әлі сіз бен біз атамаған талай сорақылық безобразилері жатыр. Жетіжылдықтың үстінде бұл күнде ауызға алып, қағазға, баспа жүзіне жазып жариялап шығаруға болмастай, оқып көруге ұят боларлықтай қор сорлы шындықтар бар!— деп бастағанда Жайлыбеков Қарповтың көңілінде мал маңындағы адамдар туралы пісіп, зығырып қайнатып жүрген аса шын және аса қатал қайратты ойлар барын сүйсіне аңғарып отырды. Қарпов сөйлеп отыр.

— Біз облыстағы әйел жайын сөйлеп отырмыз. Мен сондықтан отырықшы аудандағы мақта, жүгері егіп отырған, көптен қыстақ салып отырған, жазда ешқайда көшпейтін аудандардың өздерін де көрмей жүргем жоқ. Қайда барсаң ауыл советтің жамап-жақсы кеңсесі бар. Қолхоздың кеңсесі бар. Ал көптен-көп жерде бала бақшасы, бала яслиі мүлде жоқ аудандар бар. Епдеше осы аудандардағы әйел-ана үйдің тұтқыны. Олай болса және еңбекке толық қосыла алмайды, ол бір, еңбекте, тірлікте тең бола алмағандықтан және бұрыпғы әдет пен салт ерлер санасынан арылып болмағандықтан, ол екі, сол қыстақ, аудандардағы әйелдер міне жетіжылдықты құрып жатқан шағымыздың өзінде біз атап жүрген теңдік халінде емес. Тең болмаған әйелдер ана болса да, қызы болса да ерлер билейді, бағындырады!— деп біраз ойланып тоқтап еді. Әңгімеге тыңнан қосылса

да бұрын Карповпен бұл жөнде әлденеше рет өзі білген деректерін айтып, нелер сорақылық жайларды жасырмастан Карповқа білдіріп, танытып келген әдеті бойынша Жайлибеков салқын жүзбен, үлкен сұрғылт көздерін Карповқа қадап, молырақ ашты да, ойлы нұр шырағын жаққандай боп отырып, тағы бір ауыр, ащы шындықты қосты.

— Әйел правосы біздің облыстың кей жерлерінде ескілікті жаңаша айламен пайдаланған қор қияпатқа да соғып жүр. Сол жапағы шала оқыған шеше мен әкенің ықтиярынан шыға алмай жүрген жас қыз осы күнде, дәліп айтайын, сатылып та жүр. Сыртынан қарасаң сатылу емес. Мысалы бір қызды бір жігітке екі жақтың әкешешелері алдын ала келісін ап ұйғарысады екен. Жас қыз, жас жігіт өз ықтиярларын әке-шешелеріне берген. Бір күні жігіт әкелер атаған кеште қызды алып қашып алады. Содан жиырма күн, бір ай өткен соң қыз бен жігіт айынты болып қыздың әке-шешесінен кешірім сұрауға барысады. Ол жақ кешіреді де той жасайды. Сол тойға берген болып он мың, он бес мың сом ақша апарылып беріледі. Бірнеше қой апарылады. Кейде сиыр, ат қоса беріледі. Той болады. Ол өткеннен кейін жиырма күн, бір айдан соң қыздың шешесі, жақындары күйеуге тиген қызының үйіне барады. Сонда алғашқы берген ақшаға, малға орайлап жасау апарады. Осымен екі жақтың құдалығы есеп айырысын ырзаласады. Ал сол қыз бен жігітті басында біріне-бірің ұйғарған әке-шешелер алғашқы келісуінде жігіттің қанша ақша, қанша мал айыпқа апаратынын байлап қойған. Ол ғана емес, қыздың жағы сол алатын сыйына орай қанша кілем, неше көрпе, қанша жастық, қанша сандық — толып жатқан үй ішінің жиһазы, жасау-жабдық дейтінін түгел атал, санап батамен нығайтып, бекітін келісін қойған болады.

— Ниңл Петрович, мен өзіміздің кейде тіпті сізбен бірге жүрген жолдарымызда кейбір жас мұғалімнің үйінде, әлде бір бригадирдің немесе жас предсидательдердің үйінде осындай ұзатылған қызбен келген үй ішінде бір жарды төменнен төбеге дейін тірей толтырып тұрған жасауларды сан рет көрдім. Оның өзін тану да қиын емес. Себебі, кейбір сандықтар, жағландар, рақы жастық, қыжым көрпелер дейтін бүгінгі жасаудың бас бұйымдары жай бүгінгі совет жастарының өздері үйге сатып алатын нәрселер емес. Олар сатуда мүлде болмай-

ды да. Өздері көп еңбекпен қолы бос отырған бұрынғыша шебер әйелдердің қолымен шегілген ою-кестелер, өз қолымен боялған әр түсті жүннен, мақтадан тоқылған боғжамалар болады. Жағлаңдарды тек бұрынғының сондай жасауларып істейтін шебер еркектер ғана істей алады. Міне үйленген жастардың бөлмелерінде осындай нәрселер былтыр істеліп, бүгін, биыл келіп тұрса соны текке келді деп кім айта алады! Ал осы жай әсіресе масқарасы бір түстікте ғана емес, Қазақстанның өзге де кейбір жақын облыстарында да жоқ емес. Ол ғана емес, мен өткен жазда бір комиссиямен Қырғызстан, Ыстықкөл жағасына, сонда Шолпан-Ата деген курортты, сәнді, бай қыстақта болдым. Онда тіпті Қырғыз үкіметінің демалыс үйі де бар. Дәл біз барып жатқанда сол қыстақта тұратын бір қырғыз үй ішінің той-мерекесі болды. Сөйтсе әлгі үйдің баласы қыз алып қашып келіпті. Арада құдағи болып келістіруші әйел жүрген де, әкелері сөйлестіріп, алып қашатын сағатқа дейін қызды жігіт көрмеген де. Бірақ кешке барған да алып қашып әкелген. Сұрастырсақ дәл жаңағы осы жақтағы әдет сияқты. Бес мың сом ақша, бір ат, бес қой, елу бөтелке арақ айып апармақшы болып келісіп тұрып алып қашып келіпті.

Қарпов пен Әсия бұл хабарларды ашумен, соншалық жігерленген паныспен тыңдағанын танып отырған Алмасбек тағы да бұдан да сорақы ащы бір шындықты қоса түсті.

— Қырғызда да естіп ем, осында да кейбір біздің азаматтар ызаланып, паныстанып, өте ұят бір шындықты айтады. Қолхоз бригадирінің қызы он бес мың, колхоз бастығының қызы жиырма бес мың деп, кейде ауылдың өзіндегі саналы дейтін қызметкерді мысқыл, мазақ етіп аңыз таратып жүргендер де жоқ емес деп есіттік. Жаңағы әйелдің еңбекпен теңеледі деген үлкен шындық ойға осыны қоса есептеңіздер, деп әдеіі айтып отырмып!— деді де, Алмасбек Қарповқа қарап:— Нил Петрович, менің бұл айтқаным тек фактілер. Сіздің жанағы ойларыңызға дерек болсын деп қостым, айыпқа бұйырмаңыз, айта беріңіз!— деді.

Қарповтың ойы жиіақы түйілгендей екен:

— Айтатын нәрсе, бір-ақ қана іске саю керек. Алғашқы шаралар есебінде қазақ колхоздарында бала бақшалары мен яслилерін бар жерде ашқызу керек.

Екінші, әсіресе жас әйелдерді механизацияға тарту керек. Барынша тез уақыттың ішінде, мысалы, солтүстіктегі мақталы үш ауданда кем қойса үш жүз қазақ қызы, жас әйелдерін жинап механизаторлар курсың ашу керек. Содан соң осы қалада — Баскентте көп цехтарда әйелдер істейтін істер көп. Арнаулы тоқыма фабрикасы, май комбинаты, пресс-автомат тәрізді талай өндіріс орындары бар. Химфармзаводтың өзін де қоса атайың. Осыларда неге қазақ әйелі аз. Бәріне де жас әйелдерді алғызу міндет. Және ауыл-қыстақтың жас әйелдерінен сондай орынға түсіп, белгілі мамандықты үйреніп шығатын ФЗУ мектептерін ашып, күшейту керек. Ал қалаға ауылдардан келтіретін жас әйелдердің өздеріне арнаулы, бөлек, таза, жақсы жатақхана жасау керек. Солар арасында ағарту тәрбиелік, мәдениет жұмыстары таза, жақсы тәртіпке қойылып, мол жұру керек. Мысалы, бұл жөндегі істі, үгіт-насихат секретары жолдас Жайлыбеков, сіз тура өз қолыңызға, өз міндетіңізге мықтап алу керек.

Ал соларды осы қалаға іріктеп әр ауданнан жылы алуды осы облыстың трудрезерв кеңселеріне мен өзім мықтап тапсырамын. Және бір шара,— деп Әсияны да, Алмасбекті де өзінің ішінде жнып, сақтап, толық ойлап алған оңаша болса да, жалғыз да болса мығым етіп ойлап, түйіп алған байлауымен таңқалдыра отырып, Карпов қатаң, берік үнмен тағы бір ойлар қосты.

— Бныл бар ауданның орталау және орта қазақ мектептерін мен сепке алғызып отырмын. Орталау мектепті бітіретін және орта мектепті бітіретін қазақ, өзбек қыздарының; біздің облысымызда өзбек көп, олардың бұл жөндегі жағдайы қазақ қыздарының халінен артық емес, бөлек емес, оларды бірге ойлау керек. Сол қазақ, өзбек қыздарының бәрінің де өз мектептерін бітіруімен бірге ілгері оқуына ауысуына анық науқандай түгел шара қолдану керек. Мен бұл жөнде жақында болатын обкомның пленумында біз бөлек, ерек қаулы, шара қолдапамыз деп байлап отырмын,— деді.

Әсия Карповтың сөздеріне өзінің шыншыл, ашық көңілімен қуанып ырза болғанын білдірді.

— Шынымды айтайың, Нил Петрович, мен сізге өзімнің көрген-білгеннен жиған ойларымды айтып, хабарыммен көмек берем деп едім. Ең әуелгі ырза болғаным, мен айтқан ғана емес, оның аржағындағы көп жайлар-

ды мына Алмасбек екеуіңіз облысыңыз көлемінде тіпті жақсы біледі екенсіз!— дегенде Алмасбек Әснианың жүзіне қарап сақылдап күліп жіберді.

— Сіз бізді мақтаймын деп өзіңіз бұрып аса төмен ойлайтыныңызды аңғарттыңыз-ау!— деп батыл қалжыңдап еді. Әсня қызарып, қысыла күлді де:

— Жок, тілеуіңізді берсіп, олай ойлай көрмеңіз. Әрине сіздер облыс халқы туралы барды білесіздер. Бірақ сол бар тым көп болғандықтан аса көп түрлі, көп қиын түйінді болғандықтан әйел мәселесіне кейде арнай көңіл бөлмей де кететін шақтар болады, дегенмін. Ал екінші ойымды айтайын, халді білу ғана емес, менің өзім не істеуге болар еді деген шаралар таппай, айта алмай келген халімді Нил Петровичтің өз облысындағы әйелдер мәселесі жөнінде үлкен, кең аталық аса қамқор программасы бар жап екеніне қайрап қалдым!— деді.

Карпов күлген де, үндеген де жок. Өз ішінде көп пәрсеңің шешуін бұрын да сан ойлап, байлағанмен әлі іс болмаған, баста ғана жүрген шаралар болғандықтан көпшілік басшы адамдарға осыны миландыру, солар қолымен іске асыру, жақсылыққа бастыру қандай болары әлі мәлім емес болғандықтан және бұрын өзі бұрынғы өмір тәжірибесінде партия басшылығының неше алуан істерін бастап көрсе де, дәл мұндай жайда әрекет етіп көрмегендіктен әлі алдын ала сүйсіну, шаттанудан аулақ болатын. Ол Әснианың сүйсініп сөйлеген сөзіне де жай салқын ғана құлақ салды да жауапсыз қалдырды.

Енді Алмасбекті шақырғаны Айсұлудың жайы болғандықтан, ол іске Алмасбек кірісіп отырған мейлінше табыс адам болғандықтан қазір Әсниадан сол нақтылы істің жөнінен білгенін айтуды өтінген.

Әсня бұл орайда екі секретарьдың үнсіз, зор ықласпен тындап қалған жүздеріне кезек қарап отырып, ұзақ сөйледі. Айсұлудың аузынан естіген анық Сағитпен екі арасының дәл шынын, жас таза қызды жаза баспай, аса дәт түсінген, шын түсінген нәзік жүректі, таза мәдениетті, тәрбиелі әйел көңілімен соншалық түсінікті етіп таратты. Сағит жөнінде мұның ұғынғанының өзі де бір психология терек талдау, сынау артынан туған ойлар болатын. Мүмкін Айсұлу Сағитты «өзің ұғындырып бер» десе, дәл қазіргі Әснидай тапты да, ұғындыра да алмас еді.

— Мен ол адамды бір түрлі түсіндім. Жүзін көрмем де, сөйлеспесем де жақсы түсіндім. Ол өзі тегінде бұрын жас әйелмен жақсы мінезде, татулық жарастықта болып көрмеген, бар жаратылысы өзіне де түсініксіз, түйық, олақ, тұрнайы жас болу керек. Оның үстіне ішеді. Өмірлік іске ешбір мәселесін кісімен ақылдасып, сырласып, шындап айтысып көрген жас емес. Өзі физкультурник. Көбінесе дене қайраты қара күшімен шындап алданатын, сонысына мәз, мақтанып жүретін адам тәрізді. Кейін ол ауданда аса қымбат мамандық — су техникі болады. Мұның алдына су үлесі жөнінде келушінің бәрі өзін көтеріп, бұған бағынышты болады. Сол жастың үй іші тұрмысында дүпнекор, ескі ұғымды кәрі шешесі бар. Барлық аудан тіршілігінің қызығын мол көріп семіріп, бар коллективтен, совет қауымынан жырақта сыланып отырған жеңгесі бар. Шаруақорлық, жемқорлық, әртүрлі айлакерлік өмір машығы болып алған кооператив бастығы және бар аудан адамы жалынышты ағасы бар. Одан да беделді, мығым шаруа, бар жұрттың күні түсетін, ауданда шетінен дефицит шыны, шеге, шифер, тақтайдың бәрінің несі СМУ бастығы пағашысы бар.

Ал, Айсұлу не? Ол әкесі жоқ, ағасы жоқ, жалғыз жесір әйелдің папасыз жетім қызы. Оған сен қызықсаң болды, қаласан аласың да қоясың, деген сөздерді өзінің қыныр, біржақты топас кеудесінен шолақ ұғынып алған ақылсыз жігіт бар. Өзі және хаттар жазады, кешірім сұрайды. Хаттарына жауап болмағанда, ол үндемегені көнгені деп ұғынады. Хаттары оқымай жыртылады, отқа тасталады дегенді ол ойлап көрген емес. Міне бұл қылмыстың осындай психологиясы бар. Қылмыстының, бүгінгі жас атаулының ішінде урод боп, теріс бұтақтай боп біткен жаннап бөлек жамап жиреніш образы бар. Осыны ашып, жауыздық жазалансын деп әрекет еткен, әрекет етпек түгіл ойлап және тіпті кейін де болса қате болды-ау деп ұялған адамды көре алмадым. Мен прокурорды да, аудан секретары Қолбасевты да көрдім де, сөйлестім. Екеуіне де, сіздер алдыңызда шышымды айтайын, ашуландым. Социалық ырза болмадым. Осында келуімнің, сіздерге айтуымның себебі де сол. Олар сол ауданда, дәл қастарында тұны, бүгін жуылып-шайылып отырған сұмдық жаманшылық үшін тіпті ойлан-

ғысы да келмейді. Мен әсіресе райком секретарына осыны үшін қатты наразы болдым!— деді.

Әснианы қайран етіп Карпов бұл жөндегі сөзге өте қысқа жауап айтты. Тындауы соншалық ықыласты, өзгеше таңу-ұғынумен Әснианың әр сөзін жұтқандай, қатты бейілмен тыңдап еді. Аяқтағанда тек қана бір-ақ сөз айтты.

— Комиссия кетті. Сол қайтсын. Бар керекті деректерін алып келсін. Бұл мәселе жөніндегі сөз сонап соң, кейін, кейін!— деді. Алмасбекке айтқаны:— Мен мына Әсня Әлимовнаның осы жөнде білгенін сіз естіп шықсың деп шақырып ем. Әзір осымен қоя тұрайық, тоқырай тұрайық!— деді де, Алмасбектің де қазір оң тарапын сөйлеуін қажетсіз деп сездіргендей болды. Бұл ұшырасулар осымен аяқталған еді.

* * *

Бұл жиылыс басталғалы көп уақыт өтпесе де, әлі бір сағаттай да уақыт болмаса да, жалпы мәжіліс тынысы ауыр. Қалың жиың обком мен облисполкомның орташа үлкендігі бар мәжіліс залында тығыз отырғанмен ешбір адам арасында күбір-сыбыр сөздер жоқ. Қозғалыстар және білінбейді. Қыбырсыз тынған жиың әр сөйлеушінің аузынан шыққан әрбір сөзін не өте сынағандай, не аса мән-мағына бергендей қалт еткізбей ұқыпты тыңдап отыр.

Көпшіліктен сәл бөлегірек көлденең стол айналасында обком секретарьлары мен кейбір бюро мүшелері. Ортада отырған мәжіліс басқарушы Карпов. Оның сол жағында облисполком бастығы Сұлтанов Ақан, оң жағында секретарьлар Жайлыбеков, Ерімбетов.

Бұл жиылыс обком бюросының кей мәжілісі деп аталып шақырылған. Мұнда обком бюросының өзге бар мүшелерінен басқа облисполком орынбасарлары, бөлім бастықтары, қала секретарьлары және облыстың бар райкомдарының бірінші секретарьлары мен райинполком бастықтары, ірі заводтар — Мақтарал, «Ленин» мақта совхоздары, «Шымқорған» қой совхозының директоры сияқты облыс көлеміндегі қала мен аудандардағы атақты шаруа орындарының басшылары да арнайы шақырылған.

Салқын түйілген мәжілістің басқарушысы Карпов-

тың өз ажары да бүгін жайшылықтағыдан салқып, том-сарыцқы. Аса сергек, жинақы, іштей ширыққан күйде. Сондай түйіліңкіреген, шытына түскен қабак Сұлтанов Ақашның ажарынан да айқын байқалып тұр. Стол басындағы облыстың басшы азаматтар тобы қазір сөйлеп отырған мәселе жөнінде екі ұдай болмауға керек. Тұтас бір байлау түйінге келген қабыпта енді мәжіліске де, өздеріне де барысы, шешімі мәлім мәселені анықтап ашып, шешіп әкен салғандай.

Бұл жұрттың соңғы сәтте тындап отырғаны Ұзақ ауданының секретары Әріп Есдәулетов. Кесек денелі, қабағы қалындау, қызыл-сары жүзіне азырақ нұбаны білінген. Семіз бітімі салбыраңқы бұғағынан көрінетін сарғыш көзді Әріп қазіргі сөйлеп тұрған жайын қиналып айтып тұр.

Әсіресе жұрт күткен деректі бір цифрды айтпай, айналсоқтап, себентерді тергіштейді. Жұрттың әзіргі оның аузынан естігені ауданда бпыл жұт болып, қойдың көп басы жұтап, апатқа ұшыраған. Ол соны өзінің бүгінгі обком бюросы алдында анықтап ашып айтатын ауыр шындығы екенін сезініп тұрса да, болған шығынның жайын айтпай, аман қалған жақтарын баса сөйлейді.

— ...Құмда отырған қиыншылықтың тап ортасында қыс бойы қалған «Жуантөбе», «Тасты» сияқты екі совхоз мал өлтірген жоқ. Бергі Қаратауға жақын отырған «Қалниш», «Энгельс» совхоздары да аман шықты, мал өлтірген жоқ. Құм мен таудың аралығында жағдайы өзгелерден тәуірірек деп күз басынан көңілге сенімді санаған «Көнекент» совхозы ойда жоқтап апатқа ұшырады. Ауданды да азапқа салды. Қысқасы, ауданның, тіпті облыстың да мал жұтатты деген атағын ұлғайтып отырған сол бір ғана совхоз. Өз жерінде отырып, өзгеден алабөтен жұтап қалған сол болды,— деп бұрын да бір айтқан жайына тағы терлеп-тепши тұра адасқан кісідей бір ізіне қайта кеп түскен аңғар танытты.

Карпов бұған үлкен көзін қадап, түйіле қарап қалған еді. Ойына келген сұрағын берген жоқ. Бірақ оның оршына облисполком бастығы Ақан Сұлтанов сәл қышпау қоңыр көздерін жалт еткізе шапшыла қарады.

— Санның айтсаңшы, қанша өлтіргеніңді осы арада жасырып қалам деп тұрсың ба!— деп қатты үн қатып қалды.

Зал тегіс өз ішінде осы ғана сұрақты күткендей екен.

Ешкім ешбір сөз айтпаса да барлық орындықтар сықырлап, көп денелер ширақ қозғалып, бүкіл мәжіліс үлкен шапшаң бір қыбыр-қимыл еткендей болды. Маңдайы көп ажымымен жиырыла түскен тешіген қалыпта Есдәулетов Ақан сұраған цифрды да атап қалды.

— Жиырма мың!..

— Бәрі де қаракөл қойы ғой?

— Бәрі де...

Жұрт «түу» дегендей, ауыр күрсінгендей болды. Жиырма мың қаракөл қойы қозысымен санағанда шаруаның мығым несі осы отырған жұрттың бәрінен мемлекеттің алтын валютасы отқа тасталғандай сезілді. Ақан сұрақтарын тоқтатқан жоқ.

— Күзде барлық совхоздың алдағы қысқа жем қоры түгел жеткілікті деп обкомның бюросына, облсполкомға деректі өзің бердің бе?

— Өзім бергемін.

— Ол ғана емес. Қөктемде март айының басында Алматыда партия съезінің үстінде жолдас Қарпов екеумізге «қыс қандай болса да Ұзақ ауданының жемі жетеді, қаупім жоқ» дедің бе?

— Дегенім рас. Мен қазірде де жем жоқтықтан жұтады деп тұрғам жоқ!— деген сөзді айтумен бірге Есдәулетов өзінің тағы бір қиын түйіндерге соққалы тұрғанын амалсыз аңдай тұра күрсініп те қалды.

Сұлтанов өкшелей қадала түсті.

— Ендеше жұттан емес, жем жоқтықтан емес, адамнан дейік пе?

— Адамнан, әрине, адамнан. Оны март пен апрельде ауданда өздері болған жолдас Ерiмбетов пен кейiн барған Нил Петрович өзі де анықтады ғой деймін. Құмкент шөп болмай жұтаған жоқ. Ондағы бір топ адамдардың шаруашылық ұйыстыру ісін басқара алмағанын анық осы кісілер таныды деп білемін.

Сұлтанов сұрағы тағы бір жайды анықтады.

— Ендеше белгілі адамдар шаруаны ұйыстыра алмаса ол адамдарды қиыншылық күндерде анық сын күндерінде аудан басшылығы ұйыстыра алмады дейсіз бе?

Бұл да қатты нақтылы ауыр шындыққа және Есдәулетовтың өз басына арналған шындыққа туралай қадап соққан сұрақ еді.

Есдәулетов ол жайды да ішкі есепқорлықпен аңдап тұр.

— Мен қалай айтайын. Бар шаруанын басында жауапты адамдар, партия мүшелері, өзіміз сепіп қойған адамдар отырған күйде шалалық, қателік жасап отыр. Жауаптылықты қанша жапға, кімдерге таратып беруді партияның өз әділеті, обкомның өз әділ байлауы жететін шығар деп білемін! Бұл оның соңғы сөзі еді.

Есдәулетов есебі едәуір мықты ойлауын алған есеп. Ол шығынды жасырған жоқ. Іркіліп, кібіртіктеп тұрса да өз аузыменен жпырма мың қой өлтірдік деп ашық мойындады. Екінші бір жай Есдәулетовтың барынша бар жерде мойындағысы келмейтін бір сыры, бір шындығы ол — күзден бері қарай сан рет облысқа азық жеткілікті деген ақпар, деректердің несі өзі болғандықтан осы жағынан өтірікші демесін, азық болды. Ендіше ең үлкен мәселе де, ең жауапты жай да осы жөнде! «Дегенім рас. Азықты қамдағанымыз рас» деп тұрып барынша қарысып, қасарысып көрмек болатын. Ал жұтатқаны рас. Жұтаудың себебі шаруаны басқара алмау себебінен десе, одап келетін Есдәулетов басына саятын айып-кінә өзгерек, жеңілірек болуға болады. Себебі бар шаруаны үксата алмаушылар аты-жөндері терілегенде көп сатылы жауаптылар бар. Совхоздар ішінде бөлім бастықтары, совхоздың директорлары, аудан көлемінде шаруа бөлімдері, қала берсе райисполком, райкомның өзінде де мал шаруасына айрықша жауапты секретарь бар. Соның бәрінен өтіп, аудан бойындағы кінә, айып, бірінші секретарь Есдәулетовке жеткенше бірнеше саты болмақшы. Оның ойлаған есебі осы еді. Онда жаңылыс есеп, бар обком әуелі жауапты ең жауапты басшыдан сұрайды. Ол өз абройына төменгілерді жауаптылыққа тартады. Үлескенде жауаптылық осылай осыларға түсетінін аңдамай тұр. Өлген мал үшін жауап бергенде өз басына келетін айыпты ең болмаса ауыр жағынан алмай, ақталуға, дауласуға, түптің түбінде айтысуға боларлық жеңіл жағынан мойындауды оңайырақ көрген.

Есдәулетов сөзін бітіріп отыра бергенде жақын жерде отырған бірнеше, өзі алуандас хатшылардың ауыр күрсініп қалғандай жабырқау ажар, үмітсіз күдік демін арқасымен сезгендей болды. Бүгін бюрода қаралып отырған ең үлкен мәселе бпылғы мал өлімі болғандықтан ендігі сөзді Ноян ауданының секретары Қасымов бастап еді. Бпiк бойлы, ашық кара торы жүзді, төгіле күлтеленген жұмсақ қара шашты Мұрат Қасымов бет

ажарға да сұлу дерлік. Әлі жас адам. Көз ажары аққарасы айқын ашық, аппақ ірі тістері сөйлегенде, жымыя күлгенде де ақсия ашыла түсетіп. Үлкен жүзінде қызыл күрең, жұқалаң ажар бар. Аузы, мұрны да сүйкімді дерлік. Алғаш көрінісімен адамды сендіре, жылы тартатын ашық тазалық бар. Ол түрегеліп сөйлегенде көзіп Қарпов пен Сұлтановқа ашық сепіммен қаратып, бөгелмей жатық сөйлеп кетті.

— Обком мен облисполком біздің соңғы түсірген дерегімізден анық біледі. Нояп ауданы да мал өлтірді. Ең әуелі нақтылы санынан бастап кешкен ауыртпалығымызды тұтас атайын. Біздің ауданнан жыны 9 мың бас қой шығыны болды. Мұның бәрі асыл тұқымды қой. Неге өлтірдік? Себебі қыс ойламаған ұзақ қыс, қалың қар, қатты аяз дегенді жаңа жолдас Есдәулетов те жеткілікті түрде айтты. Біздің де жағдай сол екені өздеріңізге мәлім. Бірақ себеп жалғыз ғана сол ма дейсіздер ғой?! Ол ғана емес!— деп батыл, ашық, сабырлы кең жүзін көпшілік отырған жаққа да салмақпен бұрып біраз үндемей толастап тұрды.— Шынып айтайын, әуелі есептен жаңылған себебіміз жаңағы қиыншылыққа үлкен қосымша болды. Малды құмнан көшірмеу керек еді. Мен көшір деп марттың басында Алматыдағы партия съезі күндерінде ауданға нұсқау беріп қойдым. Прогноз жамап дегенді естіп білсем де жылда құмда қой қоздатып көргеміз жоқ. Жиырма күн ішінде қой қоздау керек. Соған шекті мерзімді мекен-жайларына жетіп алыып. Қозыны жылы жайда қоздатып алатын болсын дедім де нұсқау беріп қалдым. Сонда мына обком секретары жолдас Ерiмбетов Алматыда маған «бекер iстедiң, орынсыз асықтың. Март жамап, аязды болады деп тұр, сен жылдағы дағдыны ғана қайталапсың. Қателiк жасадың. Малың құмда да болмай өз жерлерiңе, жылы жайларыңа да жете алмай, аралықта қырылмаса игi едi!»— деген едi. Кейiнгi жағдайды өздерiңiз бiлесiздер, сол Ерiмбетов жолдастың айтқаны болды. Бар қолымыздан келгенi сол қиындықтың өзiне де ауданнан, облыстан шопандарға үздiксiз көмек жiберген болдық. Палаткалар апарып тiктiк. Бiрақ аяз қатты, қыс ұзақ болды да бiздiң шараларымыз мал басын құтқаруға жеткiлiксiз болды. Ендi ойлаймын, жылдағы дағдыны iстемей, құмнан қойды шығармай, кейiн жiберген көмектiң бәрiн — күш, көлiктiң, жемшөп-

тің, комбикормның барлығын сәл қашықтау болса да не де болса құмға апарып төге беру дұрыс еді. Қоздайтын қойды әлсіретпей, жүдетпей тұрып қатты аязда, қалың қарда өзі буаз қойды көп күндер кездірмей тұрып апарсақ, қой дәл осындай өлмес еді. Қозылар да мұндай әлсіз боп туып, мұндай боп қырылмас еді.

Шынын айту керек, біз Ноян ауданының аудандық партия комитеті мен атқару комитеті қырағылық, көрегендік пен тапқырлық жасап алыса алмадық. Сондықтан еткен еңбегіміз көп болса да, рәсуа шығасы еңбек боп, аяғы мынау жайсыз жағдайға соқты. Осының бәрің өздеріңіз білсеңіз де, біз аудан басшылығы өзіміз сезінген, ұғынған қателігіміз осы деп әдейі ашық айтып тұрмын!— деген.

Бұл барды, шылды да айтты. Қарпов Қасымовқа сұрақ жоқ дегендей ажар білдірді де, отырыңыз деді. Мұның мәселесі жалғыз Қарпов емес, Сұлтановқа да, өзге бюро мүшелеріне де ашық анық, созатын жөп жоқ.

Кировтың секретары ұсақ денелі, ашаң жүзді, сәл күлімсіреп қарайтын ойлы көзі бар Тұрымбетов Қасымовтың сол жағында отыр еді. Анау тоқтап отырған соң Тұрымбетов:

— Сен өзіңді дұрыс ұстадың. Обком бюросына келіп қалтақтап-жалтақтағанмен жан қала ма! Шыныңды айтқаның анық дұрыс ақыл болды!— деп сыбыр етті. Оның орайына Мұраттың оң жағында отырған Жарасов үлкен сұрқай көзі төнкеріле алаңдай түсті де Мұратқа жақындай сыбырлады.

— Аса көбірек мойындап кеттің бе, қалай! Қайдан шығар екеміз, құдай білсін!— деп ақырын мырс етті де аузын басты. Ол да жауаптылыққа барынша ортақ әзір отыр және өмірінде төзімді тәуекелі өзінің әр кездегі мерзіміне айналған бұл қызметкер де Есдәулетовше қипақтағанша, осы Мұратша партия алдындағы ашық шындықты ішімен шын мақұлдайтын. Және әсіресе ол өзінің жүрегінде биылғы март пен апрель бойында сонау Отан соғысының кейбір ауыр қыстарында танкі бөлімінде соғыс салып жүріп, Отанын қорғаған жүрегінен басқа жүрек болады деп сезінбейтін. Осы отырған жиын ішінде биылғы ауыр сын, катал қаза, жұт үстінде жауапты қызметкер арасында бұдан артық еңбек еттім, бейнес кештім деп ешкімнің айта алмайтынын өзі біледі. Сондықтан ол Мұраттың айтуы асыңқырап кетті демесе, ол

әкелген мына шындықты түгел құптайды. Партиясы не берсе де таза сау арымен жауап беріп жөтеріп кетуге шыдайды.

Өзінің осындай іштей партияның ары мен өзінің арын бағдарластырған, сәл шенестірген оймен отырып қалған. Жарасов қазір сөйлеп жатқан обком секретары Әлім Ерiмбетовтың алғашқы сөздерiн аңдай алмай да қалған екен. Ойын ендi жиып жаңа тыңдай бастады.

Ерiмбетов бұл күнде қысқы тотығу, жүдеу қалпынан арылған. Әдемі қызғылт күрең галстук салған көкшіл көйлегі таза, қаракөк костюмы нық омырауымен мұның ұқыпты бойына жарастықпен қонған. Үлкен дөңгелекше сәл томпақтау сұлу көзді Әлім кішкене аузының сүйкімді еріндерін асықпаған баппен қозғап, үні жақсы ашық даусымен жатық сөйлеп тұр. Ол екі ауданның жайын бірде ұқсатып, бірде салғастыра айырмыстарып анық дәл атайды. Ұқсасы екі ауданның малы да жұт-апатқа құм мен Қаратау арасындағы бір өлкеде ұшырады. Аяз да, қар да, мал панасыздығы екі ауданның мал өлтірген шаруаларына бірдей ортақ. Аяз екеуіне ортақ аяз. Қарабастың оңбаған айықпас желі екеуіне бірдей соқты. Бірақ айырмыстары Ұзақ ауданы өз жерінде отырып жұтады. Ноян ауданы бөтен ауданда өз жеріне жетем деп талпынуда, жырақта қалып талпыну жағдайында жұтады. Енді жұттың бнылғы жаңағы екі секретары айтқан ең соңғы күйінішті нәтижесі, сандарына келгенде біреуі жиырма мың, біреуі тоғыз мың мал өлтірген. Өз жерінде отырған көп өлтірді де, өзгенің жерінде отырған аз өлтірді. Бірақ бюро мүшелерінің есіне осындай айқын сияқты көрінетін жайға қосымша оқшауырақ бір жағдайды қоса айтқанды мақұл көрем,— деп алды да, Әлім сәл жымыңқырап Карповқа қарады.

— Нил Петрович, осындай ашық тұрған есепке қоса еске алатын және менің ойымша еске алмауға болмайтын бір жай бар. Ол Ұзақ ауданының ауыр жаманшылығының бір жеңілдігі. Ал Ноян ауданының жеңіл жаманшылығының бір ауырлығы бар,— дегенде түстік аудандардың бірнеше өкілдері күлісіп қалды. Зал дабырласып, қыбырлай қозғалып, кейбірі таңданған, кейбірі жаңағы біралуан сөйлеу құрылысына таңырқаған, тағы біреулер сәл сүйсінген қалыпта үнсіз аңыра түсіп езу тартысқан еді.

Әлім биіктеу келген жоталы тұмсығын көтеріңкіреп,

күлімсіреген көзі қабағын сәл қалжыңмен шытыңқырап тұрып жаңағы айтқан жайын мәжіліске ұғындыра бастады.

— Ұзақ ауданының қойы қаракөл болғандықтан өлген саулықтардың ішіндегі қозысы қаракөл терісін берді. Туып өлгендердің әсіресе қаракөл терісін бергені көп. Туа салып өлген қозының жылдағы қаракөл санына сан қосып жатқаны болды. Тіпті қаракөл болуға жарамағаны қаракөлше болды. Сөйтіп бұлардағы «головашкур» дейтін бір жай жиырма мың қойдың өлімін сәл жеңілдететіні бар.

Ал Нояп ауданының анадан саны азырақ тоғыз мың деген шығыны болса оның әрі арылып болмаған қосалқы, алда күтіп тұрған қазасы және бар. Асыл жүнді қой болғандықтан өздеріңізге мәлім оның қозылары қызылшақа болып туады. Сондықтан олар өлмей қалса да мазасыз суық аязды күндерде туғандықтан және пана дегеніміз палатка ғана болғандықтан дімкас. Өкпесін суық шалған әлсіз тұқым боп туатыны бар. Бүгін тірі қалғанын әр шопан, әр ферма, әр совхоз санға қосып отыр ғой. Бірақ әлі осы май ішінде болатын қара желде, тіпті июньде болатын жайлаудағы ақ жауында, бұршақ астында, ұзақ салқын күндерде солардың ішінен әлі де шығатын шығасы аз емес. Міне бір жаманшылықтың бір жақсылығы бар, енді бір жақсылықтың тағы бір жаманшылығы бар дегенде мен осы жайларды еске аламын!— деді.

Әлім мал жөнінде көктем бойы және қыстың ауыр күндерінде шопандар арасында көп болып, көп істесіп әңгімелесіп, аса көп жайларды түбегейлі жақсы ойлайтын аңғарын танытып тұр. Қарпов өз ішінен кешегі Отап соғысындағы Балтық теңізінің соғыс кемесінің жауынгері бүгін теңізден жырақ шөл сахрада және де тапқыр сергек, өнімді ой ойлап тұрғанын жақсы аңғарды.

Екі ауданның жаңа сөйлеген секретарьларының жайына келгенде Әлім өз сөзін көп созған жоқ. Есдәулетовты ол облысты жалған ақпарларымен жаңылдырды. Шынды айта алмады. Қыс бойы айтуға батылы бармай жалтақтық істеп келді. Бүгін де соны істеді, деп қорытты. Оның орайына Мұрат Қасымов шындығын жасырған жоқ. Қателік істегені рас. Оған әсіресе өзімен аудандық атқару комитетінің председателі Жарасовтың

айыпты екені рас. Бірақ әуелде қателесе де бұлар бүкіл март пен апрель бойында жырақта қалған жұттарман мал жөнінде барынша қатты алысты. Кешігіп алысса да жаңдарын салып, бар ауданның күшін жұтпен алысуға барынша жақсы жұмылдырды. Жарасов шопандардың ортасында қырық күн, қырық түн өзі шопан боп кетіп бірге бейнет кешкенде, Қасымов ауданда отырып, күн-түн үздіксіз көмек ету жолында соны ұйыстырып жіберу жолында тыным алмай әрекет етті. Бұлар мал өлтіріп қателік істесе де сол айыптарын өздері сезініп, өздері дәл бүгінгі сәтке дейін ашық анық мойындарына көтеріп ала білді,— деп тоқтаған еді.

Бұл мәселе жөнінде облыс қызметкерінен және аудан басшыларынан бес адам сөйледі. Бәрі де жалпы Қазақстан көлемінде көпшілік жылы жақ оңтүстік дейтінін, бұл облыста мал өлімі сұмдық көрінетінін айтысты. Кейбірінің сөзінде шындықтан туған кекесін де бар еді. «Жылы жақ, қысы жоқ», деп өзгелерге рұқсат етілсе де, бұл облысқа кешірілмейтін кінәдай сапалатын жайлар бары еске алынды. Сонымен бірге Қойбас, түстіктегі үш аудан — Ақтас, Қызылағаш, Елес аудандарының бәрінде де қой басы аз емес. Сыр маңайлаған Жарыс, Көгілдір аудандары және де көп қойға ие. Соның бәрінің өлтірмей аман шығулары тек қыстың олар тұсында жеңіл болғанынан емес, бірінде қар қалың болса, бір жағында қар мүлде болмай құмда сусыздықтан, құдыңтың аздығынан және кей жерде құдық болса әрі шыңырауда жалғыз шопан қауғаммен суару қиып болғандықтан көп қой басы талай жерде қыстың өзінде қаңсып қаусап өлетіні бар екенін де еске алысты. Бұл сөздердің бәрі де облыс көлеміндегі мал шаруасының жайындағы ауыр-ауыр шындықтар. Осыны әр ауызбен айтушы аудан секретарьлары, облсполком мүшелері, бюро мүшелері мынау екі ауданның шығынына қатты наразылық білдіреді. Екі ауданның жаңағы баяндамашылары білдірген олқылықтар жөнінде сып айтысты. Бүкіл облыс шаруасына олқылық, күйзеулік келтірген жиырма тоғыз мың бас қой өлтірген екі ауданға салмақты наразылық айтысты.

Бұл жиынның бәрі тәрізді Есдәулетов пен Қасымов, Жарасов үшеуінің әсіресе күткені облыстың бірінші басшысы, бірінші секретарь Карповтың сөзі болатын. Және бұл жиынның бәрі жұтаған екі ауданның өздеріне ба-

рып, өз көзімен көпті көріп танып қайтқан Карповтың сөзі ең тиянақты, ең байлаулы сөз болатынын даусыз, дұдамалсыз сезінетінін де аңдайтын.

Бір сәтте иықты кесек денесін өзі отырған стол бойынан тез көтеріп алған Карпов орындығын артқа мол шегіндіріп апарып қойып, екі қолын артына ала тұрып жиыңға ойлана қараған үлкен көздерін жағалай тастап, бірқалыпты салмақты ашық ашық үнмен сөйлеп кетті.

— Түстік Қазақстандағы мал өлімін айтқанда тек бнылды ғана, бүгінді ғана айтып қою жете ме? Жетпейді. Былтыр, одан арғы жыл, осыдан төрт жыл бұрын және де өлтірмеп пе ек?! Өлтіргеміз. Ал бүгінгі жағдай өзгермесе сол бес жыл бұрынғы, он жыл бұрынғы, он бес жыл бұрынғы жағдайдың бүгінгі қалпында тұрғандай болып келесі жыл, арғы жыл — бүкіл жетіжылдық бойына өлтіру әдетіміз қала беретін болар. Біз осындай қыс болса, ал қатал қыстың болмасына ешкім кепіл емес, өйткені қар, аяз, Қарабастың суық желі әзір біздің қолымызда емес, Қаратаудың, Мойынқұмның құдайының қолында тұрғанда бнылғыдай аязды суық, сұмдық қыстың болуы әбдеп мүмкін. Қысқасы, олай болса төрт жыл бұрын, он жыл бұрын, бнылғы жыл қырғандай қойды тағы да қыра бермекпіз. Ащы болса да, ауыр болса да бұл біздің шындығымыз. Мойындамасқа мүмкіндігіміз жоқ. Олай болса мынау шығып үстінде тек өткенді ғана сөйлеу жеткіліксіз. Біздің бар білместігіміз, олақтығымызды, әлі мал шаруасын ұқсата алмай отырғанымызды терек тамырына шейін ашып айтысып, удай ауыр болса да сол шындықты түгел, толық ұғынып көріп алуымыз керек.

Олай болса құм мен далада, Қаратау сыртында қар қалың болды деп соны бір сылтау етеміз. Ал төрт жыл бұрын құмда қар болмады, қырда мал сусындар қар болмады, сондықтан жұтадық деп тағы айттық. Сөйтін қар болса да жұтаймыз, қар жоқ болса да жұтаймыз. Ендеше құдай бізге қайтін жағады? Қарып жіберсе де ырза емеспіз, қарып бермесе де өкпелесіміз. Осы емес пе біздің күй?

Ал тағы бір жағынан қарасақ, пәлен жүз мың мал өсіріппіз. Өздері тамаша асыл, берік тұқымдар екен. Қаракөл қойларындай мықты қой бар ма? Қысы-жазы қолда, қорада күт деп талап қоя ма? Тауып беріп отырғаны алтын-валюта. Тек қана жайылыммен күн көреді.

Тағы бір қойымыз, жібек жүн асыл қой. Ол да қолда, қорада күт демейді. Өздерін өсіріп, молайтып, пәлен жүз мындарға жеткізіп отырған облыс біздің облыс. Екінші жағынан құмды, сахраны, тау жайлауды, ғаламат мол емсіз иен атыраптарды пайдаланбай болмайды. Пайдалану қажет. Сонда малды қолда ғана асырамай жайып жүріп мал шаруасын өсіреміз де, мемлекет байлығын молайтамыз.

Біздің географиялық жағдайымыз, табиғаттық-географиялық жағдайымыз, облыс экономикасы дейтін жоспарлы жағдайымыз осыны талап етеді. Бірақ сол күйде облыста зор қателік есептер бар. Бізде, облыс басшылығында осы мал шаруасы жөнінде үлкен қателік айыптар бар: Мойынкүмдай, Қызылкүмдай күмдарды пайдалану керек. Қаратау, Алатауларды жаз жайлау керек. Бірақ осы иен дүниенің екеуін де пемдене білу керек. Құм малды асырайды екен, сол үшін құмның өзін де асырау керек.

Қазақстанда мал мәселесі дұрыс, орнықты шешілу үшін, мысалы түстікте, барлық түстік облыстарда сол мал жайы ұзақ уақытқа баянды байлық жасау түрінде шешілу үшін үш шартқа мойындау міндет. Ең әуелі су. Құмнан су, су молайтып шығару керек. Екінші шарт — жол. Қандай қымбатқа түссе де сол иен дүниені шынымен арзан күйде жақсы пайдаланамыз десек, жол керек. Қысы, жазы бар машиналар үздіксіз, іркусіз жүріп тұратын жолдар керек. Үшінші міндет — малға қора, адамға үй-жай керек. Тұрақты адам тұруға жарарлық адам үй-жайы керек. Қасқырдың іні емес. Мынау терісі, мынау денесі — осы қалпында тұрған биология, физиологиялық сыпаты осы өзіміздей боп тұрған адамзат құмның қасқырының жағдайында өмір сүріп тұра алады деген ұғым барып тұрған аямастық каталдық ұғым. Ол жабайылық түсінік. Кейбіреулер: «Қазақ үйренген. Шопандар қыста да, аязда да киіз үйде тұра бере алады» дейді. Ол бекер, өтірік. 25 градус аязда киіз үйде қазақ ана да, қазақ бала да, тіпті күн бойы далада жүрген шопан әке де түн бойы қалың көрпе, киіз астында қалтырап жатады. Жалаңаш ойнап, аязды далада, қалың қарда жалаңаш күйде доп қуалап, шана теуіп жүрген баланы да, қызды да көрмейсің. Өтірік, жан ашымастан туған өтірік. Құмда болсын қыс суығында, тауда, жайлауда болса жазғы жауын, суық астында, бұршақ

астында жағатын пеші, жуыпатын жылы үйі болу шопан жөніндегі біздің міндетіміз. Қой үшін алысу — адам үшін алысудан басталу шарт. Жалғыз ғана киіз үй жетеді. «Киіз үй», «киіз үй» деушілер малдағы адам қамып шындап тереңдеп ойлаушылар емес. Ол артта қалған көне күйге көнушілер, соны жақтаушылар. Киіз тек қана аса жылы уақытта, аз күнге көше қонып, кей суды, кей жайылымды пайдаланып отыру үшін ғана керек. Және мысалы мал құмпап тауға көшіп, жайлауға шығатында немесе суық түспей тұрып таудан ойға түсетін кезде малдың баяу қозғалысына арада үш-төрт күн түспей немесе он-он бес күн көше жайылып отыру үшін ғана керекке жаратуға болатын баспапа.

Тағы айтамын, біз шопандар халінің қиыншылығын мүлде ойламайды екеміз. Жалғыз қабат киіз тұтқан кішкене үйде, не алты аяқтың астында шопанның әйелі бала да туады. Жас бала сонда өсуге душар. Адам ауырады. Өмір-бақи мал соңында жүрген ерлі-зайыпты шопан ерлер-әйелдер сол жаңағы оңбаған киіз үйдің ішінде қартаяды. Сол кішкентай ғана үйшіктің ішінде бықсытып от жағады. Жетістірген жылылығы көзді жеген көк түгін мен бұрқыраған бумен аралас шаңы.

Қарповтың бұл сөздерін тыңдағанда осы жнында отырған барлық жұрт оның соңшалық жапы күйіп өзгеше түршігіп айтқан ызалы жанашыр үнін естіді. Мал маңында жүрген үлкенді-кішілі қызметкерлердің, әсіресе басшы адамдардың жауапты мінез иесі дейтін адамдардың аузынап бұрып естіліп-көрмеген сөзді Қарповтан естісті.

Обкомның бюро мүшелері Ерімбетов, Жағалыбековтер қазір Қарповқа өзгеше сүйсіне қарасқан күйде көз ала алмай қалыпты. Сұлтанов Нил Петровичтің қазіргі шақта көптен ішіне жиған бөлекше бір жағдайды осылай батыл, терең айтып кеткеніне қарай сүйсіне таңданды. Ол өз ішінен Қарповта зор азаматтық, анық лениншілдік сыпат иесі дерлік жанның қасиеті барын аңдады. Адам қамы жөніндегі анық әкелік қамқорлық лениншілдік сыпат.

Қарпов өз сөзінің соңында:

— Бұл күнде Қазақстандағы еңбек иелерінің иелер қадірлісі бар шығар. Солардың ең алдыңғы қатарында ең қадірлісіне ескерткіш қойылар болса мен былғы Ноян ауданының он жеті күн-суық аспан астында бас-

папасыз қалса да совет малын туған баласынан бетер жаны ашып, мүсіркеп қарысып күткен шопандарға қою керек дер едім. Сол қиын шақтарда, аязды-азапты күн-түндерде өзінің вахтасын, күзет қызмет орнын төзімсіздік жасап тастап қашқан бір шопан жоғын қайтерсіз. Бәрлеріңіз білесіз, оларға жексенбі жоқ. Сағатпен өлшенген еңбеккүні жоқ. Күн мен түннің бәріңде бір тірлік әрекеті, тілегі, еңбек бейнесі, тек қана малмен нық байланысқан жандар. Міне, осылардың өміріндей өмірді, солар кешкен кесел қиыншылықты үздіксіз ұзақ еңбек ерлікті біз ойлап жүрміз бе, есепке алып жүрміз бе? Жоқ, өте аз ескереміз. Мен көп қаулыларды әлденеше үкіметтік тоқтам, байлаулы, нұсқауларды облыстан жібергенімізді де білемін. Республика орталығынан да көп аламыз. Бәріңде де 99 процент сөзіміз, қамымыз, байлауымыз тек малдың өзі-өзі ғапа болады. Ал мал басындағы адам жөнінде тіпті аз сөйлейміз.

Жолдастар, мен бұл жайға әдейі мол тоқтадым. Себебін өздеріңіз де білерсіздер. Дәл осы жайды біз бүгін осы бюрода бірінші рет қана сөйлеп отырмыз. Бюро рұқсат етсе, тапсырса, мен осы басталған сөзді, былайша айтқанда, мал қамына қоса адам қамын қалдырмай қатар ойлау мәселесін жоғарыда да көтермекпін. Жакында Алматыда Министрлер Советінде, Орталық партия Комитетінде мал шаруасы жөнінде республикалық бір жауапты жиылыс болмақшы. Сонда осы қозғаған мәселені осы салмағымен, мәнімен толық көтеруді мен өзімнің міндетіме аламын.

Әлім мен Алмасбек бюрода отырып өзара сыбырласып тіл қатысып еді. Алмасбек Карповтың ойларын өзгеше бағалаған екен.

— Мына кісі бар мәселені қандай кеңейтіп, биіктеп көтеріп кетті.

— Бар шопанның атынан әсіресе Ноян ауданының шопандарының атынан сені тапқан апаңа рақмет деп отырмын мен!— деп Әлім де күбірлей күліп қойды.

Екі ауданның басшылары жөнінде Карповтың ұсынысы қысқа, тұжырымды болды. Жиын оның солайша шешілуі керек екенін өз көңілімен кесіп-пішіп те қойған.

Есдәулетов Ұзақ ауданында аудандық партия басшылығын сын күндерде, туралықпен, шындықпен, табандылықпен басқара алмады, бастай алмады. Облыс басшылығына шын деректер бермеді. Шындығын жасы-

руға тырысты. Сондықтан орнынан алынатын болды. Ноян ауданының екі басшысы Қасымов пен Жарасов жұтқа қарсы жақсы алысса да әуелі өздері тапқырлық жасай алмады. Қиыншылықтан сасып қателік жасап алды. Соның артынан тырысып, адал ұзақ еңбек етсе де аудан халін, малын жұттан құтқарып шыға алмады. Көп мал өлтірді. Сондықтан екеуіне де қатал сөгіс жариялашып, орындарында қалдыру мақұл деп байласты. Бюроның бүгін қараған алғашқы үлкен мәселесі осы еді. Облыс көлемінде өткен қыстың мал жөніндегі шығыны, қазасы жайынан көптеп күтілген тексеру мен байлау партия басшылығы алдында осылай шешілген.

Осы жиылыс барлық осында отырған көпшіліктің мол қатысуымен енді және бір оқшау жайды қолға алды. Бұл Ленин ауданындағы «Қызыл жұлдыз» колхозында болған қайғылы оқиға — жас Арманшын өлімі жөнінде. Басында бұл мәселе қаралады деп Қарпов атағанда қала қызметкерлері, бірнеше совхоз директорлары, кейбір өндіріс бастықтары обкомның бюросында осындай мәселенің қойылу жөнін түсіне қойған жоқ. Сондықтан да оқшау шетін сөз, іс деп аңдап ол тыңдаушылар да таңдана, аңыра қарасты.

Бұл жөніндегі баяндамашы Алмасбек Жайлыбеков қазіргі шақта түстік обкомның үгіт-насихат бөлімінің хатшысы болатын. Ол әуелі қысқа, жипақы, ұғымды сөзбен өткен күзде болған өлім жайын айтып өтті. Содан бері осыдан бір ай бұрын сол колхозға, ауданға облыстан арнаулы комиссия жіберілгенін айтты. Комиссияда обкомның, облсоттың, комсомол ұйымының өкілдері болыпты. Енді солар әкелген нақтылы деректер бойынша осы қаза жайын, жалпы түстіктегі әйел мәселесіне тікелей байланысы бар өте оқшау, өрескел оқиға болғандықтан, облыстық партия комитеті бүгінгідей мәжіліске салып нақтылы да, жалпы да байлау жасауды қажет деп тауыпты. Осы жайларды түсіндіре келіп Алмасбек енді нақтылы дәл осы жиылыс шұғылданатын жөнге сөзін бұрды.

— Арман қастықпен өлтірілген. Ол өзінің бірге тұрған апасы Айсұлуға зорлықпен үйленбек болған жауыз, жыртқыш Сағит дегенге қарсы алысқаны үшін қаза тапқан. Ал өлтіруші Сағит ауданда қатты жазаға ұшырау орнына сол аудандағы жақын жуан туыстары арқылы

көп қорғаушыларды табады. Масқаралығы сол — рай-потребсоюздағы ағасы, СМУ-дағы нағашысы Әбілмәжіп, Бейсен дегендер арқылы аудандық тергеушіні, аудандық судьяны, прокурорды, олар ғана емес, жауапты, беделді кейбір аудан басшыларын да шырмаған көрінеді.

Әсіресе Бейсен дейтін СМУ бастығы қолында шаруаның көп керегі табылатын орында отырып, бірталай адамды шатастыратын көрінеді. Арманды Сағиттың өлтіргені колхоздағы, аудандағы комсомол жұртшылығына, Арманмен бірге оқытын мектеп жастарына және мектеп оқытушы жұртшылығына зор жауыздық боп апайқын тұрса да жаңағы аталған сот, прокурор орындары, қылмысты адамның өздері де қылмысты жыртқыш туыстарының ықпалына түсіп кеткен. Оларды ретке салып, теріс бетін сынап, түзеп, жөнге салады дейтін аудан басшылығы болмаған. Міне осы мәжілісте отырған өзі Социалистік Еңбек Ері Ленин ауданының қадірлі басшысы райкомның бірінші секретары сол ауданда көптеп істеп келе жатқан Көлбаев Мұқит жолдас өзі де адасқан. Судьяны, прокурорды өзі де жақтаушы боп шыққан. Нәтижеде Арманның апасы Айсұлуды оның қарсылығына қарамай алып қашып әкетпек болған Сағит апасы үшін алысқан Арманды, оныпшы класта оқытып жас комсомолецті, ұрып жығып, машинасымен бастырып өлтіріп кетеді. Ал соған соттың шығарған үкімі үш қана жыл болады, оны және бірнеше амнистияға жатқызады. Әр түрлі жеңілдік, заңның әрқилы кешіріміне қиыстырады. Сонымен келіп осы заманның жыртқышы, кісі өлтіруші қылмысты Сағит үш ай отырып ақталып шығатын болады.

Ал екінші жақта не болады? Арман өледі. Жесір шешесі, жалғыз туысы жетім жазықсыз апасы қалың қайғы-қасіретте қалады. Бұлар тегі кім еді? Айсұлу мен Арманның әкесі Отан соғысында ерлікпен қаза тапқан. Әкесі өлгенде Айсұлу үш жаста, Арман бір жаста қалған. Сол жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп өсірген советтік жас ана Нұрбүбі екі баласын жақсы, таза комсомолец етіп өсірген. Бұлар өткен жылы мақта жинауда үшеуі бірдей бар колхоздағы ең озат мақта терушілер болды. Тамаша патриоттық еңбек етіп шыққан. Ал бүгінде сол бір үйдің іші, советтік социалистік үй іші қырылғалы отыр. Біз соларды қасіретке салып, бәрінің де

қайғылы, жаралы қаза табушы панасыз жетімдер күйінде қалушы жаңдар етіп отырмыз.

Ең үлкен ауыр бір шындық дәл осындай болмаса да осыған ұқсаған қазақ әйелдерінің ескі лас қорлық заңдар қалдығы бойынша қысымға, қасіретке ұшырап жүргені біздің түстікте аз емес. Әр жерде, әр күйде бетіміз шыдамастық ұятты масқара оқиғаларды көріп те, естіп те қалып жүрміз. Осы оқиғаны обком бюросы өзінің осындай кең мәжілісіне салып отырғаны мейлінше дұрыс. Әуелі осы бір оқиғаның өзі үшін бар жауапты жаңдарды барынша аямай айыптау керек, әйгілеу шарт.

Екінші, жалпы облыс көлемінде қазақ әйелдерінің халі туралы облыс басшылығы болып бірнеше үлкен елеулі шаралар істеу қажет. Осының бәрі мезгілі соншалық жеткен де тіпті өткен де жайлар болғандықтан осы жнындағы қазақ әйелінің жайып жақсырақ білетін жолдастар іркілмей, бар жараны анық ашып, облыс жұртшылығының алдына, жнып алдына салу керек те шығар, жолдарды анық атап айтысулары шарт, деп тоқтаған еді.

Алмасбектеп кейін осы мәселе жөнінде Қарпов әдейі шақыртқан Әсия сөйледі. Оны Қарпов жныпға өзі тапыстырды.

— Бныл жазда Алматыда Жоғарғы Совет Президиумының сессиясы болмақ. Сонда түстіктегі біздің облысымыздағы мәдениет жайы, салтты мәдениеттендіру жайы айрықша қаралмақ. Біздің облсполком бастығы жолдас Сұлтанов баяндамашы болады. Сол мәселе бойынша Орталық Комитет пен Жоғарғы Совет Президиумы біздің облысқа бір топ жауапты қызметкерлер жіберген. Жолдас Әлімова Әсия сол адамның бірі. Бұл кісі түстік аудандарда болып қайтты. Көп жайды біліп келді. Жаңа көтерілген соңғы мәселе жөнінде сөз Әлімова жолдасқа беріледі,— деп тапыстырған-ды.

Толықша, бніктеу бойлы, ақшыл-сұрғылт жүзді Әсия сөзін қысылмай, бөгелмей жатық, кібірткісіз сөйлей бастады. Кішілеу тұп-тұңғық көздерінде тереңден жаңған ақыл тазалық оты бар көз әйнекті шешен әйел, бет бітімі де кесек көрпекті болатын. Көтеріңкілеу мұрны түзу, сәл қызартқан ұнамды еріндері аз қалындау болса да сүйкімді. Дөңгелекше келген иегінің асты бұғақты, бар-келбетке ұнамды биязылық, салмақты сыпайылық бітіреді. Оның қолында кішкентай қойын кнжжқасы бар

еді. Ұзынша жұмсақ етжең саусақтары арасында жол книжкасын кейде көзіне тақау ұстап, адам аттарын еске алады. Әсия әуелі көп жайларды Жайлыбеков жолдасын толық та, әділ де батыл жеткізгенін алғыспен атап өтті. Әсіресе ауданның кейбір басшы қызметкерлері жөнінде өзінің ойлаған ойлары оғаш, қиғаш емес екенін Жайлыбековтың аузынан естуі бұған қосымша сенім бітіреді. Ол енді өзінің ауданда, колхозда болғандағы алған әсерлерінің бәрі де арнап барған комиссияның деректері, қорытындылары бойынша теріс емес, дәл боп шыққанына енді нық сенім тауып, анық өз байлауын жасайды. Осы күйді алдын ала бапты, байыпты, өзгеше орнықты, ұқыпты етіп айтып болып, енді Жайлыбековпен комиссия білмеген және осы жиынға қажет болған өзі білген деректерді айтпақты мақұл көрді. Сонысы да ашық үнмен бар жиынға атап берді де, нақтылы деректі жайға ауысты.

— Арман оныны класта оқып жүрген өте зейінді, аса тәртіпті, шын мәнінде өте жақсы тәрбиелі жас екен. Оны мектептің барлық комсомолец жастары араларында қатты қадірлейді екен. Мектепте оқытушы бірнеше қартаң әйел мұғалімдер Арманды майданда әкесі өлген күннен бері көз алдарында өсіріпті. Арманның табытын сол оқытушы қартаң мұғалімдер алып жүргенде талай жүз мектеп балалары мен оқытушылары және колхоз халқы қабір басына дейін күңіреніп, көп дауыспен үн салып жылап барысыпты. Рас, социалистік бір үй іші дәл бүгінгі күні біздің көз алдымызда қанаты сынып, қабырғасы сөгіліп күйреп отыр. Адал, таза колхозшы ана Нұрбүбі қазір бірнеше айда он — он бес жылдай қартая түскен. Тамаша таза, жазықсыз жас қыз Айсұлу Арманның апасы менен өлімнің ғана жөнін сұрайды. Өлмек. Реніштен өлмек. Өшпек қасіретті ойын ғана ойлайды.

Тамаша таза, жақсы мұғалім әйелдер Арманның қазасын қайғырумен бірге анау кісі өлтіруші жыртқыш тиісті жазасын алмағанға жандары түршігеді. Мен тура халықтың ары шіміркеп, аталық, аналық намыстары қорланып күйгенін, күңіренгенін көріп келіп отырмын! — деген сөздерді Әсия өзінің таза жүрегімен, қайнаған ызасымен, әділ ашуымен айтты. Бұл тұста оның толық беті аппақ боп жарқырай түсті. Тұңғыық ойлы көздеріне бірнеше рет таза ыстық жастары да іркіліп келді.

Зал жым-жырт еді. Жаңағыны айтып алып Әсия енді сәл өзгерген салқын, әмірлі, қатал дауыспен аудан басшыларына ауысты.

— Жасыра алмаймын. Обкомның осы жиылысы алдында айтпай кетсем менің партиялық арым тыныштық таппас еді, тыныштық тапқызбас еді. Қиналып тұрып айтамын, жасыруға шарам жоқ. Аудан мен колхозда жаңағы көрген, сезген жайларды айтып, сездіріп, мен аудан прокуроры Саматов жолдасқа келіп ем. Ол мені ұғынбақ түгіл тыңдағысы да келген жоқ. Өзіме зіл тастап, доқ көрсеткісі де келді. Одап шығып, ең әуелі әділетті ауданның өзінде табамын, таппай қоймаймын деп райкомға келдім. Бірінші секретарь Социалистік Еңбек Ері, рас, шаруа пауқанын, мақта жайып жыл сайын ойдағыдай жақсы орындап келген облыс қапа емес, бар Қазақстан көлемінде қадірлі жолдас Қөлбаев мынау мәселе жөнінде, осы қылмыс үстінде өз дәрежесінен табылмады. Өз қасиетін, міндетін, аудандық партия комитетінің қадірлі ролін ойламады. Менімен бұ кісі де сөйлесіп ұғысу орнына өзі естімей шырмауда жүріп, аңдамаған жайларын ұғына түсу орнына жалғап намыс ойлады. «Шеттен келген біреу маған ақыл үйретіп, салмақ сала ма» деген оңай, оңсыз, ұшқары, сыртқары мінезге мінді. Жетіл, жалғап беделсымаққа жеңгізді.

Амал жоқ мен о кісімен де ұғыса алмадым. Бірақ ойымды айтып кеттім. Ленин ауданында үлкен қылмыс болды. Сол қылмыс және қылмысты түрде бүркеліп қалды. Өкініші Арманның өлімімен тең партия үшін шын намыс стерлік өкініш. Осы сезімді бүгін сіздердің алдарыңызға келіп осылай жарыққа салып және әсіресе жолдас Қөлбаевтың өзінің көзіңше бар шындығыммен айтып шыққанымша, шынымды айтайын, тыныштық таба алмап едім.

Обком бюросының және соның ішінде әсіресе Нил Петрович Карповтың маған осында келіп осындай ойларымды айтып шығуыма мүмкіндік бергені үшін дәл ырзалық білдіремін,— деді.

Бұл мәселе жөнінде де бірнеше кісі сөйлеп еді. Бәрі де ауданның басшы қызметкерлері арасында негізсіз бір жалғап татулық нәтижесінде қырағылық жойылатынын айтысты. Соның себебінен біреуіне біреуі қонаққа барғыштап, аңға бірге шыққыш боп және ауданды жерде әсіресе қатты жайылып бара жатқан қырсық қарта үстін-

де, преферанс дейтін дерттің үстінде ұшырасулар көп болады дегенді айтысты.

Комиссия әкелген материалмен танысқан адамның бірі қаланың секретары Сидоркин екен. Ол облыста, көп аудада сол карта деген қырсықтың үстінде ұшыраса беру әсіресе аудан қызметкерлерінің және қала қызметкерлерінің де бір қырсығы боп кеткенін айтты. Ол осы облыс көлеміндегі көптен келе жатқан пәле. Жаңағы судья, прокурор, анау СМУ бастығы Бейсен үшеуі бірдей бос сағаттарының бәрін преферанста өткізеді екен. Жасыратыны жоқ, райком секретары жолдас Қөлбаев өзі де солармен көп ұшырасады. Қартаны да бірге ойнайды. Ол ғана емес, бесбармақты да бірге жеседі. Ауданды жерлерде карта, соның ішінде преферанс анық кеселге айналған. Соны ойнауға жиылады да, осы мынау оқиға сияқты жайларды карта үстінде, бесбармақ үстінде сөйлеу, шешу сияқты сорақылықтар болады. «Бесбармашничать» ету талай іске, талай адамдарға залалын тигізген. Ол осы облыстық ортаның өзінде де аз емес. Оны да қоса сөйлеу, сынау, әшкерелеу керек деді.

Бұдан кейін сөйлеген райком секретарьлары, бірнеше совхоз директорлары Қөлбаевтың маңындағы адамдарға карта ойнау, қонақтасу себебінен сыпсыз қарауын сынап өтісті. Қөлбаев өзі сөз алғанда мойындағаны карта ойыны үстінде прокурормен, судьямен, тіпті СМУ бастығы Бейсенмен де ұшырасулары болғанын айтты. Сонымен қатар ақарлы үлкен көзді, шашын аласа қып алдырған келбетті жұмырлау басын төмен салмай, еркін, сенімді, жасқанбай сөйледі.

— Бұл аталған адамдар бәрі де ауданның жауапты қызметкерлері, бәрі де партия мүшелері. Карта ойнайтынмыз теріс болса да бар екені рас. Бірақ кейбір қол бос кештерде, оқта-текте баратын театр жоқ. Филармония, концерт, не қаладағыдай білім берер лекция, үлкен мәдениет орны жоқ болған соң кей-кейде карта ойыны болады. Бірақ оған арын сатқан, партиялық қарызын ұмытқан ауданның райком басқарарлық мемлекеттік істеріне зарар келтірерлік орын берген Қөлбаев жоқ. Жолдастар сынаса да әр жайды ойлаңызқырап, түсіне сынаса екен. Тексеріліп отырған үлкен мәселе Армандай баланың өлімі болса, мен шынында судья мен прокурорға дағдылы осындай қылмыстар жөнінде арыла сөйлесіп, жай білісу соңында сенетінім болатын, Прокурормен мен әдейілеп

сөйлестім де. Партия мен үкімет жұртшылығының мұндай істі үлкен жауаптылықпен тексеру, жазалау керек екенін анықтап қатты айтқамын. Бұл жөндегі шындықты облыстап барған комиссия анықтаған,— дегенде Алмасбек Қолбаевтың бұл сөзін қостады да:

— Рас, ол жөнде комиссияның материалында анық, ашық айтылған,— деді. Қолбаев бұдан кейін де сол бір қалыпты өз кінәсін оша ауыр деп түсінбейтін күйде сенімді жүзбен сөйледі.

— Аудандық партия комитеті үкім олай болсын, былай болсын деп шешпейтіні өздеріңізге мәлім. Осының бәрінің соңында айтарым, бұл іс жөнінде айыптылар жоқ емес тәрізді. Қылмыстының жауыздығы аз жазаланған көрінеді. Сол үшін бұл кесім, аудан сотының аз байлауы бұзылатын да шығар,— дегенде Сұлтанов бір сөз қосты. «Облыстық сот Таңат шалдың кассациясы бойынша аудан сотының байлауын қайтадан қарамақ боп шешті. Істі өз қарамағына алды» деді.

Қолбаев бұл деректі жаңа естіген еді.

— Бәрекелді, сол дұрыс байлау болар. Ендеше қылмысты өз жазасын мықтап алар. Ал жеңілдік жасаушылар нақтылы орындарда отырған дәл жауапты адамдар ғой. Өз орны мен өз сыбағасын олар да алу керек, алады деп білемін. Оны, бұл мәселені осы арада әдейі тексеріп отырған обкомның бюросы өзі қарап, өзі де шеше алады деп сенемін.

Бұл істі аяқтап шешуден бұрын Қарпов үзіліс жариялады. Құлуарда біреу темекі тартып, біреулер буфетке кіріп шай, кофе ішісіп, айран мен бутерброд жесін, әртүрлі күйде: отырған, тұрған жайларда тамақ күйсей тұрып, сөз күйісін де қайырысын тұрды. Жаңағы жайларды қайталай келе кейбіреулер картаны сөз қылып: «Аудан, облыс қана емес, Қазақстанда, орталық Алматының өзінде де қит етсе картадан бас алмайтын пелер үлкен жауапты қызметкерлер де көп» дегенде қарқылдап күлген қала Советінің бастығы Бекқожа: «Қызметкерлер ғана емес, әртүрлі мамандар да ойнайды. Әсіресе көп ойнайтын Қазақстанның жазушылары дегендер бар. Ғылым қызметінде зор атағы бар, профессор-академиктердің де ол осалдықтан амандары кемде-кем!»— дегенде мұны қостай күлген Сидоркин өзі картаға ерекше өш болатын. Тағы да бір қыжалды ащы мысқыл айтты:

— Ия, олар да Қолбаев сияқты жұмыстап шаршаған-

да, қол боста, кей шақта баратын театр жоқ, тыңдайтын концерт жоқ, уақыт бөлер ғылымдық лекциялар болмайды, ВУЗ-дар аз, ғылымдық-мәдениеттік орындар жоқ, дегенді сылтау ететін шығар,— дегенде Алматының бұл жөндегі бар жағдайы аудан емес, облыс емес екенін аңғарып тұрған бір топ орыс, қазақ қызметкерлер қарқылдай күлді.

Киров ауданының секретары Тұрмағамбетов карта ойынамайтын да сүймейтін. Ол алматылықтарды шеней түсті. «Жаңағы кісілер Алматы түгіл Москваға барғанда да бар гостиницада ұдайы карта ойынады. Онда да театр, концерт, лекция — көңіл ашар көп жайлар жетіспегені болатын шығар. Ал жол бойларында поезда ғана ойнау емес, тіпті самолётте де ойнайды. Тағы бірде машинаың ішінде де ойнайтындар құмарлығы қатты жыңдының жынынан бетер бар жерлерде ұстай беретін мықты дөйлер бар!»— деді.

Қолбаспен көңілдес, көршілес екі секретарь Оспанов, Тұрмағамбетов оған өздерінше жұбату айтысты. Оспановтың айтуынша: «Сөз қатты басталып, түйіле сөйленіп отыр ғой. Бірақ осымен, ескертумен қалады ғой!»— деді. Тұрмағамбетов одан да гөрі батылырақ сенімділікпен байлау жасады: «Ештеңе етпейді, өтіп кетеді. Айыптайын десе басқалар бар ғой. Саған бұл сөзден соғатын пәле жоқ. Өзің де және қабілетіңді сақтап, салмақты, дәлелді сөйледің!»— деді.

Үзіліс бітіп, мәжіліс қайта басталғанда сөзді Карпов өзі алған еді. Ол облыс көлеміндегі қазақ әйелінің жайы осы отырған партия, үкімет басшылығындағы жұртшылықтың бәріп де қатты ойландыратын, ұялтатын және көп түрлі аса қажет шаралар істеуді ойлататын халде екенін айтты. Мұның есінде Бабатада естіген Алуа жөніндегі сұмдық оқиға да айқын болатын. Оның үстіне тағы сол Ұзақ ауданында, «Көнекент» совхозында өзі бір күн бойы оқып тексерген бір құшақ арыз Әлім Ерімбетовтың айтуынша өңшең «алауыз-кіләуыз» ауданда болған жікшілдікті көрсетіп еді. «Дәл «Көнекент» көлемінде сол жікшілік басы жас оқыған қазақ қызының дауынан туған жік екенін өз көзімен көріп таныған-ды. Сол бір қыздың өзінің ықтиярыпсыз сырттан таласушылар кесірі биылғы «Көнекенттің» қойлары қатты жұтауға бір жағынан себепші болғанын да Карпов есінде сақтап келіпті. Бүгін міне Айсұлу деген қыз жөнінде жақсы ауданның

Еңбек Ері атағын алып отырған аудандық партия комитетінің секретарына шейін және де әйел мәселесі жөнінде осы үлкен жауапты жиын алдында өзінің арымен жауапкер болып отыр. Осының бәрі түстік облыста қазақ әйелінің халын шұғылынан өзгертудің, оған көмекке келудің қатты шарт екенін барлық партия жұртшылығына айқын ауыр түрде ескертеді.

— Ең әуелі бір топ үлкен шаралар белгіленіп, соны обком, облисполком және бар райкомдар, облыстағы горкомдар мықтап қолға алу шарт. Біз облыс әйелдеріне көмекке келеміз. Сол үшін ең әуелі жақында аудандар өкілдері болған қазақ әйелдерінің облыстық кеңесін шақыру керек. Салтқа мәдениет кіргізу шараларын өздерімен кең кеңесу шарт. Сонымен қатар осы жазда, күзге дейін жүздеген қазақтың жас қыздарын, әйелдерін механизацияға оқытып, тәрбиелеу керек. Осы қаладағы сап өндірістерде маман жұмыскер болып іске араласу үшін бар алыс аудандардың қыздарынан жнып бірнеше курстар ашу керек. Олар үшін бөлекше, жақсы жатақхана әзірленсін. Сонда келіп мұндағы тоқыма фабрикасына, масложир комбинатына, химфарм заводқа, жаңа ашылып жатқан цемент заводы сияқты әр алуан ескілі-жаңалы өндіріс орындарына шала оқып, ілгері бара алмай қалған ересек қыздар мен жас әйелдерді алу керек. Соған соң баршаңызға мәлім осы облыста орта мектеп бітіретін қазақ қыздары өте аз екені бар санақтан айқын екен. Мен бұл жөнде әдейілеп көп деректер жидым. Соңғы он жыл ішінде жетіжылдықты бітірген қыздар көп те, содан әрі бармай қалады. Орта мектеп бітіріп жоғары дәрежелі оқуға барушы қыздар саны осы он жыл бойында өспейді. Неге өспейді? Оған ана Айсұлу трагедиясы, Көнекент трагикомедиясы айқын айғақ.

Ендеше қазақ қыздарын орталық мамандық оқуларға, жоғары оқу орындарына көп-көп тартуымыз керек.

Лениннің ұстаздық ұлы ойлары қазақ әйелінің түстіктегі қалың топтарына өзінің қуатты саф таза ұранымен жету керек. Теңелсінші еңбекте, білімді салттағы қиыншылықтар тұсында еркіндік алсыншы. Әлдеқашан тарихы, конституциясы, біздің барлық тірлік философиясы, тәжірибесі беріп отырған правосын алсыншы! Сонда алып қашудың қандай болатынын көріп алармыз.

Тағы бір үлкен шара қазақ колхоздарында және қазақ шопандары мол жүретін совхоздарда балалар бақша-

сы тіпті аз, жоққа тән. Болса нашар. Шөлде, құмда, тауда мал соңында жүрген шонап ата-аналардың мектеп жасындағы балалары тұратын аудан орталықтарындағы жатақханалар жеткіліксіз және нашар. Міне осының бәрі де біздің облыс көлемінде әйелдер-аналар, қыздар жөнінде біз істейтін міндет-шараның алғашқысы. Айнымас қымбат қажет міндетті істері,— деп осы жайларды барынша қамқор, үлкен арлы оймен Нил Петрович сөйлеп өткенде барлық жиынға өзгеше әсер етті.

Бүгінгі алғашқы тексерілген мәселе сияқты дәл осы істің жөнінде де бір фактіден үлкен мемлекеттік кең өрісті істер мен ойлар атап өту. Атау ғана емес, нақтылы іс програмдарымен саралап бағыт беру Қарповтың бұл отырған жиынынан ойы да, нығы да, партиялық жүрегі де көп биік тұрғыда тұрғандай екенін аңғартты!

Алмасбек баяндаған Арманның қазасы жөніндегі іске ол сөйлеушілердің көп нәрсені ашып айтқаны себепті ұзақ тоқтаған жоқ. Тек бюроның қаулысы ретінде ұсыныстар ғана айтты. Ол ұсынысы бойынша СМУ бастығы Бейсен, потребсоюз бастығы Әбілмәжин, судья Бекбаев, прокурор Саматов партиядан шығарылсын. Қолбаев секретарьға қатал сөгіс жариялансын!— деді.

Соған жалғас әркімнің көңілінде анық тұрған нәрсе алғашқы партиядан шығарылған төртеуі де өз беттерінде, әрине орындарынан алынады. Қолбаев мәселесі ол жөнде ашық қалды. Және, әрине, аудандық сот байлауы бұзылып, облыстық сот қылмысты жауыз Сағитты қайтадан анық лайығымен, сыбағалы жазасымен соққы жасап, қайтадан кесетін болады.

Әңгіменің бұл жақтарып шешіп алғаннан кейін аудан және облыс көлемінде жауапты қызметкерлердің күнделік мінез, салт әдеттері жөнінен бөлек қосымша бір-екі сөз айтпақ болып мәжілістен өтініш алды да, Қарпов қала секретары Сидоркиннің сөзіне тоқтады.

Әрине, карта құмарлық үлкен жамапшылыққа айналып бара жатқан іс екені Қарповқа да даусыз айқын аңғарылады. Оны айрықша сан рет аудан көлемінде, қала, облыс қызметкерлерінің ортасында да, партия совет қызметкерлерінің өмірлік салтымен байланысты сөйлеу керек. Ол түгілі республика көлемінде де сөйлейтін кез келер деп біледі Қарпов. Бірақ сонымен қатар Сидоркиннің жалпы дұрыс ызалы сөзінде аузы үйреніп кеткен бір оғаттық болды деп алып Қарпов Сидоркиннің «бешбар-

машинчаєт» деген сөзіп ерекше бөліп алды. Осы сөзді қи-налып айтып, тұтқырлана тұрып екі-үш қайырды. Содан кейін ойда жоқ бөлек бір сынга алды.

— Жолдастар, бұл бешбармақ деген тамақтың аты. Қазақ халқының ұлттық тамағы. Оны біздің еңбекші шо-пандарымыз жейді. Қазақ жұмысшыларымыз жейді. Қа-зақ ата-аналар, балалар жейді. Интеллигенция жейді. Мен өзім шопап Дөңбайдың үйінде, Қерімбектің үйінде бірнеше рет бешбармақты соңша сүйсініп жақсы көріп жедім. Ал осы сөз Сидоркин айтқандай бір лагнеттеу, қа-ралау, айыптау сөзіне айналуга жол бар ма? Олай болса «пловничает» деп өзбекті, тәжікті, «шашлышничает» деп азербайжанды, грузинді, армянды, «галушничает» деп украинды айыптар ма едік? Солардың сол тамақтары бешбармақтан бөлек те, бешбармақ бәрінен жазықты ма! Соның бәрінде бешбармақты да бүлдіретін бар, ол арақ, арақ. Ендеше ішкілік деп неге сөйлемейміз, неге кінәла-маймыз? Ал мынадай халықтың ғасырлар бойғы ұлттық жақсы таза тамағының атымен жаманшылықты атамау керек!— деген кезінде бар жыны, Сидоркин өзі қосыла дүр қол соққан еді.

Бюроның аяғын Карпов осындай бір және де әркімнің аузынан естіле бермейтін әзіл сып, әзіл ақылмен аяқ-тады.

Айсұлудың, Арманның қайғылы жайлары обкомның бірінші секретары және барлық бюросы атаулының қам-қорлығына алынды да әділетпен шешілуге айналды. Со-ның жөнінде Жәкең Әсиямен еріп аз уақытқа Карповтың кабинетіне кірген еді. Жаңдос обкомға қаралы үй іші атынан алғыс сияқты қысқа ғана сөз айтты. Әсия осы тұс-та әлі де Қөлбаевқа паразы, ызалы көңіл білдірді. Ол бү-ріпінгі сөзінде Сағит қызды жақсы көріпті десті. Қыз да ұнатады екен десті. Қыздың інісі мен шешесі сол махаб-батқа көлденең тұратын ескі феодалдық әдет жасапты десті. Мен осыған сендім. «Махаббат болса дегеніне жет-сін деп ойлап қалдым» дегендей еді. Соны есіне алып Әсия «тауыпты махаббатты. Махаббат несі Сағит болып-ты» деп еді.

Жаңдос осы тұста кесек үнмен, айқын кекесінмен қа-таң күлді де, бар денесімен Карповқа қарай еңкейе, ойы-са түсіп, оның жазу столына шынтақтай төнді. Сөйтті де нұрлы, қоңырқай көзіне мысқыл әзіл отын жып бір сөз айтты.

— Мен осы биыл жақында бір зоопаркте үлкен арыстанды көріп ем. Соның бұрын өзім білмеген бір тұрпайы қимыл әрекетін көріп таң қалып ем. Қазір мына махаббат дегенде ойда жоқтан сол есіме түсті. «Ия» деп Әсия мен Қарповқа кезек қарай түсті де «махаббат Сағиттың махаббаты» дейді ғой. Жоқ, жаманның сүйгені де жаманша. Арыстанның снгені де арыстанша!— дегенде үшеуі бірдей мәз бола күлісті. Жәкең соңғы айтқапы: бұл іске мен келмесем де болады екен. Нил Петрович пен Әсия араласқан соң мен бармасам да болады ғой деп, Алматыда қала берсем қайтеді деп те бір ойлап ем. Енді келген соң айтарым екеуіңізге де алғысым болсын,— деді.

Қарпов әлі күліп сүйсініп отыр еді. Тұра берген Жәкеңнің қолын ұзақ сілкіп қысты да «өзге үшін емес, Жәке, тап жаңағы өзіңіз шығарған, осы арада шығарған гажап даналық афоризміңіз үшін келуіңіз социалық шарт еді, сәтті еді» деді де, күлген бойда Жәкеңді ныққа қағып, есігінен шыққанша өзі бірге жүріп ұзатып салды.

Осы күннен соң алтыншы күн өткенде Әсия Айсұлу мен оның анасына хат жазды. Ең әуелгі хабары Таңат берген кассация-арыз бойынша бұзылған аудан сотының үкімі енді облыстық сотта қаралып, жаңа байлау болыпты. Сағит әуелі өлім жазасына бұйырылып, содан он бес жылға кесік болыпты. Уақытында осы бұзық жыртқыштың жайын әділ тергемей, қисық үкім шығарғаны үшін судья, прокурор екеуі де партиядан шығарылады. Көпшілікті шатастырған СМУ бастығы Бейсен де партиядан шығарылған. Ең соңғы хабар бойынша бұлардың үшеуі де және Сағиттың ағасы Әбілмәжіп де тегіс орындарынан алынған.

Арманның қазасын осылай етіп жоқтаушы болған облыс басшылығы, облыстық партия комитеті мен облыстық атқару комитеті жай жиып емес, обкомның барлық аудандар басшыларының облыс жұртшылығын түгел жиып отырып, ерекше көңіл бөліп, Арманның өзінің де, артында қалған анасы мен Айсұлудың да күйзелген, қайғырған қасіреттерін сол жиында жұрттың бәрі де үлкен достық жапашырмен, қамқорлықпен өзгеше көңіл бөле қарапты. Осындай дәл деректерді айтып келіп өзінің хатының кейіпгі жағында Әсия тағы да қайталап, хатының басындағыдай етіп «Нұрбүбі апа, Айсұлу сіңлім, тағы да естеріңізге салайын. Арман мен сіздердің жоқшыңыз үкімет пен партияның өзі болды. Қамқор достарыңыз солар.

Оған менің көзім анық жетті. Жәкең де бастан-аяқ бұл жайды өз құлағымен естіп, осылайша ұғынды. Сол кісінің тапсыруымен және өз атымнан осындай достық сәлем жолдан отырмын. Мұндағы бар аға, апа, достарыңыз боп ендігі айтарымыз: қайрат жиыңдар. Айсұлу, саған арнап тапсырамын, енді сен Нұрбүбі апаға — әзиз анаңа әрі Айсұлу, әрі Арман да бол, Оған қуат бер де, өзің қайрат жи. Сен советтің жасысың. Ұлы Отан соғысында ерлікпен қаза болған папаның да, мынау жақсы қалпында, тап-таза күйінде қайтыс болған інің-бауырың Арманның да аруақтары үшін сен жақсы мықты, есті таза совет азамат-әйелі болуың қажет. Ол сенің жас жаныңа, сүттей таза арыңа, жігерлі жүрек намысыңа арналатын заңды, орынды талаптар. Сол үшін жүз қайыра айтатыным: Жәкеңнің де саған арнап айт деп отырғаны, сен оқы, оқы, оқы! Осы күз келіп сырттай оқитын болсаң да не Баскентте, не Алматыда бір жоғары мектепке қайтсең де түсетін бол. Қазір жаз айларында анау дос мұғалімдермен, мұғалім апаларыңмен ақылдасып, солардың көмектерін ал да емтиханға әзірлене бер. Мен сенен ендігі хабарды пәлендей жоғарғы дәрежелі оқуға түстім деген, бәрімізді қуантарлық күйде тосамын. Енді жасығанды, жылағанды, бос күйректікпен жан жүрегіңді өртеуді тоқтат. Сенің өмірің, барың алдында. Өзіңе өзің қарашы, ойлашы. Сен қандай жақсы, қандай ғазиз, қаншалық айдай таза, күндей пұрлысың. Соның бәрінен бөлек әрі мінезді, әрі ақылды тамаша таза тәрбиелі мықты совет жасысың. Сен аз-ақ уақытта өмірдеп өзіңнің сыбағанды аласың. Өзіңнің қамқорың, үлкен ата-анаң совет қоғамының ортасында биік дәрежелі орныңды аласың. Соны тілеймін мен сенен. Сол сенің жақын уақыттағы болашағың, арманды өрісің болсын деп апалық жүрегімнен шып тілегімді жолдаймын. Нұрбүбі апаны да, өзіңді де көп-көп сүйдім. Әсия!» — деп қол қойған еді.

Осы хатты көптен бері Арманның ісін облысқа қуа келген сабырлы қарт Таңат қойнына салып алып кетті.

Алтыншы тарау

Май айының басында болған түстік облыстың облыстық партия комитетінің кең мәжілісі жасаған үлкен екі қорытынды екі сала бойынша келелі, жаңа, үлкен шаралардың әралуан әзірліктеріне жол ашты. Сол ретпен әйел

мәселесін де шоның басында барлық облыс көлемінде 500 әйелді шақыратын үлкен мәжіліс-кеңес жасалатын болды. Бұл жөндегі алғашқы шараның бірі осылай байланған соң арнаулы күн белгіленіп, тиісті әзірліктер облыстан ауданға, аудандардан совхоз, колхоз, өндіріс орындарына жан-жақты тарап жатты.

Сол обком мәжілісі белгілеген екінші іс — мал шаруасы жөніндегі кеңесулі, өнімді және көп еңбек ететін шаруалық, құрылыстық шаралар еді.

Нил Петрович Қарпов соңғы екі апта бойында Сұлтановпен және совнархоз бастығымен, обком мал шаруасы жөніндегі арнаулы секретарь Ерiмбетовпен бірге отырып, бірнеше күндей күрделі тұтас ойлар ойласқан. Мұнда облыстық совхоз кеңесі, финанс бөлімі «Қаракультрест» сияқты, әртүрлі дайындау орнының облыстық басшы адамдарын шақырып ақылдасу да бірнеше рет болып өтті. Енді Қарпов өзі қағазға түсірген көп деректерді салғастыра, ойлай-сынай қарау соңында еді. Аңдаса облыс көлемінде мал шаруасына арналған қаражат мол емес. Құрылыс жайын алғанда совхоз орталықтарына берілетін азын-аулақ арнаулы қаражат болмаса өзге мүмкіншілік жоққа тән, болымсыз.

Кешегі болып өткен үлкен мәжілісте Қарпов жұрттан өзге үлкен қамқорлық ойлар айтып, көрегендік еткенде, кейін көп сүйсінген жұрттың алғысын естігенде өзгеше ауызға алғаны шопандар жайы еді.

Облыс шаруасындағы әр сала мемлекеттік істердің, бөлімдердің қаражат мүмкіншіліктерін қарағанда шопандар қамы көбінесе аталмаған. Олардың үй тұрмыс жағдайы жаңа құрылыс себінде мемлекет қаржысынан татымды көмек алатын түрі жоқ. Ал бнылғы малдың өлімінде үлкен себептің бірі болған қора-жайдың жоқтығы. Азықтың сенімді боп жиылып, әзір болып тұратын базасының жоқтығы. Сонымен қатар, әсіресе, құмдар мен мал жайылар далаларда судың жоқтығы, құдықтың тапшылығы, жолдардың жамандығы. Арнап айтылса соның бәрiнің ендігі тетігі осы жазды пайдаланып, жетіжылдықтың екінші жылындағы мал жөніндегі мемлекеттік міндет мал мен мал маңындағы адамға арналған құрылыстар болар еді. Енді міне қысқы жағдайы қиын Ұзақ, Ноян сияқты екі ауданнан басқа тағы солардай мал өсіретін басқа он шақты ауданды алсақ, бәрiне арналған жиын қаражат жұмырға жұқ болмайтындай тапшылық, азшы-

лық күйде. Қалай тартса да аз цифрлы сараң сомалар шолақ топдай не басты, не аяқты, не бойды бүркеуге жа-рамайтын тапшылықта скен.

Рас, біраз салмақты жергілікті құрылыс заттарын пайдаланып, жабайы түрдегі болса да мал қорғанын жа-сауды аудандардың, совхоздардың өздеріне мықтап арту-ға болады. Бірақ шара деген сол ғана ма? Бнылғыдай сұмдық жұттың соңынан істелетін іс, ойланатын ой енді қайтып жұт болмасын дейтіп, болғызбайтып қам-қарекет осы ма? Жоқ, жоқ! Бұл жоқшылыққа бағынуға болмай-ды. Алысу керек. Шыны қамқор мемлекеттік өнімді ой ойлайтын мезгіл жеткен. Осындай болмыс пен болуға керектің, бар мен бар етілетін мүмкіндік пен қуаттың жолдарын табу шарт. Сол үшін шың мемлекеттік үлкен қамқорлық ой мен шаралар үшін алысу керек.

Бар аудан, совхоздардың, облыстық шаруа орындары-ның, облысполком қарамағындағы облысплан, совнархоз күй-жайларының бәрін бір араға жинай екшей топтап ал-ған Қарпов қазір өзі бар нәрсеге жауапты, зор жауапты не, барды біліп отырған, бар қиындықты танып тіреліп отырған облыс несі есебінде нық сезінді. Сезінді де енді соңғы өзі үшін оңай емес, бірақ партиялық қарызы мұ-ның арына артатын үлкен міндетті мойынға алды. Ол осымен енді он бес күнде болатын Алматыдағы ресубли-калық зор жауапты шаруашылық бір жнылысқа қатты әзірлене бастады. Ол жнын жетіжылдықтың екінші жы-лының қысында Қазақстан көлемінде болған мал шаруа-сының түйінді мәселелеріне арнай шұғылданатын зор жа-уапты жнылыс еді. Соған Қарпов өзінің бар жауапты ой, талап, сын ұсыныстарын ала баруға әзірленді.

Осындай жайлар ойларымен жүрген Қарпов енді бір он күн өткеннен кейін республика астанасы Алматыға бн-ылғы жылдың үлкен жауапты жнылысының біреуіне кел-ді. Түстік облыстан бұл үлкен мәжіліске Қарповпен бірге облыстық атқару комитет бастығы Сұлтанов, обкомның мал шаруашылығы жөніндегі секретары Ерiмбетов бастаған барлық түстік аудандардың секретарьлары мен ат-қару комитет бастықтары келген-ді. Бар Қазақстаннан әсіресе мал өсірген облыс, аудандардың облыстық, аудан-дық жауапты қызметкерлерінің көпшілігі жнылған. Мұп-да әсіресе бастары мол көрінетін шопаңдардың өздері еді. Сақал-мұртқа, кейбірінің шаштарына ақ араласқан бу-рыл еркектер, отыз-қырық арасындағы әйел-шопаңдар

көп қозы, көп бұзау өсірушілер, шошқа өсірушілер республика көлемінде атағы, даңқы көпке мәлім шыны ірі қайраткерлер. Бұлардың бірі қалаша, кейбірі жартылай қалаша, жартылай ауылша киінген. Бастарына ақ шәрші орағандар да ұшырасады. Еркек шопандардың көмірдей қап-қара сақал, мұрттары, бастарындағы тақия, қазақша пішілген бешпет, шалбарлар олардың да тұрмыс дағдыларын ауылдық жағдайға бейім таптықандай.

Белгілі осы тәрізді қадірлі ер, әйелдердің бәрінің омырауларында ордендер, кейбіреулерінде алтын жұлдыздар және біраз кеуделерде СССР-дің, Қазақстанның депутаттық белгілері де байқалады.

Бұл үлкеп жанып биылғы өткен қыстың ауыртпалығын, естен кетпестей өкінішті шығып қазасын бар ауыр шындығымен кеңінен еркін сөйлесуге жиылғап. Әсіресе шопандармен көзбе-көз ақылдаса, ойласа отырып, енді мал өлтірмеудің шараларын мықтап қолға алу жолында жиналған жауапты жиылыс осы еді. Бұл жиында оңтүстіктің атынан Сұлтанов және бірнеше жақсы совхоздар, аудандар амап шыққан шаруалары сөйлеген.

Қарпов бар жиынның әр облыстан келген шешендері сөйлеген сөзін көбін өз қолымен қағазға жазып, қатты бір әзірлік жасағандай болды. Бірнеше күнге созылған мәжілістің ертеңді-кешкі жиылыстарын ұқыпты күйде минут аудармай қатынасумен өткізді. Малды көп өлтірген Жамбыл, Алматы, Қызылорда сияқты облыстардың түстікке жағдайы ұқсас келетін, әсіресе қиыншылықтары толық ұқсас келетін облыстардың шаруа басшылары, совхоз директорлары, колхоз бастықтары, шопандары айтқан сөздерді Қарпов арнаулы бір газеттер тілшісіпдей, не бір зерттеушідей аса қатты ықласпен тыңдап, дәптеріне жазып алып отырған-ды. Кейін Орталық партия Комитеті мен Министрлер Советі басшылығы үлкеп тарихтық бір байлау жасамақ. Республикалық жиылыстан кейін істелетін мол істерге өзгеше ірі бұрын жасалып көрмеген жағдай жасау жайын шын терең жауапты күйде қорытып, шешпек болған еді.

Сонымен Орталық партия Комитетінің мәжіліс залында арнайы жиылған барлық республиканың ірі басшыларының іріктелген бөлекше жауапты жиылысы болды. Жиылысты басқарған республиканың бірінші саяси басшы адамы іскер, сергек, ширақ, дағдысы бойынша бұл мәжілістегі сөздерді ұзаққа созырмай, жіті жүргізіп ке-

леді. Ол өзінің көптен мемлекет ісін шешіп, талдап, талқылап үйренген тәжірибелі дағдысы бойынша тегі әр мәжілісті жайылған жалпылама көп сөзге салып жібермейтін. Әрбір сөйлеушінің ойындағы нақтылы, деректі қиын түйіні мен шығар жолын сұрыптап, екшеп, жақсы аңғарып алатын да, мәжіліс басшысы есебінде әр кезде жиылысты тек нақтылы, деректі, байлаулы сөздерге, жайларға бұрып салып, бағыттап отыратын. Аса ысылған білгір тәжірибенің жақсы сыпаттарын таптып отырушы еді.

Қарпов бірінші бастыққа жиылыс алдында бірер ауыз өтінішін айтып қалды. «Мен жұтаған облыстың өкілімін. Сондықтан айтар мұңым көп болуға мүмкін, және айтарым бір өзіміздің облыс қана емес, өзге бар бізге ұқсаған облысқа, болмаса тіпті бар мал баққан облыстарға тікелей мәні бар мәселелер. Сол себепті жұтағандықтан, қаза көргендіктен тиісті болатын право бойынша біраз кеңірек уақыт беруіңізді сұраймын»— деген.

Басшы қызметкер мұның өтінішіне жылы жүзбен қарап күлді. «Әдетте, бізде табысы көп кісі көп сөзге праволы болушы еді. Табысымыз жоқ, шығынымыз көп, сондықтан көп сөзге правомыз көп дегенді сізден көрдім. Нил Петрович»— деді де, Қарповтың өзімен бірге күлігі мәжіліс бастауға беттеп жүре сөйледі. Келе жатып Қарповқа тастаған сөзі: «тек қиыншылықты терең қазып, түгел айтуға батыл болсаңыздар, бүгінгі бізге керегі сол. Республика бірнеше миллион мал өлтіріп, кей облыстарымыз 10 проценттен қойларын қырып алып отырғанда енді бар жаманшылыққа ашық көзбен анықтап қараудан басқа шара жоқ. Бүгін партияға сондай ақылшы керек. Шыншыл ақылшы керек» деп келе жатты. Бұл Нил Петровичке барыпша ұнаған сөз еді.

— Міне, менің сізден күткенім де осындай нұсқау болар еді,— деп қалды. Сонымен өзіне кезек келгенде осы жиында Қарпов талайдан ойына жнылған жайларды сөйлеуге бекінді. Тек қана ойымен, білімімен ғана емес, өзінің көзі көріп, көңілі түршіккен ішкі сезім, жанымен кипалып ойлап қорытқан біраз шындықтарды анда-санда партия алдына әкелетін шыншыл, батыл инетке бекініп, сөз сұрады.

Қарпов осы үлкен биік кеңседе мал әңгімесі жайында өзгеден бөлек, көпшіліктің ойында болса да аузына ілінбеген жайдан бастады. Ол малды айтудан бұрын ең алдымен шопанды айту керек, соны еске алу барлық жай-

дың негізгі түйіні деп басталды да, өз көзі көрген шопан күйлерінің бірнеше оқшау халдерін санай бастады.

— Он жеті күн бел шешпеген. Он күн бойында күні-түні баспанасыз жүрген. Аязды боранда ыға жүріп, малын тастамаған кәрі де, жас та шопандарды айтады. Екі жұмадай ыстық ішпеген, қатып қалған таба нан сексеуіл кеміргендей талшығы болып, ішер сусыны қара су да болмай қоймен бірге қар асап күндер кешсе де малды тастамаған адамдарды қалай атау керек. Осылар қандай жауапты сана бастаған жандар! Сол қора-қора қойларды тастап кетсе осы отырған біз не деп кінәлар едік? Айыпты деп айта алар ма едік? Және солар сол еңбек ерлігін, азаматтық санасын біздің үгітімізбен ғана істеді ме? Жоқ, тек қана советтік азамат арымен, қажырымен, табандылығымен ғана сондай бейнетті атқарып шықты.

Әсіресе сол сұмдық суық, шарасыз дауыл боран астында жүрген совет малын тастап кеткен, дызерттілік еткен бірде-бір ер-әйел, кәрі жас шопан болмағанын не дейміз! Ал міне жаз шықты. Жылы шақ келді. Сондағы бейнет кешкен сан шопанның бірде-біреуінің бір ауыз да болса қиындығын айтқан, паразылығын жеткізген жалғыз сөз, жарым ауыз арызы болды ма? Өтіп жатқан мына жнышың өзінде те тек малды өлтірмеудің, күтудің шарасын басқа жайларды айтып отырған шопан болды ма? Болмады. Бірақ тек сол болмағанына сүйеніп шопан атаулының жайын өздігімізбен ойламай, қысылмай, сол жандар үшін қиналмай да жүре бермекпіз бе? Қашанға шейін жүре бермекпіз. Ал сол шопандардың өздері далада жүрген күйінде үйлері не күйде, қатып-бала не халде? Тіпті баспанасыз болған киіз үйлері көшіп кетпеген өз ауданында отырған, өз совхозы, айтайық, Көнекенттің жылдағы үйреншікті қонысында, құдығында отырған аман деген шопандардың жамаң күйі және қапшалық жан түршіктірерлік.

Күндіз де, түнде де шешіне алмай інге кіргендей сеңсең тонының астына кіріп, екі-үш жасар, бес жасар балаларын бауырына тығып өз денесімен жылытып, суық үйде дірдек қағады. Алты ай қыста жуынатын мойша жоқ. Бір сәт жылы жағдай жоқ. Беттерде, бастарда кірден болған қотыр, жара да жүреді. Ол ол ма, сол суық үйде сұм жағдайда босанып жатқан аналар болса не дерсіз. Мен өз көзім көріп, өзім ұшыратқан жайды айтайын. Босана алмай ісініп кеткен, шешінейін десе суық тиеді, ше-

шінбесе бар киімі өнебойын қысқан, қабарып жатқан жас әйелді көрдім. Күйеуі далада малда, ал үйде, айдаладағы жапан түздегі жалғыз үйде, қар астында қасқыр ішіндей басылып жалғыз үйде сонау шопанның жалғыз бір ғана серігі — сол босана алмай жатқан әйелі — жары. Тағы бір әйелдің мен өз көзіммен көрген күйі және басқаша. Бауырында жаңа ғана туған баласы жатыр. Ана қыбыр ете алмайды. Үй суық. Жас нәрестенің дымын құрғата алмай бар бойымен, өз етімен ғана жылытып жатқан ана не күйде?! Кеш бата, түн бола даладағы қоймен қайтып келетін күйеуін күрсіне түсіп қиналып күтіп жатыр. Осының бәрі қанап болып отырған суреттер, көріністер. Бныл, бүгін қам жемесек, көмекке бармасак ертең де, алдағы қыста да, жетіжылдықтың екінші қысында да солай болмақшы.

Сондықтан да менің мың мәртебе қайтара айтарым: үй, үй, үй. Қойшының басына, оның үйінің басына құмда да, дала мен тау бөктерінде де тіпті жазғы жайлауында да, жаздағы суық жауын астында, бұршақ астында, қатты қара жел өтінде жаурамасы үшін жылы үй керек. Ыстық ас істерлік, шешініп жатарлық, адамша жуышып, таза жүрерлік болымсыз да болса мүмкіндік беретін киіз үй емес, орнықты, жылы, тұрақты баспана керек.

Қойға да бар жерде, әсіресе көктемгі қоздар шақта түп баласында түгел сыйып, ұдайы жататын қора, қора керек. Міне сол жағдайда мал мен адамды қатар ескеріп, екеуіне де дұрыс жағдай жасасақ біз жұт деген масқарадан құтыламыз. Жұтты тегі масқаралық деп түсіну керек. Жол, су, қора-жай, жол болғанда қысы-жазы қатынасы үзілмейтін күтімді, мәдениетті жол болсын. Тракторды керек етпейтін машиналар бар азық-жүгімен үнемі үздіксіз таудан да асып, даласын да басып құмдағы малға күнделік керектерін тасып, барды даяр қып отыратын жол жағдай керек. Сонда жұт болмақ түгіл мүлде ұмытылады. Ал осы шаралардың бәрін ең алдымен мал басындағы адам жөніндегі шаралардан бастау шарт,— деген еді.

Қарповтың сөзі бар жерге өзгеше ой салғандай болды. Ол сыныш қатал түрде батыл айтқан өзара сын сөзі. Бұл сөздің осындай мәжіліске бұрын айтылып көрмеген ауыр шындығы мүлде тың, барынша соны бір мәндері болды. Келер күні осы жынн тарихтық үлкен қаулы ал-

ды. Сол қаулыда әр жерлерде қоралар салынып, шопан үйлері жасалу нақтылап аталды. Дәрігерлік пункт, монша, мәденнет ошағы, көп жерлерде электр, радио және газет, журнал қатынасы үзілмей тұру шаралары тегіс аталды.

Бнылығы өткен жұттың, үлкен бір саналы, жауапты арлы ойдан туған жігерлі байлауы осы болып еді.

ТУМАН АЙЫҒАРДА

РОМАН ЭСКИЗДЕРІ

БӨЛІШАҚ РОМАН ПЛАНЫ

I тарау

Сейіл ауылға келеді. Қарсы алу. Өз ауылы жеке. Көрні ауылдың еркек-ұрғашы, бала-шаға, қойшы-қолан, дағдылы амаңдасу, көрісу. Бұл жолы өзгерек шеткі үй. Онда Сәлім ауру. Оның әкесі және Сейілдің ағасы барлығы ашулы, томсарған. Сейілді күткен. Сәлімнің қалыңдығы Қабыштың, бәйбішенің қызы. Соны Сейілдің құрдасы — бұлардың туысқаны Самат бұзып алатын бопты. Бала Сәлім көзі жасты, ашу айтады.

— Саматты атам,— дейді.— Мылтығың бар ма?— деп Сейілден сұрайды. Үй іші басу айтады. Сейіл:

— Жазыл, сонап соң көрерміз,— дейді. Серік комсомол тыңдайды, басу айтады.

Отауда келіншек түседі. Жұрт Сейілді оңаша қалдырады. Күтуші қатып және Қапыштың жеңгесі Қапышқа қалжып айтады. Ол дімкес, жүдеу. Сейіл көңілсіз, зорлықпен сергиді. Алдынан бір сыбаға — осы уақытта Гүлсімнен хат келеді.

Самат ұялатып емес. Екі ағасы ереуілдеп шабуылға әзір. Қолтығына Қабыш аулы дым бүріккен.

— Бір-екі ат жоқ болса соны мылтық алып іздеседі,— дейді.

Сейіл Саматтың ағаларын еске алады. Кімдер?.. Сейіл қайнында болады. Бұның үй-іші қыстауынан айрылған. Берем деген қыстауларын бермейді. Әрі-сәріде. Бәйбішенің екі аулының бірі осы... Екіншісі Әкім ағаң аулы, бұндағы бәйбіше нық, берік, тоқмойын ауыл. Бұ да Сейілдер-

дін құдасы. Екінші жағынан Саматпен құда. Онда қыз береді. Самат пен Сәлім әңгімесінде бұл ауыл екіұдай. Оның үстіне жер мәселесінде Асылбек аулын алдаған. Енді Қабыштың өзіне жабысыңқы. Асылбек ауылынан кетісе алмайды. Жер дауын шештіруді Қабыш әдейі Сейіл билігіне беріңдер деген. Сырттарынан Сейілді сыйлап қарсы алады. Бірақ іштей тығынулы. Жер мәселесінде бұл екі ауылды отыртқан Қабыш. Бұл билік Сейілге тағы бір сын.

Қабыш әзірлеген екінші сыбаға:

— Өзі тартып алмай Сейілден жирепіп өздігінен келсін,— дейді Әкімбек аулын.

Қабыш аулына келеді Сейіл. Бұл ауыл тобырлы, қарақұралы — орда ауыл. Қабыш өз басын кемітпей, кішірейтпей отырып жайды айтады. Сыпайы сызылып екі қыз көлбектейді. Сәлима — бәйбіше қызы. Қыздың биі — тоқал. Болған хал. Қазының қарекеті. Екі қыз қатар көне жаздайды Саматқа. Самат оқыған, саудагер, мал тапқыш. Бұның үйі ежелден Қабыштың бір жақын жерден жем іліп отыратын (...). Қыз берген құда. Тәтті дәмдісі осылардікі болатын. Екінші — Сейіл бұның туысқанын, бір атаның баласын екі бөліп әкетті деп қорғанады. Бәйбіше паразылығы тұтасып кетсе елге әйгіленеді. Жер жайындағы қиянаты сөз болады. Бәйбіше баласы бұлардан ажырағанда да Сейіл Асылбектің қызын алған соң ажыраған. Оған уақытында қарсы болған. Соған қарсы Саматты қолға ұстап Сейілдің өз ауылынан бақан, тіреу жасау бір ұпай. Екінші — қыстау мәселесі арқылы Әкімбек аулын ұстап, оны паразының бірі Саматпен байланыстыру. Бұның бәрін әйел бостандығымен бүркеу.

Қабыш:

— Қыз менің қызым емес. Мен лағынет айттым, өзің біл, өзің жайға,— деп Сейілдің алдына тағы сөз тастайды. Сейілдің амандасатын тағы бір аулы. Смайыл аулы — қыздарын қала байларына беретін сәнді, пац, таза ауыл. Маңайында қара құрым көп. Саудегер болған. Өздерін-өздері қатты күтеді.

Сләмнің тоқалы бар. Қабышпен аталас. Тең ата. Басым ауылдардың таразысына қарайды. Жуан ауыл. Ел ішіне шөп машинасын кіргізген. Балалары бұрын оқыған. Қабыштың арқа тіреу аулының бірі. Сейілге қатты сый көрсетеді. Күтеді. Қанышты Сейіл аларда осы ауыл достық еткен. Бәйбіше балаларының зорлық көруінде, бүгін-

гі қалдерде бұның сыны көп. Өкпесін сыртқа сала айта жүрген бір болыс ел осы екі ауылдың таразысын бағады. Бірақ бұл екеуі от басынан қорғанып енді суыса бастаған. Қыста олары да қатар. Бұл ауыл кірпі таза, анадан жирепіңкіреп отырады. Бәйбіше баласын қолына баурап келе жатқандықтан ана жақ араз. Бұл бірақ Асылбек аулымен ата дос. Қабыш қылығының барлық қоймасын біледі. Сейілге сырлас. Тыныш отырғызатын емес. «Отыраламаймыз» деп дүмбілез сөйлейді. Айт күні. Сейіл Қабыш жағындағы елдің молдығын көреді. Ол өзінің үзенгі жолдастары екі бай, бірі (Бекен, Жәкен, Бейсенбі) дегендерді өзімен бірге жайлатқан; Жортар да осында қонақта. Сләм аулы ішіндегі кірін жасырмайды. Тоқал:

— Басты Сейілге бердім, ендігінің басы осы болады екен,— дейді. Қабыш аулына атқан оқтай тиіп жатады. Сейіл өзін шөре-шөре сияқты көреді.

Үшінші сыбаға Сейілдің кедей туысқаны Әлім Қабыш аулындағы кедей шал Ботбайдың келінін айналдырады. Шал, оның баласы, келіні Қазынаньң қолында құл мен күн. Әмір алмақ. Бұл құмарлық тарихы. Әмір Сейілмен ақылдаспай сырттан бел қылып, Қабыш аулына барғыштайды. Ана ауыл андиды. Ұстап алып сабамақ. Атын алып қалады. Қабыш Бейсембіні салып салмақ тастайды Сейілге... Әмірдің ағасы Көпіраман малшылықта жүрген. Оған ақы төлемейді Қабыш. Нағашыны, құданы, көршіні малшы қып ақы төлемеу әдіс-дағдысы. Әмір Сейілге салмақ салады. Оны да Сейіл шеше алмайды. Сотқа бармақ. Тоқтатады. Серік комсомол Сейіл мінезіне ашуланады. Бірақ «қатынды сабап қайтты» дегізіп қойған Қабыштар. Асылбек аулының қыстауын алғаннан бері қорықтан жер бермес. Тықсыра бастаған олар шағады.

Жатақ. Сейіл келгенде Қабыш осы жатақтың бірін бұзып отырады. Сейіл «біріктіріп соңына салса қусырар еді» деп ойлайды. Бірақ, істемейді. Комсомол Серік, Еркін барлық күйге қарсы. Қабыш оның ағасы Шаяхметті өздерінің союзына, кооперативіне кіргіздіртіп жем жегізіп қояды. «Қазышаны жейді, совет мүлкін шашады» дейді. Серік, Сейіл түсінеді. Бірақ кооператив басындағыларды тәуір көреді... Бұл кооператив тарихы.

Жақынбек, Жортар, Қабыш, Самат, түбі Сыдыққа барып тіреледі. Серік қостаған. Әмірге қарсы тұсау қын Қабыш Қордабайдан қарабненің көзін сұратады. Жор-

тарға бұл алдынан кеп екі ауылдың таразысып ніскеп қайтқан.

Қордабай Сейілдің баласыз, әлсіз туысқаны. Сотқа жетпей Сейіл билік айтады. Жер мәселесіне билік айтады Сейіл. Қасында Сләм, Қабыш болады. Қабыш Әкімбек малдарын қорғайды. Келіспей айрылысады. Бұл бауырдағы күй, Сейілге қарсы бауыр осындай екі жік боп қалды. Сләм Қабыш қылығын Сейіл өз көзімен көрсін деп, ешбір жанды айтпайды. Тек күледі. Не үндемей томса-рады.

II тарау

Сыртта. Тау сыртында. Сайлау. Ел іші жік. Ауыл-ауыл тартысып жатады. Жортар, Жақыпбек. Қалдыбай аулы болып қырқысқан. Төрттоқал, Қуатжан, Жақыпбек. Сләм сыр айтпаған, барын ашпаған Сейілге. Бұның қасында көп оқыған шәкірт, жас-кәрі, күлдіргі жігіттер жолдасы. Сот жатқан жерде сайлау. Сот тарихы. Судья, Қабыштар жағы қолға қондырған. Бұл араға көп оқыған тоқайласады. Сайлаушы жанында көп пысық. Сотты торыған сүліктер — Қабыштың топтары. Сот арзапды, жақынды, момынды ұстайды. Ең мықты, өз қасындағы ұрымен және барлық оқығанмен достасып жүретін Қабыштың оң қолы Жақыпбектің ағасы Әлімбек аман жүреді. Одан көрмеу, дау-даулау ішінде жоқ. Соттың қатыны, қосшыларымен бай балалары бәрі Жақыпбекті:

— Жақа, Жақып аға, — дейді. Бұның аулында үлкен ұлтшылдың қатын-баласы қонақта жатады. Жәпе Наурызбай аулында жатқан Гүлсім де жастармен осы сайлау басына келеді. Елдің қырқысқан тартысы болыспалком мүшелерін де қыздырған. Олардың партиядағысы да ру қуларының қолтығында. Сайлаушы меңгере алмайды. Ол жап-жағынан Сейілге билік береді. Сейіл болса палком сайлайды.

Гүлсім мен Сейіл. Сләм жағын Сейіл паразы қып кетеді. Әділдік көксегені... Қабыш жағы құтырып кетеді. Құлке тарихы... Гүлсім, сайлаушы, Сейіл әңгімесі, қызыл отау бастығы әйел... Белсенді әйел. Әмір уақиғасын есіткен. Қарсы. Сейілдің өзін кінәлайды. Сот ең ұры рудың үстінде тергеу жүргізеді. Қашқындар үшін ру ел жапсарында, қолында. Қаракүшік ит тоң-торыс. Иткөрмес, Құлайғырлар. Ырду-дырдудан Құлайғыр қашып құтылады. Жақыпбек бұларды өзінше қулықпен қорғайды.

Сайлаудан соң ойын күндері...

Наурызбай аулында. Бұл ауыл тарихы... Ақтың, алаштың тұсы. Мектеп салдырған. Қонақтап отырып Тоқышқа жетеді. Әбіш оқыған. Тәңірберген, Қаратайлар — бұлар тарихы. Әбіш, Тәңірберген дос, жақын. Екі болыс ел, Қаратай мен осылардың араздығына қарап жіктелген. Құс салу... ит қосын қасқыр алу... ел қызығына масаю... Қабыш пен Сейіл.

III тарау

Сот пен Наурызбай аулында кезек жүретін уақиғалар. Сот сайлаушы, мұғалім. Елге келген батырақ, комсомол Серік. Барлығына Сейіл ақыл қосады. Сайлау үстінде осы мәселе қозғалған. Сейілдер Қабыш жағында. Слэм жағында мырза Қалтай. Арадан іріктен алған кісіні Жақыпбектердің, Қабыштың жан салуында сан ұрды. Бегендік «соған ыңғайлы болыспалком, старшыны сайлап алу қажет» деп қойған. Енді Қабыштар елді жнып, шығынды үлестіріп салып, елді тағы жегізгелі жүрген. Бұл бір.

Осылардың кейбірі қашқындыққа бой ұра бастаған — үш ел жаңсарында жатқан қашқын тек қашқын емес, оны ұстауға ел көмек етпейді. Қайта Қабыштың болыс қойғызам деген кандидаты Жортар, Кенжебек және Жақыпбекке, қашқындыққа айналған осы рудың қу жігіті астыртып хабарласып жүрген. Сайлау үстінде Жортар руы қалпақтап Наршаның аулы деген ауыл жаза шегетін болды. Бұл шетінен ұры ауыл. Соларға малды аздап төлетіп енді «сот ұстайды» дегенде Жортар мен Жақыпбек қашыртып жіберген. Олар Құлайғырды босатып құмға кетеді. Ішкім білмейді. Сейіл ғана сезеді. Жортарды сайлатпаған Сейіл. Жортар тарихы.

Кіші елі. Ел ішінің өрті, құн, жасақ... Партия мүшесіне өткен емес. Жортарды Гүлсім көзінше Сейіл қысады. Анау кесек, кесір жауап берді.

— Бәрің бірдей Қабыш болам дейтін шығарсың. Жағынды айырып жіберермің,— дейді.

Сейіл:

— Түбінмен, қопарармын,— дегенде — туысқаныңдағы қара биені сотқа кестірмесең,— дейді.

Қабыш қулығын осы жерден сезеді. Ол қара биенің түп несі осы Жортар.

Жортар Қабыш кісілеріне, өзге елге хабар таратады.

— Сейіл менің соңыма түсті. Туысқанын қорғады. Ел партиясына араласты,— деп осы күйімен Наурызбай аулына Сейілдер келгенде қаладан, орталықтан дос елдерін қонақтап, өз еліне қайтып келе жатқан Жәкең кеп түседі. Айпаласында Қабыш, Әбіш, Наурызбай, Тәңірберген, Жортар, Жақыпбек бәрі дос. Және Наурызбайдың әрі ағайындары, досы. Дәрігер Сыдық бірге келген. Жұрт мәре-сәре. Оқыған бай балалары, жастар Жәкең айпаласында. Сейіл қасында комсомол Серік, батырақ тағы басқалар. Сейіл Жәкең әңгімесінде болады. Жортарды сөйтіп қарсы алғанын көреді. Ел іші шірік дейді. Қабыш мінездерін айтады. Жәкең: «өзгелің бәрі Қабыш, Наурызбайдан садаға» дейді. Наурызбайдың актер өткендегі қимылын айтады. Сейіл келсе үндемей атқа мінеді. Өзге оқығандар Сыдық, Әбіш болып оны басады.

IV тарау

Гүлсім, Сейіл, Серік өзге дұрыс жастар өзге жерде қонақта. Гүлсім, Сейіл арасында жақсы жай. Наурызбай, Қабыштар бұлардың жақсы болғанын сүймейді. Жәкеңнің тәрбиесінде өскеп қызы Гүлсімнің шет қалғанын қабылдамайды. Сондықтан елдің өзге оқыған жастарын қосады. Олар араларын шіріте береді. Бір жағынан Сейілді өзімен жақындастырып, екінші жағынан өздері Гүлсімді хабарландырып отырады. Гүлсімнің салқындығын Сейіл апаларға оралғандық деп түсінеді. Сол түнде Сләмнің баласы (я інісі) Мәлік Қаратайдың ағасының қызын алып қашады. Ол қыз Наурызбайдың ағасы Сармырзаның келіні. Наурызбай тас-талқан. Сейілден көріседі. Мәлік қызды алып қалаға қашқан. Қызын қашырды деп бір жағынан Қаратайға Тәңірберген, Наурызбай жала жабады. Осы топалаң хабар дүрбесі беріп Сейіл жатқан ауылға жеткенде Наурызбай жігінің жастары Сейіл қасынан түн ішінде серпілісіп жөнеледі. Гүлсім мен Сейіл сөзге келісе алмай айрылып кетеді. Размолвка.

Наурызбай өзім деген елді жнып бастығы Қабыш баталасады.

V тарау

VI тарау

Осы күндерде партияның желігі Қалдыбай ауылынан бір пәле шығарды. Сейілдің өз елдеріне келе берген кезі

еді. 9 балалы Қалдыбай бұл елдің болған аулы. Қабыштың өмірбойы жұлысып өткен туысқанының аулы. Алаш, ақ тұсында Қаратаймен жалғасқан. Одан бұрын Сләмнің тоқал шешесін алып қашқан. Кісі өлтірген. Оқыған дегендерді жатырқайды. Қітап жағынан есіткендері — екі молда ертегілері. Өздері суық. Барып тұрған жуап. Бұрынғы кезде ұры сақтайтын.

Бәйбішеден жалғыз бала қалған. Алты ұл бір шешеден — кіші қатып. Бәйбішенің үлкен баласы өлген. Ол көп жыл болыс болып осы елді сыпырып өткен. Сақтаған осы Қаратайдың ұстазы. Қолы қатты ауыл. Ақтың қашатып тұста байып, тілмашты өлтіретін де осылар. Енді бәйбіше баласын Қабыш қолға ұстаған. Мұны Жортар әкеп тапсырған. Алты баланы Сләм ұстап қалған. Құрдасы — Жақыпбектің руы Төрттоқал. Бұлар құтыртқан. Кіші қатып баласы Рашид, бәйбіше баласы Қамит. Партия осы елдер үстінде нық болған. Осы екеуі ерегесіп, бәйбіше баласы «қаншық та көп күшік табады» деп содан оны Рашидтің інілері ұрып жіберіп (себеп ат жоғалу) ел жаса-сып қалады. Өз қолып Сләм жияды. Рашид жасағы.

Наурызбай бар-барлық достарын Қабышқа жібертеді. Жортар мен Жақыпбек тап ортада. Жақыпбектің бір жалғыз жігіті — Байжігіт, Қуатжан деген дәулетмасы. Қамит сияқты боқтампаз, ұрдажық, ержігіт інісі бар. Бұл осы заманда әсіресе құтырып кеткен. Ұрыс-төбелес болып қалады. Сләмдер жағы қуып жібереді. Коммунист жігіт келіп қалады. Ол араласпайды. Әбіш, Сыдықты Жәкең жұмсайды. Ел татулығын еске алып, Сейіл бар, барлық басқа ел кісілері боп тоқтатады. Бос мөр қып басып жіберіседі. Бұл істе де Қабыш жалғыздың, аздың досы боп шығады. Аналарды тентекке шығарады. Татулық сырттан ғана. Іштей кіжінісіп тарайды. Баласы көп ел мұғалім екіні алады. Серік те солай. Бұл Сейілден екінші рет түңіледі.

VII тарау

Пішен шабатын кез боп қалды. Серік, мұғалім болып, өрістен қала салмақ болады. Алдын ала жатақтарды ұйыстырады. Әмір, Сәлім, Сабыр сияқтыларды комсомолға кіргізіп алады. Қорыққа көз тігіседі. Қабыш қорығы, екінші жағынан Қуатжан пішендігі. Кедейдің бірі кеп орақ салады. Бұл кедейлер ширап, пысып қалған. Алдың-

да пердел болады деген хабар бар-ды. Бірақ мынау көшпелі елге ол іс әлі жете алмай келе жатқан. Ысмағұл, Шаяхмет, Сәлім де осының ортасында. Қуатжанды Қабыш түртіп жібереді. «Дәл несі келгенде аласың» дейді. Кедейлер омырауға сала алмайды. Жалғыз кедей малшы Сабыр, Әмірдің ағасы (...) сол кеп орақ салған еді. Оны Қуатжан ерегісіп, сабап соққыға жығады. Сот хатшысы Әкімбек аулына күйеу болған. Бұлар соған сенеді. «Қалаға шабамыз» дегенде Сейілге келіп, неше алуан айлаға салып, Қабыш жібертпейді. Серік тоқтағандар жағынан жер бөлгіш келе жатыр дегенмен қарайлайды. Екіншіден бұған ата боп алған Жүніс тоқтатады. Жүніс момын. Бұрын бай болған ауыл, қазір орташа коңыр шаруа.

VIII тарау

Слэм, Қадыр тізе біріктірген. Жастар жағына жамбастай жүреді. Кедейлер ішіне өз кедейлерін де кіргізеді. Сейілді ағайыннан жиренту үшін Әкімбекұлы және Қабыш болып Қадыр да Жармаққа мал даулатады. Сейілді би қылады. Сейіл Слэм көзінше Әкімбек аулында өтірік жалаға Қадыр кеп, ерегіс үстінде Жармақты сабап, басып жарады. Әкімбек аулы тас-талқан. Бірақ соғыса алмайды. Қабыштар жиылып тағы баталасады. Сол кезде пердел келеді. Облысқа жаңа бастық келген. Мықты жігіт Гүлсімнен дәмелі. Соның екпіні. Кедей ата ұлын сілкіптеді. Қабыштардың, Слэмдердің, оқығандардың сырларын ашады. Сот жаңғырады, болыс жаңғырады. Қабыш бастаған Жақыпбек, тағы басқалар абақтыға жабылады. Бірақ, қалғандары кедейлерді алдап-сулап жағынып, шөп үлесін тағы алады. Тобымен қалаға айдалып, жуандар келеді. Сейіл кетеді. Қетерінде Самат ағасы ұсақ даулармен басып қатырады. Қашқындар қуылады. Союзды құлады дегендер ұсталады, бірақ қашқын қолға түспейді. Жортар хабарландырады.

IX тарау

Облыстық қалада жоқшылар шығады. Іс кіндікке шөпін барады. Гүлсім, Сейіл облыста кездесседі. Облысқа келген жаңа бастық, жақсы большевик іс сонікі. Бірақ қуғыншылар бастығы Жәкең болып, Қызылордадағы Қабыш, Жәкең достары болып, Қабышты шығартып

жібереді. Сейілді «партияға араласты, ол бетін бұра бастапты» деген хабарлар тарайды. Оқығандар ортаға алып құрықтай бастайды. Негізгі қайшылықтар — коммунистер ішінен Жәкеңықпалындағы Жүніс, Сейіт әрекеті Сейілді неше саққа жүгіртіп, өсек тарату үшін жұртқа «агент» деп қояды. Сейіт өзі Нығметжанның күйеуі болуға айналған. Сақыпжамал — Нығметжанның қарындасы. Мұғалімдік үндетінде оқиды. Бұл — Жәкеңмен елге келген, оқығандардың ішінде болған. Өз оязына — ел аралап бірге өткен. Әбішті көріп келген. Бұлардың арасы сайлау кезіндегі Гүлсім-Сейіл арасындағы шытырман хал болады. Ел Сақыпжамалды «келін» деп те сөйлеген. Бірақ әлсіз жан емес. Сейіл облыс бастығының мінезіне сүйсінеді. Өзінің қолынан келмеген істі мынаның істей білгені сүйсіндіреді. Гүлсім қоса тамашалайды. Бұрын дүмбілез Сейілмен екі арасында дел-сал болады Гүлсім.

Бірақ Қабыштар ұсталғанмен ел материал бермей қояды. Облыс пен жоғары соттағы ұлтшылдар шығаруға себепші болады...

Бұл құдалық болмай кеткен. Ол кезде Қызылордада Сейіт түсіп жүреді. Содан «қалыңдық» деп аталып қалған еді. Енді келіп соған тимек. Бірақ Нығметжан бұны тапп түспек. Жолдастарына мадақтайды. Өзгелер үндемей Сейіл жек көреді. Жүніс құда болып құтырады. Ішкіш Нығметжан ел қамын жеген болып, өтіріктер сөйлейді. Мен «үйдедім, бүйдедім» деп келеді. Гүлсім, Сейіл жақсы коммунистен анығын біледі. Өтірікші екенін таниды. Сейітті жазықтыға санайды. Анау мұны Жүніспен, ұлтшыл оқығандармен бірігіп жамандай бастайды. Гүлсімді де салқындатып жібереді.

Облыс бастығы большевик, жақсы жігіт. Гүлсімнің сонымен жақындығы басталған. Сейілмен екі аралықта дел-сал. Латып мәселесі, емле жайы, жер жұмысы, сот ісі, оқу, мектеп, баспа, осының бәріне жаңағы ұлтшылдар қанат жайған. Елден хабар алып, Сейіл солға тарта береді. Оқығандар бұның сыртынан өсектер тарата бастайды. Бұл, бірақ коммунистерге де жанасып кете алмайды. Ұлтшыл жазушының жолын, өмірін көреді. Барлық ұлтшыл ел деген жалпы дақпыртта екенін түсіне қарамайтынын таниды. Шығар жолды Нығметжандар да, Асқар, Жәкеңдер де айта алмайды. Елге келеді. Қетер алдында Гүлсіммен соңғы кезде суық, ұғыспай айрылысу.

Х тарау

Қаппескеге қарсы келеді. Облыс бастығы Әзімжан елді бауыр басып алған. Облыстар осы жұртшылықпен тұрып екшеліп қалған. Гүлсім де осында келген. Ұста большевик болып елге көшіп шыққан. Қалада. Серік те елде. Ел кедейі ауыл басы сайын ұйымдастырып құраған. Кооператив жеушілер абақтыда. Қаратай, Тәңірбергендер қалада татуласып қалған. Ұлтшылдар барлық араздарды татуластырып, өздері Қызылордадан Қабышқа хат-кісі қатынасады: «Араздарыңмен табыс, татулас» дейді. Айтысып келіп кеткен және Тәңірбергенді ашық қорғауға кіріскен. Бұлар Қызылордада жүргенде көктемге шейін госпланда отырып каппескеленетін байлардың тұрмысы жөнінде қырқысып шыққан. Бұларды азайтпақ. Сейіл бұнымен Қабыш, Тәңірберген жөнінде ұрыскандай боп айрылысқан. Сейіл оларды «кетсін» дейді. Екеуінің қайшылығы — тап суықтығы сияқты. Ұлтшылдық түбі сая келгенде туыспен, тамыр-тобымен жуанға байланысты екенін тағы айтып сезеді.

Қабыш кісілері ауыл-ауылды торн бастаған. Болысполкомнан қорқады. Енді тығылып істейді. Союз кісілері абақтыға түскенде Жортар, Қабыш, Жақыпбек аман қалған. Үйткені өз аттары спескте жоқ. Қала болған ел бар. Слэмдер, Қадырлар соған кірген. Оның тұсында былтырғы күзде Жақыпбек, Қабыш, Жортарлар бөгет шығаратын боп Сейіл араласқан. Серік те көмекші боп, жер жөнін бітіріп берген. Бірақ қазіргі күнде ел жатырқап қарсы алады. Комсомол, партия адамдары Сейілді ел торығыш көреді. Екінші жағынан Қабыштар да құбыжық көреді. Ел кедейін қолына ұстау дағды болған. Әмір аулынан болыстық ячейка хатшысы Серік. Болысполком сыпайы, жұмыскер, мықты большевик. Бұл әсіресе сенбейді Сейілге. Қалаға облыс бастығына хат жазады. Өзі хабарласады. Гүлсім мен облыс бастығы жақын. Бұлар «Сейілге сену керек» деп елдегілерге басу айтады. Бірақ «сынақтар» дейді.

Қаппеске елге шықты. Қуатжан ілінді. Тәңірберген ілінетін болды. Қабыш басы екі ұдайда. Оны алты қырдың астынан қорғағандар шыққан. Осы кезде Сейілдің келіншегі Қаныш қайтыс болады. Сейіл белсенген.

— Қабышты каппескелемсем кеңестің досы емеспін,— дегенге келеді.

Қуатжанды бұғып жүріп қорғаған Жақыпбектер талай пәле тугызады. Бес рет старшын қайта сайланады. Батырақтар арасын ылаңдайды. Болысполкомның елден сайланған мүшелерін тартып алады. Қабыштар астыртын. Ақыры керейден келген өкіл және облыс бастығы елге келеді. Сейілмен, Серікпен сөйлеседі. Серікпен Ұста найзабасы боп алған. Бірақ Қабыш Серікке қарсы атасы Шаяхметті салады. Болмайды. Сопап соң бір старшынның бригадаларын шығартып, Серіктің атасы Жүністің атын атады. Серік күйіп арашалайды. Бәйбіше естиді. Қабыштың Даниян қызы сот хатшысымен жақын боп, жамап байлау жасайтын түрі бар. Қазына екеуін еркін ойнатады деп бұл Әкімбек қызының қалада қалуына бейімдегені. Қабышпен араздаса бастайды. Кедейлерді еліне жібереді...

Қабыштар Серікке осы жөннен пәле салады. Ел іні қырқысып кеп Қабышқа келгенде үндемей қалады. Бірақ барлық жуап сол уақытта табысады. Әмірді ұры қып шығармақ, бұның әйелі өсіп адам боп алған. Ол белсенді. Сыпайы жұмысшы Серікті шетке қағады. Ел өшіктіре түседі. Серіктің атасы қатты қорқатындар арқылы Қабыш кісілері шағым жүргізеді, баталасады. Бұрынғы араздардың бәрі табысады. Серікті комсомолдан шығартып қалаға айдап келе жатады. Дәл осы қарсыға облыс бастығы мен кіндік өкілі келеді. Балалары ол кедейлерді азғырады. Бірақ енді бүлдірушілер дегенде сөздерінен суық хабар шығып қалады. Әр ауыл кедейін жнып соларға Серікті сұрап арыз етпек боп жүреді. Әкімбек, Сейіл ол жайын баян етеді. Серікті айырып алып, малы толмайды деп алдыңғы өкіл қалдыруға айналған. Қабышты конпескелейтін болады. Дәл конпеске күнінде Тәңірберген жылқысына милиция барғанда соғыс шығады. Тәңірберген қашқын. Баяғы қашқындар кеп бұның жылқысын айырып әкетеді. Түнделетіп кісі келіп Қабышты өздеріне қосып әкетпек боп жатқанда Қабыштың қызы сот хатшысымен қашатын болады. Соның әлсігімен көндіре алмай бөгеліп қалады. Өйткені бұл қыз Тәңірбергеннің келіні болатын. Сот хатшысының бұрынғы қатыны Әкімбек қызы болады. Бұрын қалада дүмбілез боп шыққан хабар енді анықталады. Қасым аулы ашу шақырып, «Қабыш кеткелі жатыр» деп хабар қылады. Ол уақытта ГПУ адамдары келіп Қабышты басып қалады. Қызы жырылып қа-

лады. Қуатжан жөнелді. Сараң кемпір шешесі сенделіп, есінен айрылып қалады.

Қабыштың арты араздық. Бірақ сыртынан бұрынғы араздың бәрі шуласып жылап көрісіп шығарады.

Тәңірберген қашқын. Әбіш абақтыға алышады. Сләм Қабыш кетерде мүйізі сырқырап қимайды. Табысады. Серік пен Ұста оны қала қауымынан шығартып тастайды.

Осы күні қаланың азығы жүреді. Кедей тойы болады. Сейіл кеңеске шып келгенін айтады. Облыс бастығы осы тойда. Гүлсімнен «тнем» деген хат келеді. Сейіл көңілінде азғантай құлазығандық, қимағандық болады. Аз ғана психология, бірақ онысын жеңіп ел жұрт тапқанына, төңкеріске қосылғанына қуанып кеп Әзімжанға шып көңілмен құтты болсын айтады.

Қосымшалар

I тарауға және VII тарауға, VIII ге де

Екі жатақты біріктіріп, Ұста, Жұматай мен Серік және ел батырағы Болат қала боламыз деген әрекетте жүреді. Жатақ көп рудан құралған. Бұлар қала боларда толып жатқан бөгетке ұшырайды. Жер комиссариаты қала болатын елге, оның орналасуына заң ыңғайламаған. Бұлар үшін ауылдың қорығынан пішендік алмақшы. Қуатжан, Қабыш, Сләм жерлері, қала салатын жері Әкімбек аулының қыстауына жақын. Асылбек аулымен даулы жер. Тағы бір жартысы Қалдыбай аулының баяғыда отыратын күзеу. Бұл күнде екі жар болған елдер берекемен жер бермейді. Қабыштар мұны құбыжық көреді. Қала болдырғысы келмейді. Отырмайтын қоныстарына енді кейін қыстау саламыз деген боп Жақыпбек туысқандары, Жоргар туысқандары, Қуатжан, Бейсембілер орнамақ болады. Пішенді өздері алатын болады. Көктемде Смағұл, Жүсіптердің былтыр жыртқан аңыздарып бныл өздеріне бермей Жақыпбек, Жортар кеп егін ектірген. Былтыр Әмір, Смағұл егінді жақсылап жия алмай төгіліп қалған. Бныл былтырғы бидай мен сұлы аралас шығады. Күзде Қуатжан сабайтын Сабырдың уақиғасымен қатар осы егін жөнінде тағы шатақ боп екі кедей төбелесседі, Әмір мен Жортар туысқаны. Жортардың туысқаны өледі. Облыс бастығы келіп Қабыштар жабылғанда бір жағында

осы шатақ та болады. Серік пен Ұста пәленің түбін казып, Сейілдің бойынан асырып жібереді істі. Сейіл келіп сыртқа жұрт жұрместен бұрып бұларға көмек еткен. Өткенде бір землемер алдында келіп жерді кеспей кетеді. Қабыштар астыртып арыз бергізіп (бұнда Самат іс қылды, заң үйретеді), алам деген жерлерге кедейлер атынан дау шығартып, землемер сөйлестірем дегенде бармайды. Жөнін хабарлаған землемер қайтып кеткен. Сейіл қайтадан землемер алғызып елдің барлық жуанын шақыртады. Ру-ру бастықтары. Бұлар неше түрлі айлаға салып, жалтақтағысы келеді. Мыналар қоймайды. Жер кесілгенше жатақ азық алып жатады. Өз беттерімен, ой-жобамен кіріскен. Қнып жұмыс. Байқұстар халі.

Барлық замам бойында олар осымен алысып жатады.

Жәкең Сейілді Наурызбай аулында көргенде бұған да қарсы болады. Ғылым жөнін айтады.

IX тарауға

Облыстық қалаға күз келгенінде Сләм, Қадырлар «кір-кір» дегенмен Серіктерді көндіріп, Сейіл кіргізіп кеткен. Содан қаладағы оқығандармен байланысын пайдаланып кредит әпертіп, гидротехник шығартады. Кооператив аштырады. Мектеп ісіне бастық қып мұғалімді белгілейді. Бірақ Қабыш жабылатып қарсыда ол қаланың ісін мазақтап оңға баспауын талап етеді. Жәкең сөзін сүйеу қылады. Тіпті болмаса Жортарлар егіндікке түнде жылқысып түсіріп жіберіп, қысқы мал жайылатын өрісіне мінбелеп, көрші кеп қуып алып, тістеп-жұлып мазаларды кетіреді. Смағұл қарсы болғанда жасаса ғой деп Жортар күшіні айтады. Анау ызаға шыдамай: «шық-шық» дейді. Жортар қолып жиып барады. Аналар жоқ болады. Пішенші таяқ жеу, екі кедей төбелесу, осы уақиға бәрі бірақ күн ішінде болады.

ПЛАН

1

Жылдан-жыл балалық шағы шегініп, ұзап бара жатқанын Сейіл осылай ауылға қайтқан күні сезді. Балалық күндерде осы жайлаулардан, не күзгі күзеуден қалаға қарай кету қандай еді. Әрбір көгал, әр төбе, тіпті,

әр түп ши, асық ойнайтын там, жасырынып ойнайтын жар-жыра, там соғатын, дөңгелек жасайтын қоғалы, сазды қасқа бұлақ — бәрі-бәрі де «кеттің бе, қалдық па?» дескендей болатын.

Бала көңілі туыл өскен көрпе төсегінен кеткендей, жыртылып айрылғандай болушы еді. Оның есебіне жыл жүріп, не жарым жыл жүріп ауылға қайтқан қандай еді. Оны құдықтың майысқан шалғыны, қоңыр қайқының сары төбесінде тұрғандай толқыған қылаң көде, көк қасқа бетегеге шейін «келдің бе, келдің бе?» деп, басып изесіп, күліп қарсы алғандай болатын.

Одан бері келе, осындай бірер жыл бұрынырақ, алғаш рет Сейіл елге қайтқанда, күдікпен қайтты. Ауыл тұрмысы — шытырман. Бұл жазық дала, жадағай адыр, жайдақ көлдер сыртынан ғана ап-ашық, ап-айқын сияқты. Ішін көрсең?! Ол — қиын жықпыл, жырапың ондағы адамы ғой. Өмірінің ғасырлар ылатын жиған, дертінен арылмаған. Арылайын деп ойламаған. Сол бір кірлігін сүйетін қиын, шатақ тіршілігі ғой.

Бұл жағынан қарағанда, Сейілге қыр қызығы біртіндеп тоналып, жұтаң тартқан сияқтанады. Сондықтан ол соңғы жылдарда күліп келіп, күніреніп кеткендей болатын. Сонда да әлі қырға келуінен талмайды. Енді бұны сүюін маскүнемнің ішкілік орнын сүюі сияқты да сезеді, біледі. Арты — өкініш, басы — мең-зең, жүрек тұшып, көз тұнжырап, көңіл шайлығын шығады. Бірақ сонда да бұл өзіне мұны әзір тарта береді.

Адамы дейміз. Адамның бәрі сондай ма? Бәрі емес, кейбіреулері. Ал олар болмаса қайтер еді? Болмаса бұл өмір Сейіл сүйгендей қалпында тағы тұрмайды... Өзгеше болады. Бұған таныс емес, жаңа, жат күйге ауысады. Оған Сейіл үйренген емес: қандай болады, не боп шығады? Сене алмайды, үйренген ұяң емес. Күдік жеңілмейді.

Жолшыбай естіп келеді. Сағынған ел, бұның алдына бірнеше сыбаға тартқалы тұр. Белге шықты.

Бу сағым көтерген боз үйлер, жиі отырған ауылдар әлдеқандай, ертегі шаһарындай болып көріне қалды. Ар жағы — алыстағы көк тау. Салт аттылар мен қара-құра мал да андыздап, мен мұңдалап, ереуілдеп тұр. Кей жерде асты-үсті бірдей көк теңіз боп, ақ үйлер аспанда дөңгеленіп, жұмырланып, жерден шардай боп үзіліп, жоғарылап, сәулеленіп тұрған сияқты. Кейде қалқып шыққан түтін де бұрқ етіп, артынан жібек газ пердедей маздап,

шашырап қалады. Сазы мен жазығы осындай боп құрылған сағымды көрініспен қарсы алады.

Пар атты арба жақындай түсті. Өрістегі қора-қора қой, одан жақындағанда елсіз бұлақ басында, өзен жағаларында жүрген бойдақ жылқы, шашыраған саяқтар көрінді. Сарыойдың екі жағы — қоңыр таулар. Соның жүргіншілер келе жатқан жотасына қарай шөп түрі өзгеріп, ащылы көкбек, жусан, қара от боп кетеді. Қазір де соған Сарыой ауылдарының түйесі құлаған.

Тағы жақындай түсті. Сағым айықты. Ауылдар. Бірақ топталыңқырап оқшауырақ отырған бес ауыл — Қабынтау. Ақ үйлері көп. Шағын үйлер. Смайылдар. Тағы бір топ екшелген осы ауыл — Сейілдің ауылдары. Асылбек, Әкімбек ауылдары. Одап әрі көп-көп ауыл. Кешкі өзенді өрлеп алысқа, көк жиекке кете береді.

Жаңағы сағым — сіді ауыл, үйірлеген жылқы, салақ ауылдардың құдықтарының басына қамалып тұрған түйе, сиыр боп шықты. Әзір ауыл жанында шоқ-шоқ шоғыр боп үйірілген өргі басы саулық боп кетті.

Сейілдің есіне бір кітаптан оқыған әлдеқандай бір көрініс елес етті. «Алыстан — сағым, жақындап келсең — адам». Иә, Толсой айтқан еді.

Бала күнім мен бүгінгі күнім де осы-ау. Өмірдің шыңынан алыс бала шағымда бұл өмір сағымдай шалқын, көз тұпжырар еді. Енді қайнар, жер, тасына, ащылы-тұщылы шындығына шомып келем. Сағымдай ғашығым кетіп барасың. Солай ма?.. Тозайын дегенің бе, қалай? Көңіл неге бұлк етпейді. Тотығайын дегенбісің, шіркін! Ақырын өзін-өзі әзіл сткепдей, шыңынды сездім-ау дегендей боп, іштеп екі айырыла езу тартты.

— Жоқ, жоқ! Әлі қыр сұлу, әлі тәтті. Әлі де уатар, әлі де жұбатар, масайтар жырлар көп,— деп іштен тағы бір күй өктеп шыққандай болды.

— Бәсе!— деді Сейіл.

Ат тұмсығы үй сыртына тірелді. Қатын-қалаш, барлық ауыл, көрші ауылдар да бар. Барлығы жиылып қарсы алды:

— Жүдепті!

— Жүдеген!

— Жоқ!— десіп.

Балалар бата алмаса да қуанып секіріп, ерекше желігіп жүр. Әкелген базарлық беріліп, жұртты үлкендер ұрсып, таратып:

— Сейілге тыныштық беріңдер,— десіп еді.

Сондай ықылас, күту, пейіл арасында шай ішілді. Күн өлі ерте — кіші бесін.

Бұл жолы Сейіл өз аулындағы ағайын-туғанға үйді-үйіне кіріп амандасуды өзгеше бастау керек болды. Дағдыда өзінің үлкен үйінен — оң жақта отыратын үлкен әкесінің кіші үйіне кіруші еді. Бныл ол үй бөлек ауыл. Басқа жерде.

Сейіл ауыл шетіндегі үлкен бозғыл үйге қарай аяңдады. Қасына ерген ағасы Қадыр, қайшы Әкпар және бір туысқан Сләм да сонда қарай бірге жүрді.

— Қашан жығылды?..

— Бес-алты күн болды.

— Е, шүкірлік, тәуір. Басында шошыңқыраған едік, мертікпеген көрінеді,— деп Қадыр тыныштық ажарын көрсетті.

Үйге келісті. Төр алдында — жер төсек. Науқас төсегі. Онда бала жігіт Сәлім. Қасында әкесі отыр. Босағада — қасқыр тартқан қой. Нафталин, карболка нісі. Смағұл Сейілмен көріскенде, көзіне жас алды. Осы үйге келе жатқанда, Сейілге көп амандасып, қол берген шәкірт пішінді, қызыл сары бала жігіт бірге кірген. Ол Сәлімнің қасына отырып, жайды бұрын сұрай бастады. Сәлім аттан жығылыпты.

— Әлгі итті қуамын деп, балалық емес пе? Түнде шауып, жарға жығылыпты аты,— деп Смағұл Сейілдің естіген жайын қысқаша өз аузымен айтты.

— Шімірікпес болар ма? Осы Саматты да оқыған дейді-ау. Не жаны шығып бара жатыр екен?— деп Әкпар сұрланып, жаптая түсті.

— Оқыған? Не қылған оқыған! Оқыған зұлымдық ойласа, қара қазақтың не қу, не сұмынан асыратын көрінеді ғой,— деп Сләм да осы күйге күйінді кісінің бірі екендігін сездірді.

Сәлімге бұл сөздер жайсыз тиген еді. Алдында Сейілдің қолын ұстап қысып жатыр еді. Енді бетіне ашу белгісіндей бір қызыл жүгіріп, шынтақтап көтеріліп, тап Сейілдің бетіне қарады. Басында үндей алмай, көзіне жас келіп, тамағы булыққан сияқтанды.

Сейіл бұның ойындағы толқынын сезіп, еңкейіп бетінен сүйді. Жаны ашыды. Сәлім Сейілдің қолын босатпай отырып, бетінен сорағытып аққан екі тарау жаспен бірге тілге келіп:

— Сейіл аға, мылтығың бар ма?— деді.

Смағұл ыңғайсызданып күліп:

— Қой қарағым! Не қыласың,— деді.

— Қалқам, мына Сейіл ағаң келді. Сен енді ұйықта. Ешпәрсе де ойламай әуелі жазылып ал. Соған соң ол Саматты көрерміз,— деп Қадыр да ыңғайсыздықты сөйлтпек болды.

Сейіл не дерін білмей, өзге жайларды ұмытып, Сәлім күйін сезінуде ғана еді.

— Әуелі жазылып ал, қалқам!.. Соған соң сөйлесеміз. Не болса да бірге көреміз,— деді.

Сәлім өңі қуаттанып, қайта жайнады.

Жұрт басқа, бөгде сөздерге ауысты. Сейілден қала жайын, оқығандар жайын сұрастыра бастады Сләм мен Серік. Серік Сейілден газет сұрады.

Сәлім әңгімесін шай үстінде Әкпар тағы бір рет побайлап сөйлеп, соғып өтті.

— Екі туысқаның күйірығын байластырып отыр,— деді.

— Е, ерлік пе?— десті Смағұл мен Қадыр.

Бұл мынау отырған адамдардың арасында нық орнаған пікір сияқтанды. Үлкен мазасыздықтың сыры осы жерде жатқанын Сейіл түсіне бастады. Қаладан шыққаннан бері көңілін күпті қылған күдіктің бірі осы.

Адам мінезін жаманға ұйғаруда кейбірін әуелі сенгіштікке салып тәуірге ұйғарып отыратын сенгіштік бар еді Сейілде. Ол — бір. Екіншісі — алыс-жұлысты сүймейтін момынға бейім мінезі бар. Оның үстіне алысса да негіз үшін, үлкен мақсат үшін алысу. Болмаса ауылға кел, қырдың алысына қатысуды сүймейтін. Осының барлығы әлі беті-жүзі анық болмаса да, Сейілге шытырман, шпеленіскен түйін сияқты болып сезіліп, жаңағылардың сөзін слетнеді. Ол осындайды оп-оңай жаман ұйғара қоятын елінің әдетін біледі. Сондықтан қабағын шытып, наразы жүзбен:

— Ұйғарып-ақ қойғанбысыңдар,— деп ызамен күліңкіреп,— бұл өз баласын өзі саудалаған да айла. Кінә қоятын жеріне қою керек емес пе тіпті,— деп шыпысын төңкеріп, папиросын суырды.

Жаңағы Әкпар айтқандай сөздің Сейілге жақпайтынын туысқандары біледі. Сейіл сөзі оны анықтады. Басында ол сөз айтылғанда шұғылырақ айтылып кетті. Бұны жайлап, жасқап Сейілге кейін ұғыстыру керек. Бұны

дайды шұғыл естігенде, Сейілдің үркетіні анық. Осыны сезген Сләм бірнәрсе айтпақ болған еді, Серік ортадан кніп:

— Басы — әйел бостандығы. Кімді сүйсе, соған кетеді. Осындайға әлі әке-шешені кінәлай қоятын немене әдет екен?.. Сәлім оқып жүрген жас жігітсің. Саған тіпті жол емес. Ендеше, сенің дертіңді өзіміз жазамыз. Не қыла-сың?!— деді.

Сләм бұл арада бөгде кісі боп өзгеріңкіреп:

— Оларың рас шығар, сендер көңілі таза адамсыңдар. Біз от басы аңдысып қалған жанбыз. Жақсы сөз, жақсы мінездің ар жағында да бір пәле жатпасын деп қазбалап үлгереміз. Қабыштың өз басы жазықсыз болса болар,— дегенде Смағұл қолын сілтеп:

— Өз басы ма? Өзгесі ме? Бәрін бір де,— деді.

Бұнысы шын болуға мүмкін еді. Қарсы, дүниеқұмар біреудің тәуіріне қызыққыш әйел бір есептен істесе, шын деуің мүмкін. Бұл тұста Сейіл де қарсы болған жоқ. Бірақ дұрыс болар деп ешнәрсе айтпады. Өзгелер де содан ақыры қайта қозғалған жоқ.

Томсарған ашулы жүзбен Смағұл, Қадыр тоқтады. Бұл әңгіменің аяғын Сләм өзінше қорытты.

— Әйтеуір, бұл біз білген жалғанда не түк дарымайтын сезбес бол, не болмаса елден шыққан қу бол. Әйтпесе өмір сүргізбейді. Түп жоқ бір тұңғық біздің бұл далаһның өмірі,— деді.

— Иә, есер есірік болмасаң, тіршіліктен пайда жоқ,— деп Қадыр қостады.

Бұнда да бірталайдың сыры бар. Сләм тегін айтқан жоқ. Бірақ неге айтты оны? Сейіл бүгін ойламады. Ойлағысы да келген жоқ.

Смағұлдікінен шыққан соң өз отауында Қаныш пен Таңсық та осы жайға басып өтеді. Олар Саматты кінәлайды да, Қазиды ашық телуші дейді. Самат ұялмайды. Үй-ішімен, мына жақпен дәм алмасатын кісі сияқты. Екі ағасының ат жоғалғандағы мінезі.

Кемпір шешесі Сейілді тосады. Ағаларының Саматты өзгерткені, ол кім болған. Қаныш, Таңсық. Ойын-қалжың. Үй-іші, шүйіркелесу. Қаныштың түсі. Ол жүдеу. Біртүрлі момындық та бар. Аздан соң Сейілге бір хат береді. Гүлсім хаты. Бере отырып қалжыңдаған болып өзінің назын білдіреді. Қаныш:

— Біз қара қазақпыз, жаманға ұйғарыппыз. Тым болмаса қыз ескерсе ше? Еркектігің бітпесін, Сәкем...— деп кекетеді.

Хат оқылады. Көз алдына Гүлсім келеді. Қоңілге қозғау салады.

2

Келесі күні таңертең жұрт жиылды. Әкпар, Смағұл, Серік те бар. Бұлар қала болмақ ел. Самат та осының ішінде еді. Шырықтарып бұзып жатыр.

Қымыз ішіп, атқа міністі. Жолшыбай әңгімелесіп, Серік жайды айтады. Землемер кетіп қалыпты. Оның ақысын бермей, жер жайын шатаққа айналдыруда айнытып қимыл еткен Самат, Қабыш біржолата қолына қондырып алған.

— Көмек ет,— дейді. Смағұлдың қыңқылдары туралы Сейіл күз басын таба алмай сандалса, Серік тап жігі, байдың, жуанның қимылы, кеңеске қарсылық деп шешеді. Оның қасындағы Әмір де дұрыс деп түсінеді, қостайды. Сейіл қала ісіне барынша көмек етпек боп Серікке уәде береді. Арық салмақ.

— Ол жұмысқа қауымдарын кірісе берсін,— дейді.

Асылбек ауылына келсе, жоқ. Қәрі кемпір. Бұл үйдің қысқаша тарихы. Дәметкен ене әлі шайпау, сараң. Қаныштар ат жеккізіп бірге келді.

— Қасыңнан тастама,— деп жорта тиісті. Бұл да бір іргелі сөз.

— Оқу бітірдің, енді бірге бол, бірге жүр,— деседі.

Дәметкен Смағұл мәселесі шыққанда, бірнәрсені қонырсытып:

— Қазн бірге ойнатып жүр деген,— деп Саматпен Қабыш қызының екі арасын айтып, жұрт күдігін жарыққа салып отырады.

Әкпар тоқтатып тастамақ болады. Дәметкен өздерінің қыстау жайын сөз қылады. Бұл кезде Сләм да келген. Бұл қыстау тарихы. Асылбек, Әкімбек ауылының тағы құрығын байланыстырып, арадап ата қыстауын тоқал баласы алып отыр деп, осы ағайын тегіс арманда. Әкпар тағы да тоқтатпақ болады. Билігін Сейіл айтысып депті.

— Енді шын билік қылсын, көрерміз,— деседі.

— Ол да бір далбаса гоі,— деп Сләм да қысқа қайырады.

Келесі амандасатын ауыл — Әкімбек ауылы. Сейіл бұған келгенде, аз кісімен келеді. Бұл да бассыз қалған ауыл. Бір жағы Қадырмен құда. Екінші жағынан, Саматтармен құда. Бәйбішенің бірінші баласы. Бұлар Сейіл Қанышты алар қарсыда жақындасқан. Сләмді де Бәйбіше баласымен қосып келген сол кез еді. Ол уақиға тарихы. Қабыш қарындасының Сейілге берілгенін ұнатпаған. Бәйбіше баласы бел асып кетеді, екінші сырттан атастырған құданы жылатқысы келмейді. Ел іші жіктеліп барып сот күшімен тоқтасқан.

Сейіл мен Қаныш махаббатының тарихы қысқа.

Бірақ, Қабыш қарсылығының тұсында Әкімбек ауылының көңілі таза. Қабыштың бөтендік мінездерін көре келіп, Бәйбіше баласы баталасқанда, қыстауларын да бірыңғай қып алмақ болған.

Салмақбайдың үлкен отауы Әкімбек пен тоқалға берген қыстауы бауырда. Асылбек бөлген орып Тасшоқыда болатын. Жолдың үстінде Асылбек ауылы. Сейілдің тірлігіне сеніп, өз қыстауын беріп қалған. Бірақ ол уақытта Әкімбек баласы да уәде айтып еді. Енді сонікіш ол орындамайды. Бұрынғы жік енді өзгеше боп ауысқан. Бауырдағы ауылдың бұрын бәрі бір жақ еді, қарсылық жалғыз Қабышқа арналған еді. Енді Самат ауылы Әкімбек тілеулес болып екшеліп келе жатыр. Әсіресе, мына Қабыш қызын алатындығы солай боп шығарды.

Ендігі бір кезең осы жер тұсындағы Гүлсім үстінде. Бір уақыт екі жағы:

— Қабыштың өзі жайғасын,— деп Жақыпбекке айтқанда ол аяғына стыртпаған. Бірақ:

— Сейіл келеді. Билікті сол айтсын,— деген.

Бұл да шытырман саясат. Сейілдің қалай айтары мәлім. Содан жиреніп, түңіліп келсе, Әкімбек ауылы нық келеді. Жалынышты бола келеді деген есеп болатын. Бұл ұсынысты Қабыш дәл Самат оқиғасы шығысымен жасаған. Бұл — таразы бағу.

— Екеуін екі жағына алып отырып, билігіңді айт,— деп Бәйбіше сөзін береді Сейілге. Сейіл астарын ойламайды, айтпақшы.

3

Сейіл қала болушылар ортасында. Үш-төрт ауыл — сыпыра жатақ. Он бес шақырым жерде алмақ жерлері. Мұнда бір ұста келіп жатыр. Сол ертіп барған. Сейілдің.

қалада түсіп жүретін үйінің бірі. Тоған алмақшы. Тоғандарын көріседі. Сләм ақылдасып, осыған кіріп ел болсам дейді. Сейіл береке қоса кіреді деп, дәлді байлау айтпайды. Бірақ жердің көбі осы ата Азынабайдікі.

Екі ойлы. Кедейлер біріге алмай, жартысын Самат қорғап, тағы бірлерін Әкімбек ауылы баса, шегіншектетіп жүрген еді. Енді, міне, Самат әңгімесімен Смағұл да қобалжыңқы. Әмір мінезінен қашқалақтаған Жетпісті — қатынынды ауылымен алып қаламын, — деп Қазиды қолына тартып алған. Кедейлерін тықпалап, Жортар, Жақыпбектерді жағалайды. Землемерді ренжітіп Самат қайырады.

Сейілмен ақылдасып келгенде, бұл қалаға хат жазып, Серікті жүргізеді. Сол землемерді қайта шақырттырады.

Арық қазуды бастай берсін, — дейді. Шаруа бастығы — талапкер ақсақал Жүсіп. Бұрын бай болған. Қазір момын шаруа. Оның қызы, Серік осы ауылдағы кедей бала. Бұл пысық бола бастаған соң Саматтың, Жақыпбектің союзына оның ағасын басқарма мүшесі қып кіргізген. — Ол — Шаяхмет. Еті тірі. Ұста, Серік, Әмір, Смағұл өзге кедейдің ішіндегі саналылары. Шоқпыт жалғыз шал. Сейіл сөздерін жақсы көреді.

— Осының етегінен ұстадым, — деп Сейілге баян етеді. — Құлағыма басқа сөз сіңбейді, — дейді.

Бірақ Әкімбек ауылы қатысына тоқтау салып, шегіншектетіп жүрген. Жер туралы дауласпақ, Қабыштап, Қуатжаннан, Сләмнан пішендік алмақ. Талпақ, Төрттоқал, Азынабай күзеулерінен қала салып, егіндік алмақ. Биыл Қабыш пен Жортар көктемде егінді жөндеп салғызбапты. Енді осы күзден орныкпақ. Сейіл байлау жасатады. Ел кісілерін жер жөнінде байқап көрмек.

— Елім сендерсіңдер, — дейді.

4

Қабыш ауылына келеді. Қабыш Мәскеу, Қызылорда облыс жайларын сұрап әңгімелеседі. Шешен, пығыз. Шоқпытты ұрсып отырады.

— Қнымызды жақтың, — дейді.

Жетім қыз Мәрзия, Рабиға көлбектейді. Мәрзия мен Самат уақиғасының тарихы. Қазир ролі. Қабыштың бәйбішесі кім? Күң халінде. Ол ықтиярсыз. Бірақ Қазидың өз қызы Рабиға — Тәңірбергеннің келіні. Саматқа ба-

сында бұл да қосылып қала жаздайды. Қази о жерін өзі басқарып, Саматқа Мәрзияны телиді. Бұл осы жаңада болған.

Ауылдарында ойнатып, Самат ауылына сыбаға апарғызып Саматтар келгенде, отауды босатып, алтыбақан тептіріп, бес-алты күн Саматты жібермей жатып әрекет еткен нәтиже жоғарғыдай.

Қабыш Сейілді сыртынан күте отырып:

— Мына туысқандарды жайға,— дейді. Сейілге қарсы Саматты бақан тіреу қылып, ауылып жіктеу, оны Әкімбек ауылымен достастыру. Әкімбек ауылын Сейілден жиірелдіру. Бәйбіше баласын ала қылып, екеуінің наразылығын бір-біріне және Сейілге айдап салып, өзі ел көзінде Бәйбіше баласын жылатты деген пәледен аулақ болу.

Осының бәрін әйел бостандығымен бүркеу. Сонымен қатар лағышет оқыдым деп ақталады. Сләмдар Смағұл, Самат жайын малмен бітіргісі келеді. Сейіл:

— Өздерің біл. Мені осыдан құтқарыңдаршы,— дейді.

Сейіл соны өшіретін етсе, Самат ағасы осылайша істемек болатын. Ол да Қабыш пен Қази айтқан жол еді. Мәселе осылай бітетін болады. Сырт та бітеді. Бірақ араздық араларында қалады. Сырттан Қабыш ауылы:

— Сейіл қалыңмал әперетін бопты. Бұл да өзіміздей қалтқан таз екен ғой,— деп әзіл етеді.

Бұл — Сейілдің бір сыбағасы.

5

Сләм ауылы — таза, сыпайы ауыл. Бұрын бала оқытқан. Сүт машинасын, шөп машинасын елге шығарған. Қала байына қыз берген. Өздері бұрын сауда қылған. Азынабай ішінде өркөкірек ауыл. Қабыш сияқтылардың ас ұстау, киім кию, үйді күту, қопақты сыйлау сияқты мінездерінен бұл ауылдың қатындары тыжырынып, жиреніп отырады.

Бұрын Қабышқа елді көп әперген. Бірақ кейін Сләмнің ата жауы — Жортармен табысып кетті. Қалдыбай ауылының қамытын қолына ұстады. Олар не ғып еді? Сләмнің жесір отырған тоқал шешесін алып қашқан. Ол кезінде үлкен пәле болған. Алашорда ат салысқан. Сондағы дұшпанмен танысқаннан бері Сләмді тептек дегіш

болған Қабыш. Осының бәрі наразылықтың астыңғы қабаты еді.

Бәйбіше баласымен суысуында Қабыш:

— Сләмнің әрекеті, сенбейтін болды,— дейтін Қаным мәселесінің тұсында Сләмнің Сейіл көмекшісі болып шықты. Бұл алғаш суысудың басы еді. Енді Қабыш Сләмді тастап, Бәйбіше баласын өзіне тартып алмақ.

Сләм барлық жерде Қабышқа наразылығын кейде тұспал, кейде ашыққа сала айтып отырады. Сол күй әйелдеріне де жайылғап.

Айт күні Сләм тоқалы басты Қабышқа бермей, Сейілге береді.

— Басы осы екен,— дейді. Ойын-жыын. Онда Қабыштың торы бұл жайларда көбірек екені байқалды.

Сейіл өзін шөре-шөре сияқты көреді. Бірақ Қабыш жағының жастары оқығап, шала оқығап және Жақыпбек сияқтылар бұны ортаға алып, қоршай береді. Өзге екі жақ адамдары сөйлесіп, жылы ұшыраспайды. Қабыштың қауымы мөз. Басы Жортар, Бейсенбілермен бірге қасында Самат ағалары жүреді.

6

Бір түн оқиғасы. Әмір — Сейілдің кедей туысқаны. Өзге кедейлердің ішінде еті тірісі. Серікті сүйеу көреді. Сейілге бұрын туысқандықты сынайтын бедел салған емес. Жетпістің келінімен жақын. Жетпіс тарихы. Серіктердің қоғамына кедей атапып кіріп еді. Мұны басында:

— Кіргеннен кейін келініне маза бермейді. Сейілдің туысқаны,— деп келгенде Қабыштар соның ішінде бол деген. Жайларып сұрап Серік ылғи зақұн үйретеді.

— Байға, жуанға қарсы бол! Жер сенікі, мал сенің еңбегіңдікі,— деп айтады дегендерді естіген соң, Қабыш пен Қазн Азынабай жерін алам деп айтады дегенді тағы естіген соң, әдейі тыңшы сияқты қып қойған. Ақыр бір күні шал Әмірді тағы ұстап алған соң, Қазн қолына көшіртіп алған.

Енді шал мен баласы — құл, келіні — күн есебінде болатын. «Әмір бойы тапқан-таянғанын беріп алған кедейдің қатышып Әмірге алғызбаймыз» дейтін. Сол Әмір енді Қабыш аулын торн бастайды. Қабыштар астыртын аңдытады. Осы күні Самат бар, Құсайын бар, көп малы бар Әмірді ұстай алмай, атып басып қалады. Қімі қалады.

Келінді түнде оңашаға шығартып байына сабатады Қази. «Қайттым»— дегізеді. Әмір Серіктерді көмекке шақырады. Олар болысқа, сотқа шаппақ болады. Серік көмемолдар ячейкасын құрып алған. Соның атынан Қабыштарды қумақ болады. Қабыш Сейілге:

— Иттің несі болса, бөрінің тәңірісі бар. Мына кедейді жылатпасын,— деп Бейсенбіні салады.— Немесе малын беріп, қатынды әперсін,— дегізеді. Бірақ қатын тимекші емес, сертінен қайтып қапты. Ол бір. Сейіл сотқа жібермейді. Әмірді шақыртып ап басады. Аналар бұл тентек деген соң Әмірдің атын бермейді. Айт деп басып қалғысы келеді. Серіктер:

— Бұған тоқтамаймыз,— деп жатқанда, бір жағынан землемер келіп қалады.

Екіншіден, сол күні Жортар кеп, Әмірдің ағасы Қордабайдан қара биенің көзін даулайды. Жортар кім? Тағы Сейілге келеді.

— Өзге тоқтататын ағайын жоқ. Немесе сотқа тартам,— дейді. Сейіл:

— Тартсаң тарт,— дейді Бірақ Қордабай қорғанып өзі келеді. Үйткені Бейсенбімен ақылдасқанда, ол:

— Әдейі Сейіл алдында айт,— деген. Сейіл қара биенің пұлын әпереді. Бұл биенің сойылыс тарихы.

Серіктің бұл істерге наразылығы күшейеді. Сейілді кінәлайды. Қабышқа деген кінәні кооператив союздан бастайды. Бәрі елді, кеңесті жейді. Бәріне астам. Әйелді, кедейді жылатады. Оны айтар дейді. Мұны естіген Қабыш қала қылмауға байлайды. Жортар, Жақыпбек, Қуатжандар өзге жатақ айналасындағы кедейлерден ұйым құрап, землемер алдында да даулатпақ. Бұларды Жақыпбек, Жортарлар оқытады.

Екіншіден, Серікке қарсы Шаяхмет басына қауіп білдіріп қояды. Серік Шаяхметке наразы, ащы сөздер айтады. Жақыпбектен естіген. Ол Шаяхмет, Самат қоса жегенін айтады.

— 300 кез пұл Шаяхметте. Өз намысы,— деген.

— Қусаң бәрімізді қоса қуасың. Қабыш басы бұл шатақтап және аман,— деген.

Осымен Серік дәл-салда қалады. Сейілге ақылдасады. Қаласын жерге орналастыруын жайғап алыспақ.

Екі жердің екі дауы. Осындай кикілжің үстінде землемерге жәрдемдесу керек болады. Сейіл сонда барады. Қуатжан, Жақылбек, Слэм, Жортар, Бейсенбі барлығын да шақырттырады Сейіл. Слэммен басқасымен кезек-кезек сілкісіп отырып, түріл шығарады. Аналар Сейілдің айтқанына көнген боп тоқтайды.

— Бірақ, біздің де кедей туысқанымыз бар. Соларды да алыңдар,— дейді.

— Қуатжан мен Төрттоқал жерсіз, ессіз қалған атампын. Аузыңды Слэмдар жаққа бұра тартпа, аяғың сынады, Сейіл!— деп қалжақтап көнеді. Қуатжан кім? Жер кесілетін болып кедейлер екшеліп қалаға қарай кетеді.

Смағұл, Жүсіп, Әмір, Ұста, Серіктер ортасында. Арық жайы. Көп кедей су шығара алмай алысып жатыр. Бір салған тоғаннан су кетіп қапты. Жөндеп жүрмейді. Шоқпыт, Жүсіп, Сабырлар төстабаңдап алысып жатыр. Сейіл:

— Гидротехник шығартпай болмайды,— деп қайтады. Бірақ сөзбектеріне сүйсінеді.

— Ел болатын сендерсіңдер,— дейді. Ұста мәжілісте Сейілге кінә айтады.

— Осы ұлтшыл деген сіз екенсіз. Бірімізден болсаң екен. Қабыштарды қостайсың, кедейді осыларға жылаттырасың. Ұлтшылдық деген сол екен,— дейді. Сейіл дау айта алмайды. Бірақ:

— Осы сендер ел болшы. Тіршілігімізді сендерге қосар едім,— дейді. Іште қобалжу. Ауылға келгенде:

— Мұжықтың қаласынан су шықпапты,— деп күлісіп жүреді.

Жер мәселесі шешілген соң, кедейлер шоқталып, сенімі артады. Бұрын Қабыш жайы осыны ылғи іріткіге себеп қып жүрген.

Сарыойға келгенде, Әкімбек, Асылбек балаларының жеріне билік айтуға тура келеді.

— Жер қақ несіне бұлай бармайды. Және ондағы адамдар елдің партия басшылары,— деп Әкпар қашады. Билік айтпаймын дегенге үй-іші, қайны наразы болады. Ақыры Слэм мен Қабышты алып отырып, сөздерін тыңдайды. Слэм бір ауыз үндемейді. Қабыштың кінәсі осы жерде екенін біледі. Тәртіптерінде жоқ бетке айту.

Сондықтан ол тыңдаушы ғана болмақ. Сейіл Қабыштың өзі сөйлетіп көреді. Ол:

— Мен қиянат көрмеп пе екем? Әділет пе екен бұрынғы?— деп Сейілдің оқығандық сезіміне әсер стпек болады.

Сейіл Асылбек баласының пайдасына билік айтады. Қөнбейтін боп құр тыңдап айырылысады. Сейіл алданғанын сонда сезінгендей болады. Әкімбек ауылы ертеңінде Қабышты қонаққа шақырады. Келіні Қазидікіне сыбаға апарады. Жортар, Жақыпбек мұнда болған. Олар ел таразысын ніскеп болды. Әкімбек ауылында арақ ішіп, мәре-сәре болысады. Саматты орталарындағы оқығандары деп көтеріп әкетеді. Ол Қабыш ауылына жасырып барып, қалыңдық ойнайды.

Сәлім оқуға кетеді... Сләм сыр ашпайды.

8

Он бес кісі салт атты түн ішінде тау аралап келеді. Әл салады. Әңгіме айтысады. Күлдіргі Күмісбек Болатбайдың әңгімесін айтады. Таңертең кеп шығу. Түстену, қонақтау. Сот жатқан жерге келеді. Бұл елдегі сот тарихы. Қазіргі көрінісі. Етікші сот. Жуан сот ендігі сот. Сейілмен екі арасы аңдысқандай. Осы елге күйеу болған. Бұл ел сот жұмысын молайтып тұрады. Жер жүзінде ешбір сот мұндай көп іс бітірмес.

Айналасында жүрген қызметшілері: хатшы Қабдеш, іс жүргізуші Қалкен, атшабар Еркеқара — бәрі де Жақыпбек, Жортар, Қабыштардың достары. Қалкен Наурызбай аулының баласы. Бұлардың айналасында толып жүрген осы елдің оқыған жастары Қабыш, Наурызбай, Тәңірберген, Жақыпбектің інісі, балалары. Ойыншы, қызықшыл сотты «нәленше аға» деп сөйлейді. Комсомол жастарды мазақтап жүреді. Дауға, бітімге араласып та қойысады. Осылармен бірге Гүлсім. Ол кім?..

9

Сайлаушы қала кедейі. Қасында мұғалім, комсомол жастар. Ел пысықтары Жақыпбектермен кіндіктес кедей белсенділерді жағалайды. Сайлаушының басы қатады. Мұғалім жайды ұғындырғысы келеді. Ішкіміне сене алмайды. Сотқа кеп жығылады.

Сейіл Гүлсімді ертіп кешке ауыл сыртында сейілдейді. Бұлармен сотқа сайлаушы ел — ел жайып баяп стеді. Жортар руы талпақ үстінде тартыс болған. Жақыпбек теріс. Төрттоқал тартысы. Қалдыбай аулында тартыс. Осы үш ауылдай сайлау бермей шатақ салып, сайлаушы белгілеген кісілерді алмай өздері белгілеп әлек салып жатыр. Үш ауыл тартысының желісі де түбі Қабыш пен Сләмға барып тіреледі. Оны Сейіл сезеді. Бірақ айтпайды. Әрбір ауылдың ішінде тартысып жүргендер Жақыпбек, Жортардың өзі емес, ығындағы кісілер, мышаларға қара снеск шығарған сайлаушы. Оны жастар тәлкек қып Сейіл көзінше де Жақыпбектерді қорғайды. Сот үндемейді.

10

Бұның тұтқынға алған ордері бар. Ішінде Құлайғыр. Кеш қайтып келе жатып Гүлсім, Сейіл соны көрген. Олар «қашқын құмда» дейді. Құлайғырдың ұсталуы. Тағы кімдер ұсталған. Ұсақ-түйек жаман өзі.

11

Бұл кезде Жақыпбек аулында үлкен ұлтшыл Асқардың қатын-баласы қонақтап жатады. Оларға араласып жүретін, әрі сотты, жастарды артынап шұбыртатын Ғазиз бар. Осы түнде Әкімбектен мал даулап келген құм елінің кісісін астыртып бітіріп жіберіп жатады. Әкімбек өзі емес көршісі ұрлаған кісі болады.

Бұның көршісі жалғыз атты жатпас ұры Шынту және өз баласы Шаңтимес. Әкімбектен ешкім мал даулай алмайды. Мұны қорғамайтын кісі жоқ. Осы күнде бір жағынан Шаңтимес атанып мал әкеп жатады. Бұларды союз адамдары қостайды. Олардың бірі Жақыпбектің қайыны Жақаш (өзі ұрлық істетеді) осы кезде ұрылармен байланыс жасап жүрген. Бұрын продкомды көп жеген, енді союзды жеушінің бірі. Қабыштар келіп осы кезде елден бұлар шығарған шығынды төлетіп, орнын жаппақ. Соны әкеліп жүрген Ғазиз осымен, ұрылармен ауыз жаласады.

— Күндердің күнінде ерлік істейтін сендер боларсың,— дейді.

Осыны Жақыпбек, Жортар жастарға, өзгелерге де мнландырып жүреді.

Союз кісісін қалаға шақырта келгенде ешкім бармайды. Осылайша ұрыны қорғау Жортарға да сылтау болған. Ол сайлау үстінде өз старшынын жегеді. Өзіп қара спесктеп шығартады. Болыс болуға Қабыш бар, Наурызбай барлығы осы Жортарды ұйғарған. Сейілдерге астыртын құрық салып, сыр өткізе, кінәлай жүріп Жортарды болыс қып алмақ. Сонда бір жағынан союз тынышталады. Екіншіден «осы заманға осындай болыс керек» деседі.

Слэм бұлқынады, «өзі бұзық» дейді. Ел кедейінің бірлігі осы араға салмақ болады. Жалғыз бас сау кедей, бөтен елден келген батырақ Қанатбектің қасында мұғалім... Бірақ бұларға да жала жапқыштап жүреді. Олар партиялы старшындардың сайлауын сайлаушымен бірге жүріп өткізеді. Қастарында қызыл отау әйелі Зейнен бар. Сол бір старшынан (момын елден) қатындарды старшып қып сайлатады. Бұларды шырғалау үшін Ғазиз арқылы қонаққа шақыртады Жақыпбек. Олар бармайды.

Талпақ үстінің сайлауы болған. Ондағы хал. Жортар ұры ауыл Наршаны қолына ұстайды. Жақаш аулы көрші старшып (мыңстек руы) ол да партиялы кесел ру. Сол ру ішінде аз ғана ру Қондыбай бар. Бұларда батырақ көп, кедей союзы ашылған жастар бар. Аз ғана оқыған, оқымаған жастардың бәрі осында, ел-ел сайлауында осылар жүреді. Өз старшындарында Жақаштарды жеңіп болыс кандидаты Нұртайды алға шығарып жүрген. Оны Жортарлар қолға қондырғысы келеді.

Жортар өз руының ішінде Нарша ауылып сотпен қорқытып, бұл кезде түнде сөйлесіп қолына қондырып алған. Ертең соңғы сайлау сонда. Мес, Көкторсық, Иткөрмес, Қаракүшік — бұзық ұрылар. Бұның алдында Жортар Слэм жағына шығам деген босаң ауылдардың малын ұрлатыпқырап, жегізіп алған. Енді Жақыпбек туысқандарымен астыртын қол жалғастырады. Сол кезде екінші жағынан сотқа тартқызып, сот алдына әкеп даугерлердің ақыларын төлетіп жақсы кісі болып та жүреді. Жақыпбек, Жортар боп, Қабдені, Қалкен боп Нарша ауылын

сотқа қасқыр қып көрсетеді. Қашып кеткенше жылаулардың ақысы тиісін деп жүреді.

Бұл Сейілге жеткенше болған хал. Сейіл сотқа, сайлаушыға ақыл айтады. Ұры ауыл Наршаны құртыңдар деп тапсырады. Бұны астыртын Жортарға білдіруші жастар болады.

14

Сейілдер Наурызбай аулына қонаққа кетеді. Бұл ауыл тарихы Тәңірберген, Қаратай көрші болыс. Ойын-сауық. Ақтың, алаштың тұсында болған халдер. Қабыштың көрші елдегі достары Наурызбай, Тәңірберген. Әбін оның аулында қонақта болады. Қаршыға салу, ит жүгіртіп, қасқыр алғызу, қыр қызығына масаю.

15

Осы кезде мына болыста қыргын уақиғалар болады. Қалдыбай аулы бір шатқалацға ұшырайды. Қамитты Жақыпбек, Жортар, Қуатжан сүйейді. Бірге келе жатып Даркеш сүйейтін кедей ауылдың пішендігіне өз аулын қондырады. Бұл қолтығынан шыққан, жазығы сол. Даркеш болысады. Ерегісіп, төбелесіп Даркештер сабайды Қамитты. Екі жақ жасасып қалады. Осы түнде Қаратай қызын Слэмның інісі алып қашады. Слэм, Қаратай достығы. Ол жақ бүлінеді. Тәңірберген, Наурызбай Қаратайдан көреді. Сейілді де серікке алады. Баталасады. Осының ашуымен Қамит, Даркеш жасағына екі жақ та тегіс қосылады. Құш салады.

16

Дәл осы күнде Төрттоқал ішінің Слэм қорғаған адамдары Жақыпбек үстінен арыз енгізеді.

— Мектепке деп жүз қой жынып ап, жеп қойдың, — дейді мұғалім бастық.

Осы шатақтардың үстінде Жортар Нарша аулының ұрыларын қашырады. Үйткені союз адамдары кедейлер ұстатпақ, кер кетпек болған. Мына ұрыларды бастап Жақаш түнде сот ауылына келіп, Құлайғырды босаттырып алып бірге қашқан.

Ел іші өрттей боп лаулайды. Батырақ пен сайлаушы ашу шақырады. Қалаға кісі шаптырмақ болады.

17

Гүлсім, Сейіл жастармен Наурызбай аулының жанындағы бір ауылда қонақта еді. Бұлар арасы бірнеше күнде көп жақындасқан. Бірақ Жақыпбектер сүйемейді оны. Сондықтан Ғазиздерге паказ берген. Олар арада Сейілді Зәуренің қойнына апарып, осы кеште соны Гүлсімге білдіріп, екі арасы кешкі шай алдында реңжісіп, ұғыса алмай қалып еді. Түнде Қаратай қыз қашты деген хабар әкелгенде Наурызбай тілеуіндегі жастың бәрі жөпеледі. Гүлсім еріксіз солармен бірге кетеді. Аралары суысқандай болып қалады.

18

Соттар жағы елді бүруге айналып, ел бүлдірушілерді ауызға ала бастағанда Жәкең кеп қапты деген хабар шығады. Сейіл сотқа қарай келе жатқанда Жәкеңнен бұрын келген Сыдық «Жәкеңе амандас» деп және қонаққа шақырып Әбішпен бірге ауылына кетеді. Қабыш, Наурызбайлар арқылы «тоқтатындар» деген.

— Бұлардың басына сен барма, жаманатты боласың,— деген сайлаушы мен сот бұған кісі шаптырады. Сейіл Гүлсімді, жастарды ертіп сайлау басына кетеді. Қалғандар кінәлап қалады.

19

Сайлау.

Слэм жағы «Жортарларға қарсымыз» деп өздерін сот сайлаушы Сейіл көзінде ауыл кісі қып көрсетпек болады. Бірақ көп тартысқан, партия жасаған. Сол үшін Сейілдің Слэмды көргісі келмейді. Серік жеңген, кедей жағы басымдайды. Қондыбай жастары күш алады. Слэм айлаға салып «Нұртай болыс болсын» деген тілекті шығарады. Мына жақ Жортарды сайламақ. Слэм іштей «Нұртайды сайламас, сайласа да өзімізден кісі қосар» деген. Сондықтан өз кандидаты қып Даркешті белгілейді.

Әкімбек аулына Қабдеш күйеу, олар соған сөз салады. «Сайлайтын кісі Жортар» дейді. Құрдас, дос. Аяғы.

екі жақ та Сейілмен, сотпен жеке-жеке сөйлесіп сөзді Сейілдерге береді.

Серіктер, Әмірелер кедей бірлігін жасайды. Олар да сөзді береді, бірақ Сейілді сынамақ. Бұлар екі жағын да риза қылмай Нұртайды сайлайды. Жастар тілегін орындайды. Гүлсім мақұл көреді. Сейіл мінезіне қайтадан жақсы қарай бастайды. Серіктер де риза болады. Қала жайын осы тұста пық байлайды. Болыс кедей қалаға көмектесек. Мұғалім солай шығады.

Жортар Сейілмен ерегісіп қалады. Үйткені Сейіл Наршаның ұрысы қашқанын айта келіп Жортарға:

— Сен кінәлісің,— деген. Гүлсім көзінше екеуі сөйлеседі. Жортар:

— Ел партиясына араласқаның ба?— деп кеп арыла сөз сөйлеген. Соған орай Сейіл ашуланып:

— Ұрыларды сен қашырдың, басың аман қалса да жетеді,— деген. Жортар ерегісіп, сөз айтып:

— Ұрыны сүйемесең Қорабайды неге сотқа айдамадың,— дейді. Сейіл алданғанын сонда сезеді. Бірақ ашумен:

— Түбінді қопарармын,— дейді

Қабыштар, оқығандар бір болады. «Ұлтшылдық ойы бүгін болған екен» деп жылап жібереді. Гүлсім екеуі бұрынғы позицияны қатты сынап, одан кетуге бекінеді. Гүлсім бұрыннан сондайға келіп қалған екен. Жылаған Сейілді уатып, қолын ұсынады. Сейіл ала алмайды. Әлі бекінбеген. Гүлсімнің жаны ашиды. Бірақ қайратсыздығына наразы. Сонда да келіп Сейілдің маңдайынан сүйеді.

Жәкең Наурызбай ауылына түсіпті деген хабар келеді. Сейіл ішінен ызалы Жәкеңе. Бірақ соның елдегі мінезін көзімен көру үшін бірге жүреді. «Елді білмейді сорлы» дейді. Жирену үшін «көремін» дейді. Жастар ереді.

Сейілдер Жәкеңнің мәжілісінің үстіне келеді. Төскейде қымыз, қалың жиын. Жәкең айналасында Қабыш, Наурызбай, Тәңірберген, Сыдық, Әбіш те бар. Жәкеңмен бірге Сақыпжамал келген. Онымен Әбіш арасы. Бұрынғы достығы бар. Енді соңғы рет шырға сала келеді. Екеуі көбінесе оқшау. Әбіш сақ, ел сөздерінен аулақ болғысы келеді. Жәкең кеше күні бойы, түні бойы, бүгін тағы да

100-ші анекдот айтып отыр... Жақсы жолдастар жайынан сөйлесіді. «Маркс табарыш үйдеген, бүйдеген» деп бүгінгінің үйлеспейтінін айтады.

Жортар келеді. Жәкең тұрып:

— Ал, табарыш, Жортар,— деп сүйісіп амандасады.

Сейілге салқын. Сейіл қасындағы Әкбар сияқтылар ашық паразы. «Кешегі ұрымен де сүйісіп амандасты» дейді. Шаруа жайынан сөйлесіді. Отырықшылыққа қарсы. Ғылым жайларынан дәлелдер келтіріп, әңгімелер айтады. Елдің жуан аталарын мақтайды. Қарқылдап күліп отырады. Жұрт қошаметте. Жалғыз Қабыш қапа қалжың айта алады. Өзгелер ылғи сыйлаушы. Отырықшылық жөнінде Тәңірберген қалжақ етіп, Сейілдің қала салғызғалы жатқанын айтады. Жәкең наразы боп:

— Ол ел босқа іріп-шіріп, науқас боп өледі,— дейді. Сейіл ызамен:

— Өзге қулық, сұмдық, ұрлықпен шірігенше сонысы артық деп білдім — дейді.

Ел ішінің мінезінің шірігін айтады. Қабышпен ашық қағысып қалады. Ащы сөйлеседі. Гүлсім Сейілді қостайды. Қабышты Сыдық сүйейді. Жәкең аяғында Сейілге ашық сездіреді. Не істесе де ел жайын Қабыштар біледі дегенге әкеледі. Коммунистерді жамандайды, мазақ етеді Жәкең. Сейіл кетерде оңаша сөйлеседі. Қабыш мінездерін айтады. Жәкең, Наурызбай Қабыштың ақ кетерде істеген ерлігін айтады. Ел болатын ол осы дейді. Сейіл:

— Аққа сіздер дос болғанда бұл жаулық етті. Бұл да принципсіз мақтау екен,— дейді. Жәкең ызалап алады. Дәріс теориясы педагогика заңының айтады.

— Күштілер жасасын,— дейді.

— Елдік осылардан шығады,— дейді.

— Мен өзгенің еш біріңді ол екеуінің тырнағына да алмаймын,— дейді.

Сейіл өкпелеп кетуге айналады. Сыдық, Әбіш бұл сөзде болған. Жақыпбек те жағалап естіген. Ол Жәкеңнің туған інісіндей жабысып жүреді. Әбіштер Сейілді кінәлаңқырап тоқтатқысы келеді. Сейіл ашу шақырғанда:

— Сен бәрібір ешкімді де жеңбейсің,— дейді Жақыпбек.

— Жақсы коммунистің өзі де Жәкең сөзін тастамайды. Осы кіммен күш айтады. Серік пен Нұртай ма ел?— деп тәлкек етеді.

Сейіл Гүлсіммен қоштасып кетеді. Гүлсім шығарып

салады. Әбіш пен Сақыпжамал жақындасады. Ел Сақыпжамалды «келін» деп күнкіл қылып қалады. «Алады екен» деген дақырт тарайды. Бірақ шынында Әбіш Тәңірберген қарындасын, өз қатынын тастамақ емес. Сақыпжамал Жәкеңмен аттанғанда көзінің жасы дұрыстап кенней, кірпіктері бір-біріне жабысқан күйде оңи қуарып атқа мінеді. Гүлсім де сонда еді.

21

Қайтарда Сейіл өз елдерінің жайлауына соға өтеді. Сыдықты жіберіп, Тәңірбергенді жіберіп Жәкең, Қабыш, Даркеш, Қамитты таптырмақ. Жасасып жүрген, сойыс жеп құтырылып жүрген Жортар, Жақаш, Ғазиз, Қуатжан, Жақыпбектер, Сләмдар кіжінісе-кіжінісе келіп, Сыдык, Тәңірберген сөзімен тоқтайды. Сайлаушы мен жастар қалаға күш салатын боп, ұрыны құрытатын, союз жегендерді ұстайтын боп кеткелі жатады.

Бұл уақыттарда Ұста да кеп араласқан. Бұлар байлауын Қалкен, Тәңірбергендерге жеткізеді. Союз Сыдыққа барып тіреледі. Оған жайсыз күй тууға мүмкін. Тәңірберген екеуі ел жуандарына:

— Құтырып кеттіңдер ме, пәлені өздерің бастайсың, кедей жігін күшейтесің, тоқта!— деп програм сөзін айтады. Бас салғалы отыр.

— Құтырады кедейлер. Пәлеге бір ұшыраймыз,— дейді.

Сонымен бір жағы жаңа бөлінген сотпен (Сыдык), екінші жағы Тәңірберген Жақаш, Жақыпбек, Жортармен сөйлесіп, Жәкең сөздерін қостап, өздеріше қорытады. Қуатжан ауылында болған бұл мәжіліс Қарақүшікке «Тәңірберген жайлауындағы Таңатармен байланыссын» деп жасырып кеңес байлау жасайды. Жақыпбек, Тәңірберген:

— Түбі қандай болады. Неде болса елден кетпей отырып, жұлысын қаламыз, қолға түспейміз,— деп байласады.

— Қала пәле, сондықтан оған бөгет сала беріңдер,— деседі. Қуатжан сөз алады.

Бұл кезде Сыдық сырт жағынан ел-елді бітірген боп союз ісін оң салуға тырысады. Қабыш келеді.

— Наурызбай ауылында жиылыс жасап, біткендерің шын болса, шығынды үлесіп төлендер,— деп ұсыныс жасайды. Көп момын Жортардан, Қыңдетектен, Төрттоқалдан шыққандар көнбекші, Слэм жағы көнбей, «шығын бермейміз» деп кетеді. «Шығын» деп Жақыпбек, Самат, Қабыш, Жақаш басын қорғап қалмақ болады. Елден аздап мал жнып та алады. Жақыпбек қалаға сол шығынды төлей кетеді. Сыдық келістірмек, қалаға достарына хат жазады.

— Жазаға тартқызба,— дейді.

Бұның бәрі сайлаушы мұғалім, Нұртай және Батырақ көнбегендіктен, олар бірігіп бір ишетке бекінбегендіктен туған. Сайлаушы қалаға кеткенде «Слэммен жақын болып, ұлтшыл Сейілдің ықпалына түсті» деп газетке мақала жазып, ояз сполкомына шағым жібертісіп те қойысады.

Ел іші жаман. «Бұрынғы жік, кекесін енді сылтауымыз» деп ұлғайып жіктеленіп барады. Осымен сырттағы ел бауырға қарай көшті. Сол-ақ екен ұры деген қақап кетті. Бұл күйі осы елдің ішінде кезегімен болғыштап тұратын. Кейде ұры жоқ, тыныш, кейде қауырт қаптап, бұрық етіп шыға қалады. Бұл жолы бәйге аттарды ала қашу көбейді. Іздің көбі Таңатарға қарай, одан да әрі асып кетіп жатады. Жау қуу, ұры түсіру, қалың елдің жаппалап көшкен жайлауында бір қызық жәрмеңке өміріндей болды. Барлық уақиғаларды осы басып кетті.

Ұрылар тобының тап ортасында Құлайғыр, Таңатар, Қаракүшік. Олар бәйге аттарды сатып та алады. Өздері сырт көзге ацшы, арқар атып, түлкі алғызып жүрген салбурыншы есебінде. «Осы жазда Таңатар қырық арқар атыпты» деген дақпырт шықты. Көбінесе сайлауда шатақ шығарған ауылнайлар ұрланады. Ешбір малда із-тоз жоқ деңізден ары өтіп кетеді. Оның есебіне Жортар, Әкімбек жылқыларына, Жақаш аулына бақыр таңбалы жүйріктер қосылып жатты.

Екі ояз, үш ояз малын бірінен біріне сапырады ұрылар. «Күз пішен бөлінеді» деген дақпырт шыққап. Соған қарсы бір қам сияқты. Құлайғыр қарекетінен Тәңірберген, Жақыпбектер астыртын хабарланып «ұрлықты сирет-

сін, ұсаққа ауыспасын» деп наказ жібереді. Үйткені бауырға түсерде үйден текемет, кілем ұрлау, қой ұрысы, тайынша торпақ ұрлығы молайып кеткен. Партия елдер бірінен-бірі ұрлайды. Жаман ұрылар шығып «Мен Құлайғыр» деп шабатын болған. Соның бірі Дүйсек екен. Оны Құлайғыр аңдып жүріп қуып, аяғынан атып, жаралап кеткен. Осындай бітпес дау үй-іші, ауыл арасы, екі туысқан бірінен-бірі кетіп шым-шытырық боп бауыр күйіне ұласады.

Бауырға түседі. Күзеулер жақындап келеді. Қанат тіресіп жік-жігімен келеді. Сырттап бәрі де тыныш. Пәле түндерде. Дөң басында Қабыштар газет оқып, хабардар боп, тыныш жатқан кісімсиді. Ел мінезіне жылайды. Қалаға Сыдық қайтқанда Наурызбай, Тәңірбергендер сабалап қымыз жібертіп, тай жібертіп қала оқығандарын тоғайға қонаққа шығартып жатады.

— Алаштың тіреуіміз, елдің алды бізбіз,— дегенде Самат, Жақынбектердің кеудесіне нан піседі. Айтқан кісілері сайланбаса да бұлар көз. Біз жеңдік деген сенімде.

23

Беласар қаласы жаз бойы еңбекте. Бұл күнде Ұста, Жүсіп, Смағұл, Шоқпыт, Сабыр барлығы да қап-қара боп жүдеген, күнге күйген, қол аяқтары жарылған. Күн салқындап барады. Бұлар ылғи лаймен, кірпішпен алысқан. Жүз үй тегіс қала салып, тың қора, заимкелер тұрғызып жатыр. Жаз бойы землемер мен Серік жүріп, қаладан орыс балташысы, ноғай бақшашы келіп істеді. Жас землемер көп жәрдем етті. Серік шаруасына ысылып алды. Енді мұғалім көшіп келген. Соңғы салатындары мектеп. Мал шығыны көп. Аздаған егіндері бар. Пішенге де кешен кіріскен. Жаз бойы әр рудан шыққан ел сыртының пәлесінен бөлініп жарыла жаздап, землемерге ат беруде, кісі беруде мектеп салуға күш жиярда жарыла-жарыла жаздап, Шоқпыт ұста, Серік қарекетімен ел боп келе жатыр еді.

Смағұл да енді екпінді. Арықты уақытша тоқтатқан. «Бірақ жеңбей қоймаймыз» деп дауласқан. Передел әңгімесі жақындап келеді. Сабырлар заимка салған. Жер Қабыштар қорығына жақын. Осы кезде сырттағы ел мінбелеп келіп қалады. Бұрын күзеуге келмейтін Жортар,

Жақыпбек, Қуатжандар, Жақаштар, Қабыштар тегіс қала болатын елдің айналасынан құдық-құдыққа қонып алды.

Жәкен сөзі бір болып, елдің жас-кәрісінің аузында:

— Бокқа былғанып өлесіңдер, қар астында қаласыңдар, аурулы боласыңдар,— деп мазақтайды. Жортар өз руының кедейлерін қонаққа шақырып:

— Жұмыстарыңа жәрдем,— деп сойыс беріп алдап жүреді.

Шаяхмет:

— Шығыпңды төлеймін, кооперативтен шығамын,— дегенде Жақыпбек алдап шығармай қояды.

Ел айналадан мазақтай жүріп қызығады. Слэмдар Сейілге қолқа салады. Серікке жалынады.

— Ел боламыз, пәлені тастаймыз, қалаңа ал,— деген. Сейіл алғызған. Бұлар, Қадырлар да заимқа салады.

Сол кезде Сабыр кеп землемер кеспеген жерден, Қуатжан қорығынан пішен шабады. Қуатжан кеп сабайды. Шатақ ұшқындай бастайды. Серік, Ұста мылтық ала шауып, қалаға жөнелмек болады. Осы тұста Слэм мен Қабыш жігі тағы ашыла қалады. Жүсіптер Серікті тоқтата береді. Қабыш салмақ салған.

24

Осы күндерде Әмір мен Жетпістің дауы шығады. Былтыр Әмір салған жерге бныл Жетпіс үшін Жортар сұлы екпек. Соған бидай шығады. Былтыр жия алмай қалған. Шатақ, төбелес, Әкімбек баласы Жетпісті қостайды. Жетпіс баласы соққыға жығылады. Жортарлар ортасында.

Жортар істі шнелендіру үшін түнде Смағұлдар отырған жердің пішендік егіндігіне жылқысын түсіріп жібереді. Смағұл күйіп, шаруасын тастап шапқанда жылқыда Жортар өзі болып екеуі ерегіседі.

— Шын күйсең соғыса ғой,— дейді Жортар. Смағұл:

— Шық! Шық!— деп ауылына шабады. Жортар кісісін бір сәтте жнып келіп күліп тұрады. Смағұл егіндегі кісілерді жия алмайды. Бидай түсіп төгіліп барады. Төрттоқал, Мыңетектер де малдарын түсіріп мазаны кетіріп тұрады.

Сол күндерде соның хатшысы Қабдеш Әкімбек аулына қонаққа кеп жатқан күйеу. Бұнымен Қабыштың қыз-

дары ойын-сауық құрады. Самат ортасында. Әкімбектің енішідесі Қалтайға Қадырдан мал даулаттырады. Сләм Сейіл алдында сөйлеседі. Қалтай өтірік жала жабады. Қадыр ыза болып күйгеннен сабап жібереді. Әкімбек аулына барлық жуап жиылып баталасады. Әкпардың шешесі ұятқа қарамай Әкімбек аулының даулы жері Тастықұдықтан пішен шапқызады. Әкімбек аулы кінәлап, бәріп жиып, артып алады. Әкпар түк істей алмай қалады. Арасы қатты. Қабыштар сүйенетін Әкімбектің ауылында Сләм мектепті салғызып землемерге жағады. Мұғалім бұны да көріп алады.

Осы кезде қаланың малы ұрлана бастайды. Смағұл, Қадырдан бір айғыр үйірі жылқы тұтас жоқ болады. Қарақүшік жүр деген сөз шығады. Қуады, соғысады, айыра алмай қалады.

Қабдеш пен Рабиға ойнас болады. Самат қайындап қызық көреді. Рабиға оны тәуір көреді. Сейілден дәме қылады, қызығады. Сейіл ойы жүдеу, Қаныш сүйініп бара жатқан сияқты. Кемпір. Сүйген қызының беті осы сияқтанып, бұрынғыны бәрі біліп торықтырып бара жатады. Далада жалғыз келе жатқанында алдынан Гүлсім кездеседі. Қуаныш. Дос жүрек сырын, шерін шертеді Сейіл. Серік қалаға шауып кеткен. Болыстағы кедей Алтын ұсталып келген.

Қалаға облыс бастығы боп Әзімжан келеді деген хабар келеді. Жылаулар бастығы Жетпіс келіні облыс бастықтарына шағым айтады. Жаңа келген облыс бастығына бұл халды білдіреседі.

25

Осы күйдің үстінде Саматтың ағалары Қадырдан, Смағұлдан, көрші кедейлерден пышақ-шақпақтың дауын даулап тыным бермейді. Екі-үш күндей Сейіл аулы сияз боп жатады. Ерсілі-қарсылы дау. Базарға барғанда жеп қойған. Қой ұрлаған. Тоқты ұрлаған. Аяғы құдықтың бет, тасы барлығына шейін сөз болады. Екі жетім кедей Саматтың нағашылары бұлар қолынан шығып Қадырға келген, соны тартып алу үшін істеген айла. Және Сейілді туғандарынан торықтыру. Сейіл тілімен билік айттырып өздері тартып алмақ. Гүлсім көреді, ыза болады, жаны да ашиды Сейілге.

Қала болған елге барысады. Айнала ұрлық. Жортар,

Жақыпбектер қыласыны қылып жүр. Қуатжан кедей-крестьяндардан қонақ шақырып, жынды Күмісбекке мазақ еткізеді. Жасағанда, отырғанда анекдот істерді істейді...

Осы кезде предел келеді. Әлімжанның өзі шыққан, елдің кедейлерін қалаға жиып алып бір болыс ел дүрік сілкінеді. Кедей тілі бір-ақ күнде шешілгендей болады. Құрықты бүлікке салады. Сабыр мұңы, жетпіс келінінің мұңы. Жақыпбек қылықтары, союзды жеген Самат қылықтары бәрі ашыла бастайды.

Сейіл мен Әзімжан, Гүлсім мәжілістері. Сейіл мен Әзімжан бұрын жолдас. Әзімжан кінәлайды. Алашорданы мінейді. Сейіл түзелген сияқтанып, елдің басынан жирену арқылы қостай береді. Ел жиынында Әзімжан ісінің күшін, кесектігін көрген Гүлсім сүйсіне бастайды.

Бірге жүру. Әзіл. Жуандарды ұстатып айдату. Бірақ Жортар, Қуатжан аман қалады. Кедейлерді алдап-сулап жүріп тағы пішең алады. Қабыш Әзімжанға нық қарсы сөздер айтады. Сыдыққа, Наурызбай, Тәңірбергенге кісі шаптырып, «іс қылсам қайтеді» дейді. Сыдық тоқтатады. «Оқығандарды салып шығартамын» дейді. Тегіс облыстық қалаға айдалады. Жаңадап болыс сайлап, партия күшін молайтады. Елді баурап алған сияқтанады. Бірақ іштен бұғып, қысып, тұнып қалады партия елі. Жортар сыртқа кетіп олар үшін байланысады. Сейіл қалаға кетеді.

26

Облыстық қалаға Қабыш, Тәңірбергендердің жоқшылары шабады. Өз бетімен Әбіш, Сыдық ізденеді. Ғазиз сияқты жылпостар Қызылордаға шабады. Тағы біраз жастар Жәкенді хабарландырады. Қызметкерлердің пәтеріне тыным бермеу, кеңсе маңайларынан шықпау, облыста бұрыннан қалған оқығандардың барлығын Қабыштар жолына тілеулес қылып қою, біреуді-біреудің салып жүріп облыстық соттағы басқа қазақтарды қолға қондыра бастайды. Тіл алады. Жұмысшыдан жоқшы шығартады, елден приговор әкеледі. Қысқасы аз күн ішінде нюкио болады. Бұл жайды Сейіл көріп жүреді. Оның өзіне кеп:

— Жоқшы бол, Әзімжанға сөйзес, тіліңді алады,— деп ел кісілері Жортар, Бейсенбілер, Наурызбайлар салмақ салады.

Бірінен хат келеді. Оның өзі келіп сөйлеседі. Сейіл Ұстаның үйінде жатады. «Пәле шығады» деп шынын ашып айтпайды, айта алмайды. Өз ойында «жатсын» дейді. Ұстаға, Гүлсімге айтады. Олардан Ұста мұндай саясатты түсінебейді, наразы болады. Гүлсім үндемейді. Оның өзіп де елден Наурызбайлар алып келген.

Әзімжанға салып Қабыштарды іздетпек болады. Гүлсім Әзімжанды көреді. Бірақ екеуі де басқа жайдан сөйлеседі. Көңілді уақыт өткізеді. Гүлсім мұның мәжілісің тәуір көру арқылы тапсырған жайды сұрамайды, сөз қылмайды. Артынан аналар өкшелегенде өзі бір өтірік айта салады. Ел қулары оның да соңынан қалмай ізіне шөп салады. Облыста соның адамдары. Қызылорда біледі. «Сот алғызып босатса мақұл болады» дейді. «Дұрыс ауыл» деседі. Кіндік сотында Жәкеңнің достары көп, соған ақылдаспақ боп бірнеше кісі Қызылордаға шабады. Сейіл, Әзімжан, Гүлсім мәжілісі, Әзімжан Сейілді тани бастайды.

27

Қызылордада. Сейіл келгенше бұнда Асқар, Нығметжан, Жүніс тағы басқалар Қабыш мәселесінде төс табап араласып жүрген. Сейіл бұрынғы таныстық ретінде Асқар Нығметжанға келеді. Сейіт, Жүніс партия ішіндегі бұлардың досы. Нығметжан үлкен бастықтармен сөйлеседі. Кіндік соттағы Ғұбайдолламен ақылдасып, ебін іздей бастайды. Ол кім? 19-жылы кеңестен қашып барып, Қабыштын елінде паналаған. Ордашылардан Сейіл келгенде Асқар үйінде кездесіп тыжырына қарайды. Өзін қаһарманым қып санайды. Бұрынғысы бір зор мақтаны. Өздерін тарих адамымыз дейді. Ішеді, қарта ойнайды. Әйел-әйел. Жүніс, Сейіт бұлар ортасының жақсы көретін, досы санайтын кісілері. Сейіл, Гүлсім осында келіп бірге жүреді. Сақыпжамал, Сейіт тарихы енді іс болуға айналған. Нығметжан Сейітті мақтайды. Гүлсім Сейіттің сырып ашады. Сейіт, Жүніс өшігеді. Елден келгендер тонның ішкі бауындай, Асқар, Нығметжанның қолтығында Сейілді өсекке айналдырып сынап, кекеп, мұқата беру көбейеді. Әбіштер жетеді. Ұлтшыл оқығандар Сейілмен еппен араласып жүреді. Араларынан кетіргісі келмейді.

Бірақ Асқар сияқтылар елдің ішін өте жақсы біледі. Жетпіс келінінің арызы, союз ісі, жер мәселесі, сайлау. Бәрінде де Қабыш, Жақыпбек амап боп шығып, оларды

Ғұбайдолла босаттырады. Сейіт-Сақыпжамал арасына Сейіл мен Әзімжан сөздері жаман тиеді. Нығметжан күйініп «жаман күйеу бола ма» деп торыға бастайды. Сейіт, Жүніс сол кезде «Сейіл агент екен» деген хабар шығара бастайды. Гүлсім де шошынады. Олар тағы салқын.

28

Үйткені Сейіл бұл уақыттарда төңкеріс бетіне шыға бастап, ұлтшылдардың әралуан жайын зерттеген. Жер мәселесінде Әбіш істейді. Оқу жұмысында Нығметжан, баспада тағы бір топ, сотта отырған Ғұбайдолла және осы кезде латын мәселесі шығады. Сейіл басынан баспада, жиылыстарда айқын шығып, кеңес досы бола бастайды. Бұны ұғатын коммунистерден көрі ұқпайтындар көп. «Айла» дейді. Жүністер «бұл нығайып кетпесін» деп жаңағы өсекті таратады. Латын жайындағы бір айтыстан шығып кеп ішкілік болады. Нығметжан, Әбіш, Жүніс, Сейіл, Ғұбайдолла қатты қақтығысып, Жүніс төбелесқой Сейілге қатты сөз айтып, төбелесермен болып, ақыры «агентсыз» дейді. Сейіл шошып жылап жөнеледі. Бұл ортаның кірін көреді. Жастардан дос таппақ. «Біреуге біреу соқтықпай тыныш жүретін, қаппай, жараламай мәдени елше жүретін мезгіл, тіршілік болар ма, жоқ па, қазақ неге осындай» деп ойларға қалады. Әлі де арылмаған интеллигент жұмсақтығы. Ұлтшылдар ортасы бұдан жасқалаңдап, бұға бастаған сияқты. Бұл араласатын бірнеше тәуір коммунисті Сейіт, Жүніс тағы жирентіп қойған. Сейіл күйінген күйректің бетінде атылғалы жатқанда Әзімжан, Гүлсім келіп бөгеп қалады. Бірнеше ұлтшыл жастармен мәселені терең-терең қойып сөйлесіп, жауап бере алмайтынын көрген.

Сейіл енді большевик әдебиетін, Ленин, Марксті оқи бастайды. Қазақстан саясатын қостап аналардан қашықтайды. Қашайын десе тағы жібермейді. «Ел партиясына араласқан, шірік боп кеткен кісі» деп Сейіттер тағы хабар таратады. Орыс әйелімен рамай. Ескі заман, алданыш тапқысы келеді. Өсекші қазақ қатындары аузының дәмін алып сөйлеп, орыс әйелімен де, Гүлсіммен де арасын бұзып жібереді. Гүлсімді өтірік өсекке танады. Бұлардың өсектерінде шек болмайды. Өздері тегіс ойнасып жүреді. Бұл мәжіліс Нығметжан үйінде. Татар қатын өсекші. Қартаң тартқан әйел Гүлсімді бір жігітке таңа-

ды. Сейілден қызғаныш шығармақ. Сейіл ашуланады. Нығметжан қатынын корғайды. Сейілді «аурулы, первый» деп есептейді.

Чудовнице түсінгендік. «Бұл да болады екен» деп араздасып кетеді. Баспада, жиылыста кеңес дос бола бастаған. Жүніс саясаты. Оңашада алаш дос. Жиылыстарда Сейілден бұрынғы ұлтшылдық, алашордашылық негізін іздеп пәле салғысы келеді. Өзге жастар, дұрыс коммунистер араласып Жүністің өзін сауырлайды. Сөйткен сайын «бұл агент, әлгінің бәрі агент» деп Жүніс ұлтшылдар арасына лақап таратады.

Қыс бойы конпеске мәселесі қатар сөйленіп, тұрмыс туралы Әбіштер, Нығметжандар, Жәкендер ащы тартысып келген. Наразы коммунистер бар, олар да бұл ұлтшылдарды тоқтатпаған. Бірақ елде тап тартысы, ел іргесі нығайған да кеңес беті дұрыс. Жаксы іске, өнімді іске заман тақап келеді. «Соны көрмей кетпейін» деп Сейіл бекіп алады.

— Қасымда жолдасым жоқ, бірақ осымен, сана-сезіммен мен енді көп ел таптым. Таңытайын өзімді,— деп екпінден кетеді.

ТҮСІНІКТЕР

«ТҮРКІСТАН» СОЛАЙ ТУҒАН

Бұл шығарма 1956 жылғы нұсқасы бойынша баспаға ұсынылды. Шығарма 1955 жылы «Әдебиет және искусство» журналының он екінші номерінде жарияланды. Очеркті сол жылы Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы жеке кітап етіп шығарды. «Түркістан солай туған» 1956 жылы М. О. Әуезовтің алты томдық таңдамалы шығармаларының бесінші томына кірді. Бұл шығарманың жарияланулары арасында алшақтық жоқ. 1955 жылғы нұсқадағы — «Москваның түбінде, бір ауданда қызметке тұрып қалған, жақсы табыс тауып, жақсы көңілді тірлік бастаған» деген сөздер 1956 жылғыда — «Москваның түбінде тірлік бастаған» болып ықшамдалыпты. «Лодырь» деген сөздің орнына «жалқау» деген сөз алыныпты.

Очерктің баспаға дайындалған қолжазбасы мен баспа бетінде жарияланған нұсқалары арасында да айырым жоқ. Бұл басылым он екі томдық шығармалар жинағы бойынша дайындалды. (1967 ж., 3-том), бірақ біраз тұстары түп нұсқамен салыстырылып түзетілді. Автор шығарманы жазбас бұрын алдымен арнайы көлемді жоспар жасапты. Бұл жоспар бойынша әдейі сөз болмақ — совхоз құру жұмысына шақырылып келгендерге босатып берген қазанға шошқа етін асқандарға шамданып, Сәлменнің шаң-шұң көтеруі және кітапхана туралы жайттар баспаға ұсынылған нұсқаға кірменгі. Мұны шығарманың төмендегі жоспарынан анық аңғарасыз. (7).

П л а н

Очерктің бөлімдері мен қысқа мазмұны — материалы

1-бөлімше

Қыс, желдеткен ақ боран. Қар орасан қалың, жана түскен қарға ұқсайды. Айнала құлан елсіз, бірде-бір із, жол — сорап, тіпті жүгірген аң із-шірі де жоқ. Таулы, ойлы-қырлы, қиын жолмен аса ауыр қозғалған трактор «ДТ-54» келеді. Артында ақылға сыймастай келеңсіз күйде, бес рельсіне қойылған үйдей үлкен қызыл вагон.

Трактор сол вагонды сүйреп келеді. Осы тракторда болашақ «Түркістан» совхозының директоры Струков. Өзге адамнан екі тракторшы. Тракторшы — Новиков. Бұлар пәлен күннен бері «Жонға» жете алмай келеді. Онда жұрт аш. Нан, отын енді біткен болу керек. Жүргішілер көзіне жолдан екі шақырымдай жерде бір ерекше жан иесі көрініп қалды да, қалың қарға қайта батты.

Струков жолдастарын тоқтатып, «Жанағы адам» дейді. Тракторшылармен ойға салысады. Боранда адасып ұшып қалған адам болу керек. Струков: бұрылу керек, жәрдем ету қажет, дейді.

Новиков қарсы. Жолдан бұрылса, қайта жол сұрлеуін таба алмай қаласың. «Бармаймын» дейді. Струков: «Анау адам, мүмкін өлім халінде шығар, тастамаймыз» — дейді. Новиков: «Алда да көп адам өлгелі жатыр, бұрылмаймын», — дейді. Екеуі де үш-үштен қайырысады. Струков трактордың алдына қарғыш шығып (тапаншасып суырады), «Бұйырамын, бұрыл?!» — дейді.

Бұлар көп бейнетпен жолдан бұрылып, жаңағы жерге жетеді. Ұшып өлгелі жатқан қазақ кемпірін тауып алады. Енді Новиков, Струков екеуі көтеріп әкеліп, вагонға кіргізеді. Спиртпен ысқылайды. Өлімші болған жанды зорға тірілтіп алады. Әлі де жол ұзақ, төрт сағат бойында өздері баратын жерден екі-ақ шақырым жерде өлердей киналады. Ақыры кішкене ауылға жетеді.

Жданов атындағы колхоздың қыстағы, қазақ қыстаулары. Осы арада кемпірдің ауылы — балалары, келіндері қуанып қарсы алады. Барлық ауыл қуанысып қарсылайды. Бар қазақ ауылдары кемпірдің табылғанына қуанады. Хабар тез тарайды. Ел жиылады. Оны тірілтіп әкелген Струковқа, Новиковқа бар бейілдерін береді. Кемпір бораннан бұрын, көрші «Ақтоғай» колхозындағы бір жас әйелмен шыққан екен. Ақтоғайдан бері шыққанда боран соғып, адасып өлермен боп жас әйелге ере алмапты. Ол бір бөлек кетіпті, мынау әлденеше рет «өлдім» десе де, қар астында қалып, қайта жылынып есі кіріпті. Бір ауық трактордың үйін естіп, соңғы күшін жиып, түре келіп қайта жығылған екен.

Енді бар ауыл совхоз адамдарына өзгеше бейіл береді. Жаңағы келген бірінші вагон бұл жерге жиналған тракторшы, дәрігер пункті, почта маманы, асхана қызметкері, механизатор еркек-әйелдер көп адам боп қалған. Бірақ баспана жоқ. Струков бір вагонге бір тобын кіргізіп, енді біразын қайда қоярын білмейді. Ас пісірер жер тағы жоқ. Сонда кемпірдің тілегімен бала, келін, туыстары осы Жондағы Жданов атындағы колхоздың он қыстауының бесеуін босатып береді. Оның алдында колхозшылар қасаң болған.

Жұрт алғыс айтып жайғаса бастайды. Бірақ тағы бір жайсыз хал... Кемпірдің баласы қарасақал Сәлмен айғай салып ашуланып шығады. Бұның босатып берген қазанына шошқаның етін асып жатыр екен. Струков түсініп соншалық жалынып, кешірім өтініп қатты бір мінезділік көрсетеді. Бұл бөгесін, конфликтті де жеңілейді, өйткені кемпір оқып жүрген немере қызымен келіп Сәлменге тыйым салады.

Бұл жерде жұрт тіршілік бастай береді. Почта байланыс, медпункт, магазин, асханалардың ырымы: сиыр қорада, етқанада, шошалада, ауыз, үй, төр үй сияқты кішкене жер үйлерде алғашқы өмір белгісін көрсетеді. Екі-үш жерге үлкенді-кішілі: боз, сұрғылт, көк палаткалар орнай бастайды. Бірақ қар, боран әлі де қақап тұр.

2-бөлімше

Струков қайтадан қозғалысқа кіріседі. Шоферлерге «Не тушить глушитель, только не тушить!»— дейді. Қайта тартады. Тағы қызыл вагондар әкелмек. Тағы толып жатқан мүлік тасымақ. Тоқсан шақырымда ойлы-қырлы, тау-тасты жолсыз сапар. Шолақтауға қайта жөнеледі. Енді қасына ерген шофер Ткаченко: «мен барамын» деп тіленген қазақ шофер Матайбаев. Василий Захарович «ГАЗ-69» машинасында Струковты алып жүреді. Әлі де қалың қар, ақ боран, елсіз, жолсыз қиын сапар. Адам көбейген. Отын жоқ. Бірақ халықта ашу, не кінә, реніш-кейіс білінбейді. Комсомол қыздар, жастар жүргелі жатқан Струковқа келіп: «Наш отец Григорий Алексеевич не оставит, потерпим», дейді. Шоферлерді құрмет қып аттандырады.

Жолда Матайбаев қайғылы. Кеше сегіз жасар баласы осында қайтыс болған. Әйелі агроном — Нина Петровна жылап тұрып, Власьяны «Бар, серік бол. Үйде отырсаң қайғыдан қиналасың»— деп жөнелткен.

Струков былай шыға шофердің қайғысы туралы бірге қамығатынын айтады. Бұл екеуі көптен жолдас. Москва түбінде Чехов атындағы МТС-те Струков екі жарым жыл директор боп тұрғанда Вася сол жерде жолдас болғай. Оның әйелімен екеуі МТС-ке қызық жағдайда қызметке кірген. Өздері жақсы тұратын. Москва түбінде

дачалары бар еді. Струковты жақсы көргеннен М. К. Струковты целинаға жіберетін болғанда Вася мен Ниша өздері тіленіп ерген. Вася Семей облысы Ново-Шульба ауданында 1932 жылғы аштықта дегдомға түсіп, әке-шешесіз жетім күйде адам боп шыққан қазақ жасы еді.

Қазақстанға, тыңға онымен әйелі, тіпті сегіз жасар баласы Алешаға дейін, зор совет адамдарының санасы бойынша, тіленіп келген. Сол Алешаға кешегі ақ қар үстіндегі ауыр күн, үскірік бораң дерт боп тиіп, бала қос өкпесінен круппоз сокпа болып, қайтыс болды. Кішкене қарындасы үш жасар Надя әсіресе жылап тыным бермейді екен. Жол ауыр... бөгет мол... Струков күн жүрді, түн жүрді. Вася қап-қара боп жүдеген, солып-сөніп кеткен жүзі бар. Бірақ Струков «тынығайық, тоқтайық», десе де, Вася тоқтамайды. «Оқа емес, шыдау керек, шыдам керек»,— дей береді.

Сол сияқты бұлардың артында тағы қызыл вагонды тартып келе жатқан комсомол Ткаченко галамат қайрат, төзім танытады. Үсті жалаңаш екен. Төсі ашық. Струков оның гәсіне өзінің шарфысын ораймын десе де, Ткаченко алмайды. «Ешнәрсе етпейді, тарта беріңіз»,— деп төзе береді. Бұлар тағы да үш сәтке жүріп, әбден жүдеген, талған күйде акбораң ішінде Жонға жетеді. Ткаченко жалғыз фуфайкеде. «Ничего, товарищ Струков, все в порядке»,— деген сөзді ғана айтады да, Струковтың «Двигаться, не тушить глушитель!»— деген сөзін қайталай береді. Осылайша алғашқы жалғыз қызыл вагон жанына екінші қызыл вагон кеп орнады. Содан он күн ішінде он вагон кеп орнады.

Енді қараса Жонда алғашқы кішкене көше пайда болған. Екі жақта палаткалардан, вагондардан құралған көше. Әр палатканың сырты брезент, астары қалың шұға, одан кейін ақ мата ұсталған, үш қабат жамылшасы бар. Палаткалар ішіне таза қойқалар тұрып қалған.

3-бөлімше

Тракторшылар Новиков, Ткаченко ағайынды Флиглер және бұрынғы әскер қатарында танкист болған Целигородцев, Кокарев, Попов келіп Струковка салмақ салады. «Егісті бастаймыз»,— дейді. Струков пен агроном ерте гой деп қорғанады. Жданов колхозының қарттарын шақырып ақылдасады. Сәлмен, кемпір, Әсел де бар... Ол жер тез құрғайды деседі... Струков ойланады... Онда тереңдеп батпаған гой су... «Байкамақ»: «тракторшылармен қазақтар бір... Ақсақал кеңесін ашу... Вася аударушы... 5-мартта ең алғашқы боразданы Малец бригадасындағы Целигородцев «ДТ-54» тракторымен тартып жөнеледі. Барлық 300-ге жуық жан зор салтанатты оқиға есепті қабылдайды бұл істі. «Уралап», қуаныш сағаты соғады. «Шәлді —

көлге, даланы — гүлге, ауырды — жеңілге, шалшықты — айдыға айналдырамыз» дейді. «Тек астықты аймақ емес, мәдениетті аймаққа айналдырамыз өлкемізді», — деседі.

Ерте егу керек екен, — деген байлау жасайды. Струков агроном Трегубовпен, Ницамен ақылдасады. Себебі топырақтың дымдануы 35—40 сантиметрден ары емес. Ал 70 сантиметрде жер мүлде құрғақ. Ендеше бұнда ерте егу керек, дегенді айтып кеп Струков орыс крестьянының бір мақалын айтады. «Сей в грязь, будешь князь».

Осы кезде сан тракторлар күндіз-түн Жонның жотасы мен кобысын, беткейі мен белесін, жазығы мен қойын-қолтығын, бөлек-бөлек квадраттарға өлшеп, кесіп бөліп тастап, кара топырақтың сауырын таспадай тіліп жатыр. Сол күндерде электрші Селестин, Қитаевтар кішкене жайды жарықпен қуанта бастады. Инженер Гольдин Ақбұлақ суын өлшеп жүр. Осындағы Жамансары, Үшбас, Ақбұлақ сияқты болымсыз бұлақ-бастау кішкентай өзенсымақтарды көп керекке жаратпақ. Бұлар суды бөгеу, көл жасамақ. Ол көлден совхоз орталығына арық тартпақ. Ауызсу да, суарғыш су да, кейін пәтерлерге кіретін мөлдір мол сулар да содан алынбақ. Ол жақын шақта көл жасаудың қамында. Тағы біраз суларды бөгеу: картоп, овощь, бау-бақша дақылдарын суаратын қор жасалып жатыр. Көлшікке кейін балық жіберіп, құс та өсірмек, құрылыс ісі ол да қатарынан қызу қолға алынған. Қазір материал, құрал-жабдықтар, машиналар қар кетіп, жер дегди бере мольнан ағылды. Биыл бұл ретте тұрған үйлер, кеңсе, аурухана, мошша, мектеп, мәдениет үйі, почта, балалар бақшасы, ясли салынбақ.

Кеште көшелерде лек-легімен жүрген социалистік құрылыс қайраткерлері. Олар тракторшылар, механиктер, шоферлер, құрылысшылар. Бірінші трактор бригадасынан өз бригадасында бірінші боразда салған Воробик. Қазір озат тракторшы Воробик, Безродный, Новиков сияқтылар Пекшин, Леонтьев, Корняк, Кокарев, Измеровтар да сондай 150—200 процент норма орындап келеді.

Целигородцев алғашқы екі күнде күндік норманы 300 проценттен асырды. «Земля подсказывает», — деп Струков: «Малец, Целигородцевқа олардың егіске асықтырғанын мақтайды. Комсомол ұйымының хатшысы Геннадий Безродный: «Кім батыл болса, сол жеңеді», — дейді. 5-апрельге жоспарлы егіс планы түгел әзір болды.

Енді 20-майға дейін пар айдауды жоғары сапада аяқтау үшін міндет алысады. Осы кезде Сарысудың аудан комсомолы совхоздың комсомол ұйымына құттықтау мен достық сый әкеледі. «Родина» радиоқабылдағышын, патефон, сағат, шахмат, домино және КСРСР-дың Қызыл туын сыйлайды.

Көп палатқаларда кей кештерде әдемі үгіт мәжілістер жүріп жатады. Сарысу ауданының хатшысы Қалдыбаев, райисполком басты-

ғы Алпысбаев совхозбен мидай араласқан. Бар жақсылығын, кемшілігін де біледі. Совхоздағы партия ұйымының хатшысы Тұрсыннов және агроном Трегубов, инженер Богданов, рабочком Мерқадіров үнемі үгіт-түсінік кеңестерін өткізеді. Бұнда «Түркістан» атты қабырға газеті және әрбір трактор бригадасында «Жауынгерлік листоктар» шығады. Әр жерде көрсеткіш тақталар ұйымдастырылған. Демалыста дауыстап газет оқылады. Енді бір үлкен қуаныш, совхоз орталығында тамаша жақсы кітапхана орнады. Мақтанып айтқанда, өздері, оның көпшілігі брошюра болса да, «10 мың дана» кітабымыз бар дейді. Әрине бір палатаға, терезелі үлкен палата болғанмен де, оншалық кітап сыймас еді. Бірақ қатарда: Шекспир, Гете, Байрон, Бальзак, Шиллер, Гейне тұрса не дейсің? Марксизм-ленинизм классиктері, орыс әдебиет классиктері, совет жазушылары бәрі де бұл кітапханадан мол орын алған.

Тракторшылар ішінен Қалугин, Ткаченко, Матайбаев, Воробик, Миненко, Подорожный сияқты талай көрнекті адамдар бос демалыс сағаттарын қызықты кітаптар оқуға бөледі.

4-бөлімше

Коллективтің зор еңбегі жаздың ортасынан асқан шақта мол жемісін беріп жатыр. Самал тау, салқын бел — Жон деген өлке сары алтындай жайқалған алтын астық даласы, өлкесі, қап-қазына өңіріне айналды. Жаңа қала өсіп келеді. Бірнеше үлкен үйлерін тастан да салып жатыр. Неше қатар болып, стандартты жеңіл, төрт пәтерлі ағаш, жалғыз қабат үйлер орнап қалған. Рас, әлі де кеңсеге, мәдениет орындарына көпшілік мекендеріне жай жеткіліксіз. Әлі де таршылық пен тапшылық мол. Әсіресе Шолақтаудай: азық-түлік, аспап-мүлік беретін ең жақын орталық — тоқсан шақырым жерде, қиян-ұзақ алыста. Сондықтан бірде азықтан, бірде бұйымнан, бірде жағар май, ділгір қажет аспап-саймандан тапшылықтар бола береді. Су қоймасы ретінде Струков қаланың қасында «Жамансары» деген кішкене бастаудан көл жасатып жатыр. Сол көлдің табанын, көлемін белгілейтін байлауға, әсіресе бір ойпат қойнауға келгенде талас туды. Инженер-мелиоратор көлді жоғары, сай басынан алмақ болды. Бұл күнде Струков айналадағы қазақ колхозшыларымен бар жайдан Вая арқылы тамаша ұзақ сөйлесетін болған. Ол жергілікті іс жөнінде жаңа бір шаралар жайында қысыла бастаса, ең алдымен Жданов атындағы колхоздың бес-алты колхозшысын шақырып алады. Өз міндетін әлдеқашан айтқан. Кейін адам, техника күштерін атаусыз шеф есебінде нық түрде де көмек етпек. Әзірше су, көл жөнін ойланады. Струков соны өзінше, қасындағы «аксақалский совет» деп атандырып алған, сол аксақал советіне жаңағы көлдің орны

туралы кеңес салғанда, колхозшылар инженерге қарсы келген. Бұлақтың көзін бастырып көл жасау зиян болады, кейін су астынан аршып ала алмайсың, күн сайын ең әуелі бұлақты бөлек сақта. Бағын-қағып көзеп отыр, сонда судың көзі үздіксіз өнімі бар су болады деген. Струков осы «ақсақал кеңесі» бойынша инженерді тыңдамай көлді қазір төменнен салғызып отыр. Ақсақалдармен кеңесіп совхоз қаласына арық жүргізбек. Ендігі Струков қиялы көшелерге тек қана жеміс ағаштарын орнатпақ. Одан да озған қиялым бар дейді ол: «өзіміздің жердің айналасына 50 метрлік қоршау тоғай орнатсам» дейді. Бұның бәрі — совхоздың кешегісі, бүгінгі жаңа тамаша көрікпен келешегі өзгеше күлім қағып, бұлың берін қуанта тартып тұрған болашағы.

Бірақ енді осы жақсы совхоз бойында толып жатқан оқжылық пен мін де бар. Әсіресе адам тобының ішінде «қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ» дегендей, немесе тоқсан тоғыз бір тарап болғанда, әлдебір, бір шөкім азғана селдір топтан шыққан сұрықсыз сұм мінездер де болады.

«Түркістан» совхозына Жамбылдан, Ташкенттен келген қайраткерлер, маман жұмысшылар көп еді. Көктемнің орта тұсында қалың бір топ Ереваннан келген. Солардың ішінде бүгін де аса жақсы абыройлы ат алған Погосян, Грачек, Геворкян, Ашот сияқты комбайншылар, Қазарян тәрізді өте ынталы, үлгілі шоферлар бар. Осы топ ішінде Ереваннан үзімнің бір топ лозасын алып келіп Қазақстан саяхатына орнатамын деп, барынша жас атаулының бәріне үлгілі еңбек етіп жүрген қарт Старовойтов бар. Ол «Түркістан» совхозын тұрақты мекен етпекші. Үй салып, отанын осы арадан тауып тұрмақшы болған 47 семьяның ішінде бүгінде өз жанынан үй салып жатқан үлгілі еңбекшінің бірі сол Старовойтов. Оның туысқан армян елінің көп ғасырлық, үлгілі бақшасынан әдейі арнап алып келген үзім лозасы қазір Қазақстанның «Жон» аталған кешегі жайып топырағына тамыр жайып гүл атты.

Осындай әр тарапты туысып, табысып еңбек, тілек, тірлік қосып жатқан топтың ішінде Ашрафян сияқты сұмдар да жоқ емес. Оның араласпайтын жері жоқ. Рабкоопқа да, рабкомға да, мәдениет кешіне де, дирекцияның басшылық ісіне де — бәріне де сұғанақ тұмсығын сұға жүріп, іздегені әлек пен бүлік. Өзі ішкіш, өзі сотқар, содыр төбелескіш, шағымқор да жалақор. Оның бірталай адамдарға еткен жамап әсері де жоқ емес. Бұлар сияқты алаяқтар совхоздың кейбір қиыншылығын, кемшілігін пайдаланып, талай жанды, жеңіл ойлы жетекке ергін адамдарды аздыратыны да бар. Сондайлар Аслара совхозынан, Қаратау совхозынан әркімдерді аздырып алғаш келген жақтарына қайтуға шейін, қашуға шейін түртіп адастырып жібергені бар.

Струковтың алдына да сондай сыбағаны Ашрафьяндар тартқан еді. 10 кісінің атынап тізім әкеліп: «мынау қалың тобымыз наразымыз, сендер айыптысың. Алдадың, кінәні саған артамыз, кетеміз»,— деп жота көрсеткен. Струков солардың алдында топты жиып алып тамаша отты басшы азамат мінезін көрсеткен. «Мен мына тізімді сақтаймын, Ереванның жақсы жұртшылығының алдында сендердің каражүзді екендерінді әйгілеу үшін сақтаймын. Осы күнде мынау тыныш, адал совет жұртының асыл азамат еңбегінің үстінде салған мынау бүліктерің үшін, бұдан сан есе артық еңбек стуге сендер мәжбүр боласың. Айлармен түзеймін деп ойламаңдар бұл айыптарыңды. Дәл осындай бір ғана иттіктің өзі үшін кем қойса бір жыл, әйтпесе жылдар бойы кешірімнің еңбегін істейтін боласың шеттеріңнен»,— деген еді. Бірақ сол оның жетеуі қашып та кетеді. Осындай жайлар Струковты бір күн суға салса, бір күн отқа салғандай да болады. Сондықтан да кішкене бойлы, ширақ денелі, үлкен өткір көк көзді Струков көктемнен бері 15 килограмм салмағынан айрылған. Далада астық. 12 мың центнер жабусыз тұр. Комбайндар боздап тұр, самосвалдар жоқ... Қалаға таситын машиналар жоқ. Совхозтрест қарамайды. Бейнет көп — рақмет жоқ әлі.

Эпнлог орнына

Үшбас колхозының председателінің кең киіз үйінде бір топ үлгілі қазақ колхозшыларының ортасында шайды терлей түсіп, көсіле іше отырып Струков бұл жақтан әдемі Отан тапқанын, айнала қазақ жұртынан дос қауым тапқанын, өзінің Жданов, Үшбас, Ақтоғай колхозшыларына аса көп қарыздар екенін бір түрлі жақсы айтады. Бір жылдан соң ол қазақша сөйлемекші. Жонның бар даласын, бар су саласын саусақпен санап біліп алған.

Қазақ колхоздарының ағаш екпейтінін, үйді күтпейтінін қатты сынайды. Аудан хатшысы қоса сынайды... Облыс қазағы солай ағашқа салақ... Сын — жолдастық қатты сын... Кемпірдің сінлісі... Осында қатты сыйласу. Тәттілік...

Суды әсте бағаламайтын Москва түбіндегі өзі бастық болған Чехов МТС-ін Струков кінәлайды. Су қадірін білмегенін айып етеді. «Шөлде жүрген дуадақ су қадірін не білсін, көлде жүрген қоңыр қаз шөл қадірін не білсін»,— дейтұғын ескі аңыздың елесіндей ойлар келеді. Мынау өлкесінің қадір-қасиетін өзі біліп қана қоймай, Отанына, алыс-жақын халқына танытпақ, социализм қорына жоспақ. Ол тіпті бұл өлкенің жүгірген аңына дейін сүйеді. Кездескен арқар жайын, қатал қыстан ауа келіп Жонды паналаған бөкен жайын да осы өңірдің ескі тұрғынындай әңгімелейді. Струков «Түркістан» совхозының бұл өлкеге әкелген партиялық, советтік коммунист-

тік кешегісі, бүгінгі, жарқын келешегін соншалық қызу қызықтырғыш әсем көрінгендіктен, не айлар, не жыл өткенде самал тау, салқын Жонға неқылса қайта оралмақ боп қатты уәдемен айрылысты. (М. О. Әуезов архиві, п. 60, 101—115 б).

«ОҢТҮСТІК САПАРЫНАН»

«Оңтүстік сапарынан» М. Әуезовтің соңғы жазған (1959) очерктерінің бірі. Ол әуелі «Социалистік Қазақстан» газетінің 1959 жылғы октябрьдің 22, 23, 25, 27 күндеріндегі 248, 249, 251, 252 сандарында басылды да, кейін «Алғы шептегілер» аталған очерктер жиіпағына (Қаз. мемл. көркем әдебиет баспасы, Алматы, 1960 ж. 3—36 беттер) енгізілді.

Бұл басылым жазушының он екі томдық шығармалар жиіпағынан алынды (1967 ж., 3-том) және түпнұсқамен салыстырылды.

Мұнда автор Оңтүстік Қазақстан облысының көп аудандарында болып, мал шаруашылығы, егіншілігі, өндірісі, жалпы экономикасы мен мәдениеті туралы өзі түйген жайлардан толық баяндайды.

Очерктің «Талап та, тақырып та — тек мақта», «Қадімнен мәлім Қаратауда», «Қаратау тажы — Кентау», «Баға жетпес қаспелтер жайында» делінген тарауларында мақта үшін күрес, қой өсіру мәселесі, Кентау өнеркәсібінің қарқынды қимылы, оңтүстіктің шпалы сулы курорттары туралы жазушы келелі пікірлер айтады, өз бағасын береді, алдағы міндеттерін меңзейді.

Бұл очерктердің «Өскен өркен» романын жазуға аса қажетті материалдар болғанын да шамалауға болады (103).

ШАЯНДАҒЫ ШЕШЕН КЕРЕКЕҢ

М. Әуезов «Өскен өркен» романына материалдар жинау мақсатымен Оңтүстік Қазақстан облысын бірнеше рет аралап танысқан. Соның бірі 1960 жылдың көктемінде. Осы очерк сол сапардан кейін туған. Ол бірінші рет «Қазақ әдебиеті» газетінде 1960 ж., 8 июльде жарияланды. Бұл басылымға сол газетте жарияланған нұсқасы бойынша беріліп отыр.

«ӨСКЕН ӨРКЕН»

«Өскен өркен» — М. О. Әуезовтің ең соңғы романы. Өз халқының революцияға дейінгі өткен өмірінен «Абай жолы» сынды төрт томдық эпопея жазып, ұлы ағартушы Абай есімін әлемге мәшһүр еткен жазушының творчестволық ойлары мен жоба-жоспарлары мейлінше мол еді. Өмірінің соңғы кезінде жазған «Қазіргі роман және оның геройы» атты мақаласында автор бұл туралы былай деген

болатын: «Аяулы Абайыммен қоштасқанымна міне екі жыл: содан бері бүгінгі шындықтан шығарма жазсам деген ойдан бір күн ажырап көрген емеспін».

Жазушы қазақ халқының революциядан кейінгі өміріне, советтік жаңа заман тақырыбына арнап құлашы кең жаңа эпопея жазу ниетінде болды. Бірақ ол бұл ойларын жүзеге асыра алмай кетті. «Өскен өркен» — жазушы жоспарлап жүрген осы көп томдық еңбектің бір кітабы ғана.

Романда бүгінгі өміріміздегі әлі де болса ұшырасып қалатын кейбір кедергі болар келеңсіз көріністер де сюжет желісінен орын алып, оқушы қауымның әділ қазылық әміріне ұсынылады.

«Біздің замандасымыз, — деп жазған еді жазушы өзінің аталған мақаласында, — барша қауымның бақытын тілсізін, жалпақ дүниенің жан лебін жүрегімен ұғынатын адам. Оны тебіренпейтін нәрсе жоқ — ел өмірі, достар мен қастар жайы ойын бөледі, саясат та, ғылым да, өнер де, еңбектегі жеңіс пен жетімсіздік те, коммунизм үшін һәм отаршылдыққа қарсы күрес те, — бәр-бәрі де оны толғандырады... Жеңісіміздің әр сәті — совет еңбеккерлерінің жан жүрегінің жарқ еткен сәулесі, жалт еткен ұшқыны іспетті. Ол өзі осындай адам!»

Расында да романдағы ұнамды кейіпкерлерді жазушының өз мақаласынан келтіріп отырған осы үзінді айқын да толық сыпаттап бере алады. Шығарманың ұнамды геройлары да дәл осындай адамдар. Міне, сондықтан да болар, партиямыздың орталық органы «Правда» газеті бұл романды бүгінгі заман тақырыбына шығарма жазамын деген жазушының қай-қайсысына болса да ой сәлматын, үлгі-өнегелік қызмет атқара алатын туынды деп бағалады.

«Өскен өркеннің» бірінші тарауы жазушы қайтыс болғаннан кейін «Жұлдыз» журналында жарияланды да, 1962 жылы Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасында жеке кітап болып басылып шықты. Көп томдыққа роман сол 1962 жылғы нұсқасы бойынша енгізілді. Тексттің бір-екі жеріне болмашы ғана қысқарту жасалды. Орыс тілінде роман «Дружба народов» журналының 1965 жылғы 1-номерінде жарияланды (аударған А. Пантелев). Ал 1966 жылы Москвада «Молодая гвардия» баспасында жеке кітап болып басылды.

Осыдан кейін 1977 жылы қазақ тілінде жеке, орыс тілінде «Племя младое» деген атпен шыққан шығармалар жинағында және СССР халықтарының бірнеше тілдерінде аударылып басылды. Бұл басылым он екі томдық шығармалар жинағынан алынып (1967 ж., 3-том) көп тұстары түпнұсқа бойынша түзетіліп толықтырылды. Осы шығарманы жазар алдындағы жоспар жасау ерекшеліктерінің қандай екендігін мына төмендегі жазбалары жақсы көрсетеді.

Бірінші тарау жоспары

Кей күйлі машина «ЗИМ» Іленің жолымен Алматыға қарай ағызып келеді. Күн кешке тақаған, жаздың аяқтай келіп күзге ауыса бастаған шағы. Күн ашық, сондықтан тау енді сәт сайын ғажап құбылып, бояу ірені ертегідей шапшандықпен құбыла өзгереді. Бейне сол ертегідегі диюлар қолы көрінбей әрекет етіп тұр. Бір түнде сарай салатын... сәтте сарай, түндей тоғай, тау орнатқан диюлардай. Бояулар өзгергенде таулар ақшыл қызғылт, содан қоңырқай қызғылт, көкшіл қызғылт, қошқыл қызғылт, содан барып қоңырқай көк, кара көк, кара қошқыл, кара барқын, кара қоңыр... қап-қара бояуларға ауысады.

Кей тауда бұлт, кей қатарда күншуақ, кей қатарда тұтас созылған қоңыр көлеңке — тау сондай ала-құла — бейне бүгінгі кеш сондай қоңырала тәрізді. Кей таулардың бүгінге кім екені мәлімсіз — сондықтан бастарында тұман, бірінің басын басып кесіп алған, бірінің шекесін қырыққан жарты шеке... Кей қырқа жүндес қалып, дүм қарағай — ол бүгінге де кейінгі заман нәсіліне де нәр беріп жатқан ырысты тау... сондай жандарда мол тарихты...

Қотыр тастар, тақыр таулар, тұлдыр тектұрлар — кара қуыс жұтаң шаттар — адам мінездерін бейнелейді. Қызғанып, қастық қарсылық, жікшілдік — кейіп-кескіндері тәрізденеді.

Алысқа көлбеу шырқап кетіп жатқан тарих көңіл болмаса көзге елес берген емес. Енді сол көлбеу жатқан шырқау тарихты бір сәт басын көтертіп қырынан қоя-қоя қараса... таулар, оқиғалар, адамдар Ашот, Туганхамон, Тан, Сун. Ал Македония — Әлимова қосады — Аттила, Чингис, Тимур... Нерон да бар. Леонид Фермофильский... Бергі, кешегі, арғы, баяғы, орта ғасыр, бағы қадым заман... кете береді. Солар ішінде осы таудай, таулардай көріністер... Рас олар бірдей емес. Оның есебіне тау, таулар да бірдей әсем-әдемі, ғажайып алып емес... Алыста ақбас биіктер, тап-таза мәңгі, ледник — бір бас қанттай, сүттей — олар адамзат тарихына тозбас сұлулықтар — айтайық Илнадалар... Тау өзі қандай — аралды, қарлы, заңғарлар, бергін қызыл тасты тақыр шақаттар... Өсімдік жоқ, олар да көп... Одан бері альпийские луга, тақыр көгалды дәнді, нәрлі таулар қырқалар. Ал одан бері қарағайлы жондар, шоқылар биіктер, тектұрлар, сенгірлер, серек тастар... Одан беріде жабайы жемісті көп-көп жоталар, беттер, кіші төбелер. Алма, өрік... рябина тағы тағылар. Осы қатар-қатар алыс-жақын таулар әуелі жүргіншілер көзіне күн сәулесі түскен-түспегеніне қарай әр бояулы болды. Күн түскен алыс биік алтындай сәулелі, бертінде (күн түспей) бұлт

көлеңкесі басқан ұзақ қоңыр қырқалар (анау алтын болғанда) бұлар қорғасындай қоңыр көкшіл. Одан бері тағы алтын жоталар қатарлары қатпарлы созылады. Сүйтіп кеш теңбіл ала, қоңырала кеш боп келеді. Қарпов соны айтады. Ол бір...

Екінші таудағы адамдар... кейі тұтас тау... кейбірі тау басына орнаған адамзат есінде еріксіз қалған татымсыз, залалды, зәрлі, зиянды жандар... Олар кей тау басына қонып, шөгіп отырып қалған қисық жартас. Жақпар тас, серек тастар... немесе қисық кескіңсіз қоңыр қожалақ бетті қиятастар деуге болады... Солар жаңағы Аттила, Нерон, тіпті Герострат сияқтылар.

Кей құйқалы қарағайлы қырқалар, ұзақ жоталар ырыс әлемі. Адамзат бүгінгі бөктер, бауыр, төменгі жазықтағы қапастай олардан көмек-қорек алуда. Олар ағаш та береді, су да береді. Салқындық жауын... ар жағындағы биіктердің ырыс қарын да сақтайды. Бұл жандар бүгіндер де жанымызда, қасымызда жүр. Мысалы мынау қатар қарсы ағып келе жатқан Алматы, Қаскелең, Ақсай суларындай деседі.

Машинада шофердан басқа үш адам. Олар: Қарпов, Асанов, Әлимова. Тау суретін тамашалаған Қарпов жолдастарынан маслихат сұрайды да машинаны тоқтатып, тау суретін тамашалап жерге түсіп жай басып жүре береді. Әлимова да түседі. Тау суреті беріледі. Кешкі, жазғы Алатау. Ашық кеште құбыла құлпырған іреңімен суреттеледі. Машинада тауға ойлана қараған қалпында Қарпов бір үлкен күрделі ой айтады. Онысы таудың осы көрініс беріп бір сәтке баяғы өткен адамзат тарихын әлемдік тарихымен салғастырса дейді. Сонда әр тау адамзат есінде қалған әртүрлі тарихи ұлы оқиғалардың, ұлы адамдардың, ұлы өнер ескерткіштерінің бейне-бейнесі боп елестейді. Кейбір реңі қара, басы қисық жартасы күдір біткен, қыңыр біткен шоқы тектұрлар да бар. Олар тарихқа адамзат тілесе тілемесе де еріксіз кірген, өз аттарын тарихта қалдырған әралуан Аттила, Нерон, Темір, Грозный тәрізденеді. Ал кейбір қалың тұқ қарағай ырыс басқан созылған жоталар кейінгі ұрпаққа үлкен ой азық, нәр, мұра қалдырған Маркстер, Энгельстер, кешегі Лениндер тәрізденеді.

Тағы бір аппақ алыс биіктер қиялдай ұзаққа шырқап шырқау барып орнаған әлдеқандай Иллиадалар тәрізденеді. Бергі таулар, өрікті, жайыи жемісті немесе көгал, көкмайсалы аласарақ шоқылар, қырқалар, дөңестер, белестер болып бері қарай сатылап түсе береді. Олар бүгін мен кешегі, бергі заман оқиғалары мен адамдары, мұралары, туындылары тәрізді әлі перспектива заңына түспеген әлі жырақтап, биіктемеген болмыстар тәрізді.

Алексей Петрович Қарпов жолдастарына осындай қызық теңеу ойлар айтады. Жандос үндемейді. Тек мекірене сүйсіне түскендей

Қарповқа оқта-текте жымия қарап үндемей қалады. Әсия бірге ойласқандай Қарпов теңеулерін қатты қызыға, сүйсіне тыңдайды. Бірақ өзінің әр кездегі өз бетімен ойлағыш актив тапқырлығы бойынша ол Қарповқа ұсыныс айтады. «Сіз бүгіннен баяғыға қарай маңдыңыз. Ал бүгіннен келешекке қарай да сол сіз айтқандай болашақ суретін осы таулармен салыстыруға бола ма деп едім. Шынында алдымыздағы Ұлытау биігінен биігіне қарай өрлей береді. Ең арғы төрінде алтын күнмен күмбезделген алтын арай ақ шатыр — коммунизмнің болашақ биігі десе болмас па еді» деп ой жүгіртеді.

Қарпов оның түзеу, сынау ойларын мақұлдай қарайды. Олай ойлауға мүмкін екендігіне мойындайды. Жолаушылар енді қалаға кіреді. Қаланы Коммунист көшесімен аралай кеп Калининге түседі. Калининмен бұрылып Ленинге келеді. Содан өздері үшеуі де кәзір де бірге тұратын Министрлер Советінің бірінші үйіне келеді. Қарпов қаланы мақтайды. Осы кезде шешіліп сөзге араласқан Жәкең қаланы сынайды. Ол Калинин көшесі мен Ленинге шейін жүргенде жолдағы «Абай», «Карл Маркс», «Пушкин», «Ленин» көшелерінің бәрінің тұсында оң жаққа, сол жаққа да Қарповқа көз салғызады. Осының барлығы орталық көшелер. Тек бірақ біреуі де бұрынғы қыстақ болған Алматыдан көп өзгермеген. Содан таратып қала салушылардың ойсыздығын баяндайды. Қарповқа бұндай қатал сын қызық көрінеді. Оның жақындағы танысы — Жандос өзінің осындай өзгеден мүлде бөлек өзіндік оқшау ойлары қызықтау көрінеді.

Жолаушылар осы кеш кино көруге бекініп, кеш салқында демалыс үйі алдындағы беседкаларда отырады. Қастарына Ильяс келіп біраз отырады. Кейіннен Айсұлу Жандостың қасына келеді. Екі жас үлкендердің әңгімесін ықласпен тыңдайды. Көп жайларға іштерінен наразы, дау айтқылары келеді. Ол — жастар жайы. Киноға қарай қозғалысады.

Тыста бір беседкада карта соғып отырған төрт адамды көріп өтеседі. Преферанс ойнап отырған жазушылар екепін білісіп аңдасады.

Жанай сөйлеген сөзде Жандос анау жоғарыдағы екінші демалыс үйі түгелімен преферансшы-карташыларға толған үй екенін сынай сөйлейді. Нил Петрович үндемей тыңдайды.

Әсия Айсұлудың оқшау тұрған жайын көреді. Бір топ қазақ әйелдері Айсұлуды сыртынан сөз қып отыр екен. Әсия олардың өсек-аянға бейім мінез, ажарларын құлағы шалғанда жақтырмай естіп қалады. Айсұлуға жаны ашып, өзі шақырып бұл жерде тұрма деп ертіп кетеді. Жаңағы бір топ әйел жоғары демалыс үйі мен осы үйде жартылай тұратын біріне бірі қонаққа келіскен қазақ әйелдері. Күйеулері жаңағы карта ойнап отырған жандар. Бұл әйелдер Айсұлуды күндізден байқайды екен. Шашы тілерсегіне жеткен,

жуан қос өрім. Қызғылт қоңыр сұлу түсті. Өзінің де бойы, жүзі өзгеше нәзік сұлу. Жаңағы сөзқұмар әйелдер Айсұлуды күн бойы баққан екен. Оны тұрпайылау бір әйел «бұндай жерге осындай қыздар бай іздеп келеді» дейді. «Ауданнан оқуға кепті ғой»— деген біреуіне тағы қияс жауап айтысады. Оқуға келе ме, сені мен біздің көзімізді шоқуға келе ме. Мынаған еркектердің көзі түспесін де тек». Тағы біреуі «бай іздеп келгенде де, оқуға келдім, емделуге келдім, туғанымна қонаққа келдім деп жамбастай келеді ғой. Осы күнде ауданда ит байласа тұрғысыз жерде не ғып жүреді бұндай сұлу жастар. Столицаға, Алматыға келу керек. Машинасы бар, жауапты орны бар, жаңа қызметкерге тию керек. Жақсы пәтер, кербез киім, ән-сән, би-күй, соны іздемей нені іздейді бұлар» деседі.

Тағы бір өсекшісі «күндіз осыны бағып жүрген жігітті аңдадым» дейді. Айтуына қарағанда ол Ильяс болады. Бірақ ол оқушы әлі жайғаспаған жігіт жетістірер жағдайы болмау керек. Сондықтан одан мына қыз бойын аулақ салып қашандап жүрді десіп те қояды.

Ойларында дәпеңе жоқ Ильяс пен Айсұлу жаңа тыста гүл бағының қасында сәл ғана ұшырасқан-ды. Айсұлу өз қасына Ильястың келгенін жақтырмай жалт бұрылып тайып кеткен. Ильяс ұялып, қысылып қалған. Оның ойында ешнәрсе жоқ еді. Тек үлкендері ертеде таныстырған соң Айсұлу жаңғызсырады ма деп жақындап еді. Қыздың салқын қарап ызаланғандай наразы көз тастап кеткепінен сасып та қалды. Екінші жағынан өзінің жазықсыздығын ойлап ызаланып қалды. Ауданда өскен қыз әдеп, тәрбиені білмеген тұрпайылық еткен тәрізденді. Жаңағы бір әзірде олар арасында болған осындай жайды және де сырттан бағып қырағы, танығыш көзбен аңдап қалған сөзуар апайдың бірі енді және бір байлау жасаған. «Ана өзіндей теңі десе шынымен дегендей студент жігіт жанасайын деп еді. Оны топшысымен қағып сыртын бір-ақ берді. Ондайы да тегін болмайды бұндай қыздың. Іздегенім сендей емес, шілтиген дегені ғой» деседі.

Әсия Айсұлуды әдейі баурай ішіне тартып аналар көзінше арнаулы Ілтипат жасап, өз қасына ертіп алды. Оңашаракта Жәкене жаңағыдай қазақ әйелдерінің жалпы тұрпайы өсекшілдігін айтты. Екеуі оңаша бұл жөнінен недәуір ойлар таратысты.

— Бүгінгі біздің қауымда нелер жақсы мәдениетті оқымыстылар, жауапты қызметкерлер, мамандар, жазушылар арасында да кейбір оқымаған апайлар бар. Олар өмірінде ешбір коллективте жұмыс істеп көрмеген. Бірақ күйеулерімен бармайтын курорты, қаласы, жүрмейтін ортасы болмайды. Театрларда, алдыңғы орын олардыкі. Банкетте, жай қонақта төрге де таласа отырысатын солар. Әсіресе ательелерде орашолақ тілдерімен қысқы-жазғы мода, фасон

дегендерді айтқыш та солар. Мектеп көрмеген, кітап бетін ашпайтын. Бірақ әйтеуір көп жыл бірге тұрған тірлікте балалар тапқан. Құлақпен естігеншеп шала-пұла алған әр жайдан ала-құла түсінігі болады. Міне осы апайлар қасіретке қарай көзге көп түседі. Жәпе бір Қазақстан емес, бүкіл Орта Азия республикаларының жауапты қызметкерлер, жауапты, мәдениетті интеллигенция ортасын көрсеніз көп ұшырайды. Шашы, беті, киген киімі мәдениетті адамдар тәрзіденіп жүреді. Ал дәлінде мысалы қазақты алсақ, біздің бар қауымымыз ішіндегі ең артта қалған отсталый топ осылар. Бұлар не бұрынғы халықтық мінезді, байсалды, ескіше өз сыпайылық жолын білген аналар емес. Не бүгінгі тәлім-тәрбие қонған еуропалық үлгі бойларына сіңген адамдар емес. Ал өздерінің араласпайтын сөзі болмайды. Әсіресе байларының бәсекесін бірі үлкей, бірі кіші дәрежесін, орын жағдайларын өмірдің жөндекі таразысын өте жақсы айыра білетін сөзуарлар. Бұлардың әсіресе бір жаманы өсіп келе жатқан қазақтың жас әйелдерін, жас қауымын танымайды да, түсініп аңдамайды да, және аямайды да. Көбі өздері қыз бен ұл туып өсірген боп отырса да, өзге жастарға ана есепті бола тұра өсек-аяңнан олардың ешқайсысы қорғамайды, қинайды.

Жандос пен Әсия осы ойларының кейбір шетін Нил Петровичке де айтысты. Ол Әсияның сөзін іштей түсінсе де сырттай ашылып шешіле қоймады. Тек қана «сіздің тіліңіз ұстарадай. Сыныңыздан ығыспауға болмастай» деп күлген.

Жәкең оны қостай түсіп анығында әйелді әйел жақсы түсінумен бірге өте жақсы мінеі де біледі, деп әңгімені түйген-ді. Жандос келесі күні таңертең Айсұлу мен оның шешесін өзінің қаладағы пәтеріне қайтарып жіберді. Оның және бір себебі түнде кинода сурет қарап отырғанда сыртқарақ отырған кішкене ішіп алған қазақтың күндіз карта ойнап жүрген топтарының үш кісісі бір арада отырып, залда передвижканың ленталары екі-үш үзілген шақта шам жағылған сайын дабырлап алдарында залда отырған жандар жайын сөз қылыса отырған. Ішіңкіреп алған, демалыс кең байтақта жүрген бейбастақтау әкелер және де әлдеқалай Айсұлудың шашын сөз қылып отыр екен. Біреулері бойын, қайдан келгенін сұрастырады. Бейнебір жем аңсаған бөрілер тәрізді. Солардың кейбіріне Жандос қысқа қатаң ескерту жасады. Туралай болмаса да осы жөннен ызылданғанын кино соңынан Әсияға сездірген.

Әсия кешке әйелдерден аңдағанын да өз есінде тұтып еді. Сонымен екеуі Айсұлудың бұл жерде жұрт көзіне қадалған сүйел сияқты болмай қалаға қайтуын аз айтысып мақұл дескен.

Ильястың ойында Айсұлудың өзгеше сұлу бой ажары қалудап көрі бұны жазықсыз жазалап кеткендей кеше кешкі салқын суық

наразы сұлу көзқарасы ызаландырып кеткен. Ол сол екіұдай ала-көңілмен қалды.

Қолдары бос, демалып жатқан кешегі үш адам бүгін филармонияның концертіне келді. (Кешкі қала суреті.) Нил Петрович көзімен қарағанда көрінген филармония үйінің қортық, жаман, төмен ажары. Ол бірақ қасындағы адамдарға олардың жеткілікті мәдениетіне сенгендіктен келгеніне өкінген жоқ. Бірақ театрдың үйі алғаш кірген фоесінен жоғары шығатын директор үйінен бастап залы, сахнасы, шымылдық қалпы бәр-бәрі де бұрын бұл ертерек кездерде көріп өткен, бұл шақта бітті, таусылды деген аласа нашар ескі клубтар қалпында екен. Екі бөлім концерттің басы капелла, аяғы атақты кішкене бойлы, зор абыройлы даңқты көркем артисканың өнерімен аяқтаған еді. Капелла әні тәуір болса да адам ажарымен ыза қылғандай. Бұнда әсіресе хорға алынған әйелдердің ажары сырт пішін, мүсіні көзге сонша қораш еді. Біреуі жуан, біреуі арық кәрі, бірінің көзі бітік, бірінің беті қисық. Арада бірен-саран тәуір жүз болса, оларды өшіргендей. Қатар тұрған аяқтары қисық, бойлары бүкіш, нешеалуан қиқы-шойқы қазақ әйелдері бар екен. Олардың кескінсіздігі сырттарында тұрған бірнеше еркектердің кескінсіздігін ұмыттырғандай. Әрине біздің үш зрителіміз бұл жайды жақсы түсінеді. Капелла сұрыптап алған сұлудан құралмайды, талғап алған әншіден құралады. Әрі ән, әрі сән бір арадан табылмай тұрғанын көрмейсіз бе. Әрне іштегі көңіл әрі әншісіп, әрі тымқұрса урод емесін жиса, жиып көрсе тырысса не болар еді деп ойлайды.

Нил Петровичке атақты ұлт аспаптар оркестрі қатты әсер етті. Аса ұнады. Ол бірде осы залда отырған жұрт санасына кіріп түсіп-гісі келді. Екінші жағынан өзі жүрген, көп көрген үлкен астаналар сахнасында сондағы көрушілер алдында қандай тыңдалар еді, деп те көлденең, талабы зор, бірақ әділ таразыдай, әрі білгір, әрі талғағыш құлақпен де тыңдап көрді. Тағы бір кезек тіпті шетелдерге шығарып бұл өзі шетелдерде де аз болмаған Шығыстың, Европаның сахналарынан тыңдап көрсе қандай баға ала алар еді деген түрде де ойлай, барлай тыңдады. Бар күйіне де қатты ырза болды. Әсіресе емірене сүйсінгені соншалық көп кісілік, көп аспапты оркестр болумен бірге мазасыз, құлақ жарар, мезі қылар дыбыстар жоқ, аспаптар жоқ. Ал кімнің қолы сондай үн шығарып отырғанын аңдама-са да оркестрге кей шақтарда әсіресе жоғары ноталардың кейбірінде адам үні, жақсы бір әйел үні сызыла созылып араласып кеткенін аңдағандай болады. Оркестрдің әр померіне Нил Петрович қатты қол соғып қасындағы жолдастары бұрын байқамаған, мерзімінен тыс сүйсінгендік білдірді, ашыла білдірді. Кейін үшеуі әңгімесінде бірақ ол оркестрдің киіміне өте орынды сын айтты. Барқыт бешпет, шалбарлар сахнадағы артист емес, жай адам киюден әлдеқашан қалған

бұл да. Оларды осы күнде орта қолды дивандар қаптауға, есік-терезеге партьер етуге жұмсайтынын білесіздер. Анығында плюш қаптанған диван да осы күнде мешандық вкус тәрізденеді. Сол барқытқа арзан жылтыр кешегі поптардың ризаларынан алынған оқаларды жапсырып, қонымсыз бояулау о да тапқан ақыл емес.

Әйелдер киген тақиялардағы, кемзалдардағы, омырау, мандайдағы әшекейлердің бәрі арзан. Ол елкада, балалар ойыншығында жүретін арзан жылтырақтар. Киімдердің үлгісі халықтікі. Бірақ оны да суретші стилизовать ету керек. Жарастық жеңілдікпен көркемдік болса батпаған, бадырайған сары-жасыл арзан бояулар емес, талғаулы, биязы, сыпайы ұстамды түстермен келісті құралу керек. Мынау киім қысқасы жақсы оркестрге лайық көркем сахналық киім емес, деді.

Екінші көп домбыра көп өсу өзгерумен қосылады екен. Ал жалғыз домбыраның сахнаға күй тартып шығуы аса үнсіз, әлсіз, дәрменсіз. Бұндай европалық үлкен сахналық аспап емес, өзі екі-ақ ішекті, қоңыр ғана аз үнді, әлсіз үнді аспап болғандықтан оны өз орнында жұмсау керек. Мысалы жалғыз балалайка, оның шаңғырлаған темір ішегі дыбысын қайта қатты естіртеді. Бірақ сонда да сол сахнаға жалғыз шыға ма? Мандолина, жеті ішекті гитара, тіпті көп халықтар қолданатын гармоника-баяндар ділмар айтқыш емес пе. Бірақ солар сахнаға әсіресе филармониялық мәдениеті зор дейтін сахналарға шыға беруге бола ма?— деп бір қойды. Оны Әсия ішінен онша қабылдаған жоқ. Ол бұндай сын ойды домбыражайында тегі ойлап көрмеген болатын. Ал өзі Батыс Қазақстаннан болғандықтан ертерек бала кезінде ауылда да, қалада да, аудан орталықтарында да бірталай көңілді мәжілістер тек домбырада күй тартумен ғана өтетінін білуші еді. Сондықтан домбыра үнсіз, дәрменсіз және қызықсыз деп ойлап көрген емес-ті. Ал бар нәрсеге өзі сынап қарағыш, өзгенің тың сын ойларын андағыш Жәкен үндемей ойланып қалды.

Ол бір сәтке өзін Қарповтың орнына қойып ойланғанда солай болса боларлық-ау, бұл кісі тың құлақпен көлденеңнің қарап біздің үйреншікті болып кеткен сынсыз қабылдайтын кей жайымызды оқысқан қапысыз дәл көріп отыруы да мүмкін деп ойлады.

Үшеуінің бірігіп машинаға міне бере айтысқандары филармонияның үйі-жайы еді. Оны Жәкең аямастан қатты қорытып: «бұл біздің столица Алматының 40 жыл жасаған мәдениетті республикасы Қазақстанның бүгінгі позоры — ұяты деуге» батылым барады деді. Аса қатты ашумен айтылған өкім еді. Бірақ қамқорлықтан, намыстанудан филармонияның өнершілерін аяп сүюден туған ашулы өкім екені даусыз еді. Қорытынды бір-ақ ауызбен бір-ақ сөйлеммен соншалық салмақты айтылғандықтан Қарпов та, Әлимова да үндемей отырысып қалды. Дұрыс деудің, дәл деудің енді қажеті де жоқ еді.

Келесі екі-үш күннен соң қалаға жиі кетіп, ұзақ уақыт өкімет үйінде болып қайтып жүрген Нил Петрович Алматыдан жүретін бопты. Оны да өз аузымен айта қойған жоқ еді. Демалыс үйінің бар қонақтың бар жайып бұрын біліп жүретін сестра-хозяйка Әсияға бүгін кешкі ас алдында айтты. Кейін түнгі астың соңында далаға шығып дағдылы скамьяда гүл бағының қасында отырысқанда екі танысына Қарповтың өзі де айтты. Ол Түстікке қызметке барады екен. Андай келе оның обкомға баратыны және бірінші хатшы болатыны мәлім болды.

Әлимова сопысын бұл кісінің айтпай келгенін, сездірмей келгенін таң көргендей болды. «Біз де партия мүшесіміз, тым-күрса сездірсе не етуші еді» деген еді.

Жандос бұл оқыс жайлы хабарды салқын ой мен басырмен ұғынды. Ол Қарповтың жаратылысындағы және өмір дағдысындағы ұстамдылық, беріктік осылай болу керек деп аңдады. Шешілмей, болмай тұрып, болсам керек деп айтқаны лайық болар ма еді. Бола алмай қалса біз өзіміз де алдыңғы долбарып жеңілдік көрмес пе едік, деп ойлады.

Әлимованың ойы оның жастығынан және өзінің әр кезде сеніскен жолдастыққа аса қымбат баға беретін және өзінің сондайға шыншыл бейімдігінен әйелдік турашыл таза және жастық көңілінен солай ойлаған еді. Жөкеңнің бағасын естігенде ол өзінің ішінен «А, мен асығыс ойлаппын-ау, жауапты адамдар сыр мінез, шын мінезде де ұстамды, сәл сараң, сырлы болуы керек шығар. Менің әлі тәжірибем оған жетпегені, толмағаны болар»,— деп ойлады.

Жүрерінде Қарпов бұларға бірнеше орындарда болып, бірнеше жауапты басшы адамдармен жүз көріскенін айтты. Ол Орталық партия комитеті, Министрлер Советі, Госплан ғана емес, оларда күнде болатын бірнеше жиыналыстарында да, мәжілістерінде болдырып шыққан. Жок, ол және Ағарту министрімен, Денсаулық министрімен, Мәдениет министрімен жүз көрісіп танысып мол-мол сөйлесіпті. Ол академия басшылығымен де ұшырасып, сөйлескенін айтқан. Бірақ «көрістім», «сөйлестім» деумен кейде ғана «толық сөйлестім, қызық сөйлестім» деген сияқтыларды ғана жарым сөйлеммен білдіреді де одан әрі жазылып ашылмайды. Мынау таныстарына аржақтарын қазбалал сұрастыруға орын да қалдырмайды. Қабақ, үн, ажар, әр мінезге шек қоя, әр сөзге де жиек белгілей тоқтау салып қояды. Дәл қоштасарда Қарповтың бұлармен ұшырасқан сөзі тіпті аз болды. Екеуіне де екі жерде қол ұстасып амандасып: «Сіздермен танысып, сөйлесіп жүру қадірлі болды. Қалғанын не айтамыз. Түстікке келсеңіз күткен қонақ боласыз» деп Әсияға айтты. Жандосқа қоштасар жерде айтқаны «сізді мен өзім қызмет істейтін майданда әр кезде ұшыратсам ырза болар едім» деді. Анау жөнін сұрағанда шынын айтайын ба, сіз-

дегі бір скепсис, маған көп оптимистіктен біздің өмірде көп ауызбен күнде көп-көп айтылатын оптимистіктен керегірек, пайдалырақ тәрізденді. Әрине өмірдегі бар дүниеге сіз олай қарамайсыз да. Сізге және қарсы айтатын дау да көп болар. Бірақ сізде сол дәлі шыншылықпен байланысты болғандығы үшін маған күтпеген қымбат жай есепті болды. Соның бәрі үшін сізге рақмет. Түстікке келуіңізге, жиі келіп жүруіңізді тілер едім. Өйткені сіз еркін құссыз ғой» — деп күліп барып Жандостың қолын ұзақ та қатты қысып қоштасты.

Екінші тараудың жоспары

Қарпов облыста. Бұның алдынан шыққан облыс жайларының қиыншылықтары әр шаруа, әр өндіріс, әр аудан, әр сала коллективтер істерімен, жоспарларымен, бүгінгі күнделік болмысымен оралды.

Қорғасын зауытының директоры жаңада ғана обком бюросының қаулысы бойынша орнынан алыныпты. Оған алғашқы себеп «Социалистік Қазақстанда» жазылған түстіктегі тілшінің кең салмақты, дәлелді мақаласы. Соны Москвада, Орталық партия Комитетінде оқып біліп, зор мән беріп, Орталық Комитеттің нұсқаушысы мықты өзбек жігітін жіберген. Ондағы үлкен айып — заводта ұлт жұмысшылар кадры жоқ. Олардан мамандар өсірілмейді, жеке мамандарға жол берілмейді. Қазақ, өзбек жұмысшылары жиындарда қатты сын паразы сөздер сөйлеген. Әсіресе ескі қорғасын зауыды салынғанның бері тұрақты боп істеп келе жатқан коммунист кәрі жұмысшылар қатты сын айтқан. Тілші осыны жазған. Бюро Қарповтың көзінше соны қарап, бұрынғы хатшы завод директорын орнынан алғызды. Бұл бір сала түйінді жай. Себебі жиылыста цемент зауыды, масложир комбинат, тоқыма фабрикасы, Пресс-автомат зауыды, Химфарм зауыды, бәрінің де директорлары, завкомдары, партия ұйымының хатшылары болысып, өздеріне кезекті сын боларлық ортақ олқылықты мойындасып танысып кеткен.

Және бір сала ауыл шаруасы. Облыс үлкен тартыс — мақта жинау науқанының үстінде. 50 мың адамды Алматыдан Министрлер Советінен, республика көлемінен сұрап алып, шөлдегі үш ауданға айдап жатыр. Бар облыс «мақта-мақта» қамында. Оның қызу, ауыр күн-түн дегізбейтін әлек ағымына түсіп алған жандар көп.

Қарпов өзі де ең алдымен бар ықласты соған берген. Бірақ облыста мал көп. Оның әсіресе терістік шеттердегі құмшектеріндегі аудандардағы жайлары көмек бейілді керек етеді. Қам жеткілікті ме жоқ па? Солардың хатшыларын, басшыларын қабылдап сөйлесу. Арада ұсақ та қиыншылық бар. Химфарм зауыдынан көп килограмм морфий ұрланған. Бұл қазына бағасымен алтынға бағаланғанда зор сома. Бұны ұрлаушылар жай ұры емес, бір шеті, қиыры көршілес шығыстық шет мемлекеттерге шығып жататын операциялар.

Қалада жоғарғы оқу орындары, олардың үй құрылыстары жалпы қала қам-қарекеті — бәр-бәрі алуан-алуан істерді көлденең тартады. Облыста Совнархоз бар. Оның да обкоммен көп жақты байланысы да, обкомға сүйенер, артар үміт салмағы да, көмек тілер қынышылығы да көп. Оның өзіне наразы топтар және мол. Қала өндірісінің кіндіктес сабағы Кентауда, Ащысай, Байжансайда, олар талантарының тағы да талайы обкомға кеп сарқады.

Қарнов осылай жан-жақты қайнар өмір жегініне түсті. Дәл осы шақта түстік мақта ауданының бір колхозының фермасында студенттер тобы еңбек етіп жүр. Бұларда медпункт бар. Сонда Ильяс практикант, тынымсыз жұмыс істейді. Ол күнге күйген. Сол қалпында өзгеше еңбек киімін киген түрінде сүйкімді, өте мінезді еңбекші. Тыным жоқ. Бір сәт соған су технигі Сагит келеді. Ол қолын жаралаған. Соны емден жатқанда ойда жоқта колхоз бастығы Айсұлуды машинадан сүйен түсіреді. Ол жаңа мақта тергін машинадан оқыс құлап түсіп, нығы шығып кеткен.

Ильяс танымай қалып, артынан танығанда қатты түршіге жаны ашып, үстіндегі киімін еріксіз өзі шешіндіріп қараса нығы емес, шынтағы шығып кеткен екен. Соны Ильяс өзі қолма-қол Айсұлудың қолын жұлқа тартып, оны бебеулетіп, ашуландыра айқайлатып тұрып, шыққанын орына салып жіберді. Көйлегі нығына шейін, кеудесінің жарымына шейін шешілген. Аппақ уыз жас еті бар Айсұлу Ильясты ғана таң қылған жоқ, қолының жарасын таңдырып отырған су технигі Сагиттің көзіне елтіткендей әсер етті.

* * *

Сол күні кеште аудан орталығында Әбілмәжиннің үйінде Сагит отырған. Жеңгесі Әсел семіз, келісті киінген, толық нұрлы жүзді әйел Сагит пен енесі екеуіне үй ішілік бір ой, сыр, ақыл қосып отыр. Онысы айнала дүние шырқ үйріліп жатқан науқанмен жұмысы жоқ, ермек, қызық керек. Сол ретте Сагитқа «оқу бітірдің, қызметіңе келдің, үйлен» дейді. Және үйленетін кісіні менің көреген көзім жаза баспай танып, тауып жүр. Ол «Қызыл жұлдыз» колхозындағы жесір қатын Нұрбүбінің қызы дейді. Сагиттың шешесі Нұрбүбіні біледі. Оның көңіліне Нұрбүбінің қызынан бұрын ол шаруаның мығым болғаны, Нұрбүбінің үй іші жасаулы екені оралады. Әсел мен екеуі әсіресе осы жәнде түмсық тиістіріп, келісе шұлғыса кетіседі.

Сагит дөкір, дүңк етпе, сөзбен, салқып жүзбен жеңгесін дарытпайды. Бірақ кейің болмаса, бүгінде ол ойланған жоқ, жатырқайды. Өзінің көз алдынан күндізге көрінген Айсұлудың нығы кетпейді. Ол болмаса жар дегеннің, қатын дегеннің түкке керегі жоқ дегендей еңсесі кеткен. Күндізгі қатты қызығуына енді мыналардың үйлену керек

дегені бір жағынан қабысқандай. Бірақ олар Айсұлудан айыратын сияқты. Сондықтан кәзір бұл жабыса берген Әселге ашулы сөз айтып үйден атқып шығып кетеді.

Әсел мен кәрі шеше оңаша сөйлескенде Нұрбүбінің үйінде жасау мол екені кемпірге мәлім екен. Ол соларды санап, қызыға сөйлейді. Дүңшекұмар, көрсеқызар Әселді соған, әсіресе соған қызықтыра түсседі.

* * *

Бар облыс өзінің бар ауданымен, қалаларымен, аудан, қала атаулыдағы коллективтерімен түгелдей Түстіктегі үш ауданға бар қайратты төгіп жатқан. Обком хатшылары, облсполком бастығы әр ауданның бір секретары, бір райисполком орынбасары осы үш ауданның колхоз, совхоз бөлімдерінде, фермаларында. Клубтар, мектептер, кинозалдар, әралуан кеңселер бәр-бәрі үйді-үйлерін босатып беріп, облыстың әр тарапынан келген көмекші жұртқа орын, ас, жай әзірлесіп берген. Кәзір Алматыдан келген топтар да өзгеше көп. Солардың бір тобы медицина институтының коллективі. Ильяс осылар арасында. Бұлар «Қызыл жұлдыз» колхозының фермаларында мақта теруде.

Айсұлу еңбектен мүгедек болып қалып екі рет Ильясқа келіп көрінді де, соңғы келгенінде тамағы ауырғанын білдірген. Оны Ильяс аудан дәрігеріне барып көрінуге жібереді.

Аудан орталығында кешке обкомның бірінші хатшысы мен облсполком бастығы Ақан Сұлтанов. Әр ауызда бұл кеште сводка. Қолхоздар, совхоздар сводкалары ауданға жнылады, аудандар сол сағатта тонтаған, қорытқан сводканы Ақан Сұлтановтарға, обком, облсполкомға жөнелтеді.

Қолхоз бен колхоз жарысып, үш аудан кезек озысып науқан қайнар шағында. Ленин ауданының орталығы жап-жақтан шапқылап келіп жатқан, кетісін тарап жатқан машиналардың сигналдарына толы. Айқыш-ұйқыш жарықтары, борай ұйтқыған шаңдары қайнар штаб бұрқыраған қызу өмірін аңғартады. Дәл осы шақта Әбілмәжіннің үйінде Айсұлудың қатты қысылған, қиналған шағы еді. Ол тамағын көрсетуге рұқсат алып күндіз емханаға келген. Кезекте көп отырып, кешендеп шығып колхозға қайтуды ойлағанда машина тез ораламаған.

Күн кешкіріп бара жатады. Аудан орталығында шешесінің туыстары бар еді. Онда жеңге бар. Соған барып қонбаққа беттеген Айсұлуга Әсел кездеседі. Ол Айсұлуды жақсы біледі. Шешесін, әкесін біледі екен. Асты-үстіне түсіп оралып, өзінің үйіне қонуға шақырады. Ымыртта сол үйге құйындай асығып Сағит кіреді. Ол Айсұлуды көрсе тақатынан айрылғандай.

Айсұлумен сөйлеспек болады. Бірақ тұрпайы және арсыз омырау. Айсұлу бұндай мінезді көрген емес. Тысқа шығып, кетіп қалайын десе кеш қараңғы тартқан. Апаларының үйі алыс. Сағиттан сескенеді. Бұнда да қала алмайды. Самауыр қойып жүрген баланы оңаша шақырып алып, соны апасының үйіне жұмсайды.

Сағит пен Әсел бұған неше алуан жағымсыз жабысқан мінездер көрсеткен сайын іштей ашулы үнсіз берік түйілген Айсұлу жауап бермейді. Оның кеудесі толған қарсылық, ыз.

Сол кезде жеңгесі келіп ертіп кетеді. Бірақ қараңғы көшеден бұрыштан алдын орап, қараңғы қалың ағаш түбінен атқып шығып Сағит қолынан ұстайды. Бұл ашуланып, Сағит екенін танып жақтан ұрып жібереді. Сағит бұның білегіне пышақ салып алады. «Жерге кірсең де сені мен аламын» деп қасқырша қомағай тілек айтады.

Айсұлу емханада емделеді. Жеңгесі мен екеуі ақылдасып Сағиттың жаманшылығын райкомолға айтады. Милиция орны біледі. Жігітті жауапқа тартады. Бірақ прокурор ағалары араласып босаттырып жібереді. Бұл шақта Ильяс Айсұлуды жоғалтқан қалпында қатты іздеу, алабұрту қалпында. Ол өзіне не болғанын білмейді. Күндіз-түн көз алдынан Айсұлу кетпейді. Бірақ бұған сол колхозда істеуші бір жастың әкелген жаман хабары болады. Ол Айсұлудың жарасын өзінің кінәсінен деп Сағит пен Айсұлу арасын жақындық қалпында өсектейді. Бұл хабар тегі әр ауызға тараған. Таратқан Әсел, Сағиттер.

Айсұлу одан да хабарсыз. Ильяс бұл хабардан жарадар болғандай. Ол өз көңілінен неқылса тез Айсұлуды шығармақ боп өз-өзімен арпалысады. Дәл осы түнде Айсұлу болса Сағиттың жауыздығынан жирену ретінде өз-өзіне себебі мәлімсіз күйде қайта-қайта Ильясты есіне алумен болып еді.

Облыс мақта майданында мақтапарлық табысқа жетті. 200 мың міндетті жоспардан көп асырып, мақтаны аяқтады. Жарысқан Ленин, Қиров, Пактарал аудандары аяқтап келгенде Ленин озады десе де Қировтың озуымен аяқтады. Қиров ауданының хатшысы мақтан алып шықты.

Көлбаев Мұхит емес, Баймұхаметов Мұқаш Қиров ауданының хатшысы арық сөйлеп, семіз шықты. Асығыс келгеніндей қайтуда да жиналу, жөнелу асығыс болды. Ильяс алас ұрғап, ішінде от жанғандай қиналу күйімен реніш, ыза тағы араласқан өкінішпен кетті. Ешбір байлауы жоқ көлденең тілеген арманды ойы іздегені болмаса да колхозға көмекке келген көп жұрттың жөнеліп жатқан топтарына Айсұлу қимастық өкінішті ренішпен қарап қалды. Соңғы бір күнде ол өдейі іздемей оқыстап жолы кезігіп медпункт жанынан өтіп бара жатып Ильясты көріп еді. Ол бұған әуелі анықтап қарап таныды да **ворға ғана бас піп, салқып амандасып, тез бұржұлып кетті.**

Айсұлу жүзі оған қатты жүдегендей көрінсе де іштей реніш мүсіркеткен жоқ. Айсұлу Ильясты тәкаппар асқақ көріп, өзінше іштей кінәлаумен кеткен. Өткізіп қойған бірдеңем бар ма, менің ол кімім еді. Оның оң қарал, теріс қарағанында не келіп, кетері бар деп Ильясқа ренжи түсті де, іштей сол реніші үшін өзін кінәлай тартына түйіліп қалған.

Үшінші тарау

Мақта жиналғаннан кейін, облыс бұл жөндегі жоспарын толтырғаннан кейін бұрын бірінші секретарь Алматыға — орталыққа ауысады да, соның орнына Қарпов келген. Мақта науқанында Қарпов істеген жоқ. Алматыдағы таныстарымен қоштасып демалыс үйінен аттанғанда ол өзі де бір айлық демалысқа кеткен. Обкомға баратыны анықталып болса да ол кезде қызу жүріп жатқан мақта науқанын, мақта ісіне, ауыл шаруашылығына тегі шебер және облысты жақсы білетін бұрынғы бірінші секретарь аяқтап шықсын дескен-ді. Қарпов өзі де соны мақұл көрген. Ол облысқа мақта жоспары біткен соң келгені сол.

Жоғарыда екінші тарау басында Қарповтың алдынан шыққан облыс жаңалықтары, қиыншылықтары сол мақта науқаны біткеннен кейінгі күзде басталады.

Облыстың ауыл шаруашылығы жөнінде мақтадан соңғы ендігі үлкен қамды керек ететіні мал шаруашылығы. Малдың жем, азық-қоры аса қажет болатын қыс қатаң болса жұт болып кететін қатерлі аудандар бар. Ол терістік екі аудан. Малдары және қыс қарлы болатын жолдарды бораны басып қалатын Қаратаудың аржағындағы елдер.

Қарпов әуелі облыстың бір топ аудандарын танысу ретінде араламақ болды. Сөйтіп ол Ноян ауданы, Ұзақ ауданы, Шенгелді аудандарын аралауға шықты. Алматыда, облыста бұның көптен бері көп естін жүрген жайы мал жөні. Малда жүрген адам жөні. Және Қазақстандай мол құмы, даласы, таулары бар республикада сол табиғат күшін мал өсіріп пайдаланудың дұрыс жолы қандай болуы керек скенін Қарпов көп есітетін де, көп ойлайтын. Шопандардың өзі қандай жұрт, олардың өмірі, өмір жағдайы не? Қыста жұт болатыны бар, себебі не? Құтылу шарасы қандай? Сан мың жылдық мал өсіру тәжірибесі бар бақташы жұрт не ойлайды, не тілейді, нені маслихат етеді? Қарпов көп жайды сол қысқы жағдайы қиын болатын аудандардың жұртшылығымен сөйлесіп, кеңесіп бар шынды айтысып, ашысып білмек болады.

Ол қасына Алмасбек пен Ерімбетовты ертіп жолға шығады. Жол жаман. Ноян ауданын көріп тау асып, Ұзақ ауданында кейін құмды

кыстайтын «Көнекент» совхозына келеді. Ол совхоздың директоры Есенов Әбді, әйелі сұлу келіншек Құндыз.

Аудан хатшысы Есдәулетов осында келеді. Екі ауданның басшылары облыс басшыларымен бас қосқанда қысқы қамдары түгел орындалған сияқты сөйлейді. Карпов қатты қадала танысып, терең ойлап бұларға ескерту жасайды. Жоспарларының бәрі де, әзірліктерің де, азықтарын да жеңіл қысқа сенген есеңке құрылған. Қыс қатты болса, қар қалың түссе азық жүретін жол бекіп қалатын болса, малдардың немен күн көру керек. Ол жақтарың шешілмеген. 100 процент қиыншылықта 100 процент қамсыз ететін қор-азық болу керек. Ол жоқ. Сонымен алдағы қыс бәрімізге де сын деп қайтады.

Ұзақтың хатшысы әсіресе Карповқа дау айтып, орынсыз есептер атап көз бояй береді. Ноянның хатшысы мен райисполкомы Шәріпов, Жарасовтар Карповқа шынды айтуға тырысады.

Осы жолда Карпов Ұзақ ауданында жік бар екенін аңдайды. Оған арыздар түседі. Анықтағанда Есдәулетов пен райисполком бастығының аралары жөңді емесі байқалады. Карпов оларға қатты ызғар көрсетіп, бірігін істеу жөнін айтып кетеді. Бірақ аудандағы жіксымақ кей совхоздан да өз бетімен өзіндік желісін табады. Мысалы «Көнекент» совхозында бірнеше адам арасында жайсыз күй бар. Совхоз директоры жас мығым зоотехник Әбді Есенов Құндыз деген қызға былатыр үйленген. Ол қызға зоотехник Асылбек көз салып ниет қып жүрген. Осы совхоздың бөлім бастығы Керімбек осы ауданның қазағы, ескі тәжірибешіл, білгір және мықаяқ адам. Ол іштей Әбдіге наразы. Асылбек болса жау. Солар совхоз ішінде Әбдіге жақсылық келсін демейді.

Қысқа деген әзірлік, қам-қарекет ретінде бұл қырыңқабактық түбінде өз белгісін берердей. Ал Әбдіні аудан хатшысы Әріп Есдәулетов сүйсіп тәуір көретін болғандықтан, Керімбек пен Асылбек райком хатшысына қырын қарап жүрген райисполком бастығымен іштей шеттес, іліктес болады.

Карпов осы жолда өзі баға бермесе де әйел мәселесінің бүгінгі үлкен жауапты совет қызметкерлерінің қарым-қатынасына, әлеуметтік мінездеріне әсер етерлік себебі болар деп сене қоймайды, елемейді. Өзі болса Құндыз бен Әбдіні аса жарастықты, сұлу жастарды жылы тартып, ұнатып кетеді. Осы санарда Әлім Ерімбетов пен Алмасбек Жайлыбеков сияқты Карповтың қасына ерген облыстық қызметкерлер Карповты Ұзақ жерін аралауға шақырады. Қысқы жол бұл өлкені Қазақстаннан, облыстан бөліп, жырын тастайтынын үлкен қиыншылық етіп айтып береді. Бұлар құмдағы Жуантөбе совхозының шегіне шейін барады. Қаратаудың арғы бетіндегі Шолаққорған, Ұзақ өлкелерін аралағанды. Жол қиындығын, шопандар өмірін көп көрсетуге тырысады.

Қарпов көңіліне үлкен ылғалды ойлар оралады. Мынау өлке, мынау тұрмыста еңбекші елдің мынау бөлмесінде әлі социализм орнамағанын еріксіз мойындайды.

Осы жолы Қарпов Бабата дейтін ескі қорған орнына келеді. Бабата мешіті бір ескінің айғағы. Соның қасында совет археологі сай арасынан қазып, аршыған ескі хан сарайы танылады. Осы мешіт жанында аз үйлі колхоз бар. Сонда отырып Қарпов 1917 жылы қайғылы қаза тапқан Үміттің сұмдық оқиғасын есітеді. Жақында бір-ақ белдің астында ғана қасқырлар заңы билеген өмір өзінің қыңыр жолын, масқара қорлық бұраң жолын қалдырып кеткені білінеді. Үмітке арналған ел ақыяның поэмасы бар. Соны бір мұғалім жырлап береді. Осы ақын өзінің бала шағында, жас бозбала ақын кезінде Үмітті көрген, Үмітке сыртынан асық болған, ашыла алмаған арманда зарлы шер шегіп қалған жастың өзі болады.

Сол кейін Үміт жайып өзінің жүрек қанымен жолдар тізіп, жазып жырлаған ақын болады. Сол зар онадан, қайғы-қасіреттен туған ақындық осының ақындығы есенгі болады.

Аудандармен Қарпов алдағы қыс жөнінде қатты серттер айтып кеңесіп кетеді. Осы жолда атақты шопандармен өзі жүз танысып, үйлерінен дәм татысады. Киіз үйдің жайып әртүрлі сөз еткен әңгімелер болады. Осы жолда облыс профсоветінің бастығы Алмасбек Қарповқа қатты ұнайды. Ол турашыл, сыны көп өзіне де, өзгелерге де талабы зор жас. Қазақ халқы бүгінгі тағдыры жөнінен Түстікке және қандай ескілік қалдығы қайшылықтар, ерсіліктер барын жасырмай, тура әңгімелейді.

Екінші бір жолдасы Әлім Ерімбетов те ұнамды адам. Ол мал шаруашылығының хатшысы да. Өзі бұрын флотта істеген. Мықты, төзімді, өте мінезді жігіт. Ол аудандардың әзірлігін жарамды деген жақта. Жаңа келген бірінші хатшыға ауданды, адамдарды, жалпы қазақ халқын жақсы, ұнамды етіп көрсетуге тырысады. Өзі әнші, кейде домбыра тартып та «Жонып алды» сияқты сөнді әндерді жақсы айтады.

Алдағы қыс туралы шопандар аса жақсы сөйлемейді. Алмасбек пен Қарпов содан көп нәрсе түйеді. Ал Әлім бұл жорамалдың көбін жақсыға жоруға тырысады.

Алмасбек құмды пайдалану өкімет тарапынан бүгінгіден әлдеқайда зор қам-қарекет, үлкен қаражат жұмсаған шарттарды талап ететінін айтады. Осы Түстікте қар жауғанда бүкіл бір аудан тау ішінің жолы бекілін қалып, облыстан, Қазақстаннан, жалпы Отаннан бөлек жырылып қалады. Арктикада, мұз үстінде Отаннан жырылып қалған зимовщиктер халінде болады дегенге сенуге бола ма? Болмайтын сияқты. Ал мына отырған Ұзақ ауданының жұртшылығынан сұра-

ңыз, қыс Баскент пен аудан орталығының өзі самолет болмаса басқа транспортпен мүлде қатынаса алмайтынын айтқызып көріңіз.

Бұл қиыншылықты аудан алдындағы қайшылық қана емес, Карпов обком алдындағы, жеке облыс жөніндегі барлық жауапты орындар алдындағы қайшылық, қарсылық деп санайды. Бұл да Үмітті трагедиялық халге салған ескілік қиыр, қара күштің табиғат жағдайындағы жол бермес, мойымас тоқмоын қара-қарсылық бөгеті есенгі аңғарылады.

Тортінші тағау

«Қызыл жұлдыз» колхозында күздің ұзақ түні. Өзінің кішкене қорасында үлкен түн өрік ағашының баурында сынаның үстінде Нұрбүбі, Айсұлу, Арман үшеуі кешкі астарын ішеді. Арман аса жақсы бала. Ол 16 жаста. Бойы биік, өңі Айсұлуға қатты ұқсайды да, бірақ еркек болғандықтан кесегірек. Әсіресе мұның мұрыны биік, көз ұясы да тереңдей түскен. Өзі ақшыл қызғылт Айсұлу сияқты шешесі рендес. Тегі осы екі баласы да шаштары ақшыл қызғылт өндері, бояуы жағынан кезінде сұлу болған Нұрбүбіге ұқсайды. Ал жалпы мүсін, пішін — бас, көз, мұрын, ауыз, құлақ жақтарынан кеуі де әкелеріне ұқсайды.

Бүгінгі кеште де Айсұлу әлдебір орайда әкесін есіне алған. Содан кейін үшеуі де қосыла әке жайын оғаша көп мұңдап еді. Нұрбүбі балаларынан қырындай отырып, үнсіз жастар төккен. Ол әке кешегі ұлы соғыста, қан майданда өз орнында ерлік көрсетіп қаза тапқан. Ол медицина фельдшері болатын.

Жандос бұларға әрі аға, әрі Айсұлудың әкесі Саттармен осы түстікте, ауданда да, Баскент қаласында да көп уақыт бірге жұмыс істеген. Сондықтан ол бұл үйдің балаларына әкесінің әкесіндей қымбат көрінетін. Ол да ұзап кеткен уақыттар ерте күнгі болашақ естегілері еді. Бір уақыт Айсұлу анасына, інісіне ренжімес үшін жұбаныш айтады. «Әкенің орны бар, ол осы жайда белгі қалдырды, ол өлген жоқ, өйткені үшеуіміздің жүрегімізде қалды. Арман екеуіміз сол әкенің тірі қалған жан денесі, бөлімдеріміз» дейді.

Арман жайыншылықта бұндай сырласуды ауыр көруші еді. Шешемен Айсұлу ашық сөйлесетін де, бұл ішінде көп-көп толғанып қамығып ойлайтын. Әкесіз үйдің жетімсіремейтін панасы, қорғаны өзінмін деп өмірлік өз жауаптылығын жақсы ұғынатын.

Айсұлудан аса жақсы ұғынғаны бойынша ол барынша жақсы оқуға тырысатын. Биыл тоғызыншыны бітіріп, оныншыға өте жоғары бағалар алумен өткен. Енді оныншы класс сабағын күздейгі еңбек соңынан үлкен бір қомағайлықпен ынтыға, қатты тырыса қолға ал-

ған-ды. Ол шешесімен екеуі Айсулудың бныл Алматыға барып жоғарғы оқуға түсе аямай қайтқанына әрі намыс ететін, әрі апасын аяп киналатын. Айсулу болса Жәкең мен Әснианың кеңесі бойынша январьға дейін қатты әзірленуге, ол сол университетке қайта барып сырттай оқу бөліміне түсіп қайтпақшы. Осы жөнде Арман шаруашылық жайда ешкімнің көмегі керек емес. Үй іші, өзі шешесі екеуі Айсулудың қалаға бару жолына, бір-екі ай оқып қайтуына және келесі жылы университеттің өзінде оқуына осындағы еңбек табыстарымен мейлінше қамтамасыз көмек етіп тұруға серт беретін. Бныл жоғарғы оқу орнына түссе, Арман өзі мойнына көтеріп алатынын уәде қылған еді. Аралары екі-ақ жас, Нұрбүбінің бұл екі баласы әрі аналық мақтаны да, әрі тірек жарастығы, қос шынары, қос алмалы өзі егіп, өзі өсірген иісі, жемісі жадынан кетпес қос сәулесі болатын.

Бұлар кейде әзілдесе, күлісе ақырын күбірлей сөйлесе сыпаға жайғасып жатысын қалды. Түп ортасында Айсулу түсінде өзің қапсыра құшақтап әкетіп бара жатқан түгі қатты қара аюды көріп, шошына айқайлай берейін десе үні шықпайды. Сол арада ояна берсе өзің шын жарым-жалаңаш күйінде ана қойнынан жұлып көтеріп алып бара жатқан адамды аңғарады. Қараса Сағит. Айғайды салып, Сағиттың бетін қос қолымен шапалақтап, жұдырықтап тырнай айғайлайды.

Шеше айғайлай оянып, шошынып сүріне жығылып, артынан жүгіреді. Қайта ұмтылып, көп жұлмалап Арманды оятады. Айсулудың айғайлап көмек сұрап бара жатқанын аңғарған Арман тұра ұмтылады. Есік алдында жүк машинасы тұр екен. Соған такай берген Сағитты желкеден қойып жіберіп дудыраған шашынан кейін қарай жұлқа тартады. Осы кезде бұлқынған Айсулу арақ демі аузынан аңқыған Сағиттың құшағынан босанып кейін қашады. Шешесі екеуі құшақтасып бір сәт тұрып қалады.

Арманмен алыса түскен алпамсадай Сағит баланы бір сәтте қолындағы темір құралымен желкеден періп ұрып, мұрттай ұшырады. Машинаға міне сала кейін шегіп дейді. Айғайды салған ана Арманға тұр дегенше машинаның алдыңғы дөңгелегі Арманның кеудесін күтірлетіп басып өтеді.

* * *

Осы өлімнің артындағы неше алуан шытырман жайлар. Таңат колхозшы аудан прокурорына, милицияға барады. Шофер мен Сағит ұсталған. Әбілмәжіп, Әсел әрекетке кірген. Судья Әділ Бекбаев, прокурор Қасен Саматов бұл оқиғалардың ортасында. Бұл істен райком секретары Көлбаев Мұхит хабардар болады. Оған Нұрбүбі мен Айсулу келіп зар шеккен. Райком секретары Социалистік Еңбек Ері,

мықты жігіт. Ол басында қатты екпін ашумен сотқа, прокурорға өте қатал нұсқау береді. Екі айыпкер ұсталған. Бірақ шофер панасыз, туғансыз, жалғыз жігіт, ішкіш. Енді Сағиттың көп қамқоры сусылдап сөзге араласып, іске кіріседі. Содан әуелі милиция актын жұмсарттады. Кейін прокурор себепті көбейтеді. Судья шоферді 10 жылға кесіп, Сағитке 4—5 жыл береді де, оны амнистияға салады. Қысқасы енді үш айда Сағит шығатын болады.

Айсұлу барынша ызалы, намысқа толған жүрекпен Әсияға хат жазады. Жандосқа мәлім етеді. Таңат шалды облысқа баруға шешісімен екеуі көндіреді. Таңат облысқа әділет іздеп кетеді.

Арада бірталай айлар өткен. Облыстың екі ауданы жұтқа ілінген. Облыс басшылары Сұлтанов пен Қарпов аудандарға көмек ұйыстыруда. Мал шаруашылығы хатшысы Ерімбетов Ноян мен Ұзақ ауданына жіберілген. Бірақ сводка нашар. Мал шығыны молайып барады. Қазақстанның көрші облыстары жұтқа тегіс ілінген. Үміт Түстікте, бірақ бұның екі ауданы және де азапта, қатерде.

Аздан соң Қарпов өзі де ауданға аттанады. Ондағы бейнеттер. Қойшы бала адасып жүріп, үш күн жоқ бол кетіп, Қарпов пен Ерімбетов тапқан жерде Қалдаяқовтың «Ақ маңдайлым» әнін ызылдап айтып жүреді. «Көнскент» совхозы бәрінен көп жұтаған. Өз жерінде отырып жұтаған. Осы шығасыға қастық етіп отырған Керімбек пен Асылбек. Олар Күндызды алған директор Әбдіге княстық жасап, солай істеген. Осы сырдың ашылуы үлкен оқиға. Ол талайды шарпиды түйін. Райком хатшысы Әріп Есдәулетов осыны көре алмаған.

Ноян ауданының райисполкомы Жарасов қатты әрекет үстінде. Ол ауданның жері қашық. Құмдағы жұрт жайы ауыр. Мал төлдеуге тақап қалған. Бірақ қар кетпей, күн жылымай бейнет, шығын басымдап тұр. Үйі көшіп кетіп, малымен далада қанғып қалған шопандар бар. Қарпов өзі машинасы қарға бағып, тек қапа сексеуіл жағып бір сәтке отырады. Бұны Жарасов келіп құтқарып алады.

Ұзақ ауданы күзді күнгі Қарповтың айтқаны келіп, малды көп өлтірді. Әсіресе «Көнскент» совхозы жаңағыдай тұрмыс жағдайының кесірінен де бөгде шығынға ұшырады. Бұнда да әйел мәселесі мемлекет тіршілігіне әсер еткендей жайға жеткен. Осыдан қайтқанда обкомның пленумы болады. Сонда мал шаруашылығының қазасы облыс көлемінде қатты сөйленіп, тексеріледі. Ұзақ райкомының секретары Әріп орнынап алынады.

Ноян ауданының хатшысы мен райисполком бастықтары Шәріпов, Жарасов қатты сөгістер алады. Пленум мұнымен ғана бітпейді. Облысқа Жандос келген. Осы кезде командировкамен Әсия да келген болады.

Қарпов Арманның өлімін, аудан басшыларының мінезін Түстікте әйел мәселесінің дерті деп күз тәртібіне қойғызады. Кәзірде обкомның үгіт-насихат хатшысы болған Алмасбек баяндама жасайды. Қолхозшы Таңат бар жайды осыған келіп білдірген де, ол ауданға арнаулы нұсқаушы жіберіп тексерткен. Газетке жазылған.

Обком пленумы Түстікте салт-сана, үй іші әйел мәселесі деген жайларды Қарповтың өзінің катал әділ сыны бойынша өте жоғары дәрежеде өткізеді. Бар ауданның басшыларын сөйлетеді, сынатады. Нәтижеде, Ленин атындағы ауданның райком секретары Социалистік Еңбек Ері аса беделді, білгір, алғыр хатшы Қөлбаевқа қатты сөгіс жариялайды. Прокурорды орнынан алады, судьяны орнынан алып, партиядан шығарады. Сағитке, ағасына, жемгесіне, шоферге Ленин ауданының орталығында көрнекті сот жасатуға қаулы алғызады.

Айсұлу оқиғасы Әснианың айтуынан бұрын Ильясқа жеткен. Және де Сағит пен Айсұлу арасы ұғымсыз, бұлдыр жұмбақ боп жетеді. Ильяс Айсұлуды бұл шақта да ұмыта алмаған болса да мынадай жанжал, облыс көлеміндегі шулы оқиғаға соққан соң ішінен мүлде түңіліп, түйіліп қалған. Оған Түстіктен қайтып келген, Әсня айтып келген жайлар да көңіліндегі күпті түйткілді жадыратуға септік ете алмайды.

Төртінші тараудың кейінгі бөлімдерінің жоспары

Бұл бөлімдер үш саты оқиғаларды баян ететін болады. Әуелгі бөлімде Жарасовтың 6 марттан он күн ішінде басынан кешкен халдері баяндалады. Мұнда көбінше Ноян ауданының малы, малшылары, совхоздарының қыс катаюына байланысты бастан кешкен бейнеттері айтылады.

Екінші саты әңгіме Әлімнің барғаннан кейінгі мал үшін аудандар және облыс болып алысқан март аяғына тақағанға дейінгі сор азап күндер әңгімеленеді.

Үшінші саты Қарповтың өзі барғаннан кейінгі қыс аяғының адам баласына түскен бейнеттері, сор қыншылықтары және аудан қызметкерлерінің мал басындағы ер-әйелдердің көрнекті ерлігі мен ездіктері көрінетін оқиғалар баяндалады.

Енді бірінші саты оқиғаларға келсек 7 март күні Нояннан құмдағы малға қарай жәрдемге едәуір мол күш аттанады. Бұл істің басында райисполком бастығы Жарасов Әлібек. Ол 5 март күні құмдағы инспекция бастығы Ержановтан: құмда хал жақсы, күн жылы деген хабар алған.

Алматыдан бірінші хатшы Қасымов жақсы хабарды медеу етіп «малды құмнан бері Қаратау асырып алу керек» деп нұсқау берген-ді. Мұндағы хатшының бірі Есентаев Ғұмар Жарасовқа қосылып малдың алдынан кетіседі. Алматыдан, ауданнан байласқан сөз бо-

йынша 10 мартта құмнан малдың шеті үзіліп, бергі далаға шығып қалу керек. Нояннан Жарасовтар шыққан күні жер кара, бұл жақта кебу, суық, аяз да жоқ.

Қасымов пен Жарасовтың аудан совхоздарына, колхоздарына берген бұйрық бойынша сол 6 март күні он екі машинамен Бөген совхозының шөбі және төрт машинамен әр алуан жем, арпа тәрізді комбикорм жөнелтіледі. Осы машиналарға көмек үшін үш трактор жіберіледі. Есентаев пен Жарасов өздері М—72 машинасына мінген. Бар көліктің алдымен бұлар Қаратауға тартады да, «Таскөмірсай асуынан асып өтіп Бабатаға қарай тартады. Кейін «Алға» мен «Шеген» совхоздарының штабы тұрған Айгенеге жетеді. Бірақ Бабатадан сол Айгенеге келетін күні күн бұзылып, аспанда бұлт суық қабақпен қатты түйіліп қарасанның қатты желі құтыра бастайды. Сол боранның кесірінен 60 километр жолды жеті сағатта зорға дегенде жеңіл машиналардың өзімен әрең жетеді.

Боран, дауыл күнұзын бет қаратпайды. Барысымен енді көшудің қамына кірісіп болған совхоздар мен колхоздарды ретпен, есеппен көшіру жайын қолға алысады. 8 мартқа бар шопандарды жимақ. Хабар жіберіседі. Малды айдаудан бұрын ақылдаспақ. Бірақ 8 март күні боран қақап кетеді де жиналыса алмайды. Енді Есентаев жеті мың қойы бар «30 жылдық Қазақстанға» атпен кетеді. «Мал қалай, отар қайда, күй қандай?»— соны біл деп жібереді.

Жарасов өзі 18 мың қойы бар Алғабасқа кетеді. Қасында бас малдәрігері Бурмистров «Красная Нива» колхозына кетеді. Онда он жеті мың мал бар. Бәрлері кешке қайта бас қоспақ болады. Жарасов ол күні қайта алмай ертеңінде түс қайта оралады. Сол түнде боран былай тұрсын қатты соққан кара дауылдың үстіне аяз 32 градусқа жетеді. Күндіз 18—20 градус. Қарды төгіп жібергеннен құмның өзінде қалыңдығы 45 сантиметр ақ көрпе түседі. Қой халі қиындаған. Қойшылардың жалғыз мұны шөп, жем болғанмен шөпсіз оны қой жемейді.

9 март күні кешке қарай колхоздар мен совхоздардың бастықтары жиналады. «Бөген» совхозынан — Жақанов, «Қазақстаннан» — Досбаев, «Қызыл әскерден» — Қызаев, «Алғадан» — Болысбаев (ол колхоздан), «Алға» совхозынан — Байтанов бар еді. Бұл соңғы зазотқон. Әңгімелескенде Қызаев құмды білмейді екен. Байтанов құмды білгенмен ұйыстыра білмейтін кісі боп шықты.

Райком бюросының үш мүшесі осы шөлақ жнылыстан соң онаша ақылдасып енді қойшылармен, аға шопандармен сөйлеспек болды. Керек шөпті «Көнекент» совхозынан тасып алатын шаралар жасалды. Жыны 26 машина, 8 трактор сол шөпті тасуға кіріспек. Малшылармен кездескен жоспар бойынша жол бойындағы қораларды есепке алысты. «Көнекент» совхозының директоры Әбді Есенов үлкен көмек-

ке бел байлап өз малына да, бұларға да жол мен жемді беріспек. Себебі мұның Қарповтың өз атынап алған нұсқауы бар еді.

Әлім Ерімбетов те оған рациямен сөйлесіп Есдәулетовке осындай нұсқау берген. Жарасов, Есентаев шопандар бас қосып отырып, қойды Қарагауға қарай жылжитқанда әрбір 5 километрден соң ашық қораға жетеді. Сол жерде тынығады. Мысалы «Красная Ниваның» 25 отары бірі көшкен қораға бірі жетіп іркес-тіркес жүріп отырады. Алдағы көшіп баратын жерді алдын ала адам жіберіп, қой жататын астын тазалап отырады. Осылай кезектесіп көшу бекітіледі. Қойшылар мұны дұрыс көрді. Тек, бірақ, әр қораға шөп мезгілімен жетіп отырсын деген.

«Көнекент» совхозы 150 тонна шөпті бермекке серт еткен. Бірақ іске келгенде атаған жерде шөп болмай шықты. Әбді Есеновтың өзін адастырған Керімбек Жанаев (бөлім бастығы), оның інісі Асылбек Жанаев (зоотехник) бұрып Әбдінің келіншегі Құндызды алмақ болып, кейін Әбді алып кеткен соң жау боп қалған. Осылар Құндыздың ағасы Сыпатаевпен және араз. Айналып келіп Есеновты өтірікші етеді. Атаған жерлерде шөп жоқ боп шығады. Жарасовтар қыспаққа түседі. Мал әрі үздіксіз ұзақ жүріп, әрі шөп, жем ала алмайды. Енді шөп пен жемді 24 жүк машинасы, 8 трактормен екі есе алыс жердегі тасуға кіріседі. 14 март күні бір сәтке қар еріп бастайды. Бірақ түні 37 градус аяз болады. Кешегі ерігеннен қар 10–15 сантиметр төмен түседі.

Есентаев пен Жарасов мұнда құмдағыдан қардың аздығын байқайды. Жусан ашылып қалған екен. 15 март күні алыстан шөп алып қайта жүргенде үш вездеход, легковоймен келіп жатқанда күн тағы онбай бұзылады. Тағы сұмдық жел, боран басталады, қарды төгеді. Машиналар екі-ақ километр жүріп тұрып қалады. Жеті адам енді машинаны тастап жаяу тартады. 6 километр жерді жеті сағат жүреді. Кешкі сағат 8-де Бүркіттінің жонынан асып Жданов атындағы колхозға зорға жетеді.

Завмаг үйіне апарып шай береді. Бірақ сөйлеуге мұрша жоқ. 16 март күні дауыл тағы құтыра соғады. Машинаға кісілер жіберіп Жарасов өзі атпен «Көнекент» тартады. Ауданға, облысқа хабар етпек еді. Рацияның уақыты өтіп кетіпті. Ертеңге шейін күту керек. Содан соң асығып түңделетіп аудан штабы Сарбасқа жетеді. Обкоммен сөйлеседі. Жайлыбеков Алмасбекпен сөйлескенде не керектің сұрайды. «Палатка, палатка, жем, шөп» қажетін айтады. Алмасбек көп көмекпен Әлімнің кеткенін айтады. Облыс палаткалар жіберген. 100 тонна жем жібереді дейді.

Ноянның өз адамдары да айтқан жерден шығады. «Алға» совхозының бастығы Жақанов өтірікші боп шықты. Жақанов қойды отар-отармен кезектеп бөліп жіберу орнына өзінің бар қойын бір-ақ қатар

айдатыпты. «Неге ақылдаспайсың, неге айтқанды, кеңеспен байлағанды орындамайсың» деген сөзді елемейді. Және қойшылармен өзі кездеспей сырттан бұйрық етіп қана жөпелткен. Шөп жеткізудің әрекетін істемеген. Жарасов онымен ұрыссады да енді Сарбасқа тартады. 18—19—20—21 күндер бораның ең қатты соққан сәт күніне айналады.

Жақанов келді. Бүлдірген де, титығы құрыған. Рациямен Карповпен сөйлесу. Бұл кезде қой сүйретіле отырып Мырзабайға шығып қалған. Отар басы 70—80 қой өлген. Жақановпен қатты ұрысу. «Тасбұлақ» фермасының қойшыларына келу. Қойшылар дір-дір тоңған, қойшыларында тек таба нан, су орнына қар жеп жүр, үйлері көшіп кеткен. Суық 30 градус. Қойдың үсті қырау. Жұмаділов Нау деген Жақановтың адамы жем апарған жүк машинасына малшылардың үйлерін, әйелдері, балаларымен бәрін қосып ілгері көшірген де жіберген. Қойшылар сонымен баспанасыз, ыстық асыз қоймен бірге далада ашық аспан, ақырған аяз астында қалып қойған. Енді мал жайы ғана емес, адам халі де қатерге түсті. Осы шақта Әлім келіп жетеді.

Әлім Шолаққорғанға келе бере Жарасовты шақыртып алады. Есдәулетовпен үш-төрт кісі бас қосып отырып сөйлеседі. Ұзақ ауданы өз жерінде отыру себепті Әлім енді көмекті Ноянға көрсетпек. Әлім «Көнекент» совхозының және Ұзақ ауданының Ноянға уәделі көмегін, шөбі мен қораларын дегендей бермегені үшін Әлім Есдәулетовке қатты зіл тастайды. Бірақ үлкен сөз кейін болмақ. Өзі малды, шопандарды тез аралап көру үшін самолет алады. Жағдайды анық біліскенде «Бөген» совхозы малшылары үйсіз қалған калпында үш күн ішінде екі мың бір жүз қой өлтіріпті.

Әлім өзімен бірге көп машина, бензовоз, тракторлар келтіретін болған. Қырық килограмм сары май, көп шұжық, жүздеген бөлек нан, киіз үй, шөп қорын үздіксіз жіберіп осы өлкеге жеткізетін болып келген.

«Көнекент» пен «Қалинин» қораларын есепке алып қора жетпеген жерлерге Әлім әкелген көп үлкен палаткаларды тіктіріп тастайды. Енді самолетпен Бөгемнің он бір отарын, панасыз шопандарын іздеп шығады.

Адам қатерде. Баспанасыз жүргендеріне бірнеше күн болған. Ең алдымен адам қазасын болдырмау үшін самолетке азығын ала, қасына біресе Манасовты, біресе Ұзақтың райисполкомы Құрмановты алып әлденеше рет ұшып шығады. Қай жерде қой көрінсе соған қон дейді. «ЯК—12» самолеттің пилоты Петро екі рет, үш рет қон деген жерге, қар үстіне қона береді. Жеке қойшыларға Әлім сөйлесіп май, шұжық беріп өздерін есепке алып кетеді.

«Бөгемнің» бір қойшысы слуге келген аға шопан бел шешпегенге

он жеті күн болды дейді. Ыстық ас ішпегенге де сонша бопты. Қорегі жалғыз нан — таба нан. Ішкені қар суы мен құдық суы. Бірақ малдан кетпеген. Қарасуан деген жерде ілгері баса алмаса да қойға сәл талшық болғандықтан ілгері жүрмей қойған. Малы өлсе де аз өліпті. Соған да жылап жіберді. Өздерін тіпті айтпайды. Ең артта қалған отар осы еді. Тағы бір шопанға кездескенде қасындағы жас көмекшісі ауырғым деп Шолаққорғанға кетіп қапты. Жігіт төзе алмай өлеуіне өткен. Бірақ оны Шолаққорғаннан қайта қайырады. Тағы бір жердегі қойға оралады да Жарасов пен Әлім «Қрасная Ниваның» бұрын табылмай жүрген малын табады. Қонбақ. Айнала ұшады. Жері шоқалақ.

Әлім Петроға: «неде болса жол үстіне қонайық!»— дейді. Петро бекінеді де қонады. Бұлар шиксе үлкен терең бұлаққа самолет бес-ақ метр жерге кеп тоқтаған екен. Дәл осы жерде Шашты Әзіздің моласы бар-ды. Әлім қалжындайды: «Бізді мына әулие ұстап қалды»— дейді.

Тағы да қойшыға жәрдем береді. Енді жөн сұраса бір отар қой жоғалып кеткен. Үш күннен бері самолетпен де, атпен де іздеп таппай қояды. Әлім Жарасовқа сол отарды, белгілі жас қойшы баққан отарды іздеп тап деп ат-көлікпен жібереді. Тағы екі күндей қатты боран, суық болады. Әлім жасаған комиссия шығынды санағанда 21 март күні «Бөген» совхозынан екі мың бір жүз қой өледі. Бір боранда бір мың төрт жүз қой өледі. Енді қойлар мүлде жүре алмайтын болады. Осы кезде Әлім Құрманов палатқаларды көп тіктіреді. Тапқан отарларға үй жібереді.

Ұзақ ауданынан әйелдер де, ыдыстарын алып жанағы үйлермен он бір отардың қойшыларына көмекке барады. Кетіп қалған үйлерін қайта шақыртып машиналар жіберіледі. Бар қойшылар есепте, қайсысы қай жерде екені енді Әлімдерге мәлім. Тек бір ғана қойшы Медет дейтін былтыр онжылдық бітіріп қойға келген шопан алты жүз қойымен жоқ та жоқ. Оның ағайыны аға шопан Әлімге інісінің өмірі қатерде қалғанын қайғы етіп айтады. Тағы да іздеу басталады. Самолет таппайды. Жарасов бір бытқыл адыр арасына түсіп кетеді. Болса осы маңда бола ма деген үміті бар. Ең үлкен қатер тегінде адам қазасы. Оны рацямен сөйлескенде Қасымов және әсіресе Карпов өзгеше, өте қатты ескеретін жайы ең зор сын міндет деп тапсырған.

— Шопандар тірлігі үшін, өмірі үшін әрбір совхоз директоры, колхоз бастығы, аудандық басшы азамат өз бастарымен, партия билетімен жауап бересің,— деген болатын.

Жарасов пен Есентаев әр жаққа кісі жіберумен бірге өздері және іздесуге кіріскен еді. Алдыңғы күндер атпен іздеп таппаған соң бүгін жаңағы адырға шейін вездеходпен келген еді. Бір кезде ма-

шина қарға батты да тұрып қалды. Токтаған машинадан жерге түскенде омбылаған күйде ызғырып соғын тұрған жел әкелген ызыңдаған бір алыс үн есітеді.

— Мына жақта адам үні бар. Осы адам үні. Әлде ұлыған қасқыр үні болар ма?— десіп тыңдай-тыңдай түсіп белуардан қарға бата омбылай белге шығады. Ар жағында тағы бір төбе, жаңағы дыбыс адамның даусы екені аңғарылады.

Келесі белге шыға берсе қой көрінеді. Енді бір сәтте бетке қарай өрлеп шығып бара жатқан жас қойшының жоны көрінеді. Ол ән салып барады. Андаса белгілі әнші бала қойшы жоғалған Медет екен. Айтып жүргені Қалдаяқовтың «Ақ маңдайлым» дейтін әні. Бұл қойшының жоғалғаны Әлімдер ғана емес, ауданға, тіпті Қарповка да мәлім етілген еді. Енді ол табылғанда Жарасов пен Есентаев қуана жүгірісіп оны құшақтап қуаңғандарын айтысын:

— Айналайын, амансың ба!— десе береді.

Жігіт өңі жер беттеніп, өзгеше тотығын және қатты жүден кеткен болса да ажимданған жас терісі жиырылып аппақ кесек тістерін ақсептіп сөз қатпай күле береді.

Жарасов сол сәтте таңырқаған қуанышын ірке алмай: «Сені өлі табамыз десек, әніңмен бізді таптың ғой. Жә өзгең өзге осы жаңағы әнің пе?»— дегенге жігіт, жай, баяу жауап айтады.

— Құмнан көшер алдында радиодан анықтап естіп жаңа ғана үйреніп алып ем. Соны ұмытып қалмайын деп айта берем. Айтсам және жаңғызсырамаймын. Бойым да жылынып қалғандай болады,— дегенде Жарасов бала жігітті құшақтай алып бетінен сүйді. Оның омырауында Жарасовтың кеудесіне батыңқыраған қатты бір буылытық бар тәрізденіп еді. Наны ма екен десе, кітап екен. Қойына салып оқып жүргені қазақ тілінде шыққан «Нағыз адам туралы аңыз». Наны да азайып қалған екен. Тіпті бітуге тақау. Жас қойшы Медеттің алты жүз қойынан бір қой да өлмепті. Ол осы ғана бір тіктеу қолат қойтастар арасында бұта көде, жусан, селеу тәрізді қой талшық етер жем барын көреді де бар қойын осы арадан шығармай ілгері де, кейін де жылжымай жатып алады.

Жарасов Есентаев екеуі машиналарынан май, ет, азық әкеп беріп енді жақын жерге шатыр әкеп тіккізіп Медеттің малын амандан қалуга күн бойы көмектеседі. Ең алғаш ыстық сорпаны Медеттің ішкелі отырғаны он бір күн өткенде бүгінгі ғана кеш еді. Ол шай ішін жылынып, қойларын палатка арасынан тыным алып жатқанын көретұра тағы да ыңырысп «Ақ маңдайлымды» қайталай жырлай жүрген еді. Бұл әнге әсіресе құмартқан басында бір радиодан ұғынып алып, артынан ұмытып қалған-ды. Бүгін таңертең Жарасовтар бұны табар алдында ғана сол ән есіне өздігінен қайта оралып келгенде соны Медет күні бойы жырлап жүрген болатын. Жаңғыз ән емес, сол әннің

ар жағында жас жанның өз түкпіріндегі жұлдызындай ыстық жаңа махаббат себепкері де болатын. Ол мұның жетіжылдықты бныл бітірген жас қалыңдығы Ноян орталығында қалған сағынышты сүйіктісі Сағадат болатын.

Ноян ауданының қойшыларына Әлімдер жасаған көмек алғашқы бірер күндік қана азық көмек. Адамға ас жетті, бірақ мал әлі өлуде, әлі қатерде. Көпшілігі Қаратау мен құмның аралығындағы шексіз ұзақ далада қалып малтығып тұрған мал енді шөп-шөп керек етеді. Шөптің жақыннан алынатын бір-ақ жері бар. Ол құм шетіндегі «Жуантөбе», «Тасты» совхоздарының Шу аяғынан шапқызып жигызған мол запас шөбі. Бар машинаны, тракторды сол жаққа жеткізу шарасын істеу керек. Оларды жөнелтетін отгон орталығы ілгеріде Айгене деген жерде. Бұл штаб орталығы. Осыған самолеттегі Әлім Құрманов және Қаракөл тресінің бастығы Айтқазин қону керек.

Далада шегірткемен алысқан күрес кезінде самолетпен нелер қиынға қонып сақрайы жепкен қыран деп аталған Петро Айгенеге қонуға қорғанды. Жер тар. Бірнеше айналып ұшқанда Әлім оған есебін тап та қон деді. Петро тағы бір айналып төмендеп көтерілді де сай арасындағы Айгененің самолет қонар алаңы тегіс жері отызқырық қана метр екенін айтты. «Мен қонамын. Бірақ құмға тіреліп қонам. Кейін ұшып шыға алмайтын болам. Бірақ жаңа бір тақыр көрдім. Бес-алты километрде. Ұшарда мен жалғыз көтерілем, сіздер сол тақырға барып мені содан тосатын боласыздар!— деген.

Айтқанындай Айгенеге қонады. Бұл кеш Әлім қақпаншы шал үйінде болады. Осы қыста, қалың жұтта қажымаған сергек жандарды осында көреді. Шалдың өзімен он жеті жасар қызы екеуі де ацшы, мерген. Екі таргыл көк шашақ құлақ жүйрік тазылары бар. Бұлар қасқыр, түлкі атаулыны қырып тастаған. Өзі де, қызы да әрі мерген, әрі бәйге ат ұстайтын сергек жандар. Үйде гармон бар екен. Ас ішіп, жылынып жайланған соң аңнан келген қыз гармон тартып, ән салады. Гармонға Әлімнің аңдауынша нартайдай сызылта қосылады. Абай әндерінен бастап, Қалдаяқов, Жамақасевтардың ең соңғы, ең сезімтал көркем әндерін жырлайды.

Әлім бұл қызды өзінің қалауы бойынша дәрігерлік техникумына түсіруге серт етіседі. Танертен құмнан Шуға жол ашу керек. Ұзақ ауданы бұл тұстан тауып берген шөп бітіп қалды. Нояннан жем келді. Әр отарға бөлек-бөлек палатка да тігілді. Екі жүз, екі жүз елу қозы, нашар қой сиярлық палатқалар теріс болған жоқ. Бұл кезде малдың тұрған жерлері Жданов совхозының, жайылма «Көнекент» совхоздарының жерлері Мырзабай, Үілдік, Бүркітті дейтін қоныстар.

Осы араға орналасқанмен шөп қоры азайды. Жалғыз жеммен қой тірлік етпейді. «Бөген» совхозының Қайнарбұлақ фермасының сонада он жеті күн бел шешпеген қойшысы енді Әлімге «неқысаң да

шөп тап шырағым» дейді. Сонымен «Бөгеп» совхозының Фуртжир завхозы Науды он бес машинамен құмдағы шөпке жібереді. Үміт сол болса да Нау ақтамайды. Екі күн жүріп, «жол жамап, өте алмадық» деп қайтып келеді.

Содан екі машина, екі трактор, үш бензовоз алып Әлім өзі тартады. Түйешілердің жолымен тыңнан жол салып Ұзақпен айналмай, екі есе қысқа төте жол тауып бір күнде атаған жерге жетеді. Ол 114 километр. Колонна соңында екі трактор бар еді. Соның біреуі бұзылып, біреуі соған айналып қалыпты. Шоферлеріне Әлім көмек жібереді.

Бұл марттың аяқ кезі. Әліммен бірге Құрманов барған-ды. Ол жолшыбай екі қарақұйрық атып алады. Абуталов деген шофері өнер көрсетеді. Шөпті алады. Бірақ қайта жүруге кешегі жол жарамайды. Еріп кеткен. Сонымен Сарысу ауданының «Көнекентті» басып жүретін жолымен бар көлікпен қайта тартады. Аса көп бейістке ұшырайды. Әлім озып кетеді. Машиналар алдынан трактор жібермек болады. Бұл жол тағы бұзылады. Бір жүк машинасы батып жатады. Ішінде өлген қойы бар Сарысудың машинасы. Сол машинадан өте бере Әлімнің машинасы да лық етін барып, борбасқа түсін кетеді. Құмда осы борбас илай әсте қатпайды, жердің іріңі сияқты ең жауыз қатердің өзі.

Түн болады. Аяз қатайды. 40 градусқа жетеді. Бұлар сексеуіл іздеп кетеді. Бір шал қойшының үйін табады. Әйелі ауру. Шай ішеді. Шалдың түйесін зорға сұрап алып колоннаны іздеп кетеді. Үсте тои, аяқта етік. Сексеуіл көтеріп кешегі қалған машинаға келеді. Қараса «ГАЗ-63» тың машина тұр. Онда Жарасов Әлімді іздеп шыққан екен. Кешелер рацямен сөйлесіп хабарлағанда Карпов Жарасовқа «тез көмек ет те, Әлімнің соңынан бар!»— деген.

Сонымен бұл іздеп шыққан екен. Содан кейін машиналар келе береді. Жарасов алып шыққан трактор мен жеңіл машина кейінгі колоннаның батқан машиналарын шығарып алады. 100 аттық күші бар екі трактор екі-үш машинаны тіркеп бір-ақ сүйреп шығады. Бар машинада шөп бар. Аяз қатты. Жарасовтың аяғы мазолы қапап қаны шыққан жара, соны сексеуіл жағып ес жнып жылытады. Осы кезде үстерінен баяғы Петро бұларды іздеп ұнады. «Егер орталарында обком хатшысы болса оң жаққа шығыңдар!»— деп записка тастайды.

Қысқасы бұлар снді шөбімен, бар көлігімен Айгенеге жетеді. Малға отар-отар басына шөпті таратып беріп мал аузы жемге, шөпке қатар ілінеді. Бірақ осы кезде тағы бір сор болып қой қоздай жөнеледі. Март аяғы Ноян ауданының малына қорасын беріп көмек жасап келген Ұзақ ауданы снді өзі апатқа ұшырай бастайды. Ол он бес мың бас малды бір «Көнекент» совхозының өзінен өлтірген.

Ұзақ ауданының қойы қаракөл оның Ноян ауданы қойынан (бия-

зы жүн қойынан) бір егде ерекшелігі бар. Қаракөл қозысы валюта алтын. Онда «голова шкур» дейтін мән де бар.

«Көнекент» халі ауырлаған сайын Есдәулетовтың күзде Қарповқа бөрген уәдесі, дерегі бекер екені анықталып ашыла береді. Шөп, азық бұл ауданда айтқан мезгілден бұрын бітіп қалған. Оның үстіне «Көнекент» малы қырыла бастады. Ноян ауданы ілгері жылжи алмай отыр. «Көнекенттің» бөлім бастығы Керімбек директор Әбдіні алдаған. Оны жазалауға Есдәулетов қарсы. Өзі сүйейді. Осымен бұл аудан қыс апатының үстіне жік әлегінің шырмауына ілінген. Бұл жайларды Әлімнен шет жағалап ұғынған Қарпов өзі екі ауданға барып түсетін болады. Шолаққорғанға Қарпов келіп Әлім, Жарасов, Құрманов, Есдәулетов, совхоз директорлары сонда жнылады. Қарпов келумен жоғарыдағы үшінші саты оқиғалары басталады.

Қарпов он бір кісімен келген. Қеле сала Ұзақ ауданының хатшысы Есдәулетовты тыңдады. 25 мартқа дейін облысқа өтірік айтып келген. Екі мың бес жүз мал өлген деп хабарлаған екен. Қазір өлген малдың санын Есдәулетов кібіртіктеп анықтап айта алмағанда Әлім білдірді.

— Бүгінде Құмкентте өлген қой саны он бір мыңға жеткен.

Қарпов қысқа эзірліктерің болмаған. Шөбіміз бар, шопан жеткілікті. Бар жерде су да жетеді. Қоралар мол. Адам жеткілікті деп келгенсіңдер. Бүгін бәрі өтірік боп шықты. Су жоқ. Құмнан «Көнекент» қойы жатқан жерден совхоз орталығына дейін 80—100 километр. Жолда су жоқ. Үш күн айдаған. Бір шопан үш күн бойы аттан түспеген. Қозы да, қой да жолшыбай қырыла бастаған. Анығында күніне түске дейін 5 километр айдап суландырып, тынықтырып, түстен кейін тағы 5 километр жүріп отырып 8—10 күнде жету керек еді. Бұлар да үйлерді көшіріп әкеткен. Қойшы өзі де аш. Ішінде қозысы бар қой да өледі, қозы да өледі.

Қарпов бар жұртты әр жерге таратты да Әлімді Ноян малына жібереді. Есдәулетов, Жарасов екеуін қасына алды. Малды да, адамды да өзі көрмек. «Калинин» совхозы Ұзақ ауданыныңкі. Содан кеп шопандарға араласты. Жасы 67-ге келген аппақ сақалды бір шопан жылап жіберді. «Жәрдем көрмедік, қайдасыңдар!»— деді.

Қарпов:

— Мынаны танимысың, бұл келіп жүрген жоқ па?— деп Есдәулетовты көрсеткенде танымай шықты.

Енді бір қораға келсе бір кісі азғана шөпті қораның төбесіне үйіп салып өз қойына беріп, өзге қойларды аш ұстап отыр. Жақындағы Ноян ауданының шопандарына келді. Бар шопан Жарасовты таниды. Қарпов Есдәулетовке сын айтады.

— Мынау ауданның малы өз жерінде емес. Жырақта бөтен жерде. Бірақ міне шөбі де, тұзы да бар, жемі бар. Суды жылытып та

беріп жатыр. Бұлар шаруаны системаға келтірген. Сендер өз жеріңде пағып жүрсің? Міне «Көнекент» совхозы жол бойы тек өлген қойларын тасып жүр екен.

Жарасовқа Қарпов колхоз малын көрсет деді. Оны да көріп Қарпов ырза болып тағы да Есдәулетовке салыстырады да ұрсады. Жарасов бұл жайды ыңғайсыз көріп:

— Мен өз малыма кетейін,— деп күндіз бірнеше отарларға соғалды. Осыдан бірнеше күн бұрын Жарасовпен бірге қиындықтарды кешкен Медет сияқты жас та, көп кәрі шопандар да мұнымен, Ессентаевпен жақсы амандасып қарсы алады. Кешке уәде бойынша «Көнекентке» Қарповқа келеді. Қелсе бұл совхоздың алауыз-кілауызының бәрі көрпекке шыққан. Жеке бір кісі, кейде екі кісі Қарповтың, Жарасовтың үстіне кіріп, «Қарпов сіз бе?»— деп сұрап алып: арызымыз бар, деседі. «Атым Олжабеков, шопанмын!» Өз аты шынында Сарманов. Тағы біреуі атын өзгертті: «Шопан Қүшікбаев боламын!»— дейді. Өздері ішкіш, жалаңдаған қу адамдар да кездеседі. Бір сағаттың ішінде Қарповқа бір уыс арыз жиналады. Қарпов соны түнімен, таңертең де оқыды. Жамаандағаны Әбді Есенов. Осы арыздарды жіберіп отырған Сыпатаевтарға өш, Әбдімен араз Керімбек, Асылбек деген Жапатаевтар.

Сыпатаев тегінде пәлекор адам. Ол полевод боп совхоз көлемінде жауапты кісі боп істейді. Қарпов жиналыс жасайды. Күн тәртібін атамайды. Жарасовқа көмекті қалай ұйыстырдың соны сөйле дейді. Бұл сол жерін айтады. Жиылыста Қарпов екі ауданды да қатты сынайды. Жарасов жолдағы судан қой өткізу керек, оған көпір салу қажет. Сол қаммен жыңғыл әзірлетеді. Өткелі жатқан қойды тоқтатып, «Көнекенттен» ағаш алғызып көпір жасатады. «Красная Ниваның» 5 отар ісектерін өткізеді.

Қарпов трест совхоз бастығын да сынайды. Өзі малшылар жатқан жерлерді бірнеше күн жүріп аралаумен болады. Бұл кезде қар кеткен. Бірақ әлі қарасуық. Екі жерде босана алмай жатқан екі әйелді көреді. Біреуі ісініп кеткен. Қарпов темір пеш алғызып береді. Біреуі үстінде қалың пальто, баласы бауырында қиналып жатады. Енді соларға дәрігер, пеш сияқты қажетті Қарпов өз машинасымен алғызып, көмек етеді.

Шопандар жағдайы Қарповты қатты ауыр күйініш ойға салады. Жаны ашиды. Шалдар мен Медеттей жастармен әңгімелеседі. Оқу бітірген жастың бұл жағдайда тұруы, шыдауы мүмкін емес екенін Медет ашып айтады. «Жоғарғы оқуға түсу үшін өндірістік стаж алу үшін келіп едім, істедім. Бірақ өзіңіз ойлаңыз. Адам қасқыр емес, бұл жағдайда тұрып болмайды»— дейді.

Жас қойшы және трактормен көп еңбек істеген Егоров, Жұмаділов сияқты екі шофер Медетті қостайды. Самолет пилоты Петро жә-

не де мұндағы тіршіліктің адам жайын ойламайтын топастықпен жүрген тіршілік екенін қатты айтысады.

Айгемде осы сөзге мерген қыз да қатынасады. Сол бір кеште Қарпов көп-көп шындықты да естиді. Ауыртпалықты да ұғынады. Аншы, қақпаншы шал Ұзақ ауданының өзге совхоздары өлтірмей, тек «Көнекенттің» көп өлтіріп отырғау себебін көлденеңнен әділ, қатты шыншыл сынмен жақсы ашады. Ол жіктің себебі. Жіктің бір жағы Есдәулетовтың өзінде. Бұрын кеткен райисполком Токбаевта. Сыпатаев пен Жанаевтар сол жіктердің қалдықтары. Екеуінің кесірі малға тиді. Қарпов тексеріп келгенде аудан жігінен басқа бұл екі адам араздығының себебі әйел боп шығады. Әбдінің әйелі Құндыз. Қандай сұмдық жайлар. Күзде келгенде Бабатада ол уақыттағы сорлаған әйел жайын естіп еді. Енді мал атаулыны сорлатқан елден ерекше «Көнекент» совхозының бүгін міне 11 мың қойын өлтіріп отырған кесел-қырсықтың тағы себепшісі тағы да жазықсыз әйел. Бұл жайды Қарповқа осы кеште онаша сөйлескенде анықтап ұғындырған Әлім Ерімбетов еді.

Әлім өзі бұл кезде шопандар арасында айға жуық жүріп үлкен өмір тезінен өткендей. Даусы қарлығықырап жуандаған, қол-беті қап-қара боп тотыққан. Жұқа сұлу ерні жарыла түскен. Жарасов та сондай айдан аса жүріп неше түрлі бейнет кешіп әрі шыныққан, әрі ел таныған. Құмды білген. Шопан өмірінің бар бейнетін де бірге кешкен. Оның аяқтан қан ағызып жүріп сексеуіл ығында паналағаны, сексеуіл шоғының жанында жатып тыныс алғаны бәрі де Қарповтарға мәлім еді. Бұл екі жас басшы қызметкердің екеуінің де өмірі бір-алуан. Бұларды жақсы әзірлеген. Қарпов бүгін білді. Әлім моряк есебінде Балтық флотында бар соғысты бастап атқарынты.

Жарасов армияда Военно-танковое училищені бітіріп бар соғысты бастап атқарған. 1942 жылдың 11 январында соғысқа араласып 1949 жылдың 20 марты күні әскерден қайтқан. Алматыда Жоғарғы партия мектебін бітірген. Кейін Баскентте обкомның бюросы болды, сонда Есдәулетов тағы да шынын айтқан жоқ. Әлім оны ұялта қатты сынады. Әлім Ноян ауданы басшылығын да түгел ақтаған жоқ. Қасымов пен Жарасовтың қойды құмнан айдауларын қателік, шығасының бас себебі дей келіп, кейін, бірақ Жарасов қой басында, Қасымов ауданнан ұдайы шөп, жем, машиналар, үйлерді мезгілімен жіберу арқылы көп малды амандап қалуға себепші болды. Қателіктері бар, сондық салдарынан «Бөген» совхозынан болса да аудан бойынша 9 мың қой өлді. Ұзақ ауданынан бюро қараған күнгі есепте елген мал сапын Қарпов өзі жариялады: 20 мың қой өліпті. Сонымен бюро Есдәулетовты орнынан алды. Қасымов пен Жарасовқа қатты сөгіс жариялады. Жұт аяғы әзірге осымен аяқталған еді.

Бесінші тарау (Қысқа варианты)

Бұл бөлімде бірнеше әңгіме, оқиға болады.

Бірінші оқиға

Көктем шағы. Айсұлудың қолхозы. Шөп көгеріп, өрік гүлдей бастаған. Қайғылы Айсұлу мен анасы. Күзде болған оқиғаның жалғасы.

Сағит күзді күні Айсұлуға күнде хат жазады екен. Ол хаттарды Айсұлу оқымайтын. Қолына алған жерде жырта беретін. Ал сол хаттарында жігіт былтырғы қолын жаралағаны үшін «кеш, кеш, кеш» деп жазады екен. Жауап алмағанына карамайды. Жыртып тастайды деп те ойламайды. Ол өзінің бойына біткен сыңаржак, қиырлық дөкірлігі бойынша қызды мүлде түсінбейді. Хаттарымды оқып жүр деп біледі. Сол себепті кейін ұдайы бір нәрсені және жаза береді. Ойысы «маған ти, мен сені аламын» деген сөздер болады. Ең соңғы үш хатында ол: «мен барамын да сені алып кетемін» дейді екен. Ең үшінші хатында «осыған жауап жазбасаң қарсылығыңды айтпасаң менің дегеніме көнгенің» дейді.

Сонау анау сұмдық түнде ітіп алып келгенде ол Айсұлу барды біледі деп, ұялғанын жауап айтпай жүр деп, алып кетсем көніп кетеді деп өзінің топас ойымен берік байлау жасаған.

«Енді бұл өткен айлар ішінде Айсұлу мен анасы қандай? Олар басынан кешкен қайғы салдарынан Айсұлудың жүрегі дүниеге мұздаған. Шешесі Айсұлудың саушылығынан қорқалды. Ол бұл қыста қатты жүдеп жүзінде көк тамырлар, көз астында көлсеңке қалыңдай түсті. Қоюлана берді.

Тек Арманның киімін құшып, іскен бір жылайды. Шешесі Арманның көрпесі мен жастығын бауырына басып, тұншыққандай үн шықпай Айсұлудан жасырын, құпия қайғы шегеді. Айсұлу үшін Арманның бар кітабы, жазған жазулары, жатқан орны, бау ішінде, қорада басып жүретін жолдары бәрі де ыстық та, қинайды да.

Қақпа алдына шықпауға тырысады. Дұшпан машинаның жан бауыры Арманды басқан жері, туган үйдің астынан азынаған көрдей, ажалдай сезінеді. Шешесімен екеуі оңашада ақырын сөйлескенде бұрынғы күніміз, өткен жазымыз, тіпті сол соңғы сөр алдындағы кешіміз қандай рақат еді. Ол қандай бақыт елі деседі.

Тек соңғы жырғама шақты күннен бері ғана Айсұлу кітапқа қарады. Сонысы шешесінің сәл жұбапшындай. Бірақ Айсұлу ылғи ауыр, оқиғалы романдар оқитын. Бұл шақта абақтыда отырған әлі соты бөлмеге Сағитқа сот болыпты. Ол соттың айналасында үлкен жауыз айлалы әрекеттер болады. Сағиттың ағасы, жеңгесі көптен іске кіріскен. Олар: қыз ырза болған. Уәделі күн байлаған. Інісі төбелес

шиарған. Сол жанжал үстінде оқыста каза болған деген лақаптар таратады.

Сағиттың туған нағашысы осы аудандағы СМУ-дың бастығы Бейсен жиегі үшін қатты белсепіп, іске араласады. Енді аудандық тергеуші, прокурор, соттың да бастарыш бұра береді. Осы сыбысты естіп Таңат шал Нұрбүбімен сөйлеседі. Айсұлу жылап отырып, Таңатқа Арман үшін алысуды тілек етеді. Райкомға барыңыз, дейді. Ол райкомға барады. Райком хатшысы бұрын естіп жүрген жайды тыңнан Таңаттан сабырмен тыңдап шығып, ұғынады да тапсырма бермек болады: үкім әділ болады, айыпкер жазасын тартады, дейді. Өзі прокурорды шақырады. Бұған келер алдында прокурор мен СМУ-дың бастығы Бейсен арасында шытырмай сөз болады. Екеуі жерлес. Аудан соты Сағиттың ағайы болады. Ол да жіңішкеп, жезқармақтан райисполком бастығын өз жақтарына ойыстырып қойған болады.

Прокурор мен райисполком әңгімесі болған. Енді райком мен прокурор бұл жайдан сөйлесерде прокурордың Сағиттың жазасын жеңілдетер сиплаулары көбейген болатын. Сонымен сұмдық қылмыс болғаннан кейін үш ай өткенде сот болады. Сот шоферді мол жылдарға кеседі. Ол туралы ара түсін болысқан кісі болған жоқ-ты. Ал Сағитқа барлығы үш жарым жыл кеседі де көбін кешеді. Енді екі-үш ай отырып, ол шығатын болу керек. Түрмеде отырып көзір ол Айсұлуға тағы да хат жазған. Таңат, Нұрбүбі, Айсұлу бұл хаттың үстінде енді жылау емес, ызаға, алысу әрекетіне бекінеді. «Арман аруағы соны маған қарыз етеді» деп Айсұлу барлық жайды айтып Таңатқа облысқа, обкомға бар» деген тілек айтады. «Әділет ізде, әділет таң!» десеңсі. Өзі сот үкімінің әділ еместігін түгел айтып шешесі мен өз атынан Жәкеңе хат жазады.

Бұл хат өмір бойында Айсұлу жазған жүрек шерінің, шіміріккен сапасының, жан жарасының хаты. Жас жанының шыңғырған үні, шырылдаған зары да сияқты еді.

Екінші оқиға

Жәкең Баскентте. Таңат обкомға келіп бұл шақта обкомның үгіт-насихат жөніндегі секретары болған Жайлыбеков Алмасбекке кіреді. «Осы дүниеде әділет деген бар ма?» деген сұраумен сөз бастап жайды айтады. Алмасбектің бұл әңгімені алғаш естігені осы болса да аса қатты түршігеді. Айтқандарының бәрін қағазға түсіруді обкомда қызмет істейтін қазақ әйелі Шалқароваға тапсырады. Ол шалдың сөздеріне жаны түршігіп, күйіп барынша бұлар үшін алыспақ болады. Дәл осы күндерде Жәкең Әсия Әлимова екеуі Баскентте ұшырасады.

Соңғы күндерде Оңтүстіктегі Ленин атындағы ауданда болған Әсия ол жақтағы көріп білгенін Жәкеңе айтып келеді. Жоғарғы бөлімде болған оқиғаларға ең соңғы шақта қосылған жай Әсияның Нұрбүбімен, Айсұлмен ұшырасуы болатын. Тегінде Әсия Алматыдан Жоғарғы Советтен осы облыста салт-мәдениет мәселелері жөнінен келген комиссияның арнаулы мүшесі еді. Ол әйел халі осы облыста әлі аралауан сорақы оқиғаларды тугызып жүргенін көп көрген. Салтқа, үй іші тұрмысқа мәдениет, тазалық кіргізу жөнінде, аналықты қастерлеу жөнінде жалпы қазақ қыстақтарында балалар бақшаларын, дәрігерлік орындарын дұрыстау жөнінде көп ойлар ойлап, шырғын жүрген.

Оңтүстіктің Ленин атындағы бай ауданы мәдениет жағына келгенде өзгеден бұрын кемшілікке, надандыққа бай, әртүрлі олқылыққа бай деп сөйлейтін. Ол Айсұлдың жайын естіп, үйлеріне өзі барған. Айсұлу мен Нұрбүбі екеуінің соңғы шақтағы тірлігінде жалғыз бір жарық кеш тәрізді жылы шақ осы Әсияның келіп отырған сағаттары еді.

Әсия Айсұлуды бауырына алып, күшіп қысып, үлкен бір қамқор аналық ақыл айтып, қайрат жіюге, Арманды жақсы көргені үшін өлмеуі керек екенін жігерлендіре сөйлеген. Айсұлу сонда өлімді ойлайтынын, тірлікте қалғысы келмейтінін, көз жасы құрғаған күйде өмірге сонша наразы, ызалы күйде айтқан еді.

Әсия бұған кітаптар беріп кеткен. Кітап оқуға, ілгері қарай оқып өсуге және де көп өсеттеген. Бірнеше күн әдейі қасына алып өз пәтеріне де апарған. Айсұлудың жүрек жарасын білгір бөлгер қолымен сылағандай, сынық көңілін сылағандай болған-ды.

Сол жолда Әсия бұл үйге айтпай өз бетімен райком секретарына, прокурорға жолыққан. Ол дәл сот болардың алдындағы үш күннің іші еді. Әсия прокурормен ұрысып айрылысты. Прокурор Айсұлу мен Сағиттың арасын хат арқылы келіскен жақын жандар қалпындағы хал етіп қисық баяндаған.

«Өлім әдейі жасаған қастықтан туған жоқ. Ішіп алған шофердің мастығынан» деген. Прокурорға наразы болған Әсия райком секретарымен зілді сөйлеседі. Өзі герой, өзі мақта шаруа жоспарларын бітірген, ауданы жақсы күйде отырған райком секретары бұдан қысылмайды. «Партия мен үкімет бізге бұдан үлкен мәселені де сене білген. Сіз жалғыз келіп өздігіңізбен тергеу ісіне бас сұғасыз. Әйелдер ұғынған ұшқары, біржақты сөзді райкомға дәлелсіз, дерексіз алып келесіз. Заң орындарың, ауданның жауапты, үлкен сенімді, тәжірибелі партия қызметкерлерін орынсыз сынайсыз. Әділетсіз тергейсіз. Осыныңыз не?»— деп өзіне қарсы кінә тастаған.

Ызаланған Әсия «дәл осы жұмыс онай деменіз. Прокурорға да, СМУ-ға да әділет күші жетер» деп ауданнан түңілін қайтқан.

Айсұлудың хатынан басқа Жәкен Алматыда отырып, Әсиядан телефон арқылы жанағы өзі көріп қайтқан халдерді біледі. Сонымен кәзір Баскентте әдейі Арманшын жанкүйері, жоқшы әкесі есепті арнай келген. Ол Таңатты, Әсияны тындап алып, енді Таңат атынан обкомға жазылған арыздың бір көшірмесін алып, Нил Петровничка барады да, барлық жайды баян етеді. Нил Петровнич көп сөйлемей, көп шешу айтпай, үлкен салмақпен, қатты ілтипатпен Жәкене іштей сене отыра бұл оқиғаны тындап шығады. Өзі Ноян, Ұзақ ауданынан осы көктемде жана ғана қайтып келген еді. Енді жаз шығып, мал атаулының аузы жерден шыққан көкке іліккен соң, күн жылыған соң шопандардың да тіршілгі үлкен қамқорлықты әзірше керек ете қоймайтын.

Сонымен енді обкомның бір кеңірек бюросын шақырып, сол аудандардың жайларын тындай отырып, өткен тәжірибесінен жаңа байлау жасау керек деген іс соңында болатын. Енді жанағы мәселені естігенде былтырғы Бабатада естіп-білген әйел халі, әнеугі «Көнекент» совхозындағы жұттың себепшісі болған Құндыздай жазықсыз әйел жайы есіне түсті.

Мынау қайғылы қаза жаңа жағдайда, жаңа түрде әйел халіне қарсы арналған қияс, қара күш қастығы. Осындай ойда отырғанда Алмасбек Таңаттың арызын алып келеді. Екі секретарь қысқа, берік байлау жасайды. Облыстық сот мүшесінен біреуді қосып, тергеуші комиссия жібереді. Алда, жақында обком бюросы болмақ. Соған барлық облыс көлеміндегі аудандардың хатшылары мен председателдерін және үлкен өндірістердің директорларын, партия ұйым бастықтарын шақыртады.

Үшінші оқиға

Арада он шақты күн өткен. Баскент қаласының көктем жылы күнінің гүлдеген көрінісі. Совет көшесінде, Шмидт көшесі бойында қала бақшасы мен Пионер паркін ақырын, жаяу кезіп әңгімелесіп жүрген Жәкен мен Әсия әйел халі туралы сын ойлар айтысады. Әсия өз аңдауы бойынша бір оқиғаны баян етеді. Биылғы қыста жақсы бір қойшы жас жігіт әйелінен айрылған. Әуелі осы облыстың белгілі бір қаласында тұратын оқыған адамдар жақыны болады. Бірақ өзінің әке-шешесі бар. Қойшы жас Саматтан сый күтеді. Дәметкенін анық айтады. Қызды тәуір көрген табысы жақсы қойшы он мың сом бермек болады. Үйленіседі. Қойшы бес мыңды береді. Қалғанына той жасап, үй ішін безендіріп, ақшасын тауысып алады. Біраз уақыт өтеді. Қайны ақша дәметіп жүреді. Келіншегі босанып, кішкене қыз табады. Кейін қайын жұрты Саматқа ашуланады. Қызды қалаға шақыртады. Оқыған адамдар қолында қыз тұрып қалады. Қойшыға әйелін қайырмайды.

Келіншек жақындарының азғыруына ереді. Қойшы неше рет келсе

бармай қояды. Киіз үйдегі қысқы тұрмысты қатты сылтау етеді. «Ол өмір емес, қасқырдың іні. Бала жуынбайды. Өзінде тазалық жоқ. Үй суық, отын және жоқ!» Қысқасы сылтауларының бәрі өзінше орынды. Қалада өскен отырықшы жайда мекені болған және оқып өскен жас әйел шынында қойшының ауыр тірлігіне шыдай алмайды, көне алмайды. Бала және сылтауы болады.

Қаладағы оқыған туысқандары оқытушылар, партия мүшелері, ері-әйелі екеуі де бұл келіншекті жақтайды. Оның сыртында әкенің қалың мал алып болмаған, уәделі ақшаны алмаған өкпесі және бар. Ақыры қойшы бірнеше ай әрі отарды сақтайды, әрі жалғыз әйелсіз өмір кешеді. Шыдамай қайта барады. Келіншегін тәуір көреді. Сөйлеседі. Бірақ келіншек ермейді. Оқыған адамдар, үлкендер «зорлық ете алмаймыз» дейді.

Содан кейін бір жасар қызын қойшы құшағына алып өзімен ертіп кетеді. Сол қойшы Әснияға арыз еткен. Осындай кейде екі әйелмен тұру мысалдары да болған. Онда сылтау соғыстан кейінгі халдер болады. Майданда өлген іні-ағаның балаларына ие, көмек жасау үшін, нана болу үшін, қаңғыртып жібермеу үшін алдық дейтін екі әйел алудың сылтауы болады. Мұндайлар бірен-саран болса да қазір қартайып, кейбіреулері өліп, енді сиреген.

Айсулу қайғысы облыс көлемінде әйел халіне ерекше көңіл аударудың үлкен міндет екенін аңғартады. Жәкең мен Әсния екеуі де қазіргі жаңа қоғам жөнінде жауапты түрде терек ойланатын азаматтар екенін аңғартады. Мұның екеуі де обкомның бюросын тосып қалған. Енді біразда жіберген комиссия қайтады. Ол Әсния естіген халдер мен Таңаттың арызында баяндалған жайларды түгел анықтап келеді.

Бюро болады. Әңгіме үлкені мал жұтатқан Ұзақ пен Ноян ауданы жөнінде. Бұл жай көп созылып айтылмайды. Ол аудандар қателіктерін, келтірген залалдарын бюрода Әлім баяндайды. Үлкен сөзді Карпов өзі сөйлейді. Шопандар халінің қиыншылығын мал жайынан артық түршігіп айтады. Бұл облыс қызметкерлерінің бүгінге шейін көп басшы адамдар аузынан естімеген сөзі. Карповтың зор азаматтық, лениншілдік сыпаты адам қамы жөнінде анық көрінеді. Ол Қазақстанда қойылатын ең үлкен ескерткіш бүгінгі шопанға қойылу ғана лайық. Бұлардың өміріндей біздің аз ескеріп жүрген және ең ауыр бейнетті, ең кесел қиыншылықты және ең ұзақ еңбекті ерлік жоқ. Қой үшін алысу, адам үшін алысудан бастау керек дейді. Және Мойынқұмдай құмды, Қаратау, Алатаудай тауды немдене білу керек. Құм малды асырайды, соның үшін құмның өзін де асырау керек. Ұзаққа баянды байлық жасау үшін Қазақстанда мал мәселесі мәңгі дұрыс орнықты шешілу үшін үш шарт бар. Ең әуелі су, құмнан су шығару. Екінші, жол. Нендей қымбатқа түссе де қысы-жазы маши-

налар үздіксіз, іркусіз жүретін жолдар керек. Үшінші, малға, адамға үй-жай керек. Тұрақты үй-жай керек. Жалғыз ғана киіз үй жетеді, киіз үй қажет, соны беріңдер деушілер мал қамын шындап ойлаушылар емес. Ол артта қалған көне күйді жақтаушылар. Ондайлардың тіліне шоқ түссін!— деп ызалана сөйлейді.

Бұл жайды өзі Алматыда, Орталық партия Комитетінде тыңнан, мольман қаралатын мәселе етіп қоюды өз міндетіне алады. Обком соған өкілдік тапсыруын өтінеді. Ал биылғы жылға келгенде Әлімнің айтқандары дұрыс. Ұзақ ауданының секретары Есдәулетов көп мал өлтіргені үшін, бейқамдығы үшін және обкомға ұдайы ұшқары деректер бергені үшін оршанан алынады.

Ноян ауданының екі басшысы Қасымов пен Жарасов жаман еңбек істеген жоқ. Бірақ олар еңбекті мал жұтай бастағанда бастады. Қалайда малды жұтатып алды. Сондықтан екеуіне де қатты сөгіс жарияланады.

Осы жиылыс соңында сол кеңсітілген бюрода жиналған секретарьлардың, басшылардың бәріне де окшау көрінген тың мәселені Қарпов өзі күн тәртібіне қояды. Ол Арманның өлімі. Осы жөнде Алмасбек Жайлыбеков баяндама жасайды. Комиссия деректерін айтады. Осы жиылысқа әдейі қатысқан Әсия аудан қызметкерлерін әшкерелейтін жайларды қосады. Алмасбек аудан секретарын, прокурорын, судьясын, Әбілмәжінді, Бейсенді атап тұрып айыптаған еді.

Әсия соның бәріне іштей нақтылы өмірлік дәл және психологиялық шірік тамырларды ашады. Ескінің қалдық санасы түстікте әйел мәселесінде ауыр дертті күйде арылмай жүргендерін өзі аралап қайтқан аудандар халінен баяндайды.

Айсұлу мен Нұрбүбінің халін аналық, бауырлық трагедиясы деп атайды. Аудан хатшысы Еңбек Ері кібірттік сөйлеп, әлсіз сұйық жауап береді. Бұл жөнде де Қарпов үлкен терең міндеттер атайды.

Түстікте әйел правосын нығайту үшін шаралар айтады. Балалар бақшасы, әйелдер босанатын үй, бір жақтап істелетін үлкен шаралар дейді. Екінші әйелдердің көпшілігін еңбекте тенеңдіру керек. Бір жағынан оқуға, жоғарғы оқуға көп тартылсын дейді. Жетіжылдықты бітіріп, тоқтап қалатын қыздар себептерін райкомдар айрықша аңдайтын болсын. Жоғарғы оқуға қазақ қыздарын, мамандық оқуға шала сауатты аналарды жіберу керек дейді. Колхоздағы жас әйелдер, қыздар арасында механизацияны меңгеруді зор үгіт ету керек. Сол үшін айрықша істер істелсін дейді.

Тұрмыста аналық әрекеттерде мәдениет күшейтілсін. Сол жөнде әйелдердің облыстық жиналысы өтсін. Әйел правосы үшін обком айрықша жауапты шаралар атаулыны өз міндетіне алсын, дейді.

Үзіліс уақытында Арманның мәселесі жөнінде ол қысқа қатал ар

билігіндей үкім айтқан. Бар күшін, зілін ауданның хатшысына, партия басшылығына қадап тұрып, аса қатты салмақпен айыптап тұрып, басқа соққандай батырып айтқан.

Үзіліс болады. Кулуорда мәжіліске қатысқандар әңгімелері жүреді. Бір-бір ауыз сөздерде «не болар екен» десіп сөйлескенде кейбіреулер: «Ештеңе етпейді. Осымен қоя береді. Осы жетеді. Өтін кетеді»— деп хатшыны жақтай сөйлеушілер болады.

Кейін бюро байлау жасайды. Секретарьға қатты қатал сөгіс беріледі. Прокурор, сот, Бейсен тегіс партиядан шығарылады. Істері тергеуге беріледі. Сағит қылмысы қайта қаралатын болады.

Әсия, Жәкең Қарповпен қала сыртына шығып, біраз жүріп сейілтін қайтысады. Романның басындағы тәрізді сеніскен, ойлы терең адамдардың жай мәселеде сыр ашып сөйлескен үлкен мәнді, өнерлі, ойлы әңгімелері болады. Бұл сөздер, кездер Баскент айналасындағы сай мен тау, тоғайлы бау, әсем гүлдер, хош иісті жабайы шөптер өскен жолдар бойында табиғат көркімен аралас баяндалып отырады.

Төртінші оқиға

Алмағыда Үкімет үйінде биік кеңсенің мәжіліс залында жауанты он-он бес қана адам арасында үлкен мәнді мәжіліс жүріп жатыр. Сонда Нил Петрович Қарпов сөз алады. Мәселе мал шаруасының жайы. Оқушымен бірге Қарпов өзі өткен қыста Ұзақ пен Ноянда көрін өткен жайды айтады. Бұл өзгеше бір ойлы, сыншы, қатал түрде батыл айтқан өзара сын сөзі. Бұл сөздің осы мәжіліске бұрын айтылып көрмеген ауыр шыңдығы, мүлде тың, соны бір мәні болатын.

Қарпов бірінші рет осы үлкен биік кеңседе мал әңгімесі адамға байланысты, малды айтудан бұрын ең алдымен шопанды айту керек, деп тұрып, өз көзі көрген шопан күйлерін санайды. Он жеті күн бел шешпеген. Он күн бойында күні-түні баспанасыз жүрген, аязды боранда ыға жүріп, малын тастамаған көріні де, жасты да айтады. Екі жұмадай ыстық ішпеген, қатып қалған таба нан сексеуіл кеміргендей талшығы болып, ішер сусыны қара суы да болмай қоймен бірге қар асап, күн кешсе де малды тастамаған. Қандай жауанты сана бастаған жандар. Сол қора-қора қойларды тастап кетсе, осы отырған біз не деп кінәлар едік, айыпты деп айта алар ма едік? Солар сол ецбек ерлігін, азаматтық санасын біздің үгітімізбен істеді ме? Жоқ, тек қана советтік азамат арымен, қажырымен, тауандылығымен ғана атқарып шықты.

Әсіресе сол сұмдық суық, шарасыз дауыл боран астында жүргенде совет малын тастап кеткен, дезертирлік жасаған бірде-бір шопан болмаған. Ал міне жаз шықты, жарым жыл өтті. Сондағы бейнет

кешкен сан шопанның біреуінен бір ауыз қиындығын айтқан наразылығын жеткізген жалғыз сөз, жарым арыз болды ма!

Ендеше сол болмағанына сүйеніп, өздігімізбен ойламай, қысылмай сол жандар үшін қиналмай жүре бермекпіз бе? Қашанға шейін жүре бермекпіз? Ал өздері далада жүрген күйінде үйлері не күйде, семьялары не халде? Тіпті баспанасыз болған киіз үйлері көшіп кетпеген өз ауданында отырған, өз совхозы «Көпекенттің» жылдағы үйреншікті қонысында, құдығында киіз үйін пана қып отырған аман деген шопандардың жаман күйі және қандай түршіктіріллік. Күнде де, түнде де шешіне алмай інге кіргендей шеше тонының астына кіріп екі-үш жасар, бес жасар балалар суық үйде дірдек қағады. Алты ай қыста жуынатын монша жоқ, жылы жағдай жоқ. Беттерде, бастарда жара бар, кірден болған. Ол ол ма, сол суық үйде, сүм жағдайда босанып жатқан аналар не күйде еді. Босана алмай ісініп кеткен, шешінейін десе суық тнеді, шешінбесе бар киімі қысып терлеп кеткен. Ісініп қабарып жатқан және өзі далада жүрген шопанның жалғыз ғана серігі — жары.

Тағы бір әйелдің мен өз көзіммен көрген күйі бауырында жаңа ғана туған баласы жатыр. Ана қыбыр ете алмайды. Үй суық. Жас нәрестенің дымын құргата алмай, бойымен, өз етімен ғана жылытып, түнде ғана қоймен қайтып келетін күйеуін күндіз күрсеңтүсің қиналып күтіп жатыр. Осының бәрі қашан боп отыр? Сондықтан да үй, үй, үй, қойшының басына, оның үй ішінің басына құмдала, далада да, тау бөктерінде де тіпті жазғы жайлауында, жаалғы жауын астында, бұршақ астында қатты қара жел сағаттарында жаурамасы үшін ыстық ас істерлік болымсыз мүмкіндігі үзілмес үшін жылы, орнықты үй болу керек. Қойға да бар жерде әсіресе көктемгі қоздар шақта түн баласында түгел сыйып ұдайы жататын қора, қора, қора керек.

Міне сол жағдайға адам мен малды қатар қойсақ біз жұт деген масқарадан құтыламыз. Жол, су, қора-жай, жол болғанда қысы-жазы үзілмейтін берік мәдениетті жол. Тракторды керек етпейтін машиналар бар, азық-жүгімен үнемі үздіксіз тауынан асып, даласын басып, құмдағы малға керегін тасып, қажет күнде деректі сағатта барды даяр қып отыратын жол-жағдай керек. Сонда жұт болмақ түгіл жеңіледі, жеңілмек түгіл ұмытылады. Ал осы шаралардың бәрін, ең басын мал басындағы адам жөніндегі шарадан бастау шарт, дейді. Осы жиын тарихтық қаулы алады. Сол қаулыда әр жерлерде қоралар салынып, шопан үйлері жасалу, дәрігерлік пункт, монша, мәдениет шағы, көп жерлерде электр, радио, газет, журнал қатынасы үзілмей тұру шаралары тегіс аталады.

Биылғы өткен жұттың үлкен бір саналы, жауапты арлы ойдан, туган жігерлі байлауы осы еді.

Облыс нұсқауы бойынша Ноян, Ұзақ аудандарында мал шаруасы жөнінде үлкен шаралар басталады. Көп жерлерде мал қоралар салынып, тұрақты орталық базалар іргесі қаланады. Әрбір базада мал қора, жем қоры болумен қатар шопандар үйлері, монша, медпункт, радиолану, телефондану, лавкалар, почта, мектеп сол жерлерде пішіен, комбинкорм алдын ала молынан төгілген болады. Адам үшін үн, қапт, керосин, тағы сондай толып жатқан қажет заттар мол апарылады. Жақын жерлерде, босану үйі ескерілмек.

Қарпов осы базаларға ерекше көңіл бөліп, күш салады. Құдықтар қазғызу қамдарына көп қаражат құрастырып алу әрекетін жасайды. Ақша жетпей тұрса да бір жарым миллион сомды совхоз министрлігінен, облыс бюджетінен өз жауаптылығымен құрастырып шығарады. Мал санын өсіруді жана совхоздар жасау арқылы бір Ұзақ ауданының өзінде жетіжылдық бойынша бір миллионға жеткізуді өздеріне шарт етеді. Сонымен қатар жылқыны өсіруді, қалың табын қос-қос жылқылар басын өсіру шарт дейді. Ол құмда әлі заманы кетпеген төлеуі жоқ көліктің күштісі, әрі халықтың жазғы қымыз, қысқы еті — жылқы етін ет комбинатында жақсылап пайдалануды, қазыны халықтың асы етуді, жаз күнінде қымызды Қентау сияқты өндіріс қалаларына дейін және бар шопандардың өздеріне мол жетерлік ас етуді шарт қып қояды.

Сонымен қысты күнгі Ноян, Ұзақ аудандарының қырылған қойларының сүйегі жатқан жерлердің, өлкелердің бәрінде кәзір жаз бойы күзге дейін базалар салудың әрекеті жүріп жатады. Халық науканы есепті болады. Кей жерлерде комсомолдар ауысып келіп, жұмыстарға көмектеседі. Көп жерде жергілікті заттар құрылысқа пайдаланылады. Тас қоралар, құйған кірпіш құм ішінде сексеуілге шейін керекке жаратылады.

Қарповтың үлкен бір мақсаты құмды суландыру, бар жерлерде құдықтар қазу программасын жасауға ауысады. Сол су болған жердің бәрінде ол жүгері ектіруге көншілікті үгіттейді. Ағаш орнатуды облыстың өзіндегі Шауілдір сияқты аудандағы Тұрлыбек Өмірзақов сияқты шопанның ағаш еккен тәжірибесін пайдаланады. Ол далада өзіне үш бөлмелі үй салған, ағаш еккен. Сондай әр жердегі үлгілі шопандарды мысалға атап Қарпов әсіресе жаналық ретінде ағаш егу, жүгері егу, шопандарға арнап үй салу жайларын қолға мықтан алғызады.

Осы күндерде жаңағы істермен қатар мал баққан аудандарда қазақ әйелінің халдері қиындығын көп ойлайды. Сөйтіп бұл жөндегі шаралар бірнеше сала болып істеледі. Әуелі бес жүз әйел облыс аудандарынан Баскептке шақырылады. Әйелдер совещаннесі салтқа

мәдениет кіргізу мақсатына арналады. Кеңесте Алмасбек баяндама жасайды. Қарпов өзі сөйлейді. Осы жиылысқа келген Сағадат сөйлейді. Ол жиылыс соңында Баскентте оқуға түседі. Осы шақта ауданнан келген Медет келіп оған Әлім көмектесіп, ВУЗ-ға түсіреді.

Медет пен Сағадаттың Баскентте бақшада ұшырасқан кеші әңгімеленеді. Әйелдер жөніндегі үлкен шара облыс көлемінде балалар бақшаларын жасау.

Қарповтың әрекеті бойынша аз уақыттың ішінде жиырма колхоз кеңсесі балалар бақшасына беріледі. Облыс бойынша балалар бақшасын ашудың тәжірибесін тарату үшін Ленгер, Георгиевка, Кентау сияқты аудандардағы жақсы бала бақшасының басқарушылары қазақ колхоздарын аралап жүреді. Ұйыстыру ісіне қатысады. Кей колхоз бастықтары мен тәуір кеңсесі бар ауылсовет бастықтары мен Алмасбек, Әлім, Қарпов сияқты кісілер өздері сөйлесіп, үйлерін алып беріседі. Және бір үлкен шара 300 қызды шақырған мәжіліс болып, сонда Алмасбек, Оспанов, Демин, Әкішев сияқты облыстық газет қызметкерлері, Қәдірбеков сияқты институт директорлары, облыстағы мәдениет бөлімін басқаратын Жексенбаева сияқты адамдар аудандарда жүріп, жаңағы 300 қызды бас қосқан кеңесін әзірлейді. Бұл қыздар ауыл шаруасындағы техниканы үйренуге байлау жасайды.

Бүкіл облыс қыздарына үндеу қабылдайды. Ауыл шаруасындағы механизацияны өз қолдарына алу шарасын істейді. Енді біразда 30 қыз комбайнер курстарын бітірген болады. Бұлар қатарынан және де мақта теру машинасын баураған қыздар топтары бөлінеді. Солар өз ортасына Тұрсынай Ахунованы шақырады. Олардың ұшырасулары қазақ қыздарының осы аудандар көлемінде азаматтық батыл санаға басқанын аңғартады. Бұл істе Қарповтың қазақ әйелі жөніндегі програмдық өнімді мақсатының бір саласы болады.

Және де осы істермен қатар бір үлкен шара жақын аудандардан біраз оқып ауылда қалып қойған көп қазақ қыздарын қалаға алғызып, жатақханаларда тұрғызады. Баскенттегі тоқыма өндірісі, химфарм завод, пресс-автомат, май комбинаты сияқты өндірістеріне болашақта маман етіп әзірлеу тәрбиесі әрекеті жүріп жатты.

Т ұ м а н а й ы ғ а р д а

Бұл шығарманың қолжазбасы жазушының өз архивінде (ЛММА, КТР — 1, папка № 128, 10—37 б.) сақтаулы тұр. Жазылған мерзімі көрсетілмеген. Бірақ «Түнгі сарын» пьесасының планымен бір дәптерге жазылуына қарап 1933—1934 жылдары жазылды деп жорамалдауға болады. Осы шығармадан үзінді «Лениншіл жас» га-

зетінің 1966 жылғы 25, 27 сентябрьдегі сандарында жарияланды. Қазіргі басылым қолжазба бойынша беріліп отыр.

Жазушы романда әңгіме болатын адамдардың кімдер екенін алдын ала, алғашқы бетте мына төмендегі сияқты етіп жазған: «Тұман айығарда. Тоғыз тарау. Сейіл — Жоламан руы. Қадыр — Мамай. Смағұл — Сәлімнің әкесі. Самат — Сейілдің құрдасы — Бұзар. Қабыш — Салмақтай руы, арғы атасы — Азнабай, Төрттоқал Азнабайдан қосылады. Қаныш — Сейілдің әйелі. Әкбар — Қаныштың ағасы — Асылбек балалары. Қасым, Кәрім — Әкімбек балалары. Қазына — Қазі — Қабыштың тоқалы. Смайыл балалары: Сләм, Әбіш. Сыдық, Әміржан, Гүлсім, Наурызбай, Тәңірберген, Қаратай — Тоқыш. Жәкең — Жансейіт. Асқар, Мәжит, Рашид, Нығметжан — ұлтшыл оқығандар. Қамит — Атсары, Дәркеш — Қалдыбай балалары. Серік — комсомол, Жүсіп — атасы. Жұматай ұста. Әмір — Сапар ағасы. Жетпіс шал, Жамал — келіні. Сақыпжамал — Нығметжан қарындасы. Жортар — Қенжеталпақ, Жақыпбек — Төрттоқал. Облыс бастығы — Әзімжан. Өкіл Ескендір. Жұмысшы бастық — Қамбар. Кәрімқұл. Оспанбай. Сары. Қарабала. Сатыбалды. Несібелді. Таңсық. Ырысты. Әбдікәрім — Сләм інісі, Мәрзия, Зәуре. Күмісбек күлдіргі.

МАЗМҰНЫ

Очерктер

«Түркістан» солай туган	7
Оңтүстік сапарынан	70
Шаяндағы шешен Қерекең	102
Өскен өркен. Роман	107
Тұман айығарда. Роман эскиздері	379
Түсініктер	422

Мухтар Омарханович Ауэзов

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В ДВАДЦАТИ ТОМАХ

ТОМ СЕДЬМОЙ

Очерки и роман «Племя младое»

(на казахском языке)

Ответственный за выпуск

Акимов Талатбек

Редактор К. Узакбаева. Художник Т. Мухатов. Худ. редактор Б. Маи-
рапов. Техн. редактор С. Лепесова. Корректор Ж. Нургожина.

ИБ 1805

Сдано в набор 05.06.80. Подписано к печати 16.09.80. Формат 84×108¹/₂
Бумага тип. № 1. Литературная гарнитура. Высокая печать. Пе-
л. 14,75+вкл. 0,19. Усл. п. л. 24,78+вкл. 0,31. Уч.-изд. л. 26,0. Тира-
ж 30 000 экз. Заказ № 750. Цена 2 р. 50 к.

Издательство «Жазушы» Государственного комитета Казахской ССР
по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480046,
г. Алма-Ата, пр. Абая, 143.

Фабрика книги производственного объединения полиграфический
предприятий «Кітап» Государственного комитета Казахской ССР по
делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480046, г. Алма-
Ата, пр. Гагарина, 93.

Мұхтар Әуезов Шымкент қаласы пионерлерінің арасында. 1959 ж.

Мұхтар Әуезов «Оңтүстік Қазақстан» газеті редакциясының қызметкерлері арасында. 1959 ж.

Мұхтар Әуезов Шымкент қаласы пионерлерінің арасында. 1959 ж.

Мұхтар Әуезов «Оңтүстік Қазақстан» газеті редакциясының қызметкерлері арасында. 1959 ж.

Мұхтар Әуезов Шымкент қаласындағы Пресс-автомат заводының жұмысшылары арасында. 1959 ж.

Мухтар Әуезов әдебиетші, журналистер арасында. Солдан оңға қарай:
М. Жанғалин, Е. Ысмайылов, М. Әуезов, Ғ. Сармурзин.

Мухтар Әуезов Шымкент қаласындағы Пресс-автомат зауытының жұмысшылары арасында, 1959 ж.

Мұхтар Әуезов әдебиетші, журналистер арасында. Солдан оңға қарай:
М. Жанғалин, Е. Ысмайылов, М. Әуезов, Ғ. Сармурзин.